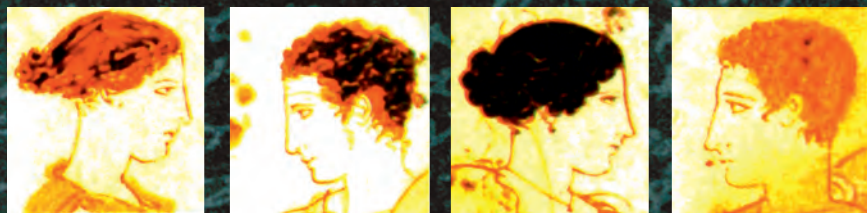

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

Θ. Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ - ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΣΙΤΣΙΡΙΔΗΣ
ΛΕΝΑ ΑΝΤΖΟΥΛΗ - ΓΙΩΤΑ ΚΡΙΤΣΕΛΗ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ
ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

Επιτροπή κρίσης

Ιωάννης Καζάζης

Αντώνης Ρεγκάκος

Ρένα Ζαμάρου

Ευαγγελία Λιάπη

Εικόνα εξωφύλλου

Κεφαλές από λευκές ληκόθους του

“ζωγράφου του Αχιλλέως”.

περ. 460-435 π.Χ.

Με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΤΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΑ	8

ΣΟΦΙΣΤΕΣ

ΑΝΤΙΦΩΝ Ο ΣΟΦΙΣΤΗΣ, απόσπ. 44Α	10
ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΙΑΜΒΑΙΧΟΥ, απόσπ. 1, 6, 1-5	14

ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ, <i>Όρκος</i>	20
<i>Περί ιερῆς νόσον</i> 1-6, 21	24

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, <i>Ιστορίαι</i> 1, 7-13	38
<i>Ιστορίαι</i> 2, 35-38	46
<i>Ιστορίαι</i> 3, 39-43	52
<i>Ιστορίαι</i> 3, 80-82	58
<i>Ιστορίαι</i> 7, 219-220, 223-225	64
[ΞΕΝΟΦΩΝ], <i>Αθηναίων πολιτεία</i> 1, 1-13	70
ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, <i>Ιστορίαι</i> 1, 20-22	78
<i>Ιστορίαι</i> 1, 70	82
<i>Ιστορίαι</i> 2, 47-54	86

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, <i>Ἱστορίαι</i> 3, 37-38	98
<i>Ἱστορίαι</i> 3, 82-83	104
<i>Ἱστορίαι</i> 7, 69.2, 71.2-6, 75	112
ΞΕΝΟΦΩΝ, <i>Κύρου ἀνάβασις</i> 4, 5, 3-18	120
<i>Κύρου ἀνάβασις</i> 6, 1, 1-13	126
<i>Ἑλληνικά</i> 1, 7, 4-16 & 34-35	132
<i>Κύρου παιδεία</i> 6, 4, 1-6 & 7, 3, 8-14	138
<i>Ἴερον</i> 5, 1-4	144
<i>Ἀπομνημονεύματα</i> 1, 2, 40-46	146
<i>Συμπόσιον</i> 9, 2-7	150

ΡΗΤΟΡΙΚΗ

ΓΟΡΓΙΑΣ, <i>Ἐλένης ἐγκώμιον</i> §§ 8-14	156
<i>Ἐπιτάφιος, ἀπόσπ.</i> 6	160
ΑΝΤΙΦΩΝ, <i>Τετραλογία</i> 1, 4, 4-10	164
<i>Περὶ τοῦ χορευτοῦ</i> §§ 11-19	170
ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ, <i>Περὶ τῶν μυστηρίων</i> §§ 48-51, 53	178
ΛΥΣΙΑΣ, <i>Ἐπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία</i> §§ 6-27	182
<i>Πρὸς Αἰσχίνην τὸν Σωκρατικόν, ἀπόσπ.</i> 1	194
ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, <i>Πανηγυρικός</i> §§ 75-81, 167-171	198
<i>Εὐαγόρας</i> §§ 8-11	206
<i>Ἀρεσπαγιτικός</i> §§ 20-27	210
<i>Περὶ ἀντιδόσεως</i> §§ 253-257	214
<i>Περὶ ἀντιδόσεως</i> §§ 299-305	218
<i>Φίλιππος</i> §§ 24-29	222
ΛΑΚΚΙΔΑΜΑΣ, <i>Περὶ σοφιστῶν</i> §§ 11-13, 15-16, 27-28	226
ΑἸΣΧΙΝΗΣ, <i>Κατὰ Κτησιφώντος</i> §§ 168-176	232
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, <i>Κατ' Ἀριστοκράτους</i> §§ 65-70	238
<i>Κατὰ Φιλίππου Α'</i> §§ 35-40	242
<i>Περὶ τοῦ στεφάνου</i> §§ 256-266	248
<i>Κατὰ Κόνωνος</i> §§ 3-12	256

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, <i>Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβοῦλου</i> <i>ψευδομαρτυριῶν</i> §§ 68–72	264
ΥΠΕΡΕΙΔΗΣ, <i>Ἐπιτάφιος</i> §§ 41–43	268

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΠΛΑΤΩΝ, <i>Ἴων</i> 533c4–435a	272
<i>Συμπόσιον</i> 202d8–204b7	278
<i>Φαίδων</i> 107c–108c	286
<i>Πολιτεία</i> 7, 514a–518d	290
<i>Τίμαιος</i> 24d6–25d6	302
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, <i>Πολιτικά</i> 1, 1252b27–1253a39	306
<i>Ῥητορική</i> 3, 1404b1–25	312
<i>Περὶ ποιητικῆς</i> 9.1451a36–1451b32	316
<i>Περὶ ποιητικῆς</i> 26.1461b26–1462b15	320
<i>Ἀθηναίων πολιτεία</i> § 42	324
<i>Περὶ ζώων μορίων</i> 644b21–645a37	328
<i>Περὶ οὐρανοῦ</i> 296a24–298a20	334
ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, <i>Χαρακτῆρες</i> (2) / <i>Κολακείας</i>	346
<i>Χαρακτῆρες</i> (26) / <i>Ὀλιγαρχίας</i>	350
<i>Περὶ φυτικῶν ἱστοριῶν</i> 9, 10, 1–4	354

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΓΟΥΤΤΙΝΑΣ	360
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΙ	366
ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΘΡΑΙΩΝ	370
ΟΡΦΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ	372
ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ	374

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΑ

αι.	αιώνας
αντ.	αντιστροφή
απόσπ.	απόσπασμα
βλ.	βλέπε
επ.	επωδός
κ.ά.(α.)	και άλλα (αλλού)
κ.ο.κ.	και ούτω καθ' εξής
μτφρ.	μετάφραση
ΠΑ	<i>Παλατινή Ανθολογία</i>
πβ.	παράβαλε
περ.	περίπου
πιθ.	πιθανώς
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ.	πρό Χριστού
στ.	στίχος
στρ.	στροφή
σχόλ.	σχόλιο

- < > Το τμήμα του αρχαίου κειμένου που περικλείεται μέσα σε γωνιώδεις αγκύλες δεν παραδίδεται στα χειρόγραφα αλλά έχει προστεθεί από κάποιο φιλόλογο.
- { | } Το τμήμα του κειμένου που βρίσκεται μέσα σε 'μύστακες' έχει παραδοθεί από τα χειρόγραφα αλλά οβελίζεται, διότι δεν θεωρείται γνήσιο.
- [ ] Σε επιγραφές και σε κείμενα που παραδίδονται από παπύρους το τμήμα του κειμένου που τίθεται μέσα σε ορθογώνιες αγκύλες δεν υπάρχει στον πάπυρο ή την επιγραφή αλλά συμπληρώνεται από κάποιο εκδότη. Αν μέσα σε ορθογώνιες αγκύλες τίθεται κύριο όνομα, τότε πρόκειται για έργο ψευδεπιγραφοῦ π.χ.: [Ξενοφών] = Ψευδο-Ξενοφών.
- † Το κείμενο είναι αθεράπευτα φθαρμένο.
- *** Υπάρχει χάσμα.
- α Σώζονται μόνο ίχνη από το συγκεκριμένο γράμμα· η ανάγνωση δεν είναι απολύτως βέβαιη.

Με τις ενδείξεις *Κείμενο* και *Εισαγωγικό σημείωμα* παραπέμπουμε στα (αριθμημένα) κείμενα και στα εισαγωγικά σημειώματα της *Ανθολογίας*.

ΣΟΦΙΣΤΕΣ

ΑΝΤΙΦΩΝ Ο ΣΟΦΙΣΤΗΣ

(5ος αι. π.Χ.)

87. — Απόσπασμα 44Α, στήλ. 1-6

Από τα έργα του σοφιστή Αντιφώντα —η ταύτισή του με τον ρήτορα, αν και πιθανή, παραμένει αμφιλεγόμενο ζήτημα— δεν σώζονται παρά μερικά αποσπάσματα. Ένα τέτοιο, σχετικά εκτενές απόσπασμα προέρχεται από το έργο που έφερε τον τίτλο 'Αλήθεια (η συγγραφή του πρέπει να τοποθετηθεί πριν από το 423 π.Χ.). Το έργο απαρτιζόταν από δύο βιβλία: το πρώτο πραγματευόταν ζητήματα γνωσιοθεωρητικά (μεταξύ άλλων προτεινόταν λύση για το μαθηματικό πρόβλημα του τετραγωνισμού του κύκλου), ενώ στο δεύτερο θίγονταν ζητήματα κοσμολογικά και ανθρωπολογικά. Θεμελιώδους σημασίας ήταν για τη συζήτηση των ανθρωπολογικών ζητημάτων η χαρακτηριστική για τη σοφιστική σκέψη αντίθεση νόμου-φύσης, η οποία σχετιζόταν με το ερώτημα αν οι κανόνες της κοινωνικής ζωής έχουν θεσπιστεί συμβατικά ή υπάρχουν εκ φύσεως, όπως επίσης αν έχουν απόλυτο ή σχετικό χαρακτήρα. Στον Αντιφώντα η αντίθεση παίρνει οξεία μορφή, αφού δηλώνεται

... δικαιοσύνη <οὐν> τὰ τῆς πό<λεω>ς νόμιμα, <έν> ἢ ἂν πολιτεύηται τις, μὴ <παρ>αβαίνων, χρῶτ' ἂν οὐν ἄνθρωπος μάλιστα ἑαυτῷ ξυμφερόντως δικαιοσύνη, εἰ μετὰ μὲν μαρτύρων τοὺς νόμους μεγά<λο>υς ἄγοι, μονούμενος δὲ μαρτύρων τὰ τῆς φύσεως· τὰ μὲν γὰρ τῶν νόμων <ἐπίθ>ετα, τὰ δὲ <τῆς> φύσεως ἀ<ναγ>καίαι· καὶ τὰ <μὲν> τῶν νόμων <ὁμολογηθ<έντ>α οὐ φύν<τ' ἐστίν>, τὰ δὲ τῆς φύσεως φύν<τα οὐχ> ὁμολογηθέντα. τὰ οὐν νόμιμα παραβαίνων εἰάν λάθῃ τοὺς ὁμολογήσαντας καὶ αἰσχύνῃς καὶ ζημίας ἀπήλλακται· μὴ λαθῶν δ' οὐ· τῶν δὲ τῆ φύσει ξυμφύτων εἴαν τι παρὰ τὸ δυνατὸν βιάζηται, εἴαν τε πάντας ἀνθρώπους λάθῃ, οὐδὲν ἔλαττον τὸ κακόν, εἴαν τε πάντες ἴδωσι, οὐδὲν μείζον· οὐ γὰρ διὰ δόξαν βλάπτεται, ἀλλὰ δι' ἀλήθειαν. ἔστι δὲ πάν<των> ἕνεκα τούτων ἡ σκέψις, ὅτι τὰ πολλὰ τῶν κατὰ νόμον δικαίων πολεμῶς τῆ φύσει κείται· νενο<μο>θ<έ>τηται γὰρ ἐπὶ τε τοῖς ὀφθαλμοῖς, ἃ δεῖ αὐτοὺς ὄραῖν καὶ ἃ οὐ δεῖ· καὶ ἐπὶ τοῖς ὠσίν, ἃ δεῖ αὐτὰ ἀκούειν καὶ ἃ οὐ δεῖ· καὶ ἐπὶ τῇ γλαύτῃ ἃ τε δεῖ αὐτὴν λέγειν καὶ

¹ Το ερώτημα αν οφείλει να πράττει κανείς δίκαια, όταν δεν γίνεται αντιληπτός, αποτελούσε αντικείμενο ευρύτερης συζήτησης την εποχή του Αντιφώντα.

Νόμος και φύση

ρητά ότι 'τα περισσότερα θεσπίσματα του δικαίου αντιστρατεύονται τη φύση'. Σύμφωνα με τις απόψεις του οι πράξεις των ανθρώπων κατευθύνονται από το 'αφέλιμο' (Επιμέρον) για την ανθρώπινη φύση, το οποίο όμως εμποδίζεται από τους περιορισμούς του νόμου (= γραπτοί και άγραφοι νόμοι). Η συνηγορία του Αντιφώντα υπέρ της φύσης τον οδηγεί στη ρεζοσπαστική θέση ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, και συνεπώς δεν είναι ορθή η διάκριση σε ανθρώπους κοινωνικά ανώτερους και κατώτερους, Έλληνες και βαρβάρους.

Στο παρατιθέμενο απόσπασμα ο Αντιφών εκθέτει στην αρχή την κρατούσα αντίληψη για τη 'δικαιοσύνη'. Το συμπέρασμα ότι ο νόμος αντιστρατεύεται τη φύση του επιτρέπει στη συνέχεια να αναπτύξει τα πλεονεκτήματα της φύσης και να διατυπώσει το κριτήριο του 'αφέλιμου' για τον άνθρωπο. Στο τέλος επιτίθεται εναντίον του νόμου, επειδή αυτός, με τον τρόπο που αποδίδεται η δικαιοσύνη, αδυνατεί να προστατεύσει όσους τον τηρούν.

Δικαιοσύνη είναι να μην παραβαίνεις τους νόμους και τα έθιμα του κράτους, του οποίου είσαι πολίτης. Ο άνθρωπος θα αποκόμιζε από τη δικαιοσύνη την πιο μεγάλη ωφέλεια για το άτομό του, αν μπροστά σε άλλους ανθρώπους τηρούσε τους νόμους ως κάτι σημαντικό, ενώ αντίθετα, άμα είναι μόνος του χωρίς άλλους μπροστά του, ακολουθούσε τις επιταγές της φύσης. Γιατί οι επιταγές του νόμου είναι αυθαίρετες, ενώ της φύσης είναι αναγκαίες· κι οι επιταγές των νόμων είναι συμβατικές και όχι από τη φύση, ενώ οι επιταγές της φύσης είναι ακριβώς το αντίθετο. Όποιος παραβαίνει τους νόμους και τα έθιμα, αν δεν υποπέσει στην αντίληψη αυτών που τα έχουν αποδεχτεί, αποφεύγει και τη ντροπή και την τιμωρία· ενώ αν δεν μείνει απαρατήρητος, δεν τα αποφεύγει. Απεναντίας, άμα παραβιάζει τις εγγενείς απαιτήσεις της φύσης πέρα από ένα όριο, το κακό γι' αυτόν δεν μετριάζεται διόλου, αν μείνει απαρατήρητος απ' όλους τους ανθρώπους ούτε γίνεται μεγαλύτερο, αν υποπέσει στην αντίληψη όλων των ανθρώπων. Γιατί η ζημιά που υφίσταται δεν είναι φαινομενική αλλά πραγματική. Αυτοί είναι οι λόγοι για τους οποίους εξετάζουμε όλα αυτά τα ζητήματα, επειδή τα περισσότερα θεσπίσματα του δικαίου αντιστρατεύονται τη φύση. Έχουν έτσι θεσπιστεί νόμοι για τα μάτια, τι πρέπει να βλέπουν και τι δεν πρέπει· το ίδιο και για τα αυτιά, τι πρέπει να ακούνε και τι δεν πρέπει· και για τη γλώσσα, τι πρέπει να λέει και τι δεν πρέπει· και για τα χέ-

ἃ οὐ δεῖ· καὶ ἐπὶ ταῖς χερσίν, ἃ τε δεῖ αὐτὰς δρᾶν καὶ ἃ οὐ δεῖ· καὶ ἐπὶ τοῖς ποσίν, ἐφ' ἃ τε δεῖ αὐτοὺς ἰέναι καὶ ἐφ' ἃ οὐ δεῖ· καὶ ἐπὶ τῶ νῶ, ὧν τε δεῖ αὐτὸν ἐπιθυμεῖν καὶ ὧν μὴ. <οὐ μὲν> οὖν οὐδὲν τῇ φύσει φιλιώτερα οὐδ' οἰκειότερα, ἀφ' ὧν οἱ νόμοι ἀποτρέπουσι τοὺς ἀν<θ>ρώπων<ους>, ἢ ἐφ' ἃ <προ>τρέπουσιν<·> τ<ὸ δ' αὖ> ζῆν ἔστι τῆς φύσεως καὶ τὸ ἀποθανεῖν, καὶ τὸ μὲν ζῆν αὐτ<οῖς> ἔστιν ἀπὸ τῶν ξυμφερόντων, τὸ δὲ ἀποθανεῖν ἀπὸ τῶν μὴ ξυμφερόντων. τὰ δὲ ξυμφέροντα τὰ μὲν ὑπὸ τῶν νόμων κείμενα δεσμὰ τῆς φύσεώς ἐστι, τὰ δ' ὑπὸ τῆς φύσεως ἐλεύθερα. οὐκ οὖν τὰ ἀλγύνοντα ὀρθῶ γε λόγῳ ὀνύησιν τὴν φύσιν μᾶλλον ἢ τὰ εὐφραίνοντα· οὐκ οὖν ἂν οὐδὲ ξυμφέροντ' εἴη τὰ λυπούντα μᾶλλον ἢ τὰ ἡδον<α>· τὰ γὰρ τῶ ἀληθεί ξυμφέροντα οὐ βλάπτειν δεῖ, ἀλλ' ὠφελεῖν. τὰ τοῖνυν τῇ φύσει ξυμφέροντα τούτ<ων> [...]· κα<ὶ οἴτινες> ἂν παθόντες ἀμίνωνται καὶ μὴ αὐτοὶ <ἄρχ>ωσι τοῦ δρᾶν· καὶ οἴτινες ἂν τοὺς γεναμένους καὶ κακοὺς ὄντας εἰς αὐτοὺς εὐ ποιῶσιν· καὶ οἱ κατόμνησθαι διδόντες ἑτέροις, αὐτοὶ δὲ μὴ κατομνύμε<νοι>· καὶ τούτων τῶν εἰρημένων πᾶλλ' ἂν τις εὖροι πολέμια τῇ φύσει· ἐν τ' ἐν αὐτοῖς ἀλγύνεσθαι τε μᾶλλον, ἐξὸν ἡττω, καὶ ἐλάττω ἡδεσθαι, ἐξὸν πλεῖω, καὶ κακῶς πάσχειν, ἐξὸν μὴ πάσχειν. εἰ μὲν οὖν τις τοῖς τοιαῦτα προσ<ι>εμένοις ἐπικούρησις ἐγένετο παρὰ τῶν νόμων, τοῖς δὲ μὴ προσ<ι>εμένοις, ἀλλ' ἐναντιωμένοις ἐλάττωσις, οὐκ ἀν<όνητον ἂν> ἦν τ<ὸ τοῖς νό>μοις πεί<σμα· νῦν> δὲ φαίνε<ται τοῖς> προσ<ι>εμένοις· τὰ τοιαῦτα τὸ ἐ<κ> νόμον δίκαιον οὐχ ἰκανὸν ἐπικουρεῖν· ὃ γε πρῶτον μὲν ἐπιτρέπει τῷ πάσχοντι παθεῖν καὶ τῷ δρῶντι δρᾶσαι· καὶ οὔτε ἐνταῦθα διεκάλει τὸν δρῶντα δρᾶσαι, εἰς τε τὴν τιμωρίαν ἀναφερόμενον οὐδὲν ἰδιώτερον ἐπὶ τῷ πεποιθότι ἢ τῷ δεδρακό<τι>· πεί<σ>αι γὰρ δ<εῖ> αὐτὸ<ν το>ῖς τ<μω>ρ<ήσου>ν<τας>, ὡς ἔπαθεν, <καὶ> δύνασθαι ἀπ<αι>εῖ δίκην <ελεῖ>ν.

² Ο Αντιφών δεν αποκλείει το ενδεχόμενο κάποιοι νόμοι να είναι σύμφωνα με τη φύση.

³ Οτιδήποτε προέρχεται από τη φύση δεν είναι συνεπώς, σύμφωνα με τον Αντιφώντα, πάντα καλό.

ρια, τι πρέπει να κάνουν και τι δεν πρέπει' και για τα πόδια, πού πρέπει να πηγαίνουν και πού δεν πρέπει' και για το νου, τι πρέπει να επιθυμεί και τι δεν πρέπει. Ωστόσο εκείνα τα πράγματα που οι νόμοι τα απαγορεύουν στους ανθρώπους δεν είναι ούτε πιο συμφιλιωμένα με τη φύση ούτε πιο συγγενικά με αυτήν απ' ότι εκείνα προς τα οποία οι νόμοι τους προτρέπουν να στραφούν. Επίσης, το να ζει κανείς είναι κάτι φυσικό, το ίδιο και το να πεθαίνει, και για τον άνθρωπο η ζωή συγκαταλέγεται σε όσα τον συμφέρουν, ενώ ο θάνατος σε όσα δεν τον συμφέρουν. Όσα πλεονεκτήματα ανάγονται σε ισχύοντες νόμους αποτελούν για τη φύση δεσμά, ενώ όσα ανάγονται στη φύση είναι απαλλαγμένα από περιορισμούς. Δεν αληθεύει, αν το εξετάσουμε σωστά, ότι όσα πράγματα προξενούν πόνο προάγουν την ανθρώπινη φύση περισσότερο απ' όσο εκείνα τα οποία προκαλούν ευχαρίστηση' ούτε ότι όσα πράγματα προξενούν λύπη προάγουν την ανθρώπινη φύση περισσότερο' απ' όσο εκείνα τα οποία προκαλούν ηδονή. Γιατί όσα πράγματα προάγουν στ' αλήθεια την ανθρώπινη φύση δεν πρέπει να βλέπτονται αλλά να ωφελούν. Έτσι, όσα από αυτά είναι χρήσιμα από τη φύση [...] ...κι όσοι αμύνονται, όταν υποστούν επίθεση, ενώ οι ίδιοι δεν επιχειρούν να επιτεθούν πρώτοι' κι όσοι φέρονται με καλοσύνη στους γονείς τους, έστω και αν οι γονείς είναι κακοί απέναντί τους' κι όσοι δίνουν στους άλλους τη δυνατότητα να βεβαιώσουν κάτι μ' έναν όρκο, ενώ στους ίδιους δεν δίνεται αυτή η δυνατότητα. Στις παραπάνω πράξεις θα μπορούσε κανείς να βρει πολλά τα οποία αντιστρατεύονται τη φύση: Συμβαίνει αυτές οι πράξεις να οδηγούν σε περισσότερο πόνο, ενώ λιγότερος πόνος θα ήταν κάτι εφικτό, και σε λιγότερη ευχαρίστηση, ενώ περισσότερη ευχαρίστηση θα ήταν δυνατή, και στο να υφίσταται κανείς κάτι κακό, ενώ θα μπορούσε να μη το υποστεί. Αν λοιπόν όσοι ασπάζονται τέτοιες αρχές λάμβαναν μια βοήθεια από την πλευρά των νόμων και, παράλληλα, όσοι δεν τις ασπάζονται δοκίμαζαν κάποια μείωση, η υπακοή στους νόμους δεν θα ήταν χωρίς πλεονεκτήματα. Είναι όμως φανερό ότι η δικαιοσύνη του νόμου δεν επαρκεί να προσφέρει ικανοποιητική προστασία σε όσους τα τηρούν αυτά. Καταρχήν επιτρέπει σε όποιον παθαίνει' κάτι να το πάθει και σε όποιον διαπράττει κάτι να το διαπράξει' ούτε στη μια περίπτωση εμπόδιζε αυτόν που έπαθε κάτι να το πάθει ούτε στην άλλη περίπτωση αυτόν που διέπραξε κάτι να το διαπράξει. Κι όταν πρόκειται για την τιμωρία, η δικαιοσύνη του νόμου δεν είναι διόλου περισσότερο με το μέρος αυτού ο οποίος έχει υποστεί κάτι παρά με το μέρος εκείνου ο οποίος έχει διαπράξει κάτι. Διότι το θύμα θα χρειαστεί να πείσει τους κριτές ότι έχει υποστεί μια αδικία προκειμένου να αξιώσει να κερδίσει μια δίκη.

(μετάφραση Νίκος Σκουτερόπουλος)

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΙΑΜΒΛΙΧΟΥ

(περ. 430–400 π.Χ.)

88. — Απόσπασμα 1, 6, 1–5

Το 1899 ένας Γερμανός φιλόλογος ανακάλυψε ότι δέκα περίπου τυπωμένες σελίδες από το έργο Προτρεπτικός του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Ιάμβλιχου (3ος/4ος αι. μ.Χ.) αποτελούν εκτενές παράθεμα από το έργο ενός σοφιστή. Η συγγραφή του πρωτοτύπου τοποθετείται από τους μελετητές στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά η προσπάθεια ταύτισης του συγγραφέα με κάποιον από τους σοφιστές δεν έχει οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα. Ένα από τα σημαντικά θέματα που απασχολούσαν τον Ανώνυμο στην ηθικοπολιτική του πραγματεία ήταν οι διάφορες ριζοσπαστικές απόψεις που αντιμετώπιζαν τον νόμο ως προϊόν επιβολής από την κοινωνία και τον ταύτιζαν με το δίκαιο των ασθενεστέρων. Ο συγγραφέας, υποστηρικτής των ιδεωδών της δικαιοσύνης και πολέμιος της τυραννίδας, υπερασπίζεται —σε αντίθεση με άλλους σοφιστές— τον νόμο. Επισημαίνει μάλιστα με έμφαση τις αρνητικές για την κοινωνική συνοχή συνέπειες της ανομίας, η οποία αποτελεί την απόπειρη αλλά ουσιαστική αιτία για την εγκαθίδρυση τυ-

- 1 ἔτι τοῖνυν οὐκ ἐπὶ πλεονεξίαν ὄρμῶν δεῖ, οὐδὲ τὸ κράτος τὸ ἐπὶ τῇ πλεονεξίᾳ ἡγείσθαι ἀρετὴν εἶναι, τὸ δὲ τῶν νόμων ὑπακούειν δειλίαν· πονηροτάτη γὰρ αὕτη ἢ διάνοιά ἐστι, καὶ ἐξ αὐτῆς πάντα τάναντία τοῖς ἀγαθοῖς γίγνεται, κακία τε καὶ βλάβη. εἰ γὰρ ἔφυσαν μὲν οἱ ἄνθρωποι ἀδύνατοι καθ' ἓνα ζῆν, συνῆλθον δὲ πρὸς ἀλλήλους τῇ ἀνάγκῃ εἰκοντες, πᾶσα δὲ ἡ ζωὴ αὐτοῖς εὕρηται καὶ τὰ τεχνήματα πρὸς ταύτην, σὺν ἀλλήλοις δὲ εἶναι αὐτοὺς κἂν ἀνομῆ διαιτᾶσθαι οὐχ οἶόν τε (μείζω γὰρ αὐτοῖς ζημίαν <ἂν> οὕτω γίγνεσθαι ἐκείνης τῆς κατὰ ἓνα διαίτης), διὰ τούτους τοῖνυν τὰς ἀνάγκας τὸν τε νόμον καὶ τὸ δίκαιον ἐμβασιλεύειν τοῖς ἀνθρώποις καὶ οὐδαμῇ μεταστῆναι ἂν αὐτά· φύσει γὰρ ἰσχυρὰ ἐνδεδέσθαι
- 2 ταῦτα. εἰ μὲν δὴ γένοιτό τις ἐξ ἀρχῆς φύσει τοιάνδε ἔχων, ἄτρωτος τὸν χρῶτα ἄνοσός τε καὶ ἀπαθὴς καὶ ὑπερφυῆς καὶ ἀδαμάντινος τό τε σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, τῷ τοιοῦτῳ ἴσως ἂν τις ἀρκέειν

Η αναγκαιότητα των νόμων

ρανίδας. Στο απόσπασμα που παρατίθεται εδώ ο Ανώνυμος δίνει τη δική του άποψη για το πολυσυζητημένο θέμα της αντίθεσης νόμου-φύσης: στον βαθμό που οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να ζουν σε κοινωνίες, η ύπαρξη του νόμου αποτελεί φυσική αναγκαιότητα γι' αυτούς. Ακόμη και αν μπορούσε να υπάρξει κάποιος υπεράνθρωπος (ο οποίος —εννοείται— δεν θα κατέφυγε, όπως ένας αδύνατος, εξ ανάγκης στη χρήση του νόμου), ακόμη και αυτός δεν θα μπορούσε να επιβληθεί στην κοινωνία, αν δεν αποδεχόταν προηγουμένως τον νόμο. Η αναφορά του Ανώνυμου στον (υποθετικό) υπεράνθρωπο καθώς και η απάντησή του στην διατυπωμένη από άλλους σοφιστές ταύτιση του νόμου με το δίκαιο των αδυνάτων θυμίζει τις απόψεις που διατυπώνει ο Καλλικλής στον Γοργία του Πλάτωνα, γεγονός που αποδεικνύει ότι τα ίδια θέματα συζητούνταν στην Αθήνα επί μακρό χρονικό διάστημα.

- 1 Επίσης, δεν πρέπει να επιζητούμε να εξασφαλίσουμε για το άτομό μας περισσότερα απ' όσα μας αναλογούν, ούτε να νομίζουμε ότι η δύναμη που χρησιμοποιείται προς αυτόν το σκοπό είναι αρετή, ενώ η υποταγή στους νόμους δειλία. Η νοοτροπία αυτή είναι ελεεινή και από αυτήν απορρέει καθετί αντίθετο στο καλό: γθική αναξιοσύνη και ζημιά. Αν οι άνθρωποι είναι πλασμένοι να μη μπορούν να ζουν μοναχικά· αν η α ν ά γ κ η τους υποχρέωσε να σμίγουν ο ένας με τον άλλο και γενικά να διαμορφώσουν τον τρόπο με τον οποίο ζούμε και τον τεχνικό εξοπλισμό που τον στηρίζει· αν συμβαίνει να είναι αδύνατο να συμβιώνουν οι άνθρωποι χωρίς παράλληλα να τηρούν τους νόμους (αφού αυτό θα ήταν για τους ανθρώπους πιο επιζήμιο από το να ζει ο καθένας μόνος του), έπεται ότι εξαιτίας αυτών των αναγκασμών ο νόμος και η δικαιοσύνη δεσπόζουν στη ζωή τους κι ότι δεν είναι δυνατό να παραμεριστούν. Γιατί είναι από τη φύση στερεά δεμένα με την ανθρώπινη ζωή. Αν υποθέσουμε πως θα ήταν δυνατό να υπάρξει κάποιος που θα έχει εκ γενετής τις ακόλουθες ιδιότητες: θα είναι άτρωτος, απρόσβλητος από αρρώστιες και από άλλα παθήματα, χαλύβδινος, με υπερφυσικές σωματικές και ψυχικές δυνάμεις, θα μπο-

- ἐνόμοσε τὸ ἐπὶ τῇ πλεονεξίᾳ κράτος (τὸν γὰρ τοιοῦτον τῷ νόμῳ
μὴ ὑποδύνοντα δύνασθαι ἀθῶον εἶναι), οὐ μὴν ὀρθῶς οὗτος οἶεται:
- 3 εἰ γὰρ καὶ τοιοῦτός τις εἴη, ὡς οὐκ ἂν γένοιτο, τοῖς μὲν νόμοις
συμμαχῶν καὶ τῷ δικαίῳ καὶ ταῦτα κρατύνων καὶ τῇ ἰσχύϊ χρώ-
μενος ἐπὶ ταῦτά τε καὶ τὰ τούτοις ἐπικουροῦντα, οὕτω μὲν ἂν
- 4 σώζοιτο ὁ τοιοῦτος, ἄλλως δὲ οὐκ ἂν διαμένει. δοκεῖν γὰρ ἂν τοὺς
ἅπαντας ἀθρώπους τῷ τοιούτῳ φύντι πολεμίους κατασταθέντας
διὰ τὴν ἐαυτῶν εἰνομίαν καὶ τὸ πλῆθος ἢ τέχνη ἢ δυνάμει ὑπερ-
βαλέσθαι ἂν καὶ περεγενέσθαι τοῦ τοιούτου ἀνδρός. οὕτω φαίνεται
- 5 καὶ αὐτὸ τὸ κράτος, ὅπερ δὴ κράτος ἐστί, διὰ τε τοῦ νόμου καὶ διὰ
τὴν δίκην σωζόμενον.

- ρούσαμε ίσως να πιστέψουμε ότι η δύναμη ενός τέτοιου ανθρώπου θα ήταν αρκετή για να του εξασφαλίσει πλεονεκτήματα σε σχέση με τους άλλους (δεδομένου ότι ένας τέτοιος άνθρωπος θα μπορούσε να παραβιάσει το νόμο χωρίς συνέπειες). Ωστόσο η εντύπωση αυτή δεν είναι σωστή. Ακόμη κι αν θα υπήρχε κάποιος με τέτοιες ιδιότητες — πράγμα αδύνατο— αυτός ο κάποιος θα κατόρθωνε να επιπλεύσει μόνο εφόσον θα πήγαινε με το μέρος του νόμου και της δικαιοσύνης, εφόσον θα τα ενίσχυε αυτά και εφόσον θα χρησιμοποιούσε τη δύναμή του για να στηρίξει το νόμο και το δίκιο και οτιδήποτε το προάγει. Διαφορετικά δεν θα άντεχε. Γιατί όλοι οι άλλοι θα συσπειρώνονταν εναντίον ενός τέτοιου ανθρώπου και καθώς θα είχαν καλή διοίκηση και αριθμητική υπεροχή, θα υπερτερούσαν απέναντί του είτε με την επιδεξιότητα είτε με τη δύναμη και τελικά θα έβγαιναν νικητές.
- 5 Φαίνεται, έτσι, πως ακόμη και η δύναμη, η πραγματική δύναμη, επιβάλλεται με το νόμο και τη δικαιοσύνη.

(μετάφραση Νίκος Σκουτερόπουλος)

ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

89. – Όρκος

Ο Όρκος, το πιο σύντομο έργο της συλλογής κειμένων που παραδίδεται με το όνομα του Ιπποκράτη, "σφράγισε όσο κανένα άλλο αρχαίο κείμενο την εικόνα του γιατρού". Η πατρότητά του δεν ανήκει στον ίδιο τον Ιπποκράτη, είναι όμως ένα από τα παλαιότερα κείμενα της συλλογής (πιθανώς τέλος του 5ου αι. π.Χ.). Αποτελεί τον όρκο που έδωσαν τα νέα μέλη για να εισέλθουν στη συντεχνία των γιατρών. Σύμφωνα με την άποψη κάποιων μελετητών, η οποία στηρίζεται στις αντιλήψεις που απηχούνται στον όρκο σχετικά με την ιερότητα της ζωής αλλά και την καθαρότητα, ο όρκος απευθυνόταν σε έναν πιο στενό κύκλο γιατρών, οι οποίοι ασπαζόνταν την πυθαγόρεια διδασκαλία. Στην αρχή και στο

ὄμνῶ Ἀπόλλωνα ἰητρὸν καὶ Ἄσκληπιὸν καὶ Ὑγίαν καὶ Πανάκειαν καὶ θεοὺς πάντας τε καὶ πάσας, ἴστορας ποιούμενος, ἐπιτελέα ποιήσῃς κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν ὄρκον τόνδε καὶ συγγραφὴν τήνδε.

ἠγήσεσθαι μὲν τὸν διδάξαντά με τὴν τέχνην ταύτην ἴσα γενέτησιν ἐμοῖσι, καὶ βίου κοινώσεσθαι, καὶ χρεῶν χρηρίζοντι μετάδοσιν ποιήσεσθαι, καὶ γένος τὸ ἐξ αὐτοῦ ἀδελφοῖς ἴσον ἐπικρατέειν ἄρρῃσι, καὶ διδάξῃς τὴν τέχνην ταύτην, ἣν χρηρίζωσι μανθάνειν, ἄνευ μισθοῦ καὶ συγγραφῆς, παραγγελίης τε καὶ ἀκροήσιος καὶ τῆς λοιπῆς ἀπάσης μαθήσιος μετάδοσιν ποιήσεσθαι υἱοῖσί τε ἐμοῖσι καὶ τοῖσι τοῦ ἐμὲ διδάξαντος καὶ μαθηταῖσι συγγεγραμμένοις τε καὶ ὠρκισμένοις νόμῳ ἰητρικῷ, ἄλλω δὲ οὐδενί.

δαιτήμασί τε χρήσομαι ἐπ' ἀφελείῃ καμνόντων κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν, ἐπὶ δηλήσει δὲ καὶ ἀδικίῃ εἴρξῃς.

¹ Θεά, κόρη του Ἀσκληπιού που συμβολίζει, όπως ἄλλωστε δηλώνει το ὄνομά της, ἑκείνη που θεραπεύει τα πάντα (με τα βότανα).

² Ο νέος γιατρός δεσμεύεται να αντιμετωπίζει εκείνον που του δίδαξε την τέχνη ως θετό πα-

Ο ιπποκρατικός όρκος

τέλος του ο Όρκος έχει τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός αρχαίου όρκου. Αρχίζει με την επίκληση των θεών (πρώτα όλων προστατεύουν τους γιατρούς και ύστερα όλων των θεών) ως μαρτύρων. Τελειώνει με την τυπική έκφραση ευχής και κατάρας (άρά), για τις περιπτώσεις που θα τηρηθεί ή δεν θα τηρηθεί αντιστοίχως ο όρκος. Στο κύριο μέρος του όρκου αναφέρονται οι υποχρεώσεις του νέου γιατρού: απέναντι στην οικογένεια των γιατρών πρώτα, απέναντι στους αρρώστους στη συνέχεια. Οι ηθικές επιταγές του δεύτερου αυτού μέρους παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού καθορίζουν ως υπέρτατο κριτήριο των πράξεων του γιατρού το συμφέρον του ασθενούς.

Ορκίζομαι στον Απόλλωνα το γιατρευτή και στον Ασκληπιό και στην Υγεία και στην Πανάκεια¹ και σ' όλους τους θεούς και σ' όλες τις θεές, και μάρτυρες τους βάζω, πως θα εκτελέσω τον όρκο μου αυτό κι αυτό μου το συμβόλαιο όσο οι δυνάμεις μου και η κρίση μου το επιτρέπουν.

Θα τιμώ εκείνον που την τέχνη αυτή μου δίδαξε όσο και τους γονείς μου² στο βίος μου θα τον κάνω κοινωνό, και όταν βρεθεί σε ανάγκη, απ' τα δικά μου θα του δίνω³ τους γιους του θα τους λογαριάζω αδελφούς μου και την τέχνη αυτή θα τους διδάξω —αν θέλουν να τη μάθουν— χωρίς μισθό και δίχως έγγραφο συμβόλαιο. Στις οδηγίες τις γραπτές ή στις προφορικές διδασκαλίες και στις υπόλοιπες κάθε λογής καθοδηγήσεις δικαίωμα να έχουν θ' αφήνω μόνο τους δικούς μου γιους, τους γιους του διδασκάλου μου, και μαθητές που με συμβόλαιο και όρκο —κατά το έθος των γιατρών— θα έχουν δεθεί μαζί μου⁴ άλλον κανέναν.

Συνταγές θα δίνω ιατρικές που θα 'ναι —όσο από τη δύναμη και τη δική μου κρίση εξαρτάται— μόνο για το καλό του αρρώστου, και θα φυλάγομαι μη δώσω συνταγή για το κακό ή για να βλάψω.

---

¹τέρα, αναλαμβάνει, με άλλα λόγια, απέναντί του τις ίδιες υποχρεώσεις που είχαν και τα φυσικά του παιδιά: ένα είδος ισοθεσίας ως αντάλλαγμα προφανώς για την αποδοχή του στην οικογένεια (= τη συντεχνία) του γιατρού.

οὐ δάσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον οὐδὲ ὑψηγήσομαι συμβουλίην τοιήνδε· ὁμοίως δὲ οὐδὲ γυναικὶ πεσσὸν φθόριον δάσω. ἀγνώως δὲ καὶ ὁσίως διατηρήσω βίον τὸν ἐμὸν καὶ τέχνην τὴν ἐμήν.

οὐ τεμέω δὲ οὐδὲ μὴν λιθιώντας, ἐκχωρήσω δὲ ἐργάτησιν ἀνδράσι πρήξιος τῆσδε.

εἰς οἰκίας δὲ ὁκόσας ἂν εἰσῶ, ἐσελεύσομαι ἐπ' ὠφελείῃ καμνόντων, ἐκτὸς εἶν πάσης ἀδικίης ἐκουσίης καὶ φθορίης τῆς τε ἄλλης καὶ ἀφροδισίων ἔργων ἐπὶ τε γυναικείων σωματίων καὶ ἀνδρείων ἐλευθέρων τε καὶ δούλων.

ἂ δ' ἂν ἐν θεραπείῃ ἢ ἴδω ἢ ἀκούσω, ἢ καὶ ἄνευ θεραπείης κατὰ βίον ἀνθρώπων, ἂ μὴ χρή ποτε ἐκκαλίεσθαι ἕξω, σγήσομαι, ἄρρητα ἠγεύμενος εἶναι τὰ τοιαῦτα.

ὄρκον μὲν οὖν μοι τόνδε ἐπιτελέα ποιέοντι καὶ μὴ συγχέοντι εἴη ἐπαύρασθαι καὶ βίου καὶ τέχνης δοξαζομένῳ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις εἰς τὸν αἰεὶ χρόνον· παραβαίνοντι δὲ καὶ ἐπιορκέοντι τάναντία τουτέων.

Γενειοφόρος ιατρός. Επιτύμβια ανάγλυφη στήλη, περ. 480 π.Χ. (Βασιλεία, Antikenmuseum.)

Και να μου το ζητήσουν, φάρμακο θανατηφόρο σε κανέναν δεν θα δώσω,³ κι ούτε θα βγει από μένα μια τέτοια συμβουλή: ούτε θα δώσω σε γυναίκα φάρμακο να καταστρέφει τον βλαστό της.⁴ Αγνή και καθαρή θα φυλάξω τη ζωή μου και την τέχνη μου.

Δεν θα εγχειρίσω ούτε και άνθρωπο που υποφέρει από πέτρα: έργα τέτοια θα τα αφήνω σε ανθρώπους που είναι σ' αυτά εξασκημένοι.

Σε όποια σπίτια θα μπαίνω, για το καλό θα μπαίνω των αρρώστων. Θα μένω μακριά από κάθε αδικία θεληματική και από κάθε βλάβη: ιδίως θα μένω μακριά από κάθε πράξη αφροδισιακή πάνω σε σώματα γυναικεία ή ανδρικά ελεύθερων ή σκλάβων.

Όσα ασκώντας το επάγγελμά μου θα δω ή θ' ακούσω —ας είναι και πέρα από το επάγγελμά μου, στην αναστροφή με τους ανθρώπους— που δεν θα πρέπει ποτέ στους έξω να κοινολογηθούν, θα τα σκεπάζω με τη σιωπή μου: μυστικά θα τα θεωρώ, που κανείς δεν πρέπει γι' αυτά να μιλά.⁵

Όσο τον όρκο μου αυτόν θα τον κρατώ και δεν θα τον πατάω, άμποτε να χαίρομαι τη ζωή και την τέχνη μου, έχοντας πάντα καλό όνομα ανάμεσα στους ανθρώπους: αν όμως παραβώ τον όρκο μου και τον πατήσω, να μου συμβούν ακριβώς τα αντίθετα.

(μετάφραση Δ. Λουκουρλής)

³ Στην αρχαιότητα οι άρρωστοι κατέφευγαν πολύ συχνά στην αυτοκτονία για να λιτρωθούν από μιαν ανίατη ή πολύ επίδουλη ασθένεια. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος αυτοκτονίας σ' αυτή την περίπτωση ήταν το δηλητήριο, και ο πιο κατάλληλος να υποδείξει το είδος του δηλητηρίου ήταν εκ των πραγμάτων ο γιατρός.

⁴ Η άμβλωση δεν ήταν στην αρχαιότητα ηθικά αξιόμιμη πράξη.

⁵ Είναι "η πρώτη φορά στην ιστορία της ιατρικής που δηλώνεται με τόση κατηγορηματικότητα η υποχρέωση του γιατρού να σιωπά για ό,τι βλέπει ή ακούει κατά την άσκηση του επαγγέλματός του" (Δ. Λουκουρλής).

ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

90. — Περὶ ἱερῆς νόσου §§ 1-6, 21

Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πραγματεία Περὶ ἱερῆς νόσου είναι μια από τις περίπου 60 που συγκροτούν την Ιπποκρατική συλλογή — πιθανώς μάλιστα μία από τις παλαιότερες. Όπως συμβαίνει και με τα υπόλοιπα έργα της συλλογής, δεν γνωρίζουμε αν προέρχεται από τον ίδιο τον Ιπποκράτη (περ. 460-περ. 370 π.Χ.) ή από την ιπποκρατική σχολή. Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι το έργο προέρχεται από την άλλη μεγάλη ιατρική σχολή της αρχαιότητας, τη σχολή της Κνίδου (στη Μικρασιατική ακτή, απέναντι από την Κω). Το πνεύμα που εκφράζει είναι κατά βάση σύμφωνο με τις πεφαιτισμένες απόψεις των σοφιστών, με τους οποίους οι σύγχρονοί τους γιατροί παρουσιάζουν αξιοπρόσεκτες ομοιότητες. Ο συγγραφέας στρέφεται κατά της δεισιδαιμονίας, ασκώντας αρθολογική κριτική. Η λεγόμενη ἱερή νόσος (η επιληψία) δεν είναι, υποστηρίζει, ούτε περισσότερο ούτε

- 1 περὶ τῆς ἱερῆς νόσου καλεομένης ὧδε ἔχει· οὐδὲν τί μοι δοκεῖ τῶν ἄλλων θειοτέρη εἶναι νόσων οὐδὲ ἱερωτέρη, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχει καὶ αὕτη καὶ πρόφασιν, οἱ δ' αἰθρωποὶ ἐνόμισαν θεῖον τι πρήγμα εἶναι ὑπὸ ἀπειρίας καὶ θαυμασιότητος, ὅτι οὐδὲν ἔοικεν ἑτέροισι· καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀπορίην αὐτοῖσι τοῦ μὴ γινώσκειν τὸ θεῖον διασάφεται, κατὰ δὲ τὴν εὐπορίην τοῦ τρόπου τῆς ἴησιος ᾧ ἰῶνται, ἀπόλλυται, ὅτι καθαρμοῖσι τε ἰῶνται καὶ ἐπαιοῖσιν. εἰ δὲ διὰ τὸ θαυμάσιον θεῖον νομίζεται, πολλὰ τὰ ἱερά νοσήματα ἔσται τούτου εἴνεκεν καὶ οὐχὶ ἓν, ὡς ἐγὼ ἀποδείξω ἕτερα οὐδὲν ἦσσαν εἶντα θαυμάσια οὐδὲ τερατώδεα, ἃ οὐδεὶς νομίζει ἱερά εἶναι. τούτο μὲν γὰρ οἱ πυρετοὶ οἱ ἀμφημερινοὶ καὶ οἱ τριταῖοι καὶ οἱ τεταρταῖοι οὐδὲν ἦσσαν μοι δοκεύουσιν ἱεροὶ εἶναι καὶ ὑπὸ θεοῦ γίνεσθαι ταύτης

¹ Η λ. ἱερός υποδηλώνει στην παλαιότερη ελληνική γραμματεία κάτι που είναι 'δυνατό' αλλά συγχρόνως και 'απαγορευμένο' (ταμπού). Οι πρώτες λέξεις του κειμένου χρησιμοποιήθηκαν από μεταγενέστερους αντιγραφείς ως τίτλος του έργου, καθώς τα αρχαία ελληνικά βιβλία δεν είχαν —τουλάχιστον κατά την πρώτη αυτή περίοδο— τίτλους.

² Αμφημερινοὶ ονομάζονται οι περιοδικοί (διαλείποντες) πυρετοί, στους οποίους οι παροξυ-

Ορθολογισμός και παραδοσιακή ιατρική

λιγότερο ιερή από τις υπόλοιπες αρρώστιες. Οφείλεται και αυτή, όπως και εκείνες, σε φυσικές αιτίες και συνεπώς ανάλογες δρόμους πρέπει να ακολουθεί και η θεραπεία. Υπεύθυνες για την αρρώστια είναι κατ' αυτόν διεργασίες που συντελούνται στον εγκέφαλο, τον οποίο θεωρεί το κέντρο του σώματος, αποκλίνοντας από την μακραίωνη παράδοση που θεωρούσε κέντρο του σώματος την καρδιά ή το διάφραγμα (φρένες).

Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο συγγραφέας εκφράζει την άποψή του περί φυσικής προελεύσεως της αρρώστιας, ασκώντας οξύτατη κριτική στους 'μάγους και εξορκιστές', που τους κατηγορεί ως αδαείς αγήρες. Στην τελευταία παράγραφο ανακεφαλαιώνει τις εισαγωγικές του θέσεις και υποδεικνύει ως βασική θεραπευτική αγωγή την αρχή να προσφέρεται στον άρρωστο ότι είναι αντίθετο στην αρρώστια (τά πολεμιώτατα).

- 1 Με την αρρώστια που τη λένε ιερή¹ ιδού πώς έχει το πράγμα: Δεν πιστεύω καθόλου πως η αρρώστια αυτή είναι πιο θείκη από τις άλλες αρρώστιες ή πιο ιερή. Πιστεύω πως υπάρχει και γι' αυτήν μια φυσική αιτία, οι άνθρωποι όμως, είτε από άγνοια είτε και γιατί τους έκαμε εντύπωση ο παράξενος χαρακτήρας της —δεν μοιάζει, πράγματι, σε τίποτε με τις άλλες αρρώστιες—, τη θεωρήσαν αρρώστια που τη στέλνουν οι θεοί. Έτσι όμως, ενώ με την αδυναμία των ανθρώπων να γνωρίσουν την ουσία της ο θείκός της χαρακτήρας μένει, με όλους εκείνους τους εύκολους τρόπους γιατρείας που χρησιμοποιούν για να τη θεραπεύσουν ο χαρακτήρας αυτός χάνεται, αφού οι άνθρωποι ζητούν να τη γιατρέψουν με εξαγνισμούς και ξόρκια. Αν είναι όμως να τη θεωρούμε αρρώστια θείκη μόνο γιατί μας φαίνεται παράξενη, τότε —αν το πράγμα εξαρτάται μόνο από αυτό— θα βγουν να είναι πολλές οι ιερές αρρώστιες και όχι μόνο μία. Γιατί εγώ μπορώ να αποδείξω πως υπάρχουν και άλλες όχι λιγότερο περίεργες ούτε λιγότερο ανεξήγητες αρρώστιες, που όμως κανένας δεν τις πιστεύει ιερές. Πρώτα πρώτα οι αμφημερινοί πυρετοί ή οι πυρετοί που ξαναγυρίζουν κάθε τρίτη ή κάθε τέταρτη μέρα²: δεν νομίζω πως αυτοί είναι λιγότερο

¹σμοί επανέρχονται κάθε 24 ώρες. Οι παροξυσμοί μπορεί επίσης να επανέρχονται κάθε τρίτη ή τέταρτη ημέρα (τρίτατος ή τεταρταίος πυρετός).

τῆς ναύσου, ὧν οὐ θαυμασιῶς ἔχουσιν· τούτο δὲ ὄρω μαινομένους ἀνθρώπους καὶ παραφρονέοντας ἀπὸ οὐδεμιῆς προφάσιος ἐμφανέος, καὶ πολλά τε καὶ ἄκαιρα ποίοντας, ἐν τε τῷ ὕπνῳ οἶδα πολλοὺς οἰμάζοντας καὶ βοῶντας, τοὺς δὲ πιγγομένους, τοὺς δὲ καὶ ἀναΐσσουντάς τε καὶ φεύγοντας ἔξω καὶ παραφρονέοντας μέχρι ἐπέγρωνται, ἔπειτα δὲ ὑγίαις εἶντας καὶ φρονέοντας ὥσπερ καὶ πρότερον, εἶντας τ' αὐτοὺς ὠχροὺς τε καὶ ἀσθενέας, καὶ ταῦτα οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ πολλάκις. ἄλλα τε πολλά ἐστὶ καὶ παντοδαπά, ὧν περὶ ἐκάστου λέγειν πολὺς ἂν εἴη λόγος.

2. ἐμοὶ δὲ δοκέουσιν οἱ πρῶτοι τούτο τὸ νόσημα ἱερώσαντες τοιοῦτοι εἶναι ἄνθρωποι οἳ καὶ νῦν εἰσι μάγοι τε καὶ καθάρται καὶ ἀγύρται καὶ ἀλαζόνες, ὁκόσοι προσποιέονται σφόδρα θεοσεβέες εἶναι καὶ πλέον τι εἰδέναι. οὔτοι τοῖνυν παραμιπεχόμενοι καὶ προβαλλόμενοι τὸ θεῖον τῆς ἀμηχανίης τοῦ μὴ ἔχειν ὃ τι προσενέγκαντες ἀφελήσουσι, καὶ ὡς μὴ κατάδηλοι ἔωσιν οὐδὲν ἐπιστάμενοι, ἱερόν ἐνόμισαν τούτο τὸ πάθος εἶναι· καὶ λόγους ἐπιλέξαντες ἐπιτηδείους τὴν ἴησιν κατεστήσαντο εἰς τὸ ἀσφαλὲς σφίσι αὐτοῖσι, καθαρμῶν προσφέροντες καὶ ἐπαιοιδάς, λουτρῶν τε ἀπέχεσθαι κελεύοντες καὶ ἔδαισμάτων πολλῶν καὶ ἀνεπιτηδείων ἀνθρώποισι νοσέουσιν ἐσθίειν· θαλασσιῶν μὲν τρίγλης, μελανούρου, κεστρέος, ἐγγέλυος (οὔτοι γὰρ ἐπικτηρότατοί εἰσι), κρεῶν δὲ αἰγείων καὶ ἐλάφων καὶ χοιρίων καὶ κυνός (ταῦτα γὰρ κρεῶν ταρακτικώτατά ἐστι τῆς κοιλίης), ὀρνίθων δὲ ἀλεκτρούνοσ καὶ τρυγόνος καὶ ὀτίδος (ἃ νομίζεται ἰσχυρότατα εἶναι), λαχάνων δὲ μάνθης, σκοροῶν καὶ κρομμύων (δριμὴν γὰρ ἀσθενέοντι οὐδὲν συμφέρει), ἱμάτιον δὲ μέλαν μὴ ἔχειν (θανατώδες γὰρ τὸ μέλαν), μηδ' ἐν αἰγείῳ κατακεῖσθαι δέρματι μηδὲ φορεῖν, μηδὲ πόδα ἐπὶ ποδὶ ἔχειν μηδὲ χεῖρα ἐπὶ χειρὶ (πάντα γὰρ ταῦτα κωλύματα εἶναι). ταῦτα δὲ τοῦ θεοῦ εὐνεκεν προστιθέασιν, ὡς πλέον τι εἰδότες, καὶ ἄλλας προφάσιαις

ιεροί ή λιγότερο θεόσταλτοι από την αρρώστια για την οποία μιλούμε· και όμως κανείς δεν στέκεται με θαυμασμό μπροστά τους. Έπειτα βλέπω ανθρώπους που χωρίς φανερή αιτία χάνουν τα λογικά τους και καταντούν τρελοί και κάνουν πλήθος παράλογα πράγματα. Ξέρω και άλλους πολλούς που στον ύπνο τους βάζουν τα κλάματα και τις φωνές, ή τους κόβεται η αναπνοή, ή πηδούν από το κρεβάτι τους και ορμούν έξω από το σπίτι με σαλεμένο το μυαλό· όλα αυτά ώσπου να ξυπνήσουν· ύστερα γίνονται πάλι καλά και το μυαλό τους λειτουργεί πάλι κανονικά —όπως πρωτότερα, μόνο που τώρα είναι ωχροί και αδύναμοι· και όλα αυτά όχι μόνο μια φορά αλλά πολλές.

Υπάρχουν και άλλες πολλές και ποικίλες περιπτώσεις, αν όμως μιλούσαμε για την κάθε μια από αυτές ξεχωριστά, ο λόγος θα μας πήγαινε πολύ μακριά.

- 2 Κατά τη δική μου γνώμη οι πρώτοι που βάφτισαν ιερή αυτή την αρρώστια ήταν άνθρωποι του τύπου των σημερινών μάγων και εξαγνιστών: ζητιάνοι που γυρίζουν από δω και από κει και ξεγελούν τον κόσμο παριστάνοντας τον εξαιρετικά θεοσεβούμενο άνθρωπο που, επιπλέον, κατέχει και μια σοφία σπάνια σε άλλους. Αυτοί ακριβώς οι άνθρωποι μέσα στην αμηχανία τους, που δεν ήξεραν τι να δώσουν στον άρρωστο για να του κάμουν καλό, βρήκαν να ρίχνουν σαν ρούχο επάνω τους και να βάζουν μπροστά τους σαν ασπίδα τη δύναμη του θεού, ώστε να μην αποκαλυφθεί η τελεία τους άγνοια. Έτσι έβγαλαν τη θεωρία πως η αρρώστια αυτή είναι ιερή. Ύστερα βρήκαν όμορφες λέξεις και έναν τρόπο γιατρείας που τους εξασφαλίζει τους ίδιους: κάνουν εξαγνισμούς και λένε ξόρκια, απαγορεύουν τα λουτρά καθώς και ένα πλήθος από ακατάλληλα για άρρωστους ανθρώπους φαγητά: από τα θαλασσινά το μπαρμπούνι, το μελανούρι, τα κεφαλόπουλα και το χέλι (αυτά είναι, πράγματι, τα πιο βλαβερά)· από τα κρέατα το κατσικίσιο, του ελαφιού, του γουρουνόπουλου και του σκύλου (τα κρέατα αυτά κάνουν κυριολεκτικά άνω κάτω το πεπτικό μας σύστημα)· από τα πουλερικά τον κόκορα, το τρυγόνι, την στίδα (που θεωρούνται ιδιαίτερα βαριά)· από τα λαχανικά τον δυόσμο, το σκόρδο και τα κρεμμύδια (το δριμύ δεν κάνει ποτέ καλό στον άρρωστο)· ρούχο μαύρο να μη φορούν (θυμίζει θάνατο το μαύρο)· σε κατσικίσιο δέρμα να μη ξαπλώνουν ούτε να το φορούν, ούτε να βάζουν το ένα πόδι επάνω στο άλλο ή να σταυρώνουν τα χέρια (δένουμε την τύχη μας, όπως λέει ο κόσμος, με όλα αυτά!).

Ο λόγος που τα ορίζουν όλα αυτά είναι ο θειικός χαρακτήρας της αρρώστιας, δήθεν ότι αυτοί ξέρουν κάτι περισσότερο από τους άλ-

λέγοντες, ὅπως, εἰ μὲν ὑγῆς γένοιτο, αὐτῶν ἡ δόξα εἶη καὶ ἡ δεξιότης, εἰ δ' ἀποθάνοι, ἐν ἀσφαλεὶ καθίσταντο αὐτῶν αἱ ἀπολογίαι καὶ ἔχοιεν πρόφασιν ὡς οὐδὲν αἰτιοὶ εἶσιν, ἀλλ' οἱ θεοί· οὔτε γὰρ φαγεῖν οὔτε πιεῖν ἔδοσαν φάρμακον οὐδὲν, οὔτε λουτροῖσι καθήψησαν, ὥστε δοκεῖν αἰτιοὶ εἶναι. ἐγὼ δὲ δοκέω Λιβύων ἂν τῶν τὴν μεσόγειον οἰκεόντων οὐδὲν ἂν ὑγαιῖνεν, ὅτι ἐπ' αἰγείοισι δέρμασι κατακέονται καὶ κρέασιν αἰγείοισι χρέονται, ἐπεὶ οὐκ ἔχουσι οὔτε στρώμα οὔτε ἱμάτιον οὔτε ὑπόδημα ὃ τι μὴ αἰγείον ἐστίν· οὐ γὰρ ἔστιν αὐτοῖς ἄλλο προβάτιον οὐδὲν ἢ αἶγες. εἰ δὲ ταῦτα ἐσθιόμενα καὶ προσφερόμενα τὴν νοῦσον τίκτει τε καὶ αὖξει καὶ μὴ ἐσθιόμενα ἦται, οὐκέτι ὁ θεὸς αἰτιὸς ἐστίν, οὐδὲ οἱ καθαρμοὶ ὠφέλειουσιν, ἀλλὰ τὰ ἐδέσματα τὰ ἰώμενά ἐστι καὶ τὰ βλάπτοντα, τοῦ δὲ θεοῦ ἀφανίζεται ἡ δύναμις.

- 3 οὕτως οὖν ἔμογε δοκέουσιν οἵτινες τῷ τρόπῳ τούτῳ ἐγχειρούσιν ἰῆσθαι ταῦτα τὰ νοσήματα, οὔτε ἱερὰ νομίζουσι εἶναι οὔτε θεία· ὅπου γὰρ ὑπὸ καθαρμῶν τοιούτων μετὰστατα γίνεται καὶ ὑπὸ θεραπείης τοιῆσδε, τί κωλύει καὶ ὑφ' ἑτέρον τεχνημάτων ὁμοίων τούτοις ἐπιγίγνεσθαι τε τοῖσιν ἀνθρώποισι καὶ προσπίπτειν; ὥστε τὸ θεῖον μηκέτι αἰτιον εἶναι, ἀλλὰ τι ἀνθρώπινον. ὅστις γὰρ οἷός τε περικαθαίρων ἐστὶ καὶ μαγεύων ἀπάγει τοιοῦτον πάθος, οὗτος κἂν ἐπάγοι ἕτερα τεχνησάμενος, καὶ ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ τὸ θεῖον ἀπόλλυται, τοιαῦτα λέγοντες καὶ μηχανώμενοι προσποιέονται πλέον τι εἶδέναι, καὶ ἀνθρώπους ἐξαπατῶσι προστιθέμενοι αὐτοῖς ἀγνείας τε καὶ καθάρσιος, ὃ τε πολὺς αὐτοῖς τοῦ λόγου ἐς τὸ θεῖον ἀφήκει καὶ τὸ δαμόνιον. καίτοι ἔμογε οὐ περὶ εὐσεβείης τοὺς λόγους δοκέουσι ποιέσθαι, ὡς οἴονται, ἀλλὰ περὶ ἀσεβείης μᾶλλον, καὶ ὡς οἱ θεοὶ οὐκ εἰσὶ, τὸ δὲ εὐσεβὲς αὐτῶν καὶ τὸ θεῖον ἀσεβὲς ἐστὶ καὶ ἀνόσιον, ὡς ἐγὼ διδάξω.
- 4 εἰ γὰρ σελήνην καθαιρεῖν καὶ ἥλιον ἀφανίζειν καὶ χειμῶνά τε καὶ εὐδέην ποιεῖν καὶ ὄμβρους καὶ αὐχμοὺς καὶ θάλασσαν ἄπορον

λους και μπορούν να αναφέρουν άλλες αιτίες για την αρρώστια, ώστε, αν ο άρρωστος γίνει καλά, να θεωρηθεί ότι ήταν από τη δική τους εξουπνάδα· αν πάλι πεθάνει, να μπορούν εκ του ασφαλούς να υπερασπίσουν τον εαυτό τους· να μπορούν δηλαδή να βγουν να πουν ότι υπεύθυνοι δεν είναι οι ίδιοι, αλλά οι θεοί· γιατί οι ίδιοι ούτε φάρμακο του έδωσαν να πάρει —στερεό ή υγρό— ούτε τον έβαλαν σε καυτό λουτρό, ώστε να είναι δυνατό να θεωρηθούν υπεύθυνοι. Κατά τη δική μου όμως γνώμη δεν θα έπρεπε τότε κανένας από τους Λίβυες που ζουν στα μεσόγεια να είναι υγιής, αφού αυτοί πλαγιάζουν πάνω σε κατσικίσια δέρματα και τρων κρέατα κατσικίσια· τα στρώματα, τα ρούχα, τα παπούτσια τους, όλα είναι από κατσίκα —άλλα ζωντανά οι άνθρωποι αυτοί δεν έχουν παρά μόνο κατσίκες. Οπωσδήποτε, αν όλα αυτά γεννούν και περισσεύουν την αρρώστια όταν τα τρως ή τα μεταχειρίζεσαι, και πάλι αν τη γιατρεύουν όταν δεν τα τρως, τότε υπεύθυνος δεν είναι πια ο θεός, ούτε και οι καθαρμοί είναι που ωφελούν· εκείνο που ωφελεί ή βλάπτει είναι οι τροφές. Όσο για του θεού τη δύναμη, αυτή εξαφανίζεται.

- 3 Γι' αυτό λοιπόν νομίζω πως όλοι εκείνοι που αναλαμβάνουν να θεραπεύσουν με τέτοιο τρόπο αυτού του είδους τις αρρώστιες, δεν είναι δυνατό να τις πιστεύουν ούτε για ιερές ούτε για θεόσταλτες. Γιατί αν ήταν να φεύγουν οι αρρώστιες με ιεροτελεστίες και θεραπείες αυτού του είδους, τότε τι τις εμποδίζει να έρχονται και να πέφτουν στους ανθρώπους με άλλα γιατροσόφια παρόμοια με αυτά; Τότε όμως αιτία της αρρώστιας δεν είναι πια η δύναμη του θεού, αλλά κάτι το ανθρώπινο. Γιατί αν ένας είναι σε θέση με καθαμούς και μαγγανείες να διώχνει μακριά μια αρρώστια σαν κι αυτήν, αυτός μπορεί, νομίζω, κάνοντας άλλα τεχνάσματα να την προκαλεί κιόλας. Όταν κανείς το σκεφτεί έτσι, τότε η παρουσία του θεού χάνεται.

Με τέτοια λόγια και με τέτοιου είδους τεχνάσματα θέλουν να δώσουν την εντύπωση πως αυτοί κατέχουν μια σπάνια σοφία, και εξαπατούν τον κόσμο ορίζοντας κάθε είδους καθαμούς, ενώ παράλληλα οι λόγοι τους είναι συνήθως για θεούς και δαίμονες. Οπωσδήποτε, εγώ δεν νομίζω ότι τα λόγια τους κηρύσσουν θεοσέβεια, όπως φαντάζονται εκείνοι. Κάθε άλλο. Πιο πολύ κηρύσσουν την ασέβεια και ότι θεοί δεν υπάρχουν. Αυτό που εκείνοι ονομάζουν θεοσέβεια και θεοί είναι ασέβεια, όπως θα δείξω, και αθεΐα.

- 4 Όταν δηλαδή βγαίνουν και βεβαιώνουν ότι μπορούν να κατεβάσουν από τον ουρανό το φεγγάρι ή να σκοτεινιάσουν τον ήλιο, να κάμουν κακοκαιρία ή καλοκαιρία, βροχές ή ξηρασίες, απέραστη τη θά-

καὶ γῆν ἀφορον καὶ τᾶλλα τὰ τοιουτότροπα πάντα ὑποδέχονται ἐπίστασθαι, εἴτε καὶ ἐκ τελετέων εἴτε καὶ ἐξ ἄλλης τινὸς γνώμης καὶ μελέτης φασὶ ταῦτα οἷόν τ' εἶναι γενέσθαι οἱ ταῦτ' ἐπιτηδεύοντες, δυσσεβεῖν ἔμογε δοκέουσι καὶ θεοὺς οὔτε εἶναι νομίζουσι οὔτε ἰσχύειν οὐδέν, οὔτε εἶργεσθαι ἂν οὐδενὸς τῶν ἐσχάτων, ἃ ποίοντες πῶς οὐ δευοὶ αὐτοὶ εἰσιν; εἰ γὰρ ἄνθρωπος μαγεύων καὶ θύων σελήνην καθαιρήσει καὶ ἥλιον ἀφανεῖ καὶ χειμῶνα καὶ εὐδίην ποιήσει, οὐκ ἂν ἐγὼγ' ἔτι θεῖον νομίσαιμι τοῦτο εἶναι, ἀλλ' ἀνθρώπινον, εἰ δὴ τοῦ θεοῦ ἡ δύναμις ὑπὸ ἀνθρώπου γνώμης κρατεῖται καὶ δεδούλωται, ἴσως δὲ οὐχ οὕτως ἔχει ταῦτα, ἀλλ' ἀνθρώποι βίου δεόμενοι πολλὰ καὶ παντοῖα τεχνῶνται καὶ ποικίλουσι ἐς τε τᾶλλα πάντα καὶ ἐς τὴν νοῦσον ταύτην, ἐκάστῳ εἶδει τοῦ πάθεος θεῶ τὴν αἰτίην προστιθέντες, καὶ ἦν μὲν γὰρ αἶγα μιμῶνται, καὶ ἦν βρύχωνται, ἢ τὰ δεξιὰ σπῶνται, Μητέρα θεῶν φασὶ αἰτίην εἶναι, ἦν δὲ ὀξύτερον καὶ εὐτονώτερον φθέγγηται, ἵππων εἰκάζουσι, καὶ φασὶ Ποσειδῶνα αἴτιον εἶναι, ἦν δὲ καὶ τῆς κόπρου τι παρῆ, ὅσα πολλάκις γίνεται ὑπὸ τῆς νοῦσου βιαζομένοι-σιν, Ἐνοδίη πρόσκειται ἢ ἐπωνυμίη ἦν δὲ πυκνότερον καὶ λεπτότερον, οἷον ὄρνιθες, Ἀπόλλων νόμος, ἦν δὲ ἀφρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀφή καὶ τοῖσι ποσὶ λακτίζη, Ἄρης τὴν αἰτίην ἔχει, οἷσι δὲ νυκτὸς δαίματα παρίσταται καὶ φόβοι καὶ παράνοιαί καὶ ἀναπηδήσεις ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύξιεσ ἐξω, Ἐκάτης φασὶν εἶναι ἐπιβολὰς καὶ ἡρώων ἐφόδους, καθαρμοῖσί τε χρέονται καὶ ἐπαοιδῆσι, καὶ ἀνοσιώτατόν τε καὶ ἀθεώτατον πρῆγμα ποίεουσιν, ὡς ἔμογε δοκεῖ καθαιροῦσι γὰρ τοὺς ἐχομένους τῇ νοῦσῳ αἵματί τε καὶ ἄλλοισι τοιούτοις ὥσπερ μίασμά τι ἔχοντας, ἢ ἀλάστορας, ἢ πεφαρμακευμένους ὑπὸ ἀνθρώπων, ἢ τι ἔργον ἀνόσιον εἰργασμένους, οὓς

¹ Ενοδία: λατρευτικό επίθετο συνήθως της Εκάτης αλλά και άλλων θεῶν, των οποίων τα αγάλματα στήνονταν στην ἀκρὴ δρόμου ἢ σε τρίστρατο.

λασσα ή άγωνα τη γη και όλα τα άλλα παρόμοια θαύματα, αδιάφορο αν οι άνθρωποι που επιτηδεύονται αυτά τα πράγματα ισχυρίζονται ότι όλα αυτά γίνονται με ιεροτελεστίες ή με κάποια άλλη γνώση ή δεξιοτεχνία, νομίζω ότι βλασφημούν και ή δεν πιστεύουν πως υπάρχουν θεοί ή τους θεωρούν ότι δεν έχουν καμιά δύναμη, και επομένως δεν υπάρχει τίποτε που θα μπορούσε να τους εμποδίσει να κάνουν τα πιο φοβερά και τρομερά πράγματα. Όταν όμως μπορούν να τα κάνουν όλα αυτά, πώς πια να μην παραδεχτώ ότι οι δυνατοί είναι αυτοί; Γιατί αν υπάρχει πράγματι άνθρωπος που μπορεί με μαγγανείες και με θυσίες να κατεβάσει το φεγγάρι ή να σκοτεινιάσει τον ήλιο, να κάμει κακοκαιρία ή καλοκαιρία, εγώ πια τότε δεν θα πω πως υπάρχει δύναμη θεού μέσα σε όλα αυτά· θα πω πως είναι έργα ανθρώπων, αφού η δύναμη του θεού νικείται από την ανθρώπινη γνώση και υποτάσσεται.

Τους όμως δεν είναι ακριβώς έτσι τα πράγματα, αλλά όπως υπάρχουν άνθρωποι που από φτώχεια σοφίζονται συνεχώς κάθε λογής τεχνάσματα, φροντίζοντας να τα παρουσιάζουν και όμορφα, έτσι και στην αρρώστια αυτή: για κάθε μια από τις μορφές με τις οποίες παρουσιάζεται η πάθηση ρίχνουν το βάρος και σε κάποιο θεό. Έτσι, αν η φωνή του αρρώστου μοιάζει με της κασίκας τη φωνή, αν χτυπούν τα δόντια του ή έχει σπασμούς από τα δεξιά, λένε πως η Μητέρα των θεών είναι που έστειλε την αρρώστια. Αν, αντίθετα, η φωνή του είναι πιο διαπεραστική και πιο δυνατή, λένε ότι το πράγμα μοιάζει με άλογο και βεβαιώνουν ότι αιτία είναι ο Ποσειδώνας. Επίσης, αν αφήσει—χωρίς να το καταλάβει—να του ξεφύγουν τίποτε κόπρανα, πράγμα που συμβαίνει πολλές φορές όταν τους πιάνει η αρρώστια, τότε ονοματίζουν την αρρώστια από την Ενοδία·³ αν όμως αυτό συμβαίνει πιο συχνά και τα κόπρανα είναι πιο λεπτά—όπως των πουλιών—, τότε είναι ο Απόλλων ο Νόμιος. Αν βγάζει αφρούς από το στόμα του και κλωτσάει, υπεύθυνος είναι ο Άρης. Αν τη νύχτα βλέπουν μπροστά τους εικόνες φρέκας και τρόμου, αν σαλεύει το μυαλό τους και, πηδώντας από το κρεβάτι τους, ορμούν να βγουν έξω από το σπίτι, τότε λένε πως η Εκάτη έπεσε επάνω τους και οι ήρωες κάνουν εφόδους.

Κάνουν λοιπόν εξαγνισμούς και λένε ξόρκια, και κάτι που κατά τη γνώμη μου είναι η πιο μεγάλη ασέβεια και η πιο μεγάλη αθεΐα. Αρχίζουν δηλαδή να «καθαρίζουν» με αίμα και με άλλα παρόμοια μέσα αυτούς που τους χτύπησε η αρρώστια, θαρρείς πως έχουν κανένα μόλυσμα επάνω τους ή κατέχονται από κακά πνεύματα, ή πως τους έκαμαν μάγια οι άνθρωποι, ή ότι έκαμαν οι ίδιοι κανένα ανοσοιούρη-

ἐχρῆν τάναντία τούτων ποιεῖν, θίειν τε καὶ εὐχεσθαι καὶ ἐς τὰ ἱερὰ φέροντας ἱκετεύειν τοὺς θεοὺς· νῦν δὲ τούτων μὲν ποιέουσιν οὐδέν, καθαίρουσι δέ· καὶ τὰ μὲν τῶν καθαρμῶν γῆ κρύπτουσι, τὰ δὲ ἐς θάλασσαν ἐμβάλλουσι, τὰ δ' ἐς τὰ ὄρεα ἀποφέρουσι, ὅπη μηδεὶς αἴφεται μηδ' ἐμβήσεται· τὰ δ' ἐχρῆν ἐς τὰ ἱερὰ φέροντας τῷ θεῷ ἀποδοῦναι, εἰ δὴ ὁ θεὸς ἐστὶν αἴτιος, οὐ μέντοι ἔγωγε ἀξιῶ ὑπὸ θεοῦ ἀνθρώπου σῶμα μαίνεσθαι, τὸ ἐπικηρότατον ὑπὸ τοῦ ἀγνοτάτου, ἀλλὰ καὶ ἦν τυγχάνη ὑπὸ ἐτέρου μεμασμένον ἢ τι πεπονθός, ὑπὸ τοῦ θεοῦ καθαίρεσθαι ἂν αὐτὸ καὶ ἀγνίζεσθαι μᾶλλον ἢ μαίνεσθαι. τὰ γοῦν μέγιστα τῶν ἀμαρτημάτων καὶ ἀνοσιώτατα τὸ θεῖόν ἐστι τὸ καθαῖρον καὶ ἀγνίζον καὶ ρύμια γινόμενον ἡμῖν, αὐτοὶ τε ὄρους τοῖσι θεοῖσι τῶν ἱερῶν καὶ τῶν τεμενέων ἀποδείκνυμεν, ὡς ἂν μηδεὶς ὑπερβαίη ἢ μὴ ἀγνεύῃ, ἐσιόντες τε ἡμεῖς περιφραυόμεθα οὐχ ὡς μαινόμενοι, ἀλλ' εἴ τι καὶ πρότερον ἔχομεν μύσος, τοῦτο ἀφαγιούμενοι, καὶ περὶ μὲν τῶν καθαρμῶν οὕτω μοι δοκεῖ ἔχειν.

- 5 τὸ δὲ νόσημα τοῦτο οὐδέν τί μοι δοκεῖ θεϊότερον εἶναι τῶν λοιπῶν, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχειν καὶ τὰ ἄλλα νοσήματα ὅθεν ἕκαστα γίνεται, φύσιν δὲ τοῦτο καὶ πρόφασιν· καὶ ἰητὸν εἶναι, καὶ οὐδὲν ἦσσαν ἐτέρων, ὃ τι ἂν μὴ ἤδη ὑπὸ χρόνου πολλοῦ καταβεβιασμένον ἢ ὥστε ἰσχυρότερον εἶναι τῶν φαρμάκων τῶν προσφερομένων. ἄρχεται δὲ ὡσπερ καὶ τὰλλα νοσήματα κατὰ γένος· εἰ γὰρ ἐκ φλεγματοῦδεος φλεγματοῦδεος, καὶ ἐκ χολαῦδεος χολαῦδεος γίνεται, καὶ ἐκ φθινῶδεος φθινῶδεος, καὶ ἐκ σπληνώδεος σπληνώδεος, τί κωλύει, ὅτω πατὴρ ἢ μήτηρ εἴχετο τοῦτω τῷ νοσήματι, τούτων καὶ τῶν ἐγγόνων ἔχεσθαι τινα; ὡς ὁ γόνος ἔρχεται πάντοθεν τοῦ σώματος, ἀπὸ τε τῶν ὑγιερῶν ὑγιερὸς καὶ ἀπὸ τῶν νοσηρῶν

⁴ Το φλέγμα ἀνήκει σύμφωνα με τὴ διδασκαλία τῶν ἱπποκρατικῶν μαζί με τὸ αἷμα, τὴν ξηρὴν χολήν καὶ τὴ μέλαινα (μαύρη) χολήν στους τέσσερις χιμῶς, τὰ τέσσερα κύρια συστατικά τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ἡ σωστὴ ἀναλογία (ἐκκράσις) τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τῆς υγείας τοῦ σώματος. Κάθε χιμῶς συνδέεται με ἓνα ἀπὸ τὰ ζεύγη τῶν θεμελιωδῶν ποιότητων θερμῶ-ψυχρῶ καὶ υγρῶ-ξηρῶ (τὸ φλέγμα π.χ. εἶναι ψυχρῶ).

μα, ενώ θα έπρεπε να κάνουν ακριβώς τα αντίθετα: θυσίες και προσευχές να οδηγούν τους αρρώστους στα ιερά και να παρακαλούν τους θεούς. Τώρα όμως τίποτε από όλα αυτά δεν κάνουν, μόνο τους «καθαρίζουν». Όσο για τα αντικείμενα που χρησιμοποιούν σ' αυτές τις ιεροτελεστίες, άλλα τα κρύβουν μέσα στη γη, άλλα τα ρέχουν στη θάλασσα, άλλα πηγαίνουν και τα πετούν στα βουνά, όπου κανείς δεν θα μπορέσει να τα αγγίξει ούτε να τα φτάσει. Ενώ θα έπρεπε να τα πηγαίνουν στα ιερά και να τα δίνουν πίσω πάλι στο θεό, αν ήταν πράγματι ο θεός που έστειλε την αρρώστια.

Όπωσδήποτε, εγώ δεν μπορώ να πιστέψω ότι το σώμα του ανθρώπου μπορεί ποτέ να μολυνθεί από το θεό, το πιο φθαρτό από το πιο καθαρό. Έπειτα, και αν ακόμη συνέβαινε το σώμα του ανθρώπου να έχει μολυνθεί από κάτι τι ή να έχει πάθει γενικά κάποιο κακό, από το θεό θα έπρεπε να καθαρίζεται και να εξαγνίζεται, όχι να μολύνεται. Όλοι το ξέρουμε ότι τα πιο μεγάλα και τα πιο ανόσια σφάλματά μας μόνο η δύναμη του θεού μπορεί να μας τα καθαρίσει, να μας τα εξαγνίσει και να μας τα ξεπλύνει· εμείς ορίζουμε μόνο τα σύνορα στα ιερά των θεών και στα ιερά τους κτήματα, για να μην τα περάσει κανείς αν δεν είναι καθαρός, και όταν μπαίνουμε μέσα, ζητούμε να ραντιστούμε, όχι γιατί μολυνόμαστε, αλλά και αν τύχει να κουβαλούμε μαζί μας από πριν κανένα μόλυσμα, να το διώξουμε από πάνω μας και να καθαριστούμε. Αυτό είναι για μένα το νόημα των καθαρμών.

- 5 Η αρρώστια λοιπόν αυτή δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, πιο θεική από τις άλλες αρρώστιες. Κάθε άλλο. Όπως όλες οι αρρώστιες έχουν τη φύση τους, αυτό που κάνει ώστε να γεννηθεί η κάθε μια, έχει και αυτή τη φύση της και την αιτία της. Ακόμη πιστεύω ότι είναι αρρώστια που γιατρεύεται, όχι λιγότερο αυτή από άλλες αρρώστιες, φτάνει να μην έχει πια ριζώσει από την πολυκαιρία, σε σημείο που να είναι πιο δυνατή από τα φάρμακα που προσφέρουμε. Έπειτα έχει την αρχή της, όπως και οι άλλες αρρώστιες, στην κληρονομικότητα. Αν δηλαδή από άνθρωπο με φλεγματική ιδιοσυγκρασία γεννιέται άνθρωπος με φλεγματική κι αυτός ιδιοσυγκρασία, ή από άνθρωπο με χολώδη ιδιοσυγκρασία άνθρωπος με χολώδη κι αυτός ιδιοσυγκρασία, αν από φυματικό γεννιέται φυματικός κι από άνθρωπο με πειραγμένη τη σπλήνα του άνθρωπος που έχει κι αυτός πειραγμένη τη σπλήνα του, τί εμποδίζει, αν ο πατέρας ή η μητέρα κάποιου υπέφερε από την αρρώστια αυτή, αυτών των ανθρώπων ένα παιδί να υποφέρει κι αυτό από την ίδια αρρώστια; Γιατί το σπέρμα ξεκινάει από όλα τα μέρη του σώματος, από τα γερά γερό, από τα αρρωστιάριχα αρρωστιάρι-

νοσερός. ἕτερον δὲ μέγα τεκμήριον ὅτι οὐδὲν θεϊότερόν ἐστι τῶν λοιπῶν νοσημάτων· τοῖσι γὰρ φλεγματοῦδες φύσει γίνεται, τοῖσι δὲ χολαῦδεσσι οὐ προσπίπτει· καίτοι εἰ θεϊότερόν ἐστι τῶν ἄλλων, τοῖσι αὖ πασιν ὁμοίως ἔδει γίνεσθαι τὴν νοῦσον ταύτην, καὶ μὴ διακρίνειν μήτε χολαῦδεα μήτε φλεγματοῦδεα.

- 6 ἀλλὰ γὰρ αἴτιος ὁ ἐγκέφαλος τούτου τοῦ πάθους, ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων νοσημάτων τῶν μεγίστων· ὅτω δὲ τρόπῳ καὶ ἐξ οἷς προφάσιος γίνεται, ἐγὼ φράσω σάφα.

.....

- 21 αὕτη δὲ ἡ νοῦσος ἡ ἱερὴ καλομένη ἀπὸ τῶν αὐτῶν προφασίων γίνεται ἀφ' ὧν καὶ αἱ λοιπαί, ἀπὸ τῶν προσιόντων καὶ ἀπιόντων καὶ ψύχους καὶ ἡλίου καὶ πνευμάτων μεταβαλλομένων τε καὶ οὐδέποτε ἀτρεμιζόντων, ταῦτα δ' ἐστὶ θεῖα, ὥστε μηδὲν δεῖ ἀποκρίνοντα τὸ νόσημα θεϊότερον τῶν λοιπῶν νομίσει, ἀλλὰ πάντα θεῖα καὶ πάντα ἀνθρώπινα· φύσει δὲ ἕκαστον ἔχει καὶ δύναμιν ἐφ' ἑαυτοῦ, καὶ οὐδὲν ἄπορόν ἐστιν οὐδὲ ἀμήχανον· ἀκεστά τε τὰ πλείστα ἐστὶ τοῖς αὐτοῖσι τούτοισι ἀφ' ὧν καὶ γίνεται. ἕτερον γὰρ ἐτέρῳ τροφή ἐστὶ, τοτὲ δὲ καὶ κάκωσις. τοῦτο οὖν δεῖ τὸν ἰητρὸν ἐπίστασθαι, ὅπως τὸν καιρὸν διαγινώσκων ἐκάστου τῷ μὲν ἀποδώσει τὴν τροφήν καὶ αὐξήσει, τῷ δὲ ἀφαιρήσει καὶ κακώσει, χρὴ γὰρ καὶ ἐν ταύτῃ τῇ νοῦσῳ καὶ ἐν τῆσιν ἄλλῃσι ἀπάσῃσι μὴ αὐξάνειν τὰ νοσήματα, ἀλλὰ τρύχειν προσφέροντα τῇ νοῦσῳ τὸ πολεμιώτατον ἐκάστη καὶ μὴ τὸ σύνηθες· ὑπὸ μὲν γὰρ τῆς συνηθείης θάλλει τε καὶ αὐξεται, ὑπὸ δὲ τοῦ πολεμίου φθίνει τε καὶ ἀμαυροῦται, ὅστις δὲ ἐπίσταται ἐν ἀνθρώποισι ξηρὸν καὶ ὑγρὸν ποιεῖν καὶ ψυχρὸν καὶ θερμὸν ὑπὸ διαίτης, οἷτος καὶ ταύτην τὴν νόσον ἰώτο ἄν, εἰ τοὺς καιροὺς διαγινώσκει τῶν συμφερόντων, ἄνευ καθαρμῶν καὶ μαγείης.

⁵ Είναι αξιοπρόσεκτη η αντίληψη που διατυπώνεται στο περί Ιερῆς νοῦσου γενικά για τη φύση των ασθενειῶν. «Ο πιο σημαντικός ισχυρισμός εδώ είναι η υπόθεση ότι η φύση δρα ομοιόμορφα· ὅποιες κι αν είναι οι αιτίες της αρρώστιας, δεν είναι ιδιότροπες, ἀλλὰ ομοιόμορφες και καθολικές» (D. Lindberg).

κο. Άλλη μεγάλη απόδειξη ότι δεν είναι καθόλου πιο θεική αυτή από τις άλλες αρρώστιες: ενώ παρουσιάζεται σε όσους έχουν εκ γενετής ιδιосуγκρασία φλεγματική, δεν προσβάλλει αυτούς που έχουν ιδιосуγκρασία χολώδη. Αν όμως ήταν πιο θεική από τις άλλες, θα έπρεπε να τους προσβάλλει όλους η αρρώστια αυτή χωρίς διάκριση και να μην ξεχωρίζει χολώδη ή φλεγματικό.

- 6 Η πραγματική λοιπόν αιτία για την αρρώστια αυτή —όπως και για όλες τις σοβαρές αρρώστιες— είναι ο εγκέφαλος. Με ποιόν ακριβώς τρόπο γεννιέται η αρρώστια και με ποια αφορμή, θα προσπαθήσω τώρα να το εξηγήσω καθαρά.

- 21 Η αρρώστια που πραγματευθήκαμε, αυτή που τη λένε ιερή, έχει την αρχή της στις ίδιες αιτίες με τις άλλες αρρώστιες: στα εισερχόμενα και στα εξερχόμενα από τον οργανισμό του ανθρώπου, στο ψύχος, στον ήλιο, στους ανέμους που αλλάζουν συνεχώς και που ποτέ δεν μένουν ήσυχοι.¹ Όλα αυτά είναι θεικά πράγματα. Δεν υπάρχει επομένως λόγος να ξεχωρίζουμε την αρρώστια αυτή και να τη θεωρούμε πιο θεική από τις άλλες· όλες τους είναι θεικές και όλες τους είναι ανθρώπινες. Η κάθε αρρώστια έχει τη δική της φύση και τη δική της δύναμη, και απέναντι σε καμιά δεν μένουμε αμήχανοι και ανίκανοι να βρούμε μια διέξοδο. Τις πιο πολλές αρρώστιες τις γιατρεύει εκείνο ακριβώς που τις γεννά. Συγκεκριμένα: Τα πράγματα είναι τροφή το ένα για το άλλο —άλλο για το ένα, άλλο για το άλλο—, μπορεί όμως το ένα να γίνει στο άλλο και καταστροφή. Αυτό είναι κάτι που πρέπει να το ξέρει ο γιατρός, ώστε, διακρίνοντας την κατάλληλη για κάθε ξεχωριστή περίπτωση στιγμή, άλλοτε να προσφέρει αυτό που είναι τροφή και να ωφελεί, και άλλοτε, αφαιρώντας το, να βλάπτει. Γιατί και στην αρρώστια αυτή, το ίδιο όπως και σε όλες τις αρρώστιες, έχουμε την υποχρέωση όχι να δυναμώνουμε την πάθηση αλλά να την ταλαιπωρούμε, προσφέροντας ό,τι της είναι πιο αντίθετο· ποτέ εκείνο στο οποίο έχει εθισθεί. Γιατί με τον εθισμό η αρρώστια προσδεύει και ακιμάζει, ενώ με ό,τι της είναι αντίθετο χάνει τη δύναμή της και εκλείπει. Οπωσδήποτε, όποιος μπορεί με κατάλληλη διαίτα να κάνει το σώμα του ανθρώπου ξηρό ή υγρό, ψυχρό ή θερμό, αυτός μπορεί και να γιατρεύει την αρρώστια που πραγματευθήκαμε χωρίς να καταφεύγει σε καθαρμούς και μαγγανείες —φτάνει να μπορεί κάθε φορά να διακρίνει την κατάλληλη για κάθε χρήση ενέργεια στιγμή.

(μετάφραση Δ. Λυπουρλής)

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

(περ. 485 – περ. 425 π.Χ.)

91. – Ιστορία 1,7–13

Στο προοίμιο των *Ιστοριών* του ο Ηρόδοτος αναγγέλλει ότι στο έργο του 'εκθέτει τις έρευνές του' (ιστορίες απόδειξης) για έργα 'μεγάλα και θαυμαστά' που έγιναν άλλα από Έλληνες και άλλα από βαρβάρους, και ιδιαίτερα την αιτία για την οποία πολέμησαν μεταξύ τους. Τη σύγκρουση αυτή κάποιοι τη συνέδεαν με μυθικά γεγονότα, ο Ηρόδοτος ωστόσο διαχωρίζει τη θέση του και δηλώνει ότι θα περιοριστεί σε πράγματα που ο ίδιος γνωρίζει: αιτία της σύγκρουσης Ελλήνων και βαρβάρων υπήρξε η άδικη πράξη του βασιλιά των Λυδών Κροίσου (περ. 560–546 π.Χ.) να καθυποτάξει τις ιωνικές πόλεις της Μικράς Ασίας. Με την αφορμή αυτή γίνεται αναφορά στους βασιλιάδες που προηγήθηκαν

- 7 ἡ δὲ ἡγεμονίη οὕτω περιήλθε, εὐούσα Ἡρακλειδέων, ἐς τὸ γένος τὸ
2 Κροίσου, καλεομένους δὲ Μερμιάδας, ἦν Κανδαύλης, τὸν οἱ
Ἕλληνες Μυρσίλον ὀνομάζουσι, τύραννος Σαρδίων, ἀπόγονος δὲ
Ἀλκαίου τοῦ Ἡρακλέος. Ἄγρων μὲν γὰρ ὁ Νίνου τοῦ Βήλου τοῦ
3 Ἀλκαίου πρῶτος Ἡρακλειδέων βασιλεὺς ἐγένετο Σαρδίων, Καν-
δαύλης δὲ ὁ Μύρσου ὑστάτος, οἱ δὲ πρότερον Ἄγρωνος βασιλεύ-
σαντες ταύτης τῆς χώρας ἦσαν ἀπόγονοι Λυδοῦ τοῦ Ἄτυος, ἀπ'
4 ὅθεν ὁ δῆμος Λυδίας ἐκλήθη ὁ πᾶς οὗτος, πρότερον Μηίων καλεό-
μενος, παρὰ τούτων Ἡρακλεῖδαι ἐπιτραφέντες ἔσχον τὴν ἀρχὴν
ἐκ θεοπροπίου, ἐκ δούλης τε τῆς Ἰαρδάνου γεγονότες καὶ Ἡρακλέ-
ος, ἄρξαντες [μὲν] ἐπὶ δύο τε καὶ εἴκοσι γενεὰς ἀνδρῶν, ἕτα πέ-
ντε τε καὶ πεντακόσια, παῖς παρὰ πατρὸς ἐκδεκόμενος τὴν ἀρχὴν,
μέχρι Κανδαύλεω τοῦ Μύρσου.
8 οὗτος δὴ ὢν ὁ Κανδαύλης ἠράσθη τῆς ἑαυτοῦ γυναικός, ἐρα-
σθεὶς δὲ ἐνόμιζε οἱ εἶναι γυναῖκα πολλὸν πασέων καλλίστην, ὥστε
δὲ ταῦτα νομίζων, ἦν γὰρ οἱ τῶν αἰχμοφόρων Γύγης ὁ Δασκίλου

1 Οι βασιλείς της δυναστείας αυτής ανέγαν την καταγωγή τους στον ηλιακό θεό, τον οποίο οι 'Λυδοί' αποκαλοῦσαν Σάνδωνα, οι Ασσίριοι Βήλο ενώ οι Έλληνες τον ταύτιζαν με τον Ηρακλή.

2 Των Λυδών.

Η γυναίκα του Κανδαύλη

του Κροίσου, και στο πλαίσιο αυτό παρεμβάλλεται η διήγηση η σχετική με τη γυναίκα του Κανδαύλη (τελευταίος βασιλιάς του γένους των Ηρακλειδών) και τον Γύγη (πρώτο βασιλιάς του γένους των Μερμναδών, στο οποίο ανήκει ο Κροίσος). Από τους σύγχρονους μελετητές η διήγηση χαρακτηρίζεται νοβέλα (σύντομη δηλαδή αυτοτελής διήγηση στο πλαίσιο ενός ευρύτερου έργου, η οποία έχει ως θέμα ένα παράξενο αλλά πραγματικό ή τουλάχιστον πιθανοφανές γεγονός, που περιλαμβάνει μια βασική δραματική σύγκρουση). Ο χαρακτήρας της νοβέλας είναι αιτιολογικός: η εμπλοκή του Γύγη στον φόνο του Κανδαύλη εξηγεί την ενοχή που βαρύνει τον Κροίσο και προσιωνίζεται το τέλος του.

- 7 Η ηγεμονία των Ηρακλειδών¹ πέρασε στα χέρια της γενιάς του Κροί-
2 σου, στους Μερμνάδες, ως εξής. Ήταν ο Κανδαύλης, που οι Έλληνες
τον λένε Μυρσίλο, τύραννος των Σαρδίων² και απόγονος του Αλκαίου,
γιου του Ηρακλή. Γιατί ο Άγρων, γιος του Νίνου³ γιου του Βήλου γιου
3 του Αλκαίου, έγινε πρώτος Ηρακλειδής βασιλιάς των Σαρδίων⁴ ο Καν-
δαύλης, ο γιος του Μύρσου, τελευταίος. Όσοι βασιλεύσαν στη χώρα
αυτή πριν από τον Άγρωνα ήταν απόγονοι του Λυδού, γιου του Άτη,
4 από όπου πήρε ο λυδίας λαός ολόκληρος το όνομά του, αυτός που
πρώτα ονομαζόταν Μήρων. Από αυτούς και με τη συγκατάθεσή τους
πήραν την αρχή, στηριγμένοι σε χρησμό, οι Ηρακλείδες, που η γενιά
τους κρατούσε από μια δούλη του Ιαρδάνου⁵ και από τον Ηρακλή, και
που βασιλεύσαν είκοσι δύο γενιές, πεντακόσια πέντε χρόνια —κάθε
γιος κληρονομώντας την αρχή από τον πατέρα του ως τον Κανδαύλη,
το γιο του Μύρσου.
- 8 Αυτός λοιπόν ο Κανδαύλης ερωτεύθηκε τη γυναίκα του, και ερω-
τευμένος μαζί της πίστευε πως η γυναίκα του είναι πολύ πιο όμορφη
από όλες τις άλλες. Από μια τέτοια πίστη —γιατί ένας από τους δο-
ρυφόρους του ήταν ο Γύγης, ο γιος του Δασκύλου, που είχε κερδίσει

¹ Εθνεαίτιο ιδρυτής του Ασσυριακού βασιλείου.

² Εννοεί την Ομηρίαλη, η οποία, σύμφωνα με άλλες πηγές, ήταν κόρη του Ιαρδάνου, που το όνομά του είναι ίσως σημαντικό. Κατά την επικρατέστερη παράδοση, ο Ηρακλής, όταν σκότωσε τον Ίφριτο πουλήθηκε στην Ομηρίαλη ως δούλος από τον Ερμή.

- ἀρεσκόμενος μάλιστα, τούτῳ τῷ Γύγῃ καὶ τὰ σπουδαιότερα τῶν
 2 πηρημάτων ὑπερετίθετο ὁ Κανδαύλης καὶ δὴ καὶ τὸ εἶδος τῆς γυ-
 ναικὸς ὑπερεπαίνων. χρόνου δὲ οὐ πολλοῦ διεληθόντος, χρῆν γὰρ
 3 Κανδαίλῃ γενέσθαι κακῶς, ἔλεγε πρὸς τὸν Γύγῃ τοιαύδε· “Γύγη,
 οὐ γὰρ σε δοκέω πείθεσθαι μοι λέγοντι περὶ τοῦ εἶδους τῆς γυναι-
 κὸς (ἅτα γὰρ τυγχάνει ἀνθρώποισι ἔοντα ἀπιστότερα ὀφθαλμῶν),
 ποίει ὅπως ἐκείνῃ θεήσῃαι γυμνῇ.” ὁ δὲ μέγα ἀμβώσας εἶπε·
 4 “δέσποτα, τίνα λέγεις λόγον οὐκ ὑγία, κελείων με δέσποιναν τὴν
 ἐμὴν θεήσασθαι γυμνῇ; ἅμα δὲ κιθῶνι ἐκδνυμένῳ συνεκδύεται καὶ
 5 τὴν αἰδῶ γυνή, πάλαι δὲ τὰ καλὰ ἀνθρώποισι ἐξεύρηται, ἐκ τῶν
 μαιθάνειν δεῖ· ἐν τοῖσι ἐν τόδῃ ἐστί, σκοπεῖν τινὰ τὰ ἑωυτοῦ, ἐγὼ
 δὲ πείθομαι ἐκείνῃ εἶναι πασῶν γυναικῶν καλλίστην, καὶ σεο δέ-
 6 ομαι μὴ δέεσθαι ἀνόμων.”
- 9 ὁ μὲν δὴ λέγων τοιαῦτα ἀπεμάχετο, ἀρρωδέων μὴ τί οἱ ἐξ
 αὐτῶν γένηται κακόν, ὁ δ' ἀμείβετο τοιοῦδε· “θάρσει, Γύγη, καὶ
 μὴ φοβεῦ μήτε ἐμέ, ὡς σεο πειραόμενος λέγω λόγον τόνδε, μήτε
 γυναῖκα τὴν ἐμὴν, μὴ τί τοι ἐξ αὐτῆς γένηται βλάβος· ἀρχὴν γὰρ
 ἐγὼ μηχανήσομαι οὕτω ὥστε μηδὲ μαθεῖν μιν ὀφθείσαν ὑπὸ σεῦ.
 2 ἐγὼ γὰρ σε εἰς τὸ οἶκημα ἐν τῷ κοιμώμεθα ὀπισθε τῆς ἀνοσομένης
 θύρης στήσω· μετὰ δ' ἐμὲ ἐσελθόντα παρέσται καὶ ἡ γυνὴ ἢ ἐμὴ ἐς
 κοῖτον, κείται δὲ ἀγχοῦ τῆς ἐσοδου θρόνου· ἐπὶ τούτου τῶν ἱμα-
 3 τίων κατὰ ἐν ἑκαστον ἐκδίνουσα θήσῃαι καὶ κατ' ἡσυχίην πολλὴν
 4 παρέξει τοι θεήσασθαι, ἐπεὰν δὲ ἀπὸ τοῦ θρόνου στίχῃ ἐπὶ τὴν
 εὐνὴν κατὰ νότου τε αὐτῆς γένη, σοὶ μελέτω τὸ εἰθεῦτεν ὅπως μὴ
 σε ὄψεται ἰόντα διὰ θυρέων.”
- 10 ὁ μὲν δὴ ὡς οὐκ ἐδύνατο διαφυγεῖν, ἦν ἔτοιμος· ὁ δὲ Κανδαύ-
 λης, ἐπεὶ ἐδόκεε ἄρη τῆς κοίτης εἶναι, ἤγαγε τὸν Γύγα ἐς τὸ
 2 οἶκημα, καὶ μετὰ ταῦτα αὐτίκα παρῆν καὶ ἡ γυνὴ· ἐσελθοῦσαν δὲ
 καὶ τιθείσαν τὰ εἴματα ἔθηετο ὁ Γύγης, ὡς δὲ κατὰ νότου ἐγένε-
 το ἰούσης τῆς γυναικὸς ἐς τὴν κοίτην, ὑπεκδὺς ἐχώρει ἔξω, καὶ ἡ
 γυνὴ ἐπορᾶ μιν ἐξίόντα, μαθοῦσα δὲ τὸ ποιηθὲν ἐκ τοῦ ἀνδρὸς οὔτε
 ἀνέβασε αἰσχυθεῖσα οὔτε ἔδοξε μαθεῖν, ἐν νόῳ ἔχουσα τεῖσασθαι
 3 τὸν Κανδαίλῃ· παρὰ γὰρ τοῖσι Λυδοῖσι, σχεδὸν δὲ καὶ παρὰ τοῖσι
 ἄλλοισι βαρβάροισι, καὶ ἄνδρα ὀφθῆναι γυμνὸν ἐς αἰσχύνην μεγά-
 λην φέρει.

2 την είνουιά του— σ' αυτόν λοιπόν τον Γύγη εμπιστευόταν ο Κανδαύλης τις πιο σπουδαίες υποθέσεις του, παινώντας ξεχωριστά και την ομορφιά της γυναίκας του. Δεν πέρασε πολύς καιρός —γιατί ήταν γραμμένο του Κανδαύλη να κακοπάθει— κι έλεγε μια μέρα του Γύγη: «Γύγη, επειδή δε νομίζω πως πείθεσαι σε όσα σου λέω για την ομορφιά της γυναίκας μου (στα αυτιά συμβαίνει οι άνθρωποι να πιστεύουν λιγότερο απ' ότι στα μάτια τους), δέξου να την δεις εκείνη γυμνή». Αυτός όμως αναφώνησε κι είπε: «Κυρίε μου, τι λόγο αρρωστημένο μου λες, παρακινώντας με, την κυρά μου να την δω γυμνή; Μα από τη στιγμή που μια γυναίκα βγάζει το ρούχο της, αφήνει ακάλυπτη και την ντροπή της. Από τα παλιά χρόνια βρήκαν οι άνθρωποι γνώμες σοφές, που πρέπει να μας διδάσκουν: μια από αυτές είναι και τούτη: να κοιτάζει καθένας τη δουλειά του. Εγώ δέχομαι πως εκείνη είναι από όλες τις γυναίκες η πιο όμορφη, και σου ζητώ να μη ζητάς πράγματα άνομα».

9 Έτσι μιλώντας δοκίμαζε να το αποφύγει, από φόβο μήπως τον βρει κάποιος κακό. Εκείνος όμως πήρε ξανά το λόγο κι είπε: «Θάρρος, Γύγη, και μη φοβάσαι ούτε εμένα, πως ίσως θέλοντας να σε δοκιμάσω κάνω μια τέτοια πρόταση, ούτε και τη γυναίκα μου, μήπως από κείνη σε βρει κάποιος κακό. Γιατί εγώ έτσι καλά θα στήσω τη μηχανή από την αμχή, ώστε εκείνη να μην πάρει είδηση ότι εσύ την είδες. Μόνος μου θα σε στήσω μέσα στο δωμάτιο που κοιμόμαστε, πίσω από το ανοιχτό θυρόφυλλο: αμέσως μετά από μένα θα έλθει και η γυναίκα μου για ύπνο. Κοντά στην είσοδο βρίσκεται ένα θρονί: πάνω σ' αυτό βγάζοντας ένα προς ένα τα ρούχα της θα τα αποθέσει και θα μπορέσεις έτσι με όλη σου την ηουχία να τη θαυμάσεις. Όταν προχωρήσει από το θρονί προς το κρεβάτι, και βρεθείς πίσω από την πλάτη της, μόνος σου κοίτα από κει και πέρα να μη σε δει που θα γλιστράς από την πόρτα».

10 Λοιπόν ο Γύγης, μια και δε γινόταν να ξεφύγει, δέχτηκε. Και ο Κανδαύλης, όταν είδε πως είναι ώρα για ύπνο, έμπασε τον Γύγη στο δωμάτιο, και αμέσως ύστερα παρουσιάστηκε και η γυναίκα του. Την ώρα που μπήκε κι απόθετε τα ρούχα της, τη θαύμαζε ο Γύγης. Μόλις ωστόσο βρέθηκε πίσω από την πλάτη της, καθώς η γυναίκα προχωρούσε στο κρεβάτι, γλίστησε να βγει έξω. Όμως το μάτι της γυναίκας τον έπιασε την ώρα που εκείνος ξεγλιστρούσε. Ένωσε τι της είχε κάνει ο άντρας της, εντούτοις ούτε φώναξε, παρ' όλη την ντροπή της, ούτε και έδειξε πως το κατάλαβε, έχοντας στο νου της να εκδικηθεί τον Κανδαύλη. Γιατί στους Λυδούς, όπως επίσης και στους άλλους βαρβάρους, είναι ντροπή μεγάλη ακόμη και έναν άντρα να τον δουν γυμνό.

- 11 τότε μὲν δὴ οὕτως οὐδὲν δηλώσασα ἤσυχὴν εἶχε· ὡς δὲ ἡμέρη
τάχιστα ἐγγόνοι, τῶν οἰκετέων τοὺς μάλιστα ὥρα πιστοὺς εἶντας
ἑωυτῇ, ἐτοίμους ποησαμένη ἐκάλεε τὸν Γύγαι, ὁ δὲ οὐδὲν δοκῶν
αὐτὴν τῶν πρηχθέντων ἐπίστασθαι ἤλθε καλεόμενος· εἴωθε γὰρ
2 καὶ πρόσθε, ὅπως ἢ βασιλεία καλέοι, φοιτᾶν, ὡς δὲ ὁ Γύγης ἀπί-
κετο, ἔλεγε ἢ γυνὴ τάδε· “νῦν τοι δυῶν ὁδῶν παρευσεῶν, Γύγη,
δίδωμι αἴρεσιν, ὁκοτέρην βούλει τραπέσθαι· ἢ γὰρ Κανδαύλαι
ἀποκτείνεις ἐμέ τε καὶ τὴν βασιληίην ἔχε τὴν Λυδῶν, ἢ αὐτὸν σε
αὐτίκα οὕτω ἀποθνήσκου δέ, ὡς ἂν μὴ πάντα πειθόμενος Καν-
3 δαύλῃ τοῦ λοιποῦ ἴδῃς τὰ μὴ σε δεῖ, ἀλλ’ ἦτοι κείνῳ γε τὸν ταῦτα
βουλευσάντα δεῖ ἀπόλλυσθαι ἢ σὲ τὸν ἐμὲ γυμνὴν θεησάμενον καὶ
ποιήσαντα οὐ νομιζόμενα.” ὁ δὲ Γύγης τέως μὲν ἀπεθώμαζε τὰ
4 λεγόμενα, μετὰ δὲ ἰκέτευε μὴ μιν ἀναγκαίῃ ἐνδέειν διακρίναι τοι-
αύτην αἴρεσιν, οὐκ ἂν δὴ ἔπειθε, ἀλλ’ ὥρα ἀναγκαίην ἀληθείας
προκειμένην ἢ τὸν δεσπότεα ἀπολλύναι ἢ αὐτὸν ὑπ’ ἄλλων ἀπόλ-
λυσθαι αἰρέεται αὐτὸς περιμῖναι, ἐπειρώτα δὲ λέγων τάδε· “ἐπεὶ
5 με ἀναγκάζεις δεσπότεα τὸν ἐμὸν κτείνειν οὐκ ἐθέλοντα, φέρε
ἀκούσω, τέψω καὶ τρόπῳ ἐπιχειρήσομεν αὐτῷ.” ἢ δὲ ὑπολαβοῦσα
ἔφη· “ἐκ τοῦ αὐτοῦ μὲν χωρίου ἢ ὁρμῇ ἔσται ὅθεν περ καὶ ἐκείνος
ἐμὲ ἐπεδέξατο γυμνὴν, ὑπνωμένῳ δὲ ἢ ἐπιχείρησις ἔσται.”
- 12 ὡς δὲ ἤρτυσαν τὴν ἐπιβουλήν, νυκτὸς γενομένης (οὐ γὰρ ἐμε-
τίετο ὁ Γύγης, οὐδέ οἱ ἦν ἀπαλλαγὴ σῦδεμία, ἀλλ’ ἔδει ἢ αὐτὸν
ἀπολωλέναι ἢ Κανδαύλαι) εἶπετο ἐς τὸν θάλαμον τῇ γυναικί, καί
μιν ἐκείνη ἐγχειρίδιον δοῦσα κατακρύπτει ὑπὸ τὴν αὐτὴν θύρην,
2 καὶ μετὰ ταῦτα ἀναπανομένου Κανδαύλαι ὑπεκδύς τε καὶ ἀπο-
κτείνεις αὐτὸν ἔσχε καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὴν βασιληίην Γύγης, τοῦ
καὶ Ἀρχιλόχος ὁ Πάριος, κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον γεγόμενος, ἐν
ἰάμβῳ τριμέτρῳ ἐπεμήσθη.
- 13 ἔσχε δὲ τὴν βασιληίην καὶ ἐκρατύθη ἐκ τοῦ ἐν Δελφοῖσι χρη-
στηρίου, ὡς γὰρ δὴ οἱ Λυδοὶ δεῖνὸν ἐποιεῖντο τὸ Κανδαύλαι πά-
θος καὶ ἐν ὄπλοισι ἦσαν, συνέβησαν ἐς ταῦτό οἱ τε τοῦ Γύγαι

στασιώται καὶ οἱ λοιποὶ Λυδοί, ἦν μὲν [δὴ] τὸ χρηστήριον ἀνέλη
 μιν βασιλέα εἶναι Λυδῶν, τὸν δὲ βασιλεύειν, ἦν δὲ μὴ, ἀποδοῦναι
 2 ὀπίσω εἰς Ἡρακλείδαν τὴν ἀρχὴν, ἀνείλε τε δὴ τὸ χρηστήριον καὶ
 ἐβασίλευσε οὕτω Γύγης, τοσόνδε μέντοι εἶπε ἡ Πυθίη, ὡς Ἡρα-
 κλείδῃσι τίσις ἤξει εἰς τὸν πέμπτον ἀπόγονον Γύγῃω, τούτου τοῦ
 ἔπος Λυδοί τε καὶ οἱ βασιλεῖς αὐτῶν λόγον οὐδένα ἐποιεῖντο,
 πρὶν δὴ ἐπετελέσθη.

Πάνω και δεξιά: Γρόπες.
 Εγχάρακτες χρυσές πλάκες από τάφο στη Θράκη, 3ος αι. π.Χ.

- 2 αυτός βασιλιάς των Λυδών, τότε να βασιλεύσει, αλλιώς να δώσει πίσω στους Ηρακλείδες την αρχή. Το μαντείο δέχτηκε κι έτσι βασίλευσε ο Γύγης. Τόσο μονάχα πρόσθεσε η Πυθία· ότι θα πέσει η εκδίκη των Ηρακλειδών στον πέμπτο απόγονο του Γύγη. Όμως στο λόγο αυτόν ούτε οι Λυδοί ούτε οι βασιλιάδες τους δεν έδωσαν σημασία, παρά μόνον όταν εκπληρώθηκε.

(μετάφραση Δ. Ν. Μαρονίτης)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

92. – Ἱστορίαι 2. 35–38

Μετά τους Λυδοίς, οι οποίοι με βασιλιά τον Κροίσο άρχισαν τα 'άδικα έργα' και οδήγησαν στην πρώτη σύγκρουση Ελλήνων και βαρβάρων (βλ. Εισαγωγικό σημείωμα στο προηγούμενο Κείμενο), ο Ηρόδοτος παρουσιάζει την επόμενη βαρβαρική δύναμη με επεκτατικές διαθέσεις απέναντι στους Έλληνες, τους Πέρσες. Η διαδοχή των Περσών βασιλέων και ο συνεχής επεκτατισμός του περσικού κράτους, που οδηγεί στη σύγκρουση Ευρώπης και Ασίας, αποτελούν τον συνκτικό ιστό του υπόλοιπου μέρους των Ἱστοριών. Στο πλαίσιο αυτής της εξιστόρησης παρουσιάζονται διεξοδικότερα και οι άλλοι λαοί (Βαβυλώνιοι, Μασσαγέτες, Σκύθες κ.ά.) που έρχονται κάθε φορά αντιμέτωποι με τον επεκτατισμό των Περσών. Με αφορμή την εκστρατεία του βασιλιά Καμβύση στην Αίγυπτο (525 π.Χ.), παρουσιάζεται εκτενώς η χώρα των Αιγυπτίων, οι κάτοικοί της και η ιστορία

- 35 ἔρχομαι δὲ περὶ Αἰγύπτου μηκυμένων τὸν λόγον, ὅτι πλεῖστα θαυμάσια ἔχει [ἢ ἢ ἄλλη πᾶσα χώρα] καὶ ἔργα λόγον μὲζω παρέχεται πρὸς πᾶσαν χώραν· τούτων εἴνεκα πλέω περὶ αὐτῆς εἰρήσεται.
- 2 Αἰγύπτιοι ἅμα τῷ οὐρανῷ τῷ κατὰ σφέας εἰσὶν ἑτεροίῳ καὶ τῷ ποταμῷ φύσιν ἄλλοίην παρεχομένῳ ἢ οἱ ἄλλοι ποταμοί, τὰ πολλὰ πάντα ἔμπαλιν τοῖσι ἄλλοισι ἀνθρώποισι ἐστήσαντο ἠθεὰ τε καὶ νόμους, ἐν τοῖσι αἱ μὲν γυναῖκες ἀγοράζουσι καὶ καπηλεύουσι, οἱ δὲ ἄνδρες κατ' οἴκους εἰσὶντες ὑφαίνουσι· ὑφαίνουσι δὲ οἱ μὲν ἄλλοι
- 3 ἄνω τὴν κρόκην ὠθέοντες, Αἰγύπτιοι δὲ κάτω, τὰ ἄχθεα οἱ μὲν ἄνδρες ἐπὶ τῶν κεφαλῶν φορέουσι, αἱ δὲ γυναῖκες ἐπὶ τῶν ὤμων, οὐρέουσι αἱ μὲν γυναῖκες ὄρθαι, οἱ δὲ ἄνδρες κατήμενοι, εὐμαρείῃ χρέωνται ἐν τοῖσι οἴκοισι, ἐσθίουσι δὲ ἔξω ἐν τῆσι ὁδοῖσι, ἐπιλέγοντες ὡς τὰ μὲν αἰσχροῦ ἀναγκαῖα δὲ ἐν ἀποκρύφῳ ἐστὶ ποιεῖν
- 4 χρεόν, τὰ δὲ μὴ αἰσχροῦ ἀναφανδόν, ἱρᾶται γυνὴ μὲν οὐδεμία οὔτε ἔρσεινος θεοῦ οὔτε θηλέης, ἄνδρες δὲ πάντων τε καὶ πασέων, τρέφειν τοὺς τοκέας τοῖσι μὲν παισὶ οὐδεμία ἀνάγκη μὴ βουλομένοιαι, τῆσι δὲ θυγατράσι πᾶσα ἀνάγκη καὶ μὴ βουλομένησι, οἱ ἱρές τῶν

Τα παράδοξα της Αιγύπτου

τους στον λεγόμενο 'αιγύπτιο λόγο' (με τον όρο 'λόγοι' εννοούνται εκτενέστερες αφηγηματικές εσότητες που περιλαμβάνει ο Ηρόδοτος στην κυρίως διήγηση του έργου του). Ο ιστορικός —κληρονόμος στην περίπτωση αυτή της ιωνικής εθνογραφικής παράδοσης— παραθέτει πλήθος γεωγραφικών και εθνογραφικών πληροφοριών, τις οποίες είχε συλλέξει ο ίδιος κατά το ταξίδι του στην Αίγυπτο το φθινόπωρο του 448 π.Χ. (παρόμοια ταξίδια είχε πραγματοποιήσει και σε άλλες χώρες της Ανατολής). Οι πληροφορίες αυτές, αν και δεν είναι πάντα ακριβείς (κυρίως λόγω των γενικεύσεων του Ηρόδοτου), παρουσιάζουν ενδιαφέρον, επειδή, εκτός των άλλων, αντικατοπτρίζουν μια διαδεδομένη αντίληψη για την Αίγυπτο, σύμφωνα με την οποία, όπως ο Νείλος πλημμυρίζει —αντίθετα από τα άλλα ποτάμια— το καλοκαίρι, έτσι και όλα τα άλλα λειτουργούν στη χώρα αυτή ανάποδα.

- 35 Για την Αίγυπτο όμως πρόκειται να μιλήσω δια μακρών, επειδή από οποιαδήποτε άλλη χώρα αυτή διαθέτει τα περισσότερα θαυμαστά πράγματα, και τα έργα της υπερβαίνουν κάθε περιγραφή σε σύγκριση με τις άλλες χώρες· για τους παραπάνω λόγους θα πω περισσότερα σχετικά με αυτήν. Μαζί με το ξεχωριστό κλίμα τους, που είναι διαφορετικό, και με τη φύση του ποταμού τους, που είναι αλλιώς από των άλλων ποταμών, οι Αιγύπτιοι έχουν θεσπίσει και όλα σχεδόν τα ήθη και τα έθιμά τους αντίθετα με των άλλων ανθρώπων· στους Αιγύπτιους, οι γυναίκες πηγαίνουν στην αγορά, αυτές κάνουν το λιαν εμπόριο, ενώ οι άνδρες μένουν στο σπίτι και υφαίνουν· και ενώ οι άλλοι άνθρωποι υφαίνουν σπρώχνοντας το υφάδι προς τα επάνω, οι Αιγύπτιοι το σπρώχνουν προς τα κάτω. Τα φορτία οι άνδρες τα κουβαλούν στο κεφάλι τους, οι γυναίκες στους ώμους. Οι γυναίκες ουρούν ορθές, οι άνδρες καθιστοί. Οι Αιγύπτιοι αποπατούν μέσα στα σπίτια τους, αλλά τρώνε έξω στους δρόμους, με το επιχείρημα ότι οι αισχρές ανάγκες πρέπει να γίνονται κρυφά, αλλά οι μη αισχρές φανερά. Ίερείες δεν υπάσχον καθόλου, ούτε για θεούς ούτε για θεές· όλων των θεοτήτων οι ιερείς, αρσενικών και θηλυκών, είναι άνδρες. Τα αγόρια δεν είναι υποχρεωμένα να τρέφουν τους γονείς τους, αν δεν το θέλουν, αλλά τα κορίτσια είναι υποχρεωμένα, έστω και αν δεν το θέλουν.

- 36 θεῶν τῇ μὲν ἄλλῃ κομῶσι, ἐν Αἰγύπτῳ δὲ ξυρῶνται. τοῖσι ἄλλοισι ἀνθρώποισι νόμος ἅμα κήδεϊ κεκάρθαι τὰς κεφαλὰς τοὺς μάλιστα ἰκνέεται, Αἰγύπτιοι δὲ ὑπὸ τοὺς θανάτους ἀνιέεισι τὰς τρίχας αὐξε-
 2 σθαι τὰς τε ἐν τῇ κεφαλῇ καὶ τῷ γενεῖῳ, τέως ἐξυρημένοι. τοῖσι μὲν ἄλλοισι ἀνθρώποισι χωρὶς θηρίων <ἡ> δίαίτα ἀποκέκρται, Αἰγυπτίοισι δὲ ὁμοῦ θηρίοισι ἡ δίαίτά ἐστι, ἀπὸ πυρῶν καὶ κρι-
 3 θέων ἄλλοι ζῶουσι, Αἰγυπτίων δὲ τῷ ποιουμένῳ ἀπὸ τούτων τὴν ζόην ὄνειδος μέγιστόν ἐστι, ἀλλὰ ἀπὸ ὀλυρέων ποιεῦνται σιτία,
 4 τὰς ζεῖας μετεξέτεροι καλέουσι, φυρῶσι τὸ μὲν σταῖς τοῖσι ποσί, τὸν δὲ πηλὸν τῆσι χερσὶ [καὶ τὴν κόπρον ἀναφείρονται], τὰ αἰδοῖα ἄλλοι μὲν εἴωσι ὡς ἐγένοντο, πλὴν ὅσοι ἀπὸ τούτων ἔμαθον, Αἰγύπτιοι δὲ περιτάμονται, εἴματα τῶν μὲν ἀνδρῶν ἕκαστος ἔχει δύο,
 5 τῶν δὲ γυναικῶν ἐν ἐκάστη, τῶν ἰστίων τοὺς κρίκους καὶ τοὺς κάλους οἱ μὲν ἄλλοι ἐξωθεν προσδέουσι, Αἰγύπτιοι δὲ ἔσωθεν, γράμματα γράφουσι καὶ λογιζονται ψήφοισι Ἕλληνας μὲν ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐπὶ τὰ δεξιὰ φέροντες τὴν χεῖρα, Αἰγύπτιοι δὲ ἀπὸ τῶν δεξιῶν ἐπὶ τὰ ἀριστερά· καὶ ποιεῦντες ταῦτα αὐτοὶ μὲν φασὶ ἐπι-
 6 δέξια ποιεῖν, Ἕλληνας δὲ ἐπαρίστερα, διφασίοισι δὲ γράμμασι
 37 χρέωνται, καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ἱρά, τὰ δὲ δημοτικὰ καλέεται, θεοσε-
 8 βέες δὲ περισσῶς ἐόντες μάλιστα πάντων ἀνθρώπων νόμοισι τοι-
 9 οισιδε χρέωνται, ἐκ χαλκῶν ποτηρίων πῦουσι, διασμῶντες ἀνά
 2 πᾶσαν ἡμέρην, οὐκ ὁ μὲν, ὁ δ' οὐ, ἀλλὰ πάντες, εἴματα δὲ λίνεα φορέουσι αἰεὶ νεόπλυτα, ἐπιτηδεύοντες τοῦτο μάλιστα, τὰ τε αἰδοῖα περιτάμονται καθαρειότητος εἵνεκεν, προτιμῶντες καθαροὶ εἶναι ἢ εὐπρεπέστεροι, οἱ δὲ ἱεεὲς ξυρῶνται πᾶν τὸ σῶμα διὰ τρί-
 3 σφι θεραπεύουσι τοὺς θεοὺς, ἐσθήτα δὲ φορέουσι οἱ ἱεεὲς λινὴν μούνην καὶ ὑποδήματα βύβλινα· ἄλλην δὲ σφι ἐσθήτα οὐκ ἔξεστι λαβεῖν οὐδὲ ὑποδήματα ἄλλα, λούνται δὲ δῖς τε τῆς ἡμέρης ἐκά-

¹ Τὸ νόημα τοῦ χερσίου δεν εἶναι ἀπολύτως σαφές. Σύμφωνα με μια ερμηνεία οἱ Αἰγύπτιοι δεν ἀναφέρονται στὴ φορά που ἀκολουθεῖ τὴ ἴδια τὴ γραφῆ, ἀλλὰ στὸν τρόπο που σχηματίζε-

- 36 Στους άλλους τόπους οι ιερείς των θεών αφήνουν μακριά τα μαλλιά τους, στην Αίγυπτο ξυρίζονται. Στους άλλους ανθρώπους συνηθίζεται, όταν υπάρχει πένθος, οι στενοί συγγενείς να κόβουν τα μαλλιά τους, ενώ οι Αιγύπτιοι ξυρισμένοι τον άλλο καιρό, μόλις πεθάνει κανείς, αφήνουν να μεγαλώνουν οι τρίχες στο κεφάλι και στα γένεια τους. Οι άλλοι άνθρωποι ζουν χωριστά από τα ζώα, οι Αιγύπτιοι ζουν μαζί με τα ζώα. Οι άλλοι τρέφονται με σιτάρι και κριθάρι, αλλά για τους Αιγυπτίους είναι μεγάλη ντροπή να τρώει κανείς τέτοια πράγματα: οι ίδιοι σιτίζονται με ασπροσίταρο, αυτό που άλλοι το λένε ασπροκαλάμποχο. Τη ζύμη τη ζιμώνουν με τα πόδια, αλλά τον πηλό με τα χέρια, και την κοπριά τη φυλάνε. Τα γεννητικά τους όργανα οι άλλοι άνθρωποι τα αφήνουν όπως είναι καμωμένα, ενώ οι Αιγύπτιοι μόνο, καθώς και όσοι πήραν απ' αυτούς τη συνήθεια, κάνουν περιτομή. Το ρούχο των ανδρών αποτελείται από δυο κομμάτια, των γυναικών από ένα. Τους κρίκους και τα σχοινιά με τα πανιά οι άλλοι άνθρωποι τα δένουν απ' έξω, οι Αιγύπτιοι από μέσα. Οι Έλληνες γράφουν τα γράμματα και κάνουν τους λογαριασμούς φέρνοντας το χέρι από τα αριστερά προς τα δεξιά, οι Αιγύπτιοι από τα δεξιά προς τα αριστερά¹· μολοντούτο, οι Αιγύπτιοι λένε ότι οι ίδιοι γράφουν προς τα δεξιά και οι Έλληνες προς τα αριστερά. Οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούν δύο ειδών γράμματα, που λέγονται τα πρώτα ιερά, τα δεύτερα δημώδη.²
- 37 Καθώς είναι περισσότερο θεοφοβούμενοι από όλους τους ανθρώπους, οι Αιγύπτιοι ακολουθούν τούτα τα έθιμα, πίνουν από χάλκινα ποτήρια που τα καθαρίζουν κάθε μέρα, και τούτο δεν το κάνουν μόνο μερικοί, αλλά όλοι γενικά. Φορούν λινά ρούχα, πάντοτε φρεσκοπλυμένα, και αυτό είναι κάτι που το φροντίζουν πολύ. Και την περιτομή στα γεννητικά τους όργανα για λόγους καθαριότητας την κάνουν, επειδή προτιμούν να είναι καθαροί παρά κόσμιοι. Όσο για τους ιερείς, μέρα παρά μέρα, ξυρίζουν όλο τους το σώμα ώστε να μην πιάνουν ούτε φείρες ούτε κανένα άλλο βρωμερό ζώο ενώ υπηρετούν τους θεούς. Οι ιερείς φορούν μονοκόμματο λινό ρούχο και σανδάλια από πάπυρο· δεν τους επιτρέπεται να φορούν ούτε άλλο ρούχο ούτε άλλα ποδήματα. Πλένονται με κρύο νερό δυο φορές την ημέρα και δυο φο-

ται κάθε μεμονωμένο γράμμα. Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία αυτό που ισχυρίζονται είναι ότι οι ίδιοι γράφουν 'συστά' ενώ οι άλλοι 'λάθος'.

² Υπήρχε και ένα ενδιάμεσο είδος γραφής, τα ιερατικά δημώδη.

- στης ψυχρῶ καὶ δις ἐκάστης νυκτός, ἄλλας τε θρησκείας ἐπιτελέ-
 4 ονσι μυρίας ὡς εἰπεῖν λόγῳ, πάσχουσι δὲ καὶ ἀγαθὰ οὐκ ὀλίγα·
 οὔτε τι γὰρ τῶν οἰκηθῶν τρίβουσι οὔτε δαπανῶνται, ἀλλὰ καὶ σι-
 τία σφί ἐστι ἰρὰ πεσοόμενα, καὶ κρεῶν βοείων καὶ χηνέων πλήθος
 5 τι ἐκάστῳ γίνεται πῶ λὸν ἡμέρης ἐκάστης, δίδεται δὲ σφί και
 οἶνος ἀμπέλινος, ἰχθύων δὲ οὐ σφί ἔξεισι πάσασθαι, κυάμους δὲ
 οὔτε τι μάλα σπεύρουσι Αἰγύπτιοι ἐν τῇ χώρῃ, τοὺς τε γενομένους
 οὔτε τρώγουσι οὔτε ἔφροντες πατέονται· οἱ δὲ δὴ ἰρέες οὐδὲ ὀρέο-
 ντες ἀνέχονται, νομίζοντες οὐ καθαρὸν εἶναι μιν ὄσπριον, ἰράται δὲ
 38 ἐπεὰν δέ τις ἀποθάῃ, τούτου ὁ παῖς ἀντικατίσταται, τοὺς δὲ βοῦς
 τοὺς ἔρσενας τοῦ Ἐπάφου εἶναι νομίζουσι καὶ τούτου εὔνεκα δοκι-
 μάζουσι αὐτοὺς ὡδε· τρίχα ἦν καὶ μίαν ἰδηται ἐπεοῦσαν μέλαιναν,
 2 οὐ καθαρὸν εἶναι νομίζει, δίζηται δὲ ταῦτα ἐπὶ τούτῳ τεταγμένος
 τῶν τις ἰρέων καὶ ὀρθοῦ ἕστεωτος τοῦ κτήνεος καὶ ὑπίου καὶ τὴν
 γλώσσαν ἐξεύρας, εἰ καθαρὴ τῶν προκειμένων σημηθίων, τὰ ἐγὼ
 ἐν ἄλλῳ λόγῳ ἐρέω, κατορᾷ δὲ καὶ τὰς τρίχας τῆς οὐρῆς εἰ κατὰ
 3 φύσιν ἔχει πεφυκίας, ἦν δὲ τούτων πάντων ἢ καθαρὸς, σημαίνε-
 ται βύβλω περὶ τὰ κέρρα εἰλίωσων καὶ ἔπειτα γῆν σημαντρίδα ἐπι-
 πλάσας ἐπιβάλλει τὸν δακτύλιον· καὶ οὕτω ἀπάγουσι, ἀσήμαντον
 δὲ θύσαντι θάνατος ἢ ζημὴ ἐπίκειται.

Ενεπίγραφη επιτύμβια αιγυπτιακή στή-
 λη. Στο πάνω μέρος και στη μεσαία λω-
 ρίδα υπάρχει ιερογλυφική γραφή που
 διαβάζεται από δεξιά και προς τα κάτω.
 Μέσο Βασίλειο, 2040-1650 π.Χ. (Αθήνα,
 Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.)

- ρές τη νύχτα. Τηρούν και άλλα θρησκευτικά έθιμα, αμέτρητα, που
 4 λέει ο λόγος. Έχουν όμως και ευεργετήματα που δεν είναι λίγα: δεν
 καταναλώνουν ούτε ξοδεύουν τίποτε από το έχει τους, αλλά τους
 μαγειρεύουν ιερή τροφή, κάθε μέρα δίνουν στον καθένα τους άφθονο
 βοδινό κρέας και κρέας από χήνα, τους δίνουν μάλιστα και κρασί από
 5 σταφύλι. Ψάρια δεν τους επιτρέπεται να τρώνε. Κουκιά οι Αιγύπτιοι
 δεν σπέρνουν στον τόπο τους, και όσα φυτρώνουν, δεν τα τρώνε
 ούτε ωμά ούτε μαγειρεμένα: οι ιερείς μάλιστα δεν θέλουν ούτε
 στα μάτια τους να τα βλέπουν, επειδή θεωρούν ότι τα όσπρια αυτά
 δεν είναι αγνά. Τον κάθε θεό δεν τον υπηρετεί ένας ιερέας αλλά
 πολλοί, και απ' αυτούς ο ένας είναι ο αρχιερέας: όταν κάποιος πε-
 θάνει, τον αντικαθιστά ο γιός του.
- 38 Οι Αιγύπτιοι θεωρούν ότι οι ταύροι ανήκουν στον Έπαφο,³ και γι'
 αυτό τους υποβάλλουν στην ακόλουθη εξέταση: αν δουν ότι υπάρχει
 απάνω στον ταύρο έστω και μία μαύρη τρίχα, τότε θεωρούν ότι το
 2 ζώο δεν είναι αγνό. Την εξέταση αυτή την κάνει ένας από τους ιε-
 ρείς, ειδικά ταγμένος, που ψάχνει το ζώο και ορθό και ξαπλωμένο,
 και που του τραβάει έξω τη γλώσσα για να δει αν είναι καθαρή από
 ορισμένα σημάδια για τα οποία θα κάνω λόγο σε άλλο σημείο. Ο ιε-
 ρέας εξετάζει επίσης τις τρίχες της ουράς αν είναι φυσιολογικά φυ-
 3 τρωμένες. Και αν ο ταύρος βρεθεί καθαρός από όλα τούτα, ο ιερέας
 τον σημαδεύει τυλίγοντάς του πάπυρο γύρω στα κέρατα, ύστερα
 του βάζει το χώμα το ειδικό για το σημάδεμα, που το σφραγίζει με
 το δαχτυλίδι του, και τότε παίρνουν τον ταύρο. Όποιος θυσιάσει α-
 σημαδέυτον ταύρο, τιμωρείται με θάνατο.

(μετάφραση Α. Ζενάκος)

³ Με το όνομα αυτό δηλώνεται ο αιγυπτιακός θεός Άπις, ο οποίος είχε τη μορφή ταύρου. Οι Έλληνες τον ταύτιζαν με τον Έπαφο, τον μυθικό γιο του Δία και της Ήρας.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

93. – Ἱστορίαι 3, 39–43

Αφού έχει αφηγηθεί στο δεύτερο και σ' ένα μέρος του τρίτου βιβλίου των Ἱστοριῶν του την εκστρατεία του βασιλιά Καμβόση στην Αίγυπτο, ο Ηρόδοτος εξιστορεί στη συνέχεια την εκστρατεία που οργάνωσαν την ίδια εποχή οι Σπαρτιάτες κατά της Σάμου. Ο τύραννος της Σάμου Πολυκράτης, που συνέβαινε να είναι φίλος του βασιλιά της Αιγύπτου Άμαση (570–526 π. Χ.), είχε καταστήσει το νησί ναυτική δύναμη με μεγάλο πλοίο στα χρο-

- (39) ἐν χρόνῳ δὲ ὀλίγῳ αὐτίκα τοῦ Πολυκράτεος τὰ πρήγματα ἤϊξεντο καὶ ἦν βεβωμένα ἀνά τε τὴν Ἰωνίην καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα· ὅκου γὰρ ἰθύσειε στρατεῦσθαι, πάντα οἱ ἐχώρει εὐτυχέως. ἔκτητο δὲ
- 4 πεντηκοντέρους τε ἑκατὸν καὶ χιλίους τοξότας. ἔφερε δὲ καὶ ἦγε πάντας διακρίνων οὐδένα· τῷ γὰρ φύλῳ ἔφη χαριεῖσθαι μᾶλλον ἀποδοῦνς τὰ ἔλαβε ἢ ἀρχὴν μηδὲ λαβῶν. συχνὰς μὲν δὴ τῶν νήσων ἀραιρήκεε, πολλὰ δὲ καὶ τῆς ἡπείρου ἄστυα. ἐν δὲ δὴ καὶ Λεσβίους πανστρατιῇ βοηθέοντας Μιλησίοισι ναυμαχίῃ κρατήσας εἶλε, οἱ τὴν τάφρον περὶ τὸ τεῖχος τὸ ἐν Σάμῳ πᾶσαν δεδεμένοι ἄριζαν.
- 40 καὶ κως τὸν Ἄμασιν εὐτυχείων μεγάλως ὁ Πολυκράτης οὐκ ἐλάμβανε, ἀλλὰ οἱ τοῦτ' ἦν ἐπιμελής. πολλῶν δὲ ἔτι πλεῦνός οἱ εὐτυχίης γινομένης γράψας ἐς βιβλίον τάδε ἐπέστειλε ἐς Σάμον·
- 2 Ἄμασις Πολυκράτει ὧδε λέγει. ἡδὺ μὲν πυνθάνεσθαι ἄνδρα φίλου καὶ ξείνου εὐπρήσσοντα, ἐμοὶ δὲ αἱ σαὶ μεγάλαί εὐτυχίαι οὐκ ἀρέσκουσι, ἐπισταμένῳ τὸ θεῖον ὡς ἔστι φθοικρόν. καὶ κως βούλομαι καὶ αὐτὸς καὶ τῶν ἄν κήδωμαι τὸ μὲν τι εὐτυχείῳ τῶν πρηγμάτων, τὸ δὲ προσπταίειν, καὶ οὕτω διαφέρειν τὸν αἰῶνα ἐναλλάξ
- 3 πρήσσων ἢ εὐτυχείῳ τὰ πάντα. οὐδένα γὰρ κω λόγῳ οἶδα ἀκούσας ὅστις ἐς τέλος οὐ κακῶς ἐτελεύτησε πρόρριζος, εὐτυχείῳ τὰ

Η ιστορία του Πολυκράτη

να που το κυβερνούσε (περ. 535–522 π.Χ.), αποκτώντας έτσι και ο ίδιος μεγάλη ισχύ και πλούτο. Η πολύ μεγάλη ευτυχία προκαλεί ωστόσο, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των αρχαίων, τον φθόνο των θεών. Η νοβέλα που ακολουθεί, η οποία βασίζεται σ' ένα παραμυθικό μοτίβο (δαχτυλίδι που επανευρίσκεται στην κοιλιά ενός ψαριού), εικονογραφεί την πίστη για τον θείο φθόνο που προκαλεί η υπερβολική ευτυχία.

- (39) Μέσα σε λίγο χρόνο ραγδαία μεγάλωσε η δύναμη του Πολυκράτη, κι όλος ο κόσμος μιλούσε γι' αυτήν τόσο στην Ιωνία όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα· γιατί όπου και να κινούσε το στρατό του, όλα του πήγαιναν κατευχρήν. Κατέχοντας ναυτική δύναμη εκατό πλοία με πενήντα κουπιά και χιλίους τοξότες, αλώνιζε τον κόσμο, τους αναστάτωνε όλους δέχως να κάνει για κανένα διάκριση. Και αυτό με το επιχείρημα ότι θα υποχρεώσει, όπως έλεγε, κάθε φίλο περισσότερο, αν του δώσει πίσω όσα του πήρε, παρά αν εξαρχής δεν του είχε πάρει τίποτε. Έτσι είχε ήδη κυριεύσει πολλά νησιά αλλά και πολλές πόλεις της στεριάς. Ανάμεσά τους και προπάντων τους Λεσβίους, που έσπευσαν μ' όλο τους το στρατό να βοηθήσουν τους Μιλησίους, τους νίκησε σε ναυμαχία και τους έπιασε αιχμαλώτους — αυτοί είναι που δέσμοι έσκαψαν όλη την τάφρο γύρω από το τείχος της Σάμου.
- 40 Η μεγάλη όμως αυτή ευτυχία του Πολυκράτη δεν έμεινε απαρατήρητη από τον Άμαση, αλλά τον έβαλε σε πολλές σκέψεις. Βλέποντας λοιπόν ο Άμασης την ευτυχία του φίλου του συνεχώς να μεγαλώνει, κάθισε και του έγραψε ένα γράμμα μ' αυτό το περιεχόμενο και του το ταχυδρόμησε στη Σάμο: «Ο Άμασης στον Πολυκράτη αυτά έχει να του πει. Είναι χαρά αληθινή να μαθαίνεις πως κάποιος δικός σου, δεμένος με στενή φιλία μαζί σου, ευτυχεί· αλλά εμένα οι τόσο μεγάλες σου τύχες δεν μ' αρέσουν, γιατί το ξέρω πως το θείο φθονεί. Γι' αυτό και ο ίδιος θέλω, και όσους αγαπώ, σε κάποια πράγματα να έχουμε καλή τύχη, σε κάτι όμως να στραβώνει η τύχη, και έτσι να περνάει η ζωή μου με εναλλαγές, όχι συνεχώς και μόνο να ευτυχώ. Γιατί εγώ δεν άκουσα και δεν ξέρω κανένα που να πλέει στην ευτυχία, και να μην

- πάντα. σὺ ὦν νῦν ἐμοὶ πειθόμενος ποιήσον πρὸς τὰς εὐτυχίας τοι-
 4 ἀδε' φροντίσας τὸ ἂν εὖρης εὐν τοι πλείστον ἄξιον καὶ ἐπ' ᾧ σὺ
 ἀπολομένῳ μάλιστα τὴν ψυχὴν ἀλγήσεις. τοῦτο ἀπόβαλε οὕτω
 ὅπως μηκέτι ἤξει ἐς ἀνθρώπους. ἦν τε μὴ ἐναλλάξ ἤδη τῶπὸ τού-
 41 του αἰ εὐτυχίαι τοι τῆσι πάθησι προσπίπτωσι. τρόπῳ τῷ ἐξ ἐμεῦ
 ὑποκειμένῳ ἀκέο. ταῦτα ἐπλεξάμενος ὁ Πολυκράτης καὶ νόῳ
 λαβῶν ὡς οἱ εὖ ὑπετίθετο ὁ Ἄμασις, ἐδίξητο ἐπ' ᾧ ἂν μάλιστα τὴν
 ψυχὴν ἀσθηθεὶ ἀπολομένῳ τῶν κειμηλίων, διζήμενος δ' εὗρισκε
 τοδε' ἦν οἱ σφρηγὶς τὴν ἐφόρει χρυσόδετος, σμαράγδου μὲν λίθου
 2 εἴουσα, ἔργον δὲ ἦν Θεοδώρου τοῦ Τηλεκλέος Σαμίου. ἐπεὶ ὦν ταύ-
 την οἱ εἰδοὶ ἀποβαλεῖν, ἐποίηε τοιάδε' πεντηκόντερον πληρώσας
 ἀνδρῶν ἐσέβη ἐς αὐτήν, μετὰ δὲ ἀναγαγεῖν ἐκέλευε ἐς τὸ πέλαγος·
 ὡς δὲ ἀπὸ τῆς νήσου ἐκὰς ἐγένετο, περιελάμενος τὴν σφρηγίδα
 42 πάντων ὁρώντων τῶν συμπλοῶν ῥέπει ἐς τὸ πέλαγος. τοῦτο δὲ
 ποιήσας ἀπέπλεε, ἀπικόμενος δὲ ἐς τὰ οἰκία συμφορῇ ἐχρᾶτο. πέ-
 μπτη δὲ ἦ ἕκτη ἡμέρῃ ἀπὸ τούτων τάδε οἱ συνήνεκε γενέσθαι·
 ἀνὴρ ἀλιεὺς λαβῶν ἰχθὺν μέγαν τε καὶ καλὸν ἠξίου μιν Πολυκρά-
 τεὶ δῶρον δοθῆναι· φέρων δὲ ἐπὶ τὰς θύρας Πολυκράτει ἔφη ἐθέ-
 λειν εἰσελθεῖν ἐς ὄψω, χαρῆσαντος δὲ οἱ τούτου ἔλεγε διδοῦς τὸν
 2 ἰχθύν· ὦ βασιλεῦ, ἐγὼ τόνδε ἐλὼν οὐκ εἰδικαίωσα φέρειν ἐς ἀγο-
 ρήν, καίπερ γε εἶν ἀποχειροβίωτος, ἀλλὰ μοι εἰδοὶ σὺ εἶναι
 ἄξιον καὶ τῆς σῆς ἀρχῆς· σοὶ δὲ μιν φέρων διδοίμι, ὁ δὲ ἠσθεὶς
 τοῖσι ἔπεισ ἀμείβεται τοιοῦδε· Κάρτα τε εὖ ἐποίησας καὶ χάρις δι-
 3 πλὴ τῶν τε λόγων καὶ τοῦ δῶρου· καὶ σε ἐπὶ δείπνον καλέομεν, ὁ
 μὲν δὲ ἀλιεὺς μέγα ποιούμενος ταῦτα ἦμ ἐς τὰ οἰκία, τὸν δὲ ἰχθύν
 τάμωντες οἱ θεράποντες εὕρισκον ἐν τῇ νηδίᾳ αὐτοῦ ἐνεούσαν
 4 τὴν Πολυκράτεος σφρηγίδα, ὡς δὲ εἰδόν τε καὶ ἔλαβον τάχιστα,
 ἔφερον κεχαρηκότες παρὰ τὸν Πολυκράτεια, διδόντες δὲ οἱ τὴν
 σφρηγίδα ἔλεγον ὅτι τῷ τρόπῳ εὐρέθη, τὸν δὲ ὡς ἐσῆλθε θεῖον εἶναι

¹ Ο Θεόδωρος (πιθ. τέλη 7ου αιώνας π.Χ.) μαζί με τον κάπως νεότερο ομότεχό του Ροῖκο (επίσης από τη Σάμο) θεωροῦνται οἱ πρώτοι τεχνίτες χιτῶν ἀγαλμάτων.

- τέλειωσε τη ζωή του κακὴν κακῶς. Δείξε μου λοιπὸν εμπιστοσύνη και
- 4 κάνε μέσα στην ευτυχία σου αυτό που θα σου πω. Κοίταξε να βρεις τι σου είναι πολυτιμότερο, που αν το χάσεις, θα πονέσει η ψυχή σου πιο πολύ, κι αυτό βγάλτο από πάνω σου, να μην το ξαναδεις μάτι ανθρώπου. Κι αν μετά ταῦτα συμβεί να μην συναλλάξουν πάλι οι ευτυχίες σου με πάθη, συνέχισε την ίδια τακτική θεραπείας που σου λέω».
- 41 Τα σκέφτηκε καλά αυτά ο Πολυκράτης, συλλογίστηκε πως είναι αρθρές οι συμβουλές του Άμαση, κι άρχισε να γυρεύει με τι πιο πολύ από τα πολυτίμα πράγματα που είχε θα μπορούσε να λυπήσει την ψυχή του, αν το έχανε. Και φάχνοντας βρήκε το εξής: είχε και το φορούσε ένα χρυσόδετο δαχτυλίδι με σφραγιδόλιθο από σμαράγδι, δῶρο του Θεόδωρου, γιου του Τηλεκλή από τη Σάμο. Όταν λοιπὸν το πήρε απόφαση να πετάξει από πάνω του αυτό το δαχτυλίδι, να τι έκανε. Μάζεψε το πλήρωμα για ένα καράβι με πενήντα κουπιά, επιβιβάστηκε κι ο ίδιος, κι έδωσε ύστερα διαταγή ν' ανοιχτούν στο πέλαγος. Κι όταν ξανοίχτηκε μακριά από το νησί, βγάζει το δαχτυλίδι από το δάχτυλό του και μπρος στα μάτια όλου του πληρώματος το ρίχνει βαθιά στη θάλασσα. Το 'κανε αυτό, κι ύστερα πήρε ξανά το δρόμο του γυρισμού κι όταν έφτασε σπίτι του ένιωθε πράγματι δυστυχημένος.
- 42 Την πέμπτη όμως, ίσως την έκτη μέρα από τότε που έγιναν αυτά, συνέπεσε να του συμβεί το εξής. Κάποιος φαράς έπιασε ένα μεγάλο, έξοχο φάρι και νόμιζε πως όφειλε να το προσφέρει δῶρο στον Πολυκράτη. Έφερε λοιπὸν το φάρι ως την πόρτα του Πολυκράτη και έλεγε πως θα ήθελε να τον δει προσωπικά. Κι όταν εκείνος έδωσε τη συγκατάθεσή του, προσφέροντας αυτός το φάρι, του έλεγε: «Βασιλιά μου, έπιασα αυτό εδώ, αλλά δεν πήρα το δικαίωμα να το πάω στην αγορά, μ' όλο που είμαι άνθρωπος που ζει από το έργο των χειρῶν του νόμισα πως σε σένα πρέπει, ότι είναι αντάξιο της δικής σου βασιλείας. Σου το 'φερα λοιπὸν και το προσφέρω». Και εκείνος, πολύ ευχαριστημένος με τα λόγια του φαρά, του αποκρίνεται: «Λαμπρά σκέφτηκες και έπραξες, και σου χρωσταύμε διπλή χάρη: και για τα λόγια σου και για το δῶρο σου. Έλα, λοιπὸν, το βράδυ να φας μαζί μας».
- 3 Ο φαράς θεωρώντας όλα αυτά μεγάλη του τιμή τραβούσε για το σπίτι του, ενώ οι υπηρέτες ανοίγοντας το φάρι βρίσκουν μες στην κοιλά του να λάμπει το δαχτυλίδι του Πολυκράτη. Μόλις το είδαν, το πήραν γρήγορα στα χέρια τους, όλο χαρά το έφεραν στον Πολυκράτη, και παραδίδοντας το δαχτυλίδι του διηγούνταν με ποιο τρόπο βρέθηκε. Τότε αυτός κατάλαβε ότι το πράγμα είναι από θεού. Γράφει λοι-
- 4

- τὸ πρήγμα, γράφει ἐς βιβλίον πάντα τὰ ποιήσαντά μιν οἷα κατα-
 43 λελάβηκε, γράψας δὲ ἐς Αἴγυπτον ἐπέθηκε. ἐπιλεξάμενος δὲ ὁ
 Ἄμασις τὸ βιβλίον τὸ παρὰ τοῦ Πολυκράτους ἤκον, ἔμαθε ὅτι
 ἐκκομίσαι τε ἀδύνατον εἶη ἀνθρώπῳ ἄνθρωπον ἐκ τοῦ μέλλοντος
 2 γίνεσθαι πρήγματος καὶ ὅτι οὐκ εὖ τελευτήσει μύλλοι Πολυκρά-
 τος εὐτυχέων τὰ πάντα, ὅς καὶ τὰ ἀποβάλλει εὐρίσκει. πέμψας δὲ
 οἱ κήρυκα ἐς Σάμιον διαλύεσθαι ἔφη τὴν ξεινήν, τοῦδε δὲ εὔκεν
 ταῦτα ἐποίηε, ἵνα μὴ συντυχίης δευτῆς τε καὶ μεγάλης Πολυκράτεια
 καταλαβούσης αὐτὸς ἀλγήσειε τὴν ψυχὴν ὡς περὶ ξείνου ἀνδρός.

Πάνω: Χρυσό δαχτυλίδι-σφραγίδα με ἐγγλυφή παράσταση ἄρματος, περ. 1500 π.Χ., ἀπὸ τοῦ ἠθσαυροῦ τῶν Ἀηδονίων (εὐρήματα που προέρχονται ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀηδονίων, κοντὰ στὴ Νεμέα).

Δεξιά: Χρυσό δαχτυλίδι-σφραγίδα με πομπὴ τριῶν γυναικῶν πρὸς ἱερὸ οἰκοδόμημα. Περ. 1500 π.Χ., ἀπὸ τοῦ ἠθσαυροῦ τῶν Ἀηδονίων.

πόν σ' ένα γράμμα όλα όσα έκανε και πώς του βγήκαν, και αφού το τέλειωσε και το σφράγισε, το στέλνει στην Αίγυπτο.

- 43 Διαβάζοντας ο Άμασης το γράμμα που έφτασε από τον Πολυκράτη, έμαθε ότι είναι αδύνατο άνθρωπος άνθρωπο να τον γλιτώσει από ό,τι μέλλεται να του συμβεί και πως δεν πρόκειται τα τέλη του Πολυκράτη να 'ναι καλά, ενόσω η τύχη του δεν λείει ν' αλλάξει, αφού και ό,τι είναι
- 2 έτοιμος να χάσει, το ξαναβρίσκει. Στέλνοντας λοιπόν κήρυκα στη Σάμο του μήνυσε πως διαλύει τη φιλία που τους έδενε. Και το 'κανε αυτό όχι για άλλο λόγο, αλλά μήπως, όταν δεινή και μεγάλη συμφορά πέσει επάνω στον Πολυκράτη, πονέσει ως τα κατάβαθα η ψυχή του, για άνθρωπο δικό και φίλο.²

(μετάφραση Δ. Ν. Μαρονίτης)

² Ο Πολυκράτης είχε κακό τέλος. Τον σκότωσε με δόλο ο ύπαρχος των Σάρδεων Οροίτης, ο οποίος τον ανασταύρωσε.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

94. – Ἱστορία 3, 80–82

Τότερα από τον πόλεμο Σπάρτης και Σάμιου, ο Ηρόδοτος εξιστορεί στο τρίτο βιβλίο των Ἱστοριῶν του τον τρόπο με τον οποίο ο Δαρείος ανέλαβε μετά τον Καμβύση, στον θρόνο της Περσίας (521 π. Χ.). Σύμφωνα με την ιστορία που αφηγείται ο Ηρόδοτος, κάποιος Μάγος (εδώ θα πει: μέλος τη μαρδικής φυλής των Μάγων, οι οποίοι ειδικεύονταν στη μαντεία και τη μαγεία) με το όνομα Σμίρδης εμφανίστηκε ως ο ομώνυμος αδελφός του Καμβύση που είχε δολοφονηθεί κρυφά, ενόσω ο ίδιος ο Καμβύσης βρισκόταν στην Αίγυπτο. Με τον αιφνίδιο θάνατο του Καμβύση, ο Μάγος αυτός ανέλαβε την εξουσία, αλλά σύντομα η απάτη του ήλθε στο φως. Έκτα ευγενείς Πέρσες οργάνωσαν στυγερή εναντίον του και τον σκότωσαν. Στο παρατιθέμενο απόσπασμα ο Ηρόδοτος περιγράφει τη συζήτηση που έλαβε χώρα.

- 80 ἐπεὶτε δὲ κατέστη ὁ θόρυβος καὶ ἐκτὸς πέντε ἡμερίων ἐγένετο, ἐβουλευόντο οἱ ἐπαναστάντες τοῖσι μάγοισι περὶ τῶν πάντων πρηγμάτων, καὶ ἐλέχθησαν λόγοι ἄπιστοι μὲν ἐπίοισι Ἑλλήνων,
- 2 ἐλέχθησαν δ' ἂν. Ὀτάνης μὲν ἐκέλευε ἐς μέσον Πέρσῃσι καταβείναι τὰ πρήγματα, λέγων τάδε· Ἐμοὶ δοκεῖ ἓνα μὲν ἡμέων μόνναρχον μηκέτι γενέσθαι· οὔτε γὰρ ἡδὺ οὔτε ἀγαθόν, εἶδετε μὲν γὰρ τὴν Καμβύσειω ὕβριν ἐπ' ὅσον ἐπεξήλθε, μετεσχίκατε δὲ καὶ τῆς τοῦ
- 3 μάγου ὕβριος, κῶς δ' ἂν εἴη χρῆμα κατηρητημένον μοναρχίῃ, τῇ ἔξεστι ἀνειθύνῃ ποιεῖν τὰ βούλεται; καὶ γὰρ ἂν τὸν ἄριστον ἀνδρῶν πάντων στάντα ἐς ταύτην τὴν ἀρχὴν ἐκτὸς τῶν ἐσθότων νοσημάτων στήσει, ἐγγίνεται μὲν γὰρ οἱ ὕβρις ὑπὸ τῶν παρεόντων
- 4 ἀγαθῶν, φθόνος δὲ ἀρχῆθεν ἐμφύεται ἀνθρώπῳ, δύο δ' ἔχων ταῦτα ἔχει πᾶσαν κακότητα· τὰ μὲν γὰρ ὕβρι κεκορημένος ἔρδει πολλά καὶ ἀτάσθαλα, τὰ δὲ φθόνῳ, καίτοι ἄνδρα γε τύραννον ἀφθονον εἶδει εἶναι, ἔχοντά γε πάντα τὰ ἀγαθὰ· τὸ δὲ ὑπεναντίον τούτου ἐς τοὺς πολυήτας πέφυκε· φθονεῖ γὰρ τοῖσι ἀρίστοισι περικοῦσί τε καὶ ζῶουσι, χαίρει δὲ τοῖσι κακίστοισι τῶν ἀστῶν, διαβολὰς δὲ

1 Ο Ὀτάνης ἦταν γυναικάδελφος τοῦ Κύρου τοῦ Μεγάλου, τοῦ υἱοῦ τῆς Περσίδος αυτοκράτο-

Η συζήτηση για το άριστο πολίτευμα

μετά την ανατροπή του ψευδο-Σμέρδη, μεταξύ των συναμοτιών για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να κυβερνηθεί στο εξής η Περσία. Τρεις από τους Πέρσες ευγενείς συζητούν αντίστοιχα για τρεις διαφορετικές μορφές πολιτεύματος: ο Οτάνης υπέρ της δημοκρατίας, ο Μεγάβυζος υπέρ της ολιγαρχίας και ο Δαρείος υπέρ της μοναρχίας. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας φέρει νικήτρια τη μοναρχία. Η πρόταση αυτή συζητήθηκε για τη διάκριση των πολιτευμάτων αποτελεί την απαρχή της ελληνικής πολιτικής φιλοσοφίας. Ο Ηρόδοτος μεταφέρει εδώ σε μιαν άλλη χώρα συζητήσεις και ιδέες καθαρά ελληνικές. Η επίδραση των σοφιστών είναι εμφανής όχι μόνο στο περιεχόμενο των τριών λόγων αλλά και στη σύνθεσή τους σε έναν 'αγώνα λόγων' καθώς και στο ρητορικό τους ύφος.

- 80 Όταν ωστόσο καταλάγιασε η φασαρία και πέρασαν πέντε ημέρες, αυτοί που είχαν επαναστατήσει κατά των Μάγων, έκαναν συμβούλιο για την κατάσταση γενικά, και ειπώθηκαν τότε λόγια που μερικοί Έλληνες τα βρίσκουν απίστευτα, αλλά που είναι γεγονός ότι ειπώθηκαν. Ο Οτάνης² πρότεινε να ανατεθούν οι δημόσιες υποθέσεις σε όλους τους Πέρσες μαζί, λέγοντας τα εξής: «Εγώ πιστεύω ότι δεν πρέπει πια να γίνει μονάρχης ένας από εμάς: αυτό δεν είναι ούτε ευχάριστο ούτε καλό. Γιατί είδατε πού έφθασε η αλαζονεία του Καμβύση, δοκιμάσατε και την αλαζονεία του Μάγου. Πώς λοιπόν μπορεί να είναι κάτι πρόσφορο η μοναρχία, όπου επιτρέπεται στον ανεύθυνο να κάνει αυτά που θέλει; Σίγουρα, ακόμη και ο καλύτερος απ' όλους τους ανθρώπους, αν αποκτήσει τέτοια εξουσία, θα πάψει πια να σκέπτεται με τον ίδιο τρόπο. Από τα αγαθά που έχει στα χέρια του, γεννιέται μέσα του η αλαζονεία, και όσο για τον φθόνο, είναι έμφυτος στον άνθρωπο από την αρχή. Και όποιος έχει αυτά τα δύο, έχει ό,τι κακό υπάρχει: μπουχτισμένος όπως είναι, κάνει ένα σωρό ατασθαλίες, άλλες από αλαζονεία, άλλες από φθόνο. Και μολονότι ο τύραννος δεν θα έπρεπε βέβαια να νιώθει φθόνο αφού έχει όλα τα αγαθά, φέρνεται μολοντούτο στους πολίτες αντίθετα: ζηλεύει δηλαδή τους καλύτερους που ζουν

ρίας, και πεθερός του γιου του Κύρου Καμβύση (529-522 π.Χ.) και αργότερα του Δαρείου.

- 5 ἄριστος ἐνδέκεσθαι, ἀναρμοστότατον δὲ πάντων ἦν τε γὰρ αὐτὸν μετρίως θαυμάζης, ἄχθεται ὅτι οὐ κάρτα θεραπεύεται, ἦν τε θεραπεύη τις κάρτα, ἄχθεται ἄτε θωπί, τὰ δὲ δὴ μέγιστα ἔρχομαι ἐρέων νόμαιά τε κινεῖ πάτρια καὶ βιάται γυναῖκας κτείνει τε ἀκρί-
- 6 τούς, πλήθος δὲ ἄρχον πρῶτα μὲν οὐνόμα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην, δευτέρα δὲ τούτων τῶν ὁ μούναρχος ποιεῖ οὐδέν· πάλω μὲν ἀρχὰς ἄρχει, ὑπεύθυνον δὲ ἀρχὴν ἔχει, βουλευήματα δὲ πάντα ἐς τὸ κοινὸν ἀναφέρει, τίθεμαι ὧν γνώμην μετέντας ἡμέας μουναρχήην τὸ πλήθος ἀέξω· ἐν γὰρ τῷ πολλῷ ἔνι τὰ πάντα, Ὀτά-
- 81 νης μὲν δὴ ταύτην γνώμην ἐσέφερε, Μεγάβυξος δὲ ὀλιγαρχίην ἐκέλευε ἐπιτρέπειν, λέγων τάδε· Τὰ μὲν Ὀτάνης εἶπε τυραννίδα παύων, λελέχθω κάμοι ταῦτα, τὰ δ' ἐς τὸ πλήθος ἄνωγε φέρειν τὸ κράτος, γνώμης τῆς ἀρίστης ἡμάρτηκε· ὀμίλου γὰρ ἀχρηίου οὐδέν
- 2 ἐστὶ ἀξυνετώτερον οὐδὲ ὑβριστότερον, καίτοι τυράννου ὑβρὶν φεύγοντας ἄνδρας ἐς δῆμον ἀκολάστου ὑβρὶν πεσεῖν ἐστὶ οὐδαμῶς ἀνασχετόν, ὁ μὲν γὰρ εἴ τι ποιεῖ, γινώσκων ποιεῖ, τῷ δὲ οὐδὲ γινώσκειν ἔνι· κῶς γὰρ ἂν γινώσκοι ὡς οὐτ' ἐδιδάχθη οὔτε εἶδε καλὸν οὐδὲν [οὐδ'] οἰκίον, ὠθέει τε ἐμπεσὼν τὰ πρήγματα ἄνευ νόου,
- 3 χειμάρρῳ ποταμῷ ἵκελος; δῆμῳ μὲν νιν, οἱ Πέρσῃσι κακὸν νοέουσι, οὗτοι χράσθων, ἡμεῖς δὲ ἀνδρῶν τῶν ἀρίστων ἐπιλέξαντες ὀμίλῃν τούτοισι περιβέωμεν τὸ κράτος· ἐν γὰρ δὴ τούτοισι καὶ αὐτοὶ ἐνεσόμεθα, ἀρίστων δὲ ἀνδρῶν οἶκός ἄριστα βουλευήματα γίνεσθαι, Μεγάβυξος μὲν δὴ ταύτην γνώμην ἐσέφερε, τρίτος δὲ Δαρρεῖος ἀπεδεικνύτο γνώμην, λέγων· Ἐμοὶ δὲ τὰ μὲν εἶπε Μεγάβυξος ἐς τὸ πλήθος ἔχοντα δοκέει ὀρθῶς λέξαι, τὰ δὲ ἐς ὀλιγαρχίην οὐκ ὀρθῶς, τριῶν γὰρ προκειμένων καὶ πάντων τῷ λόγῳ ἀρίστων εἶντων, δῆμον τε ἀρίστου καὶ ὀλιγαρχίης καὶ μουνάρχου, πολλῷ
- 2 τοῦτο προέχει λέγω, ἀνδρὸς γὰρ ἐνὸς τοῦ ἀρίστου οὐδὲν ἄμεινον

- 5 και υπάρχουν, και χαιρέται με τους χειρότερους πολίτες, και είναι μοναδικός να παραδέχεται τις συκοφαντίες. Αλλά το πιο άβολο απ' όλα είναι τούτο: όταν του δείχνει κανείς τον θαυμασμό του συγκρατημένα, ο τύραννος δυσανασχετεί επειδή δεν τον αγαπούν πολύ, και όταν του δείχνουν πολλή αγάπη, δυσανασχετεί ότι τον κολακεύουν. Ας πω όμως τα σπουδαιότερα: ο τύραννος ανατρέπει τους πατροπαράδοτους νόμους, βιάζει τις γυναίκες, σκοτώνει ανθρώπους χωρίς δίκη. Αλλά η λαϊκή εξουσία πρώτα πρώτα έχει το καλύτερο όνομα: ισονομία, κι έπειτα δεν κάνει τίποτε απ' όσα κάνει ο μονάρχης: τα αξιώματά της απονέμονται με κλήρο, έχει υπεύθυνη κυβέρνηση, και τις αποφάσεις όλες τις παρουσιάζει μπροστά στο λαό. Κάνω λοιπόν την πρόταση ν' αφήσουμε κατά μέρος τη μοναρχία και ν' αναθέσουμε την εξουσία στον λαό —γιατί στον λαό βρίσκεται το παν». Αυτήν λοιπόν την πρόταση έκανε ο Οτάνης.
- 81 Ο Μεγάβυξος ωστόσο συμβούλευσε να αναθέσουν την εξουσία σε ολιγαρχία και είπε τα εξής: «Όσα είπε ο Οτάνης για την κατάργηση της τυραννίδας, είναι σαν να τα είπα και του λόγου μου, αλλά αυτό που πρότεινε, να αναθέσουμε τη διακυβέρνηση στον λαό, δεν είναι η καλύτερη γνώμη: γιατί δεν υπάρχει τίποτε πιο αστόχαστο και πιο αλαζονικό από το αγρείο πλήθος. Είναι πράγματι πέρα για πέρα απαράδεκτο, άνθρωποι που ζητούν να γλυτώσουν από την αλαζονεία του τυράννου, να πέσουν στην αλαζονεία του ασυγκράτητου όχλου. Γιατί ο τύραννος ό,τι κάνει, το κάνει εν γνώσει του, ενώ στον όχλο δεν υπάρχει ούτε γνώση. Άλλωστε, πώς να έχει γνώση ο όχλος που ούτε δίδαχτηκε ποτέ κανένα καλό ούτε το είδε από μόνος του, και ρίχνεται με τα μούτρα στα δημόσια πράγματα, χωρίς μυαλό, όμοιος με ποτάμι που ξεχειλίζει; Τη δημοκρατία λοιπόν ας την εφαρμόσουν όσοι μελετούν κακό για τους Πέρσες: εμείς όμως ας διαλέξουμε μια ομάδα από τους καλύτερους και ας τους αναθέσουμε την κυβέρνηση: ανάμεσά τους άλλωστε θα είμαστε κι εμείς, και είναι φυσικό οι καλύτεροι άνθρωποι να παίρνουν τις καλύτερες αποφάσεις». Αυτήν λοιπόν την πρόταση έκανε ο Μεγάβυξος, και τρίτος διατύπωσε τη γνώμη του ο Δαρειός λέγοντας τα εξής:
- 82 «Τα όσα είπε ο Μεγάβυξος σχετικά με τον όχλο, εμένα μου φαίνεται ότι σωστά τα είπε: αλλά τα σχετικά με την ολιγαρχία δεν τα είπε σωστά. Γιατί αν έχουμε μπροστά μας αυτά τα τρία πράγματα και αν υποθέσουμε ότι και τα τρία είναι τα καλύτερα στο είδος τους, η καλύτερη δημοκρατία και ολιγαρχία και ο καλύτερος μονάρχης, εγώ υποστηρίζω ότι ο μονάρχης υπερτερεί κατά πολύ. Γιατί τίποτε καλύτερο

ἂν φανείη· γνώμη γὰρ τοιαύτη χρειώμενος ἐπιτροπεύοι ἂν ἀμοιμή-
 τως τοῦ πλήθους, σιγῶτό τε ἂν βουλευήματα ἐπὶ δισμελείας ἄνδρας
 3 οὕτω μάλιστα, ἐν δὲ ὀλιγαρχίᾳ πολλοῖσι ἀρετὴν ἐπασείουσι ἐς τὸ
 κοινὸν ἔχθεα ἴδια ἰσχυρὰ φιλεῖ ἐγγίνεσθαι· αὐτὸς γὰρ ἕκαστος
 βουλόμενος κορυφαῖος εἶναι γνώμησίν τε νικᾶν ἐς ἔχθεα μεγάλα
 ἀλλήλοισι ἀπικνέονται, ἐξ ὧν στάσεις ἐγγίνονται, ἐκ δὲ τῶν στα-
 σίων φόνος, ἐκ δὲ τοῦ φόνου ἀπέβη ἐς μοναρχίην, καὶ ἐν τούτῳ
 4 διέδεξε ὅσῳ ἐστὶ τοῦτο ἄριστον, δῆμον τε αὖ ἄρχοντος ἀδύνατα
 μὴ οὐ κακότητα ἐγγίνεσθαι· κακότητος τοίνυν ἐγγινομένης ἐς τὰ
 κοινὰ ἔχθεα μὲν οὐκ ἐγγίνεται τοῖσι κακοῖσι, φίλια δὲ ἰσχυραί· οἱ
 γὰρ κακοῦντες τὰ κοινὰ συγκίψαντες ποιέουσι, τοῦτο δὲ τοιοῦτο
 γίνεται ἐς ὃ ἂν προστάς τις τοῦ δήμου τοὺς τοιούτους παύσῃ· ἐκ
 δὲ αὐτῶν θαυμάζεται οὗτος δὴ ὑπὸ τοῦ δήμου, θαυμαζόμενος δὲ ἂν
 ὧν ἐφάνη μόναρχος εἶναι· καὶ ἐν τούτῳ δηλοῖ καὶ οὗτος ὡς ἡ μον-
 5 ναρχίη κράτιστον, ἐνὶ δὲ ἔπει πάντα συλλαβόντα εἰπεῖν, κόθην
 ἡμῖν ἢ ἐλευθερίᾳ ἐγένετο καὶ τευ δόντος; κότερα παρὰ {τοῦ} δή-
 μου ἢ ὀλιγαρχίᾳ ἢ μοναρχίᾳ; ἔχω τοίνυν γνώμην ἡμέας ἐλευθε-
 ρωθέντας διὰ ἓνα ἄνδρα τὸ τοιοῦτο περιστέλλειν, χωρὶς τε τούτου
 πατρίους νόμους μὴ λύειν ἔχοντας εὐ· οὐ γὰρ ἄμεινον,

- δεν μπορεί να υπάρξει από τον ένα και μοναδικό άντρα που είναι ο καλύτερος: ακολουθώντας παρόμοια γνώμη, δηλαδή την καλύτερη, θα κυβερνή: τον λαό χωρίς ψεγάδι, ενώ με αυτόν τον τρόπο θα κρύβονται
- 3 όσο γίνονται καλύτερα τα σχέδια τα σχετικά με τους εχθρούς. Στην ολιγαρχία όμως, ανάμεσα στους πολλούς που φροντίζουν για το καλό του λαού, συχνά γεννιούνται έχθρες δυνατές: γιατί ο καθένας θέλει να είναι ο πρώτος και να νικούν οι γνώμες του, και έτσι φτάνουν σε μεγάλες έχθρες αναμεταξύ τους, και από τις έχθρες προκαλούνται κινήματα και από τα κινήματα σκοτωμοί και από τους σκοτωμούς φτάνουμε στην μοναρχία, πράγμα που δείχνει πόσο ανώτερη είναι η μοναρχία. Όταν πάλι κυβερνάει ο λαός, είναι αδύνατο να μη δημιουργηθεί φαιλότητα: και όταν δημιουργηθεί φαιλότητα στα δημόσια πράγματα, δεν δημιουργούνται έχθρες ανάμεσα στους φαύλους αλλά ισχυρές φιλίες: γιατί οι φαύλοι των δημοσίων πραγμάτων τα κάνουν πλακάκια στις λοβιτούρες τους. Και η κατάσταση αυτή συνεχίζεται ώσπου κάποιος υπερασπιστής του λαού να εμφανιστεί και να τους καταργήσει: και για τον λόγο αυτό ο λαός τον περιβάλλει με θαυμασμό, και μέσα στον θαυμασμό, αυτός αναδεικνύεται μονάρχης: έτσι, με την περίπτωση του, το αποδείχνει και αυτός ότι η μοναρχία είναι η καλύτερη. Και για να μη λέμε πολλά, εμάς πούθε μας ήρθε η ελευθερία και ποιος μας την έδωσε; Η δημοκρατία άραγε, η ολιγαρχία ή η μοναρχία; Έχω λοιπόν τη γνώμη, αφού ένας και μόνο άνθρωπος μας απελευθέρωσε, να μείνουμε στα ίδια, και χώρια απ' αυτό, να μην καταργήσουμε νόμους πατροπαράδοτους που είναι πρώτης τάξεως: γιατί αυτό δεν θα ήταν καλό».

(μετάφραση Ηλίας Σπυρόπουλος)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

95. – Ἱστορίαι 7, 219–220, 223–225

Στις αρχές Αυγούστου του 480 π.Χ. η στρατιά του Ξέρξη έφτασε μπροστά στις Θερμοπύλες και στρατοπέδευσε σε απόσταση 4-5 χιλιομέτρων από τη στενωπό, τη φρούρηση της οποίας είχε αναλάβει ολιγάριθμη ελληνική δύναμη υπό την ηγεσία του βασιλιά της Σπάρτης Λεωνίδα. Πέντε ημέρες αργότερα οι Πέρσες εξαπέλυσαν σφοδρή επίθεση, αλλά, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποίησαν ακόμα και το επίλεκτο σώμα των 'Αθανάτων', δεν κατάφεραν, κατά τις δύο πρώτες ημέρες, να απωθήσουν τους Έλληνες και είχαν βαριές απώλειες. Τα πράγματα άλλαξαν το βράδυ της δεύτερης ημέρας, όταν εμφανίστηκε στο περσικό στρατόπεδο ο Εφιάλτης και αποκάλυψε στους Πέρσες ότι υπήρχε μονοπάτι στο

- 219 τοῖσι δὲ ἐν Θερμοπύλῃσι εὐοῖσι Ἑλλήνων πρῶτον μὲν ὁ μάντις Μεισιτιάης εἰσὶδὼν ἐς τὰ ἱρὰ ἔφρασε τὸν μέλλοντα ἔσεσθαι ἅμα ἡοῖ σφι θάνατον, ἐπὶ δὲ καὶ αὐτόμολοι ἦσαν οἱ ἐξαγγεῖλαντες τῶν Περσέων τὴν περίοδον, οὗτοι μὲν ἔτι νυκτὸς ἐσήμηναν, τρίτοι δὲ οἱ ἡμεροσκόποι καταδραμόντες ἀπὸ τῶν ἄκρων ἤδη διαφανοῦσης
- 2 ἡμέρης, ἐνθαῦτα ἐβουλεύοντο οἱ Ἕλληνες, καὶ σφῶν ἐσχίζοντο αἱ γνώμαι· οἱ μὲν γὰρ οὐκ ἔων τὴν τάξιν ἐκλιπεῖν, οἱ δὲ ἀντέτεινον, μετὰ δὲ τοῦτο διακριθέντες οἱ μὲν ἀπαλλάσσοντο καὶ διασκεδασθέντες κατὰ πόλιν ἕκαστοι ἐτράποντο, οἱ δὲ αὐτῶν ἅμα Λεωνίδῃ
- 220 μένειν αὐτοῦ παρεσκευάδατο, λέγεται δὲ <καὶ> ὡς αὐτὸς σφῆας ἀπέπεμψε Λεωνίδης, μὴ ἀπόλωνται κηδόμενος· αὐτῷ δὲ καὶ Σπαρτιητέων τοῖσι παροῦσι οὐκ ἔχειν εὐπρεπέως ἐκλιπεῖν τὴν
- 2 τάξιν ἐς τὴν ἦλθον φυλάζοντες ἀρχὴν, ταύτῃ καὶ μᾶλλον τὴν γνώμην πλεῖστός ἐἴμι, Λεωνίδην, ἐπεὶτε ἦσθετο τοὺς συμμάχους ἔοντας ἀπροθύμους καὶ οὐκ ἐθέλοντας συνδιακινδυνεύειν, κελεύσαι σφῆας ἀπαλλάσσεσθαι, αὐτῷ δὲ ἀπιέναι οὐ καλῶς ἔχειν· μένοντι δὲ αὐτοῦ κλέος μέγα ἐλείπετο, καὶ ἡ Σπάρτης εἰδαμονίῃ οὐκ ἐξη-

Θάνατος στις Θερμοπύλες

βουκό, το οποίο οδηγούσε στα νώτα των Ελλήνων. Από αυτό το μονοπάτι το σώμα των 'Αθανάτων' με ολονύχτια πορεία έφτασε την τρίτη ημέρα πίσω από τους Έλληνες, που έ-
τσι βρέθηκαν κεκλωμένοι.

Στα αποσπάσματα που αναλογούνται ο Ηρόδοτος αναφέρεται στις αντιφάσεις των Ελλήνων, όταν γνωρίζαν πια ότι είχαν περικυκλωθεί, στην «έξοδο θανάτου» αυτών που έμειναν, στον ηρωικό αγώνα τους και στον εξίσου ηρωικό θάνατό τους. Η εξιστόρησή του περιέχει ήδη τα στοιχεία που εξήφωσαν τη θυσία εκείνων που έπεσαν στις Θερμοπύλες σε πανελλήνιο σύμβολο.

- 219 Στους Έλληνες που ήταν στις Θερμοπύλες ο μάντης Μεγιστίας¹ εξε-
τάζοντας τα εντόσθια ενός ζώου, είπε ότι μαζί με την αυγή θα ερχόταν
ο θάνατός τους. Υστερα μερικοί αυτόμολοι τους είπαν πως οι Πέρσες
τους περικύκλωναν. Τους το είπαν όταν ήταν ακόμη νύχτα και τρίτοι
ήρθαν να τους το πουν στρατιώτες, που ήταν σκοποί στα υψώματα
2 την ώρα που χάραζε η μέρα. Τότε οι Έλληνες έκαναν σύσκεψη και οι
γνώμες διχάστηκαν. Άλλοι δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τη θέση τους
και άλλοι είχαν την αντίθετη γνώμη. Μετά την σύσκεψη χωρίστηκαν.
Άλλοι έφυγαν και πήγαν ο καθένας στην πολιτεία του και άλλοι με
τον Λεωνίδα ετοιμάστηκαν να μείνουν.
- 220 Λένε ότι ο ίδιος ο Λεωνίδας τους έδωξε για να μη σκοτωθούν, αλ-
λά γι' αυτόν και τους άλλους Σπαρτιάτες που ήταν εκεί θα ήταν ατι-
2 μωτικό να εγκαταλείψουν τη θέση, που είχαν έρθει να φρουρήσουν. Η
γνώμη την οποία εγώ ασπάζομαι είναι η ακόλουθη: ο Λεωνίδας, όταν
είδε πόσο απρόθυμοι ήταν οι σύμμαχοι και πόσο δεν ήθελαν να ριφο-
κινδυνέψουν μαζί του, έδωσε διαταγή να φύγουν, έκρινε όμως πως θα
ήταν ατιμωτικό να φύγει ο ίδιος. Μένοντας εξασφάλιζε μεγάλη δόξα
για τον εαυτό του και δεν προκαλούσε καμιά βλάβη στην τύχη της

¹ Βλ. Κείμενο 52.

- 3 λείφεται, ἐκέχρηστο γὰρ ὑπὸ τῆς Πυθίης τοῖσι Σπαρτιῆται χρω-
 μένοισι περὶ τοῦ πολέμου τούτου αὐτίκα κατ' ἀρχὰς ἐγειρομένου, ἢ
 Λακεδαιμόνα ἀνάστατον γενέσθαι ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἢ τὸν βασι-
 λέα σφέων ἀπολείσθαι.

.....

- 223 Ξέρξης δὲ ἐπεὶ ἡλίου ἀνατεύλαντος σποιδὰς ἐποιήσατο, ἐπισχῶν
 χρόνον ἐς ἀγορῆς κου μάλιστα πληθῶρην πρόσοδον ἐποιέετο· καὶ
 γὰρ ἐπέσταλτο ἐξ Ἐπιάλτεω οὕτω· ἀπὸ γὰρ τοῦ ὄρεος ἢ κατάβα-
 οῖς συντομιωτέρη τέ ἐστι καὶ βραχύτερος χώρος πολλὸν ἢ περ ἢ
 2 περίοδος τε καὶ ἀνάβασις, οἱ τε δὴ βάρβαροι οἱ ἀμφὶ Ξέρξην προ-
 σήσαν καὶ οἱ ἀμφὶ Λεωνίδην Ἕλληνες, ὡς τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἐξοδὸν
 ποιούμενοι, ἤδη πολλῶ μᾶλλον ἢ κατ' ἀρχὰς ἐπέξησαν ἐς τὸ
 εὐρύτερον τοῦ αὐχένος, τὸ μὲν γὰρ ἔρυμα τοῦ τεύχεος ἐφυλάσσετο,
 οἱ δὲ ἀνὰ τὰς προτέρας ἡμέρας ὑπεξιώντες ἐς τὰ στενωπόρα ἐμά-
 3 χοντο, τότε δὲ συμμίσγοντες ἔξω τῶν στενῶν ἐπιπτον πλήθει
 πολλοὶ τῶν βαρβάρων· ὅπισθε γὰρ οἱ ἡγεμόνες τῶν τελέων ἔχο-
 ντες μάστεγας ἐρράπιζον πάντα ἄνδρα, αἰεὶ ἐς τὸ πρόσω ἐποτρύ-
 νοντες, πολλοὶ μὲν δὴ ἐσέπιπτον αὐτῶν ἐς τὴν θάλασσαν καὶ διε-
 φθείροντο, πολλῶ δ' ἔτι πλεῖνες κατεπατέοντο ζωοὶ ὑπ' ἀλλήλων·
 4 ἦν δὲ λόγος οὐδεὶς τοῦ ἀπολλυμένου, ἅτε γὰρ ἐπιστάμενοι τὸν
 μέλλοντα σφίσι ἔσεσθαι θάνατον ἐκ τῶν περιόντων τὸ ὄρος, ἀπε-
 δείκνυντο ῥώμης ὅσον εἶχον μέγιστον ἐς τοὺς βαρβάρους, παρα-
 224 χρεώμενοί τε καὶ ἀτέοντες, δόρατα μὲν νυν τοῖσι πλείοσι αὐτῶν
 τηλικαῦτα ἤδη ἐτύγχανε κατεηγότα, οἱ δὲ τοῖσι ξίφεσι διεργάζοντο
 τοὺς Πέρσας, καὶ Λεωνίδης τε ἐν τούτῳ τῷ πόνῳ πίπτει ἀνὴρ γε-
 νόμενος ἄριστος, καὶ ἕτεροι μετ' αὐτοῦ ὀνομαστοὶ Σπαρτιητέων,
 τῶν ἐγὼ ὡς ἀνδρῶν ἀξίων γενομένων ἐπιθόμην τὰ οὐνόματα,
 2 ἐπιθόμην δὲ καὶ ἀπάντων τῶν τρηκοσίων, καὶ δὴ Περσέων πί-
 πτουσι ἐνθαῦτα ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ ὀνομαστοί, ἐν δὲ δὴ καὶ Δα-
 ρκίου δύο παῖδες, Ἀβροκόμης τε καὶ Ὑπεράνθης, ἐκ τῆς Ἀρτάνεω
 θυγατρὸς Φραταγοῦνης γεγονότες Δαρκίῳ.

.....

- 3 Σπάρτης. Και πράγματι, όταν οι Σπαρτιάτες είχαν ζητήσει χρησμό για τον πόλεμο αυτόν μόλις είχε αρχίσει, η Πυθία τους είχε πει ότι ή η πολιτεία τους θα κυριευόταν από τους βαρβάρους ή θα σκοτωνόταν ο βασιλιάς τους.
- .....

- 223 Ο Ξέρξης, αφού έκανε σπονδές όταν ανέτειλε ο ήλιος, περίμενε να γεμίσει η αγορά² και τότε να εξαπολύσει την επίθεσή του. Αυτό τον είχε συμβουλέψει ο Εφιάλτης, γιατί η κάθοδος από το βουνό είναι συντομότερη και πολύ λιγότερος ο δρόμος παρά αν ανέβει κανείς κάνοντας γύρο. Οι βάρβαροι που ήταν με τον Ξέρξη, έκαναν επίθεση και οι Έλληνες με τον Λεωνίδα έκαναν έξοδο θανάτου και προχώρησαν πολύ πιο έξω από την στενωπό, προς το φαρδύτερο μέρος του αυχένα. Τις προηγούμενες μέρες φύλαγαν το τείχος και πολεμούσαν μέσα στα στενά, αλλά τώρα πολεμούσαν έξω από τα στενά και έπεφτε αμέτρητο πλήθος βαρβάρων, γιατί πίσω τους οι αρχηγοί των μονάδων τούς ανάγκαζαν με μαστίγια να προχωρούν όλο και πιο μπροστά. Πολλοί απ' αυτούς έπεφταν στη θάλασσα και πνίγονταν και πολλοί περισσότεροι καταπατιόνταν ζωντανόι από τους άλλους. Κανείς δεν νοιαζόταν για όποιον σκοτωνόταν. Ξέροντας πως τους περιμένει ο θάνατος από εκείνους που τους είχαν κυκλώσει από το βουνό, οι Έλληνες πολεμούσαν με τη μεγαλύτερη παλικάριά εναντίον των βαρβάρων, μη λογαριάζοντας τον κίνδυνο.
- 224 Των περισσότερών γρήγορα έσπασαν τα δόρατά τους, αλλά πολεμούσαν τους Πέρσες με τα σπαθιά. Στην μάχη απάνω έπεσε ο Λεωνίδας που πολέμησε πάρα πολύ γενναία και μαζί του πολλοί ονομαστοί Σπαρτιάτες που τα ονόματά τους, επειδή φάνηκαν άξιοι, τα έμαθα, καθώς και τα ονόματα των τριακοσίων. Και από τους Πέρσες έπεσαν πολλοί και ονομαστοί. Ανάμεσά τους δύο γιοιό του Δαρειού, ο Αβροκόμης και ο Υπεράνθης που τους είχε γεννήσει η Φραταγούνη, κόρη του Αρτάνη.
- .....

² Ενωσιόται το διάστημα από τις 10 έως τις 12 το πρωί περίπου.

- 225 Ξέρξαιό τε δὴ δύο ἀδελφοὶ ἐνθαῦτα πίπτουσι μαχόμενοι <καὶ>
 ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ τοῦ Λεωνίδεω Περσέων τε καὶ Λακεδαιμονίων
 ὤθισμός ἐγένετο πολλός, ἐς ὃ τοῦτόν τε ἀρετῇ οἱ Ἕλληνες ὑπεξεί-
 ρυσαν καὶ ἐτρέψαντο τοὺς ἐναντίους τετράκισ, τοῦτο δὲ συνεστή-
 2 κκε μέχρι οὗ οἱ σὺν Ἐπιάλτῃ παρεγένοντο, ὡς δὲ τούτους ἤκειν
 ἐπίθοντο οἱ Ἕλληνες, ἐνθεῦτεν ἤδη ἑτεροιοῦτο τὸ νεῖκος· ἐς τε
 γὰρ τὸ στενὸν τῆς ὁδοῦ ἀνεχώρεον ὀπίσω καὶ παραμειψάμενοι τὸ
 τείχος ἐλθόντες ἴζοντο ἐπὶ τὸν κολωνόν πάντες ἀλῆες οἱ ἄλλοι
 πλὴν Θηβαίων, ὃ δὲ κολωνός ἐστι ἐν τῇ ἐσοδῷ, ὅκου νῦν ὁ λίθινος
 3 λέων ἕστηκε ἐπὶ Λεωνίδῃ, ἐν τούτῳ σφέας τῷ χώρῳ ἀλεξομένους
 μαχαίρησι, τοῖσι αὐτῶν ἐτύγχανον ἔτι περιουῶσαι, καὶ χερσὶ καὶ
 στόμασι κατέχωσαν οἱ βάρβαροι βάλλοντες, οἱ μὲν ἐξ ἐναντίας
 ἐπισπόμενοι καὶ τὸ ἔρμα τοῦ τείχους συγχώσαντες, οἱ δὲ περιελ-
 θόντες πάντοθεν περισταδόν.

- 225¹ Δύο αδελφοί του Ξέρξη σκοτώθηκαν πολεμώντας γύρω από τον νεκρό του Λεωνίδα. Γινόταν πεισματική μάχη ανάμεσα σε Πέρσες και Έλληνες που μπόρεσαν, αφού απώθησαν τέσσερις φορές τους βαρβάρους, να πάρουν το νεκρό του Λεωνίδα. Η μάχη εξακολούθησε έως ότου έφτασαν οι Πέρσες που ήσαν με τον Εφιάλτη. Όταν το ένωσαν οι Έλληνες, άλλαξε η όψη της μάχης. Υποχώρησαν στο πιο στενό μέρος, πέρασαν μέσα στο τείχος και πήγαν και πήραν θέση όλοι εκτός από τους Θηβαίους, στον μικρό λόφο που βρίσκεται στην είσοδο, όπου σήμερα είναι το πέτρινο λιοντάρι, μνημείο του Λεωνίδα. Σ' εκείνο το μέρος πολεμώντας με τα μαχαίρια τους, που τους είχαν μείνει, και με τα χέρια και με τα δόντια, τους σκότωσαν οι βάρβαροι ρίχνοντας βέλη,³ άλλοι καθώς έρχονταν από το τείχος που γκρέμισαν και άλλοι καθώς τους είχαν κυκλώσει από παντού.

(μετάφραση Άγγελος Βλάχος)

³ Στην περιοχή βρέθηκαν πολλές αιχμές βελών.

[ΞΕΝΟΦΩΝ]

(περ. 430-424 π.Χ.)

96. — Ἀθηναίων πολιτεία 1.1-13

Ἡ Ἀθηναίων πολιτεία παραδίδεται με τὸ ὄνομα τοῦ Ξενοφῶντα, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνήσιο ἔργο του. Ἡ συγγραφή της χρονολογεῖται στα πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (περίπου 430-424 π.Χ.). Το ἔργο, πον ἕνας μεγάλος φιλόλογος το χαρακτήρησε «τὸ πρῶτο πολιτειολογικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ δοκίμιο τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας», παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον κυρίως γιὰ δύο λόγους: αφενὸς συνιστᾷ προσιμῶτατο δείγμα αττικῆς κειμήλου λόγου, ἀνεπρόσμετο ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ διδασκαλία, καὶ αφετέρου παρέχει μιὰ σύγχρονη μαρτυρία γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἀπὸ ἑνὸς ολιγαρχικῶν φρονημάτων ἐπικριτῆ της, μιὰ μαρτυρία πὸν μπορούμε νὰ τη συγκρίνομε με ἄλλες, θετικὲς ἢ ἐξιδανικευμένες εἰκόνες τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ἐκείνη τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλή. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου μᾶλλον ζῶσε ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα

- 1 περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι μὲν εἶλοντο τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας οὐκ ἔπαινω διὰ τὸδε, ὅτι ταυτ' ἐλόμενοι εἶλοντο τοὺς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστοὺς· διὰ μὲν οὖν τοῦτο οὐκ ἔπαινω, ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἔδοξεν οὕτως αὐτοῖς, ὡς εὖ διασφίζονται τὴν πολιτείαν καὶ τᾶλλα διαπράττονται ἃ δοκοῦσιν ἁμαρτάνειν τοῖς ἄλλοις Ἑλλήσι, τοῦτ' ἀποδείξω.
- 2 πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ, ὅτι δικαίως <δοκοῦσιν> αὐτόθι {καὶ} οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλέον ἔχει τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τὸδε, ὅτι ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεῖς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνήται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ προφῶται καὶ οἱ ναυπηγοί, — οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί, ἐπεὶδὴ οὖν ταῦτα οὕτως ἔχει, δοκεῖ δίκαιον εἶναι πᾶσι τῶν ἀρχῶν μετεῖναι ἐν τε τῷ κλήρῳ καὶ ἐν τῇ χειροτονίᾳ, καὶ λέγειν ἐξείναι τῷ βουλομένῳ τῶν πολιτῶν, ἔπειτα ὅποσαι μὲν σωτηρίαν φέρουσι τῶν ἀρχῶν χρησταὶ

¹ Οἱ κελευσταὶ καθίσταναν τοὺς κωπυλάτες δυνάτας τοὺς τὸν ρυθμὸν. Ὁ πεντηκόνταρχος ἦταν διοικητὴς 50 ἀνδρῶν πὸν υπηρετοῦσε ὑπὸ τὴς διαταγῆς τοῦ τριηράρχου.

Η αθηναϊκή δημοκρατία με τα μάτια ενός ολιγαρχικού

(ως εξόριστος;) και με το σύγγραμμά του ήθελε ίσως να απαντήσει στους ομοϊδεάτες του που βαυκαλιζόνταν με την ιδέα ότι η αθηναϊκή δημοκρατία θα αποσυντεθεί από μόνη της και θα καταρρεύσει. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε πολλά θέματα της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής (ενδεικτικώς μνημονόσημη τις σχέσεις των πολιτών με τους μετόικους και τους δούλους, τη 'δικαστηριοκρατία' και τη θαλασσοκρατία). Οι συχνά ειρωνικές ή και δηκτικές επικρίσεις του είναι κατά κανόνα υπερβολικές, όχι όμως πάντα.

Η παρακάτω περιεκτική αποτελεί την αρχή του έργου και αναφέρεται κυρίως στα όφελη που έχει εξασφαλίσει ο δήμος για τον εαυτό του στο εσωτερικό και τα οποία εγγυώνται τη διάρκεια της αθηναϊκής δημοκρατίας.

- 1 Όσο για το πολίτευμα των Αθηναίων δεν τους επαινώ που διάλεξαν τέτοιου είδους πολίτευμα, και τούτο για τον εξής λόγο, ότι διαλέγοντάς το θεώρησαν ότι οι κατώτεροι ενεργούν πιο σωστά από τους άξιους. Γι' αυτόν τον λόγο, λοιπόν, δεν τους επαινώ. Αλλά αφού έκαναν την επιλογή τους αυτήν θα ιστορήσω πώς προστατεύουν αποτελεσματικά το πολίτευμά τους και πώς χειρίζονται καλά τα άλλα ζητήματά τους, πράγμα για το οποίο φαίνονται στους άλλους Έλληνες αξιοκατάκριτοι.
- 2 Πρώτα θα πω τα εξής. Ότι στην Αθήνα είναι δίκαιο οι φτωχοί και ο λαός να έχουν περισσότερη εξουσία από τους ευπατρίδες και τους πλουσίους, και τούτο επειδή ο λαός είναι εκείνος που επανδρώνει τον στόλο και εξασφαλίζει στην πολιτεία τη δύναμή της. Οι κυβερνήτες, οι κελουστές, οι πεντηκόνταρχοι, οι αξιωματικοί της πλώρης καθώς και οι ναυπηγοί είναι εκείνοι που δίνουν στην πολιτεία την δύναμή της πολύ περισσότερο από τους οπλίτες, τους ευπατρίδες και τους αξιόλογους πολίτες. Αφού, λοιπόν, έτσι έχουν τα πράγματα, δίκαιο είναι να μπορούν, όλοι, να παίρνουν ένα λειτούργημα είτε με κλήρο είτε με εκλογή, και να μπορεί, όποιος από τους πολίτες θέλει, να πάρει τον λόγο στην εκκλησία του δήμου.
- 3 Έπειτα υπάρχουν λειτούργηματα που εξασφαλίζουν την σωτηρίαν

οὔσαι καὶ μὴ χρησταὶ κίνδυνον τῷ δήμῳ ἅπαντι, τούτων μὲν τῶν ἀρχῶν οὐδὲν δεῖται ὁ δῆμος μετεῖναι· —οὔτε τῶν στρατηγιῶν κλήρω οἴονται σφίσι χρῆναι μετεῖναι οὔτε τῶν ἵππαρχῶν· —γιγνώσκει γὰρ ὁ δῆμος ὅτι πλείω ὠφελείται ἐν τῷ μὴ αὐτὸς ἄρχειν ταύτας τὰς ἀρχάς, ἀλλ' εἴαν τοὺς δυνατωτάτους ἄρχειν· ὅποσαι δ' εἰσὶν ἀρχαὶ μισθοφορίας ἕνεκα καὶ ὠφελείας εἰς τὸν οἶκον, ταύτας

4 ζητεῖ ὁ δῆμος ἄρχειν. ἔπειτα δὲ ὁ ἔνοι θαυμάζουσιν ὅτι πανταχοῦ πλέον νέμονται τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ δημοτικοῖς ἢ τοῖς χρηστοῖς, ἐν αὐτῷ τούτῳ φανοῦνται τὴν δημοκρατίαν διασώζοντες, οἱ μὲν γὰρ πένητες καὶ οἱ δημόται καὶ οἱ χεῖρους εὐ πράττοντες καὶ πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι γηγνόμενοι τὴν δημοκρατίαν αὔξουσιν· εἴαν δὲ εὐ πράττωσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοί, ἰσχυρὸν τὸ ἐναντίον σφίσιν αὐτοῖς καθιστᾶσιν οἱ δημοτικοί, ἔστι δὲ πάση γῆ τὸ βέλτιστον ἐναντίον τῇ δημοκρατίᾳ· ἐν γὰρ τοῖς βελτίστοις ἐν ἀκολασίᾳ τε ὀλγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά, ἐν δὲ τῷ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία καὶ πονηρία· ἢ τε γὰρ πενία αὐτοῖς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχρὰ καὶ ἡ ἀπαυδουσία καὶ ἡ ἀμαθία <ἦ> δὲ ἔνδειαν χρημάτων ἐνίοις τῶν ἀνθρώπων. —

6 εἴποι δ' ἂν τις ὡς ἐχρῆν αὐτοῖς μὴ εἴαν λέγειν πάντας ἐξῆς μηδὲ βουλευέω, ἀλλὰ τοὺς δεξιοτάτους καὶ ἀνδρας ἀρίστους, οἱ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἀριστα βουλευόνται ἐῶντες καὶ τοὺς πονηροῖς λέγειν, εἰ μὲν γὰρ οἱ χρηστοὶ ἔλεγον καὶ ἐβουλευόντο, τοῖς ὁμοίοις σφίσιν αὐτοῖς ἦν ἀγαθὰ, τοῖς δὲ δημοτικοῖς οὐκ ἀγαθὰ· νῦν δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστάς, ἀνθρωπος πονηρός, ἐξευρίσκει τὸ ἀγαθὸν

7 αὐτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ, εἴποι τις ἂν, Τί ἂν οὖν γνοίη ἀγαθὸν αὐτῷ ἢ τῷ δήμῳ τοιοῦτος ἀνθρωπος; οἱ δὲ γιγνώσκουσιν ὅτι ἢ τούτου ἀμαθία καὶ πονηρία καὶ εὐνοια μᾶλλον λυσιτελεῖ ἢ ἢ

8 τοῦ χρηστοῦ ἀρετὴ καὶ σοφία καὶ κακόνοια, εἴη μὲν οὖν ἂν πόλις οὐκ ἀπὸ τοιούτων διαιτημάτων ἢ βελτίστη, ἀλλ' ἢ δημοκρατία μάλιστ' ἂν σώζοιτο οὕτως, ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ εὐνοιομένης τῆς πόλεως αὐτὸς δουλείκω, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρ-

² Στην Αθήνα τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ τὴν εἶχαν οἱ δέκα στρατηγοὶ ποὺ ἐκλέγονταν γιὰ ἓνα χρόνο. Τὸ ἀθηναϊκὸ ἱππικὸ τὸ διοικούσαν δύο —περιστασιακὰ τρεῖς— ἱππαρχοὶ (αρχηγοὶ τοῦ ἱππικοῦ).

όλου του λαού, αν τα κατέχουν άξια πρόσωπα. Στα λειτουργήματα αυτά δεν ζητεί συμμετοχή ο λαός ούτε νομίζουν ότι πρέπει να μεταχειρίζονται τον κλήρο για το λειτουργήμα των στρατηγών ή των αρχηγών του ιππικού.³ Γι' αυτό ο λαός ξέρει ότι θα ωφεληθεί περισσότερο αν δεν κατέχει αυτός τα αξιώματα αυτά αλλά τα κατέχουν οι αξιότεροι. Όσα λειτουργήματα, όμως, έχουν μισθό ή σημαίνουν κάποια ιδιωτική ωφέλεια, αυτά ο λαός επιδιώκει να τα έχει.

4. Έπειτα εκείνο με το οποίο απορούν μερικοί, ότι παντού πια προτιμούν να εμπιστεύονται την εξουσία στους κατώτερους, τους φτωχούς και τους ανθρώπους λαϊκής προελεύσεως παρά στους ευπόληπτους, με αυτό ακριβώς είναι φανερό ότι προφυλάσσουν την δημοκρατία. Γιατί όσο οι φτωχοί, οι λαϊκής προελεύσεως και οι κατώτεροι προκόβουν και πληθαίνουν, τόσο στηρίζουν την δημοκρατία. Αν όμως προκόβουν οι πλούσιοι και οι ευπόληπτοι, τότε οι δημοκρατικοί ενισχύουν τους αντιπάλους τους.
5. Σε όλο τον κόσμο το καλύτερο τμήμα των πολιτικών είναι εναντίον της δημοκρατίας, γιατί μεταξύ τους βρίσκεται η λιγότερη αφροσύνη και αδικία και η μεγαλύτερη προσήλωση στην ορθή διαγωγή, ενώ στον λαό επικρατεί πολλή αμάθεια και απειθαρχία και διαφθορά. Η φτώχεια τους οδηγεί στα επιλήψιμα και μερικοί από τους ανθρώπους, από φτώχεια, μένουν απαίδευτοι και αμαθείς.
6. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι θα έπρεπε να μην αφήνουν τους πάντες να μιλούν στην Εκκλησία του δήμου ή να είναι μέλη της βουλής αλλά μόνο τους ικανότερους και τους αξιοτέρους. Αλλά και σ' αυτό ενεργούν άριστα αφήνοντας και τους ανάξιους να αγορεύουν, γιατί αν μόνο οι έντιμοι πολίτες μιλούσαν και έπαιρναν αποφάσεις, τούτο θα ήταν ευνοϊκό για τους ανθρώπους της δικής τους τάξης αλλά ασύμφορο για τον λαό. Ενώ όπως έχουν τώρα τα πράγματα, όποιος θέλει σηκώνεται και μιλάει και, άνθρωπος του λαού, βρίσκει τι είναι συμφέρον για τον εαυτό του και τους ομοίους του.
7. Αλλά θα πει κανείς: πώς ένας τέτοιος άνθρωπος θα μπορούσε να ξέρει τι είναι συμφέρον για τον εαυτό του και για τον λαό; Ξέρουν όμως οι Αθηναίοι ότι η αμάθειά του και η χαμηλή του καταγωγή αλλά και η καλή του πρόθεση είναι επωφελέστερη από την αρετή, την γνώση αλλά και την κακή πρόθεση του χρηστού πολίτη.
8. Ασφαλώς με τέτοιου είδους μεθόδους δεν δημιουργείται το άριστο πολίτευμα αλλά με αυτόν κυρίως τον τρόπο προστατεύεται η δημοκρατία. Γιατί ο λαός δεν θέλει να μην έχει δικαιώματα σε μια ευνομούμενη πολιτεία αλλά θέλει να είναι ελεύθερος και να έχει την εξου-

- χειν. τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει· ὁ γὰρ σὺ νομίζεις οὐκ εὐνομεῖσθαι, αὐτὸς ἀπὸ τούτου ἰσχύει ὁ δῆμος καὶ ἐλεύθερός ἐστιν.
- 9 εἰ δ' εὐνομίαν ζητεῖς, πρῶτα μὲν ὄφει τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας· ἔπειτα κολάσασουσι οἱ χρηστοὶ τοὺς πονηροὺς καὶ βουλευσάσουσι οἱ χρηστοὶ περὶ τῆς πόλεως καὶ οὐκ εἰσάσουσι μαυνομένους ἀνθρώπους βουλευέμεν οἷδὲ λέγειν οἷδὲ ἐκκλησιάζειν. ἀπὸ τούτων τοῦνν τῶν ἀγαθῶν τάχιστ' ἂν ὁ δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι.
- 10 τῶν δούλων δ' αὖ καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθήνησιν ἀκολασία, καὶ οὔτε πατάζει ἕξιστιν αὐτόθι οὔτε ὑπεκστήσεται σοὶ ὁ δούλος. οὐ δ' ἔνεκέν ἐστι τούτο ἐπιχώριον ἐγὼ φράσω, εἰ νόμος ἦν τὸν δούλον ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου τύπτεσθαι ἢ τὸν μέτοικον ἢ τὸν ἀπελεύθερον, πολλάκις ἂν οἰηθεῖς εἶναι τὸν Ἀθηναῖον δούλον ἐπάταξεν ἂν· ἐσθητά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δούλοι
- 11 καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν βελτίους εἰσὶν, εἰ δέ τις καὶ τούτο θαυμάζει, ὅτι εἴωσι τοὺς δούλους τρῆφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς διαιτᾶσθαι ἐνίοις, καὶ τούτο γνώμη φανείεν ἂν ποιοῦντες, ὅπου γὰρ ναυτικὴ δύναμις ἐστίν, ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεῖν, ἵνα λαμβάνωμεν <ἄν> πράττη τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφίεναι, ὅπου δ' εἰσὶ πλούσιοι δούλοι, οὐκέτι ἐνταῦθα λυσιτελεῖ τὸν ἐμὸν δούλον σὲ δεδιέναι· ἐν δὲ τῇ Λακεδαιμονίᾳ ὁ ἐμὸς δούλος σ' ἐδεδοίκεν· ἐὰν δὲ δεδῆ ὁ σὸς δούλος ἐμέ, κινδυνεύσει καὶ τὰ χρήματα δίδοναι τὰ ἑαυτοῦ ὥστε μὴ κινδυνεύειν περὶ ἑαυτοῦ.
- 12 διὰ τούτ' οὖν ἰσηγορίαν καὶ τοῖς δούλοις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ἐποιήσαμεν — καὶ τοῖς μετοίκους πρὸς τοὺς ἀστούς, διότι δαίται ἢ πόλις μετοίκων διὰ τε τὸ πλῆθος τῶν τεχνῶν καὶ διὰ τὸ ναυτικόν· διὰ τούτο οὖν καὶ τοῖς μετοίκους εἰκότως τὴν ἰσηγορίαν ἐποιήσαμεν.
- 13 τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τούτο οὐ καλὸν εἶναι, γινούς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν, ἐν ταῖς χορηγίαις οὐ καὶ γυμνα-

³ Οἱ μέτοικοι ἦσαν ἐλεύθεροι πολῖτες ἄλλων πόλεων ἐγκατοστήμενοι στὴν Ἀθήνα, ὅπου εἶχαν περιορισμένα δικαιώματα.

σία. Όσο για την κακοδιοίκηση λίγο τον μέλει, γιατί εκείνο που εσύ νομίζεις ότι δεν είναι ευνομία από αυτό ακριβώς αντλεί ο λαός την δύναμή του και είναι ελεύθερος.

- 9 Αν αναζητείς την ευνομία, θα δεις πρώτα ότι οι επιδεξιότεροι έχουν κάνει τους νόμους για το δικό τους συμφέρον. Ύστερα ότι οι χρηστοί πολίτες τιμωρούν τους κακούς, ότι οι χρηστοί θα αποφασίζουν για την πολιτεία και δεν θα αφήνουν ανθρώπους εξαλλούς να παίρνουν μέρος στις αποφάσεις ούτε να αγορεύουν ούτε καν να πηγαίνουν στην Εκκλησία του δήμου. Αλλά με τις ορθές αυτές ενέργειες γρήγορα θα έπεφτε ο λαός σε κατάσταση δουλείας.
- 10 Στην Αθήνα η κακοτροπία των δούλων και των μετοίκων¹ είναι μεγάλη και δεν επιτρέπεται ούτε να δείρεις τον δούλο ούτε αυτός παραμερίζει για να περάσεις. Θα σου πω για ποιον λόγο υπάρχει, εκεί, αυτή η κατάσταση. Αν ο νόμος επέτρεπε στον ελεύθερο να δείρει τον δούλο ή τον μέτοικο ή τον απελεύθερο, συχνά θα έδερναν έναν Αθηναίο πολίτη νομίζοντας πως είναι δούλος, γιατί το ντύσιμο των ανθρώπων του λαού δεν είναι σε τίποτε καλύτερο από το ντύσιμο των δούλων και των μετοίκων, ούτε το παρουσιαστικό τους.
- 11 Και αν κανείς απορήσει γι' αυτό, ότι αφήνουν εκεί τους δούλους να ζουν πλούσια και μερικούς μάλιστα πολυτελέστατα, και σ' αυτό θα βρεί ότι οι Αθηναίοι ενεργούν με γνώση. Γιατί όπου υπάρχει ναυτική δύναμη, πρέπει οι δούλοι να δουλεύουν για μισθό, ώστε να έχει ο ιδιοκτήτης τους κέρδος από τα όσα παίρνουν. Γι' αυτό και πρέπει κανείς να τους αφήνει περιθώρια ελευθερίας. Όπου, λοιπόν, υπάρχουν πλούσιοι δούλοι, ο δούλος μου δεν έχει ανάγκη να σε φοβάται. Στην Λακεδαιμόνα ο δούλος μου σε φοβάται, ενώ αν ο δικός σου δούλος με φοβάται (στην Αθήνα), θα δαπανήσει και τα χρήματά του, για να σώσει τον εαυτό του.
- 12 Γι' αυτό, λοιπόν, δώσαμε την ελευθερία του λόγου στους δούλους όπως και στους ελευθέρους καθώς και στους μετοίκους όπως και στους πολίτες, επειδή η πολιτεία χρειάζεται μετοίκους για τα πολλά επαγγέλματα και για το ναυτικό. Γι' αυτό λοιπόν ήταν φυσικό να δώσουμε και στους μετοίκους την ελευθερία του λόγου.
- 13 Ο λαός περιφρονεί όσους ασχολούνται με την σωματική άσκηση και την καλλιέργεια του πνεύματος, γιατί ξέροντας ότι δεν μπορεί να επιδοθεί σ' αυτά, θεωρεί ότι δεν είναι ωραία. Αλλά για τις χορηγίες, τις

σισαρχίαις καὶ τρηραρχίαις γινώσκουσιν ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγείται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι καὶ τρηραρχοῦσιν, ὁ δὲ δῆμος τρηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοὶ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων καὶ ὀρχοῦμενος καὶ πλέων ἐν ταῖς ναυσίν, ἵνα αὐτὸς τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι πενίστεροι γίνωνται. ἐν τε τοῖς δικαστηρίοις οὐ τοῦ δικαίου αὐτοῖς μᾶλλον μέλει ἢ τοῦ αὐτοῖς συμφόρου.

Πάνω: Παραστάσεις πλοίων από ερυθρόμορφο (πάνω) και μελανόμορφο (κάτω) αγγείο. Περ. 510 π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, και Παρίσι, Cabinet des Médailles, αντιστοίχως.)

Δεξιά: Ανάγλυφο με παράσταση τριήρους του 5ου αι. π.Χ. (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.)

γυμνασιαρχίες και τις τριηραρχίες⁴ ξέρουν ότι επιβαρύνονται οι πλούσιοι και απολαβαίνει ο λαός, ότι τριηραρχούν και γυμνασιαρχούν οι πλούσιοι και ωφελείται ο λαός. Ο λαός έχει, λοιπόν, την αξίωση να πληρώνεται για να τραγουδάει, για να τρέχει, για να χορεύει και για να ταξιδεύει με τα καράβια ώστε αυτός να παίρνει χρήματα και οι πλούσιοι να γίνονται πιο φτωχοί. Στα δικαστήρια δεν τους ενδιαφέρει η δικαιοσύνη περισσότερο από το συμφέρον τους.

(μετάφραση Άγγελος Βλάχος)

⁴ Στην Αθήνα οι εύποροι πολίτες ήταν υποχρεωμένοι να αναλαμβάνουν τις λεγόμενες λειτουργίες, όπως είναι η χορηγία (κάλυψη της δαπάνης για τη διδασκαλία δραματικού ή άλλου χορού), η γυμνασιαρχία (κάλυψη της δαπάνης για την προετοιμασία αθλητών) και η δαπανηρότατη τριηραρχία (κάλυψη της δαπάνης για τον εξοπλισμό ενός πολεμικού πλοίου, μιας τριήρους).

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

(πριν από το 454—μετά το 399 π.Χ.)

97. — Ἱστορία 1, 20–22

Με εξαίρεση δύο εκτενείς παρεκβάσεις στο πρώτο βιβλίο, τη λεγόμενη αρχαιολογία (1, 2–20), όπου γίνεται λόγος για το απώτερο παρελθόν, και τη λεγόμενη πενηκονταετία (1, 89–117), όπου ο ιστορικός πραγματεύεται γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, η Ἱστορία του Θουκυδίδη είναι η ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου (431–404 π.Χ.), την οποία όμως δεν πρόφθασε να ολοκληρώσει —η εξιστόρηση διακόπτεται απότομα το έτος 411 π.Χ.

Στο παρακάτω απόσπασμα, το οποίο προτάσσεται της εξιστόρησης του Πελοποννησιακού πολέμου, ο ιστορικός, διαφοροποιούμενος και από τους πολλούς, που αβασανίστα

- 20 τὰ μὲν οὖν παλαιὰ τοιαῦτα ἤνρον, χαλεπὰ ὄντα παντὶ ἐξῆς τεκμηρίῳ πιστεῦσαι, οἱ γὰρ αἰθρωποὶ τὰς ἀκοὰς τῶν προγεγενημένων, καὶ ἦν ἐπιχώρια σφίσιν ἤ, ὁμοίως ἀβασανίστως παρ' ἀλλήλων δέχονται.

- .....
- (3) οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας, καὶ ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται, ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων τεκμηρίων ὁμῶς τοιαῦτα ἂν τις νομίζων μάλιστα ἂ διήλθον οὐχ ἀμαρτάνοι, καὶ οὔτε ὡς ποιηταὶ ὑμῆκασι περὶ αὐτῶν ἐπὶ τὸ μείζον κοσμοῦντες μᾶλλον πιστεύων, οὔτε ὡς λογογράφοι ξυνέθεσαν ἐπὶ τὸ προσαγωγότερον τῇ ἀκροάσει ἢ ἀληθέστερον, ὄντα ἀνεξέλεγκτα καὶ τὰ πολλὰ ὑπὸ χρόνου αὐτῶν ἀπίστως ἐπὶ τὸ μῦθῳδες ἐκνευκῆκότα, ἠρῆσθαι δὲ ἡγησάμενος ἐκ τῶν ἐπιφανεστάτων σημείων ὡς
- 2 παλαιὰ εἶναι ἀποχρώντως, καὶ ὁ πόλεμος οὗτος, καίπερ τῶν ἀνθρώπων ἐν ᾧ μὲν ἂν πολεμῶσι τὸν παρόντα αἰεὶ μέγιστον κρινόν-

¹ Στο πρωτότυπο: λογογράφοι. Ἐπει ονομάζονται οἱ πρώιμοι Ἴωνες ιστοριογράφοι συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ηροδότου.

Η ιστορική μέθοδος του Θουκυδίδη

σχηματίζουν γνώμη για τα πράγματα, και από τους ποιητές και τους λογογράφους, που ενδιαφέρονται πιο πολύ να τέρψουν τους ακροατές παρά για την αλήθεια, εκθέτει τη μέθοδο που ακολουθεί ο ίδιος τόσο κατά την παρουσίαση των πολεμικών γεγονότων (τά έργα των πραχθέντων εν τῷ πολέμῳ) όσο και σχετικά με το περιεχόμενο των λόγων που εισαματῶναι στο έργο του (ὅσα λόγῳ εἶπον ἕκαστοι).

Κύριο μέλημα του ιστορικού είναι η εξακρίβωση της αλήθειας, μια επιλογή που προϋποθέτει επίμονη και επίμοχθη αναζήτηση και του παρέχει το δικαίωμα να ισχυριστεί ότι το έργο του συνιστά κτήμα ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρήμα ἀκούειν.

20 Εἰς τοιαῦτα λοιπὸν κατέληξε συμπεράσματα ἢ ἔρευνά μου περὶ τῶν παλαιῶν, ὡς πρὸς τὰ ὅποια δὲν ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ δώσῃ πίστιν εἰς ὅλας τὰς ὑπαρχούσας παραδόσεις. Διότι οἱ ἄνθρωποι ἀποδέχονται ἐξ ἴσου ἀβασανίστως ὅσα ἐξ ἀκοῆς μαθάνουν περὶ τῶν παρελθόντων πραγμάτων, καὶ ὅταν ἀκόμη ἀναφέρωνται εἰς τὴν ἰδικὴν των χώραν.

.....

(3) Τόσον ἀπρόθυμοι εἶναι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι νὰ ὑποβάλλωνται εἰς κόπον πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας καὶ τρέπονται μᾶλλον πρὸς ὃ,τι εὐρίσκουν ἔτοιμον.

21 Ἐν τούτοις, δὲν θὰ ἐπλανᾶτο κανεὶς, ἐὰν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω τεκμηρίων ἔκρινεν ὅτι τὰ τοῦ παλαιοῦ καιροῦ ἦσαν κατὰ μεγάλην προσέγγισιν τοιαῦτα, ὅπως τὰ ἐξέθεσα. Οὔτε πρέπει νὰ δώσῃ μεγαλύτεραν πίστιν εἰς τὰς ὑπερβολὰς τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν, οὔτε εἰς τὰς διηγήσεις τῶν χρονογράφων, τὰς ὁποίας οὗτοι ἐσύνθεσαν μᾶλλον διὰ νὰ εὐχαριστήσουν τοὺς ἀκροατάς των παρά διὰ νὰ εἶπουν τὴν ἀλήθειαν. Αἱ διηγήσεις αὗται εἶναι ἀνεξέλεγκτοι καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον περιῆλθαν ἕνεκα τῆς πολυκαυχίας εἰς τὴν χώραν τῶν μύθων, ὥστε νὰ καταστοῦν ἀπίστευτοι. Προκειμένου ἐν τούτοις περὶ πραγμάτων τόσον παλαιῶν, πρέπει νὰ θεωρήσῃ κανεὶς ὅτι ταῦτα ἐξηκριβώθησαν ἀποχρώντως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πλέον ἀναμφισβητήτων τεκμηρίων. Καὶ μολοντί οἱ ἄνθρωποι, ἐφόσον μὲν διεξάγουν ἕνα πόλε-

των, παυσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θαυμαζόντων, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι δηλώσει ὅμως μείζων γεγενημένος αὐτῶν.

- 22 καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεύσαι ἦν ἐμοὶ τε ὡν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν· ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα
- 2 τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται, τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκρίβειά περὶ ἐκά-
- 3 στοῦ ἐπεξελεθῶν, ἐπιπόνως δὲ ἠυρίσκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὡς ἐκατέρ-
- 4 ρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι, καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φαίνεται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει, κτήμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρήμα ἀκοίειν ζύγκεται.

μον, τὸν θεωροῦν ὡς τὸν μέγιστον, ἐνῶ ὅταν τελειώσῃ θαυμάζουν περισσότερο τοὺς παλαιούς, ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, διὰ τὸν κρίνοντα ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν γεγονότων, θέλει ἀποδειχθῆ ὅτι ὑπῆρξε μεγαλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγουμένους.

- 22 Καί ὡς πρὸς μὲν τοὺς λόγους, τοὺς ἀπαγγελθέντας ἀπὸ διαφόρων, εἴτε κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου, εἴτε κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτοῦ, ἢ ἀκριβῆς ἀπομνημόνευσις τῶν λεχθέντων ἦτο δύσκολος, ἢ μᾶλλον ἀδύνατος, καὶ εἰς ἐμέ, δι' ὅσους ὁ ἴδιος ἤκουσα, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ὅσοι μοῦ ἀνεκοίνωσαν αὐτοῖς ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη ὅπου τοὺς ἤκουσαν. Διὰ τοῦτο τοὺς ἔγραφα ὅπως ἐνόμισα ὅτι ἕκαστος τῶν ρητόρων ἠδύνατο νὰ ὁμιλήσῃ προσφορώτερον πρὸς τὴν ἑκάστοτε περίστασιν, προσηλούμενος συγχρόνως ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο
- 2 εἰς τὴν γενικὴν ἔννοιαν τῶν πραγματικῶς λεχθέντων. Τὰ γεγονότα, ἐξ ἄλλου, τοῦ πολέμου ἔκρινα καθήκον μου νὰ γράψω, ὄχι λαμβάνων τὰς πληροφορίας μου ἀπὸ τὸν πρῶτον τυχόντα, οὔτε ὅπως τὰ ἐφантаζόμεν, ἀλλ' ἀφοῦ ὑπέβαλα εἰς ἀκριβέστατον ἔλεγχον καὶ ἐκεῖνα τῶν
- 3 ὁποίων ὑπῆρξα αὐτόπτης μάρτυς καὶ ὅσα ἔμαθα ἀπὸ ἄλλους. Ἄλλ' ἢ ἐξακριβωσίς των ἦτον ἔργον δύσκολον, διότι οἱ αὐτόπται μάρτυρες τῶν διαφορῶν γεγονότων δὲν ἐξέθεταν τὰ ἴδια πράγματα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ἀλλ' ἕκαστος ἀναλόγως τῆς μνήμης του ἢ τῆς εἰνοίας,
- 4 τὴν ὁποίαν εἶχε πρὸς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον ἀντίπαλον. Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ μυθώδους ἀπὸ τὴν ἱστορίαν μου ἴσως τὴν καταστήσῃ ὀλιγώτερον τερπνὴν ὡς ἀκρόαμα. Θὰ μοῦ εἶναι ὁμως ἀρκετόν, ἐὰν τὸ ἔργον μου κρίνουν ὠφέλιμον ὅσοι θελήσουν νὰ ἔχουν ἀκριβῆ ἀντίληψιν τῶν γεγονότων, ὅσα ἔχουν ἤδη λάβει χώραν, καὶ ἐκείνων τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν μέλλουν νὰ συμβοῦν περίπου ὅμοια. Διότι τὴν ἱστορίαν μου ἔγραφα ὡς θησαυρὸν παντοτεινὸν καὶ ὄχι ὡς ἔργον προωρισμένον νὰ ὑποβληθῆ εἰς διαγωνισμὸν καὶ ν' ἀναγνωσθῆ εἰς ἐπήκοον τῶν πολλῶν, διὰ νὰ λησμονηθῆ μετ' ὀλίγον.

(μετάφραση Ελευθέριος Βενιζέλος)

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

98. — Ἱστορία 1, 70

Λίγο πριν από την έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.), πιθανώς το θέρος του 432 π.Χ., οι Σπαρτιάτες, έπειτα από σύντομες ενέργειες των Κορινθίων, κάλεσαν στη Σπάρτη τους συμμάχους και ζήτησαν από τον καθένα να καταθέσει ειδημόσια όσα καταμαρτυρούσε στους Αθηναίους. Οι Κορίνθιοι, από το λόγο των οποίων προέρχεται το απόσπασμα, αφού άφησαν πρώτα τους άλλους να οξύνουν το κλίμα, ανέβηκαν τελευταίοι

- 70 “καὶ ἄμα, εἶπερ τινές καὶ ἄλλοι, ἄξιοι νομίζομεν εἶναι τοῖς πέλας
 ψόγον ἐπενεγκεῖν, ἄλλως τε καὶ μεγάλων τῶν διαφοροντίων καθε-
 σταύτων, περὶ ὧν οὐκ αἰσθάνεσθαι ἡμῖν γε δοκεῖτε, οὐδ’ ἐκλογίσα-
 σθαι πώποτε πρὸς οἷους ἡμῖν Ἀθηναίους ὄντας καὶ ὅσων ἡμῶν καὶ
 2 ὡς πᾶν διαφέροντας ὁ ἀγὼν ἔσται, οἱ μὲν γε νεωτεροποιοὶ καὶ
 ἐπινοῆσαι ὀξεῖς καὶ ἐπιτελέσαι ἔργω ἢ ἂν γνώσιν· ἡμεῖς δὲ τὰ
 3 ὑπάρχοντά τε σώζειν καὶ ἐπεγνῶναι μηδὲν καὶ ἔργω οὐδὲ τᾶνα-
 γκαῖα ἐξικέσθαι, αὐτίς δὲ οἱ μὲν καὶ παρὰ δύναμιν τολμηταὶ καὶ
 παρὰ γνώμην κινδυνευταὶ καὶ ἐν τοῖς δευοῖς εὐέλπιδες· τὸ δὲ ἡμέ-
 4 τερον τῆς τε δυνάμειος ἐνδεᾶ πράξει τῆς τε γνώμης μηδὲ τοῖς βε-
 βαιοῖς πιστεῦσαι τῶν τε δευῶν μηδέποτε οἰεσθαι ἀπολυθήσεσθαι,
 5 καὶ μὴν καὶ ἄοκνοι πρὸς ἡμᾶς μελλητὰς καὶ ἀποδημηταὶ πρὸς
 ἐνδημοτάτους· οἴονται γὰρ οἱ μὲν τῇ ἀπουσίᾳ ἂν τι κτᾶσθαι, ἡμεῖς
 6 δὲ τῷ ἐπελθεῖν καὶ τὰ ἐτοῖμα ἂν βλάψαι, κρατοῦντές τε τῶν
 ἐχθρῶν ἐπὶ πλεῖστον ἐξέρχονται καὶ νικῶμενοι ἐπ’ ἐλάχιστον ἀνα-
 πίπτουσιν, ἔτι δὲ τοῖς μὲν σώμασιν ἀλλοτριωτάτους ὑπὲρ τῆς πό-

Σύγκριση Αθηναίων και Σπαρτιατών

στο βήμα. Στο παρατιθέμενο απόσπασμα καταλογίζουν στους Σπαρτιάτες ότι δεν έχουν συνειδητοποιήσει ποιοι είναι οι Αθηναίοι ούτε πόσο ριζικά διαφέρουν στα πάντα από τους ίδιους και δίνουν —εν μέρει σε σύγκριση με τους Σπαρτιάτες— ένα εντυπωσιακό χαρακτηρισμό των Αθηναίων.

- 70 « Ἄλλ' ἄλλωστε καὶ ἀνεξαρτήτως τούτου νομιζομεν ὅτι ἔχομεν περισσό-
71 σότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον τὸ δικαίωμα νὰ φέξωμεν τοὺς φίλους μας,
72 τόσον μᾶλλον καθόσον πρόκειται περὶ ζωτικῶν μας συμφερόντων. Τὴν
73 σπουδαιότητα τῶν συμφερόντων αὐτῶν νομιζομεν ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνε-
74 σθε. Οὔτε ἐσχέφθητε ποτὲ ποίου εἴδους ἄνθρωποι εἶναι οἱ Ἀθη-
75 ναῖοι, πρὸς τοὺς ὁποίους θ' ἀναγκασθῆτε νὰ πολεμήσετε, καὶ πόσον
76 πολὺ, ἢ μᾶλλον πόσον ἐντελῶς διαφορετικοὶ εἶναι ἀπὸ σᾶς. Ἐκεῖνοι
77 τῶντι εἶναι νεωτερισταί, ἱκανοὶ καὶ εἰς ταχεῖαν σύλληψιν νέων σχε-
78 δῶν καὶ εἰς ταχεῖαν ἐκτέλεσιν τῶν ἀπαξ ἀποφασισθέντων. Ἐνῶ ἡ ἰδι-
79 κή σας ἱκανότης περιορίζεται εἰς τὴν διατήρησιν τῶν κεκτημένων,
80 χωρὶς τίποτε νέον νὰ ἐπινοῆτε καὶ χωρὶς κἂν νὰ φέρετε εἰς πέρας τὸ
81 ἀπολύτως ἀναγκαῖον. Ἐπὶ πλέον, ἐκεῖνοι μὲν καὶ τολμοῦν ὑπὲρ τὴν
82 δυνάμιν των, καὶ διακινδυνεύουσι παρὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς φρονή-
83 σεως, καὶ διατηροῦν τὴν αἰσιοδοξίαν των ἐν μέσῳ τῶν κινδύνων. Ἡ
84 ἰδική σας ἀντιθέτως συνήθεια εἶναι νὰ ἐπιχειρῆτε κατώτερα τῆς δυνά-
85 μεώς σας, καὶ νὰ δυσπιστῆτε καὶ πρὸς ἐκεῖνα ἀκόμη, τὰ ὁποῖα ἡ σκέ-
86 φη παραουσιάζει ὡς βέβαια, καὶ ὅταν περιπέσετε εἰς κινδύνους, νὰ νο-
87 μιζετε ὅτι οὐδέποτε θ' ἀπαλλαγῆτε ἀπ' αὐτούς. Ἄλλὰ καὶ περαιτέρω,
88 ἐκεῖνοι εἶναι ἀκαταπονήτως δραστήριοι, σεῖς εἴθε ἀναβλητικοί,
89 ἐκεῖνοι φίλοι τῶν ταξειδίων, σεῖς ἀποστρέφεσθε τὰς ἀποδημίας. Διότι
90 ἐκεῖνοι μὲν θεωροῦν τὰ ταξίδια ὡς μέσον αὐξήσεως τοῦ πλοῦτους
91 των, ἐνῶ σεῖς φοβεῖσθε ὅτι διὰ νέων ἐπιχειρήσεων ἠμπορεῖτε νὰ δια-
92 κινδυνεύετε καὶ τὰ ἤδη ὑπάρχοντα. Ὅσάκις νικήσουν τοὺς ἐχθροὺς
93 των, ὠθοῦν τὴν ἐχμετάλλευσιν μέχρι τοῦ ἀκροτάτου δυνατοῦ σημείου,
94 καὶ ὁσάκις νικηθοῦν, ὑποχωροῦν ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον. Μετα-

λεως χρώνται, τῇ δὲ γνώμῃ οἰκειοτάτῃ ἐς τὸ πράσσειν τι ὑπὲρ
7 αὐτῆς. καὶ ἃ μὲν ἂν ἐπινοήσαντες μὴ ἐπεξέλθωσι, οἰκείων στέρει-
σθαι ἡγοῦνται, ἃ δ' ἂν ἐπελθόντες κτήσωνται, ὀλίγα πρὸς τὰ μέλ-
λοντα τυχεῖν πράξαντες. ἦν δ' ἄρα του καὶ πείρα σφαλῶσι, ἀν-
τελείσαντες ἄλλα ἐπλήρωσαν τὴν χρείαν· μόνοι γὰρ ἔχουσι τε
8 ὁμοίως καὶ ἐλπίζουσι ἃ ἂν ἐπινοήσωσι διὰ τὸ ταχείαν τὴν ἐπιχεί-
ρησιν ποιῆσθαι ὧν ἂν γνώωσι. καὶ ταῦτα μετὰ πόνων πάντα καὶ
κινδύνων δι' ὅλου τοῦ αἰῶνος μοχθοῦσι, καὶ ἀπολαύουσι ἐλάχιστα
τῶν ὑπαρχόντων διὰ τὸ αἰεὶ κτᾶσθαι καὶ μήτε ἐορτὴν ἄλλο τι
ἡγείσθαι ἢ τὸ τὰ δέοντα πράξαι ξυμφορὰν τε οὐχ ἥσσον ἡσυχίαν
9 ἀπράγμονα ἢ ἀσχολίαν ἐπίπονον· ὥστε εἴ τις αὐτοὺς ξυκελῶν
φαίῃ πεφυκέναι ἐπὶ τῷ μήτε αὐτοὺς ἔχειν ἡσυχίαν μήτε τοὺς
ἄλλους ἀνθρώπους εἶναι, ὀρθῶς ἂν εἴποι.

- χειρίζονται τὰ σώματά των εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος, ὡς νὰ ἦσαν ἐντελῶς ξένα καὶ ὄχι ἰδικά των, τὸ πνεῦμά των ὁμῶς θεωροῦν ὡς τὸ ἀσφαλέστερον εἰς τὴν διάθεσίν των ὄργανον, ὅπως κατορθώσουν
- 7 νὰ ἐπιτύχουν κάτι τι ἄξιον λόγου ὑπὲρ αὐτῆς. Καὶ ἂν μὲν δὲν ἐπιτύχουν ὅσα ἐσχεδιάσαν, θεωροῦν ὅτι ἔχασαν κάτι τι, τὸ ὁποῖον εἶχαν ἤδη. Ἐὰν ὁμῶς ἡ ἐπιχειρήσις των στεφθῆ ὑπὸ ἐπιτυχίας, θεωροῦν τὸ ἐπιτευχθὲν μικρὸν, ἐν συγκρίσει πρὸς ὃ, τι ὑπολείπεται ἀκόμη νὰ πραγματοποιηθῆ. Ἄλλ' ἐὰν τυχὸν ἀποτύχῃ καμία των ἐπιχειρήσις, ἀναπληρῶνουν τὸ ἔλλειμμα διὰ τῆς συλλήψεως νέων ἀμέσως ἐλπίδων. Διότι εἰς μόνους αὐτοὺς συμβαίνει ὥστε πραγματοποιήσις καὶ ἐπιθυμία, ὡσάκις συλλαμβάνουν ἐν σχέδιον, νὰ συμπίπτουν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτό, ὡς ἐκ τῆς
- 8 ταχύτητος, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐπιχειροῦν τ' ἀποφασισθέντα. Αὐτὸς εἶναι ὁ πλήρης μόχθων καὶ κινδύνων σκοπός, ὑπὲρ τοῦ ὁποῖου ἀγωνίζονται καθ' ὅλην των τὴν ζωὴν. Καὶ ἀπολαμβάνουν ἐλάχιστα τὰ ὑπάρχοντα, διότι διαρκῶς ἐπιζητοῦν ν' ἀποκτήσουν περισσότερα. Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος ἀποτελεῖ δι' αὐτοὺς τὴν μόνην ἐορτὴν, καὶ θεωροῦν τὴν ἡσυχίαν τῆς ἀπραξίας ὡς μεγαλυτέραν συμφορὰν παρὰ τὴν ἐπί-
- 9 πονον δρᾶσιν. Ὡστε τὴν ἀλήθειαν θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἐὰν συγκεφαλαίωνων ἤθελεν εἶπει περὶ αὐτῶν ὅτι ἐγεννήθησαν, ὅπως οὔτε οἱ ἴδιοι μένουν ἡσυχοὶ, οὔτε τοὺς ἄλλους ἀφήνουν ἡσυχούς».

(μετάφραση Ελευθέριος Βενιζέλος)

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

99. – Ιστορίαι 2. 47–54

Τις πρώτες ημέρες του θέρους του 430 π.Χ., ενώ οι Πελοποννήσιοι είχαν εισβάλει, όπως και τον προηγούμενο χρόνο, στην Αττική, ξαφνικά ενέσκηψε στην Αθήνα ο λοιμός, που περιγράφεται από τον Θεοκυδίδη, με την εμπειρία του ανθρώπου που νόσησε ο ίδιος, στο δεύτερο βιβλίο της Ιστορίας του, αμέσως μετά τον επιτάφιο του Περικλή. Ο λοιμός, που έως σήμερα δεν έχει ταυτιστεί πειστικά με κάποια γνωστή επιδημία, κράτησε αρχικά δύο χρόνια και επανεμφανίστηκε αργότερα, το 427/426 π.Χ. Σύμφωνα με την περιγραφή του Θεοκυδίδη επρόκειτο για άκρως μεταδοτική νόσο, που έπληττε και τους ανθρώπους και τα ζώα. Όσοι προσβάλλονταν και διέφευγαν το θάνατο είχαν πλέον ανοσία.

- 47 τοῦ δὲ θέρους εὐθὺς ἀρχομένου Πελοποννήσιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι τὰ
 δύο μέρη ὡσπερ καὶ τὸ πρῶτον ἐσέβαλον ἐς τὴν Ἀττικὴν (ἡγήετο
 δὲ Ἀρχίδαμος ὁ Ζευξιδάμου Λακεδαιμονίων βασιλεύς), καὶ καθεζό-
 3 μνοι ἐδήουν τὴν γῆν, καὶ ὄντων αὐτῶν οὐ πολλὰς ποιῆμας ἐν
 τῇ Ἀττικῇ ἢ νόσος πρῶτον ἤρξατο γενέσθαι τοῖς Ἀθηναίοις, λε-
 γόμενοι μὲν καὶ πρότερον πολλαχόσε ἐγκατασκήψαι καὶ περὶ
 4 Λῆμμον καὶ ἐν ἄλλοις χωρίοις, οὐ μόντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ
 φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι, οὔτε γὰρ
 ἰατροὶ ἤρκουν τὸ πρῶτον θεραπεύοντες ἀγνοίᾳ, ἀλλ' αὐτοὶ μάλι-
 στα ἔθνησκον ὄσω καὶ μάλιστα προσῆσαν, οὔτε ἄλλη ἀνθρωπεῖα
 τέχνη οὐδεμία· ὅσα τε πρὸς ἱεροῖς ἰκέτευσαν ἢ μαντεῖοις καὶ τοῖς
 τοιοῦτοις ἐχρήσαντο, πάντα ἀνωφελῆ ἦν, τελευτῶντές τε αὐτῶν
 48 ἀπέστησαν ὑπὸ τοῦ κακοῦ νικώμενοι, ἤρξατο δὲ τὸ μὲν πρῶτον,
 ὡς λέγεται, ἐξ Αἰθιοπίας τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου, ἔπειτα δὲ καὶ ἐς
 Αἴγυπτον καὶ Λιβύην κατέβη καὶ ἐς τὴν βασιλείως γῆν τὴν πολ-
 2 λὴν, ἐς δὲ τὴν Ἀθηναίων πόλιν ἐξαπναίως ἐσέπεσε, καὶ τὸ
 πρῶτον ἐν τῷ Πειραιεῖ ἤρξατο τῶν ἀνθρώπων, ὥστε καὶ ἐλέχθη

Ο λοιμός

Ο ιστορικός, θέλοντας, μεταξύ άλλων, να είναι η μαρτυρία του και πρακτικά χρήσιμη, αν τυχόν εμφανιζόταν και πάλι κάποια ανάλογη επιδημία, περιγράφει λεπτομερώς τα εξωτερικά και εσωτερικά συμπτώματα, παρακολουθώντας την πορεία που ακολουθούσε η ίδια η νόσος (από το κεφάλι προς τα κάτω άκρα), τα γενικά χαρακτηριστικά της αρρώστιας και την κατάρρευση των κοινωνικών φραγμών και αξιών που επέφερε ο λοιμός. Ανεξάρτητα από την όποια επιστημονική αξία της περιγραφής, βέβαιη είναι η λογοτεχνική της αξία: η περιγραφή του θουκοδίδη αποτελεί το αρχέτυπο για τις περιγραφές λοιμών, ένα θέμα που άσκησε ιδιαίτερη ελξη στη λατινική και στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία.

- 47 Εὐθύς δὲ μετὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπομένου θέρους, οἱ Πελοποννήσιοι καὶ λοιποὶ σύμμαχοι, μετὰ τὰ δύο τρίτα τῶν δυνάμεων τῶν, ὅπως καὶ τὴν πρώτην φοράν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ βασιλέως τῶν Λακεδαιμονίων Ἀρχιδάμου, υἱοῦ τοῦ Ζευξιδάμου, εἰσέβαλαν εἰς τὴν Ἀττικὴν, ὅπου
- 3 στρατοπεδεύσαντες ἤρχισαν νὰ ἐρημώνουν τὴν γῆν. Καὶ πρὶν παρέλθουν πολλαὶ ἡμέραι ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς, παρουσιάσθη διὰ πρώτην φοράν εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ λοιμὸς, ὁ ὁποῖος ἐλέγτετο μὲν ὅτι εἶχεν ἐνσκήψει προηγουμένως πολλαχοῦ, καὶ εἰς τὴν Λήμνον καὶ εἰς ἄλλας χώρας, ἀλλὰ πούθενά δὲν ἐμνημονεύετο λοιμῶδης νόσου τοιαύτης ἐκτάσεως,
- 4 οὔτε φθορὰ ἀνθρώπων τόσοσιν μεγάλη. Διότι οὔτε ἰατροί, οἱ ὅποιοι, ἀγνοοῦντες τὴν φύσιν τῆς ἀσθενείας, ἐπεχείρουν διὰ πρώτην φοράν νὰ τὴν θεραπεύσουν, ἀλλ' ἀπέθνησκαν οἱ ἴδιοι μᾶλλον, καθόσον καὶ περισσότερο ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτὴν, οὔτε ἄλλη καμία ἀνθρωπίνη τέχνη ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ. Ὅ,τι ἀφορᾷ ἐξ ἄλλου τὰς πρὸς τοὺς θεοὺς παρακλήσεις ἢ τὰς πρὸς τὰ μαντεία ἐπικλήσεις καὶ τὰ τοιαῦτα, τὰ πάντα ἦσαν ἀνωφελῆ, καὶ ἐπὶ τέλους οἱ ἄνθρωποι, καταβληθέντες ἀπὸ τὸ κακόν, παρητήθησαν αὐτῶν.
- 48 Ἡ νόσος ἤρχισε τὸ πρῶτον, ὡς λέγεται, ἀπὸ τὴν νοτίως τῆς Αἰγύπτου κειμένην Αἰθιοπίαν, ἀπὸ ὅπου κατέβη ἔπειτα εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Λιβύην καὶ ἐπεξετάθη εἰς τὸ πλείστον μέρος τῆς Περσικῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς δὲ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων ἐνέσκηψεν αἰφνιδίως καὶ προσέβαλε κατὰ πρῶτον τοὺς κατοικοὺς τοῦ Πειραιῶς, καὶ διὰ

ὑπ' αὐτῶν ὡς οἱ Πελοποννήσιοι φάρμακα ἐσβεβλήκοιεν ἐς τὰ φρέ-
 ατα· κρῆναι γὰρ οὐπω ἦσαν αὐτόθι, ὕστερον δὲ καὶ ἐς τὴν ἄνω
 3 πόλιν ἀφίκετο, καὶ ἔθνησκον πολλῶ μᾶλλον ἤδη, λεγέτω μὲν οὖν
 περὶ αὐτοῦ ὡς ἕκαστος γινώσκει καὶ ἰατρὸς καὶ ἰδιώτης, ἀφ' οὗτου
 εἰκὸς ἦν γενέσθαι αὐτό, καὶ τὰς αἰτίας ἄστυνας νομίζει τοσαύτης
 μεταβολῆς ἱκανὰς εἶναι δύναμιν ἐς τὸ μεταστῆσαι σχεῖν· ἐγὼ δὲ
 οἶόν τε ἐγένετο λέξω, καὶ ἀφ' ὧν ἂν τις σκοπῶν, εἴ ποτε καὶ αὐθις
 ἐπιπέσοι, μάλιστα ἂν ἔχοι τι προειδῶς μὴ ἀγνοεῖν, ταῦτα δηλώσω
 αὐτὸς τε νοσήσας καὶ αὐτὸς ἰδὼν ἄλλους πάσχοντας.

- 49 τὸ μὲν γὰρ ἔτος, ὡς ἁμολογεῖτο, ἐκ πάντων μάλιστα δὴ ἐκεῖνο
 ἄνοσον ἐς τὰς ἄλλας ἀσθενείας ἐτίγχανεν ὅν· εἰ δέ τις καὶ πρού-
 2 καμνέ τι, ἐς τοῦτο πάντα ἀπεκρίθη, τοὺς δὲ ἄλλους ἀπ' οὐδεμιᾶς
 προφάσεως, ἀλλ' ἐξαίφνης ὑγιεῖς ὄντας πρῶτον μὲν τῆς κεφαλῆς
 θέρμαι ἰσχυραὶ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἐρυθρήματα καὶ φλόγῳσις ἐλάμ-
 3 βαιε, καὶ τὰ ἐντὸς, ἧ τε φάρυγξ καὶ ἡ γλῶσσα, εὐθὺς αἱματώδη ἦν
 καὶ πνεῦμα ἄστοπον καὶ δυσῶδες ἠφίει· ἔπειτα ἐξ αὐτῶν παρμὸς
 καὶ βράγχος ἐπεγίγνετο, καὶ ἐν οὐ πολλῶ χρόνῳ κατέβαιναν ἐς τὰ
 στήθη ὁ πόνος μετὰ βηχὸς ἰσχυροῦ· καὶ ὅποτε ἐς τὴν καρδίαν
 στηρίζειεν, ἀνέστρεφέ τε αὐτὴν καὶ ἀποκαθάρσεις χολῆς πᾶσαι
 4 ὄσαι ὑπὸ ἰατρῶν ἰονομασμένοι εἰσὶν ἐπήσαν, καὶ αὐταὶ μετὰ τα-
 λαιπωρίας μεγάλης, λίγξ τε τοῖς πλέοσιν ἐνέπιπτε κειή, σπασμὸν
 ἐνδιδοῦσα ἰσχυρόν, τοῖς μὲν μετὰ ταῦτα λαφῆσαντα, τοῖς δὲ καὶ
 5 πολλῶ ὕστερον, καὶ τὸ μὲν ἔξωθεν ἀπτομένῳ σώμα οὐτ' ἄγαν
 θερμὸν ἦν οὔτε χλωρόν, ἀλλ' ὑπέρυθρον, πελιτινόν, φλυκταίναις μι-
 κραῖς καὶ ἔλκεσιν ἐξηθηκός· τὰ δὲ ἐντὸς οὕτως ἐκάετο ὥστε μῆτε
 τῶν πάνυ λεπτῶν ἱματίων καὶ σινδόων τὰς ἐπιβολὰς μηδ' ἄλλο
 τι ἢ γυμνοὶ ἀνέχεσθαι, ἧδιστα τε ἂν ἐς ὕδωρ ψυχρὸν σφᾶς αὐτοῖς
 6 ρίπτειν, καὶ πολλοὶ τοῦτο τῶν ἡμελημένων ἀνθρώπων καὶ ἔδρα-
 σαν ἐς φρέατα, τῇ δάμῃ ἀπαύστῳ ξυνεχόμενοι· καὶ ἐν τῷ ὁμοίῳ
 καθειστήκει τό τε πλεόν καὶ ἔλασσον ποτόν, καὶ ἡ ἀπορία τοῦ μὴ
 ἡσυχάζειν καὶ ἡ ἀγρυπνία ἐπέκειτο διὰ παντός, καὶ τὸ σῶμα,

- τοῦτο ἐλέχθη ἀπὸ αὐτοὺς ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι εἶχαν ρίψει δηλητήριο
 εἰς τὰς δεξαμενάς, διότι κρῆναι δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη ἐκεῖ. Ἄλλ' ὕστε-
 ρον ἐφθάσε καὶ εἰς τὴν ἄνω πόλιν καὶ ἀπὸ τότε ἠύξησε μεγάλως ἡ θνη-
 3 σιμότης. Καθεὶς δέ, εἴτε ἰατρός εἴτε ἄπειρος τῆς ἰατρικῆς, ἤμπορεῖ,
 ἀναλόγως τῆς ἀτομικῆς του κρίσεως, νὰ ὁμιλῇ περὶ τῆς πιθανῆς προε-
 λεύσεώς της καὶ περὶ τῶν αἰτίων, τὰ ὅποια νομίζει ἱκανὰ νὰ ἐπιφέ-
 ρουν τοιαύτην διατάραξιν τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν. Ἄλλ' ἐγώ, ποῦ καὶ
 ὁ ἴδιος ἔπαθα ἀπὸ τὴν νόσον, καὶ μὲ τὰ ἴδια τὰ μάτια μου εἶδα ἄλλους
 πάσχοντας, θὰ ἐκθέσω τὴν πραγματικὴν τῆς πορείαν καὶ θὰ περιγρά-
 ψω τὰ συμπτώματά της, ἢ ἀκριβῆς παρατήρησις τῶν ὁποίων θὰ ἐ-
 πιτρέψῃ ἀσφαλέστερον εἰς τὸν καθένα ποῦ θὰ ἤθελε νὰ τὰ σπουδάσῃ
 ἐπιμελῶς νὰ κάμῃ τὴν διάγκωσίν της, ἐάν ποτε ἤθελε καὶ πάλιν ἐν-
 σκήψῃ.
- 49 Τὸ ἔτος τῶνόντι ἐκεῖνο, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν, ἔτυχε μέχρι τῆς
 στιγμῆς τῆς εἰσβολῆς τῆς νόσου νὰ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀπηλλαγμένον
 ἀπὸ ἄλλας ἀσθενείας. Ἐὰν ὅμως κανεὶς ὑπέφερε τυχὸν προηγουμέ-
 2 νως ἀπὸ καμίαν ἄλλην ἀσθενείαν, ὅλαι κατέληγαν εἰς αὐτήν. Ὅσοι ἐξ
 ἄλλου ἦσαν ὡς τότε ὑγιεῖς, χωρὶς καμίαν φανεράν αἰτίαν, προσεβάλ-
 λοντο αἰφνιδίως ἀπὸ πονοκέφαλον μὲ ἰσχυρὸν πυρετὸν καὶ ἐρυθήμα-
 τα καὶ φλόγωσιν τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ τὸ ἐσωτερικόν τοῦ στόματος, ὁ
 φάρυγξ καὶ ἡ γλῶσσα ἐγίνοντο εὐθὺς αἱματώδη, καὶ ἡ ἐκπνοὴ ἦτον
 3 ἀφύσικος καὶ δυσώδης. Κατόπιν τῶν φαινομένων αὐτῶν, ἐπγκλοῦ-
 θουν πτεριτισμοὶ καὶ βρογχίτιδα, καὶ μετ' ὀλίγον τὸ κακὸν κατέβαινε
 εἰς τὸ στήθος, συνοδευόμενον ἀπὸ ἰσχυρὸν βήχα. Καὶ ὅταν προσέβαλ-
 λε τὸν στόμαχον, ἐπροκάλει ναυτίαν, καὶ ταύτην ἐπγκλοῦθουν, μὲ
 4 μεγάλην μάλιστα τλαιπωρίαν, ἐμετοὶ χολῆς, ὅσοι περιγράφονται ὑπὸ
 τῶν ἰατρῶν. Καὶ εἰς ἄλλους μὲν ἀμέσως, εἰς ἄλλους δὲ πολὺ βραδύτε-
 ρον, παρουσιάζετο τάσις πρὸς ἐμετὸν ἀτελεσφόρητος, προκαλοῦσα
 ἰσχυρὸν σπασμὸν, ὁ ὁποῖος εἰς ἄλλους μὲν κατέπαυεν, εἰς ἄλλους δὲ
 5 ἐξηκολούθει ἐπὶ πολὺ. Τὸ σῶμα ἐξωτερικῶς δὲν παρουσιάζετο πολὺ
 θερμὸν εἰς τὴν ἀφῆν, οὔτε ἦτο ὠχρὸν, ἀλλ' ὑπέροθρον, πελιδνόν, ἔχον
 ἐξανθήματα μικρῶν φλυκταινῶν καὶ ἐλκῶν. Ἐσωτερικῶς ὅμως ἐθερ-
 μαίνετο τόσον πολὺ, ὥστε οἱ ἀσθενεῖς δὲν ἠνείχοντο οὔτε τὰ ἐλαφρό-
 6 τατα ἐνδύματα ἢ σινδόνια, καὶ ἐπέμεναν νὰ εἶναι γυμνοί, καὶ μεγίστην
 ἠσθάνοντο εὐχαρίστησιν, ἂν ἤμποροῦσαν νὰ ριφθοῦν ἐντὸς ψυχροῦ
 ὕδατος. Πολλοὶ δὲ πράγματι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μείνει ἀνεπιτήρητοι,
 ἐρρίφθησαν εἰς δεξαμενάς, διότι κατετρώχοντο ἀπὸ δίψαν ἀσβεστον,
 ἀφοῦ καὶ τὸ πολὺ καὶ τὸ ὀλίγον ποτὸν εἰς οὐδὲν ὠφέλει. Καὶ ἡ ἀδυ-
 ναμία τοῦ ν' ἀναπαυθοῦν, καθὼς καὶ ἡ αὐπνία, τοὺς ἐβασάνιζαν

- ὅσων περ χρόνον καὶ ἡ νόσος ἀκμάζει, οὐκ ἐμαραίνετο, ἀλλ' ἀντεί-
 χε παρὰ δόξαν τῇ ταλαιπωρίᾳ, ὥστε ἡ διεφθείροντο οἱ πλείστοι
 ἐνάταιοι καὶ ἑβδομαῖοι ὑπὸ τοῦ ἐντὸς καύματος, ἔτι ἔχοντές τι δυ-
 νάμεως, ἢ εἰ διαφύγοιεν, ἐπικατιόντος τοῦ νοσήματος ἐς τὴν κοι-
 λίαν καὶ ἐλκώσεώς τε αὐτῇ ἰσχυρᾶς ἐγγενομένης καὶ διαρροίας
 ἅμα ἀκράτου ἐπιπιπτούσης οἱ πολλοὶ ὕστερον δι' αὐτὴν ἀσθενεῖα
 7 διεφθείροντο, διεξήκει γὰρ διὰ παντὸς τοῦ σώματος ἄνωθεν ἀρξά-
 μενοι τὸ ἐν τῇ κεφαλῇ πρῶτον ἰδρῦθῆν κακόν, καὶ εἴ τις ἐκ τῶν
 8 μεγίστων περιγένοιτο, τῶν γε ἀκρωτηρίων ἀντίληψις αὐτοῦ ἐπε-
 σήμαινε, κατέσκηπτε γὰρ ἐς αἰδοῖα καὶ ἐς ἄκρας χεῖρας καὶ πό-
 δας, καὶ πολλοὶ στερισκόμενοι τούτων διέφευγον, εἰσὶ δὲ οἱ καὶ
 τῶν ὀφθαλμῶν, τοὺς δὲ καὶ λήθη ἐλάμβανε παραυτίκα ἀναστά-
 ντας τῶν πάντων ὁμοίως, καὶ ἠγνόησαν σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ τοὺς
 50 ἐπιτηδεῖους, γενόμενον γὰρ κρείσσον λόγου τὸ εἶδος τῆς νόσου τά
 τε ἄλλα χαλεπωτέως ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπεῖαν φύσιν προσέπιπτεν
 ἐκάστω καὶ ἐν τῷδε ἐδήλωσε μάλιστα ἄλλο τι ὄν ἢ τῶν ζυντρό-
 φων τι· τὰ γὰρ ὄρνεα καὶ τετράποδα ὅσα ἀνθρώπων ἄπτεται,
 2 πολλῶν ἀτάφων γενομένων ἢ οὐ προσήει ἢ γευσάμενα διεφθείρε-
 το, τεκμήριον δὲ τῶν μὲν τοιούτων ὀρνίθων ἐπίλειψις σαφῆς ἐγένε-
 νετο, καὶ οὐχ ἑωρῶντο οὔτε ἄλλως οὔτε περὶ τοιούτων οὐδέν· οἱ δὲ
 κύνες μᾶλλον αἰσθησὶν παρείχον τοῦ ἀποβαίνοντος διὰ τὸ ζυδι-
 αιτᾶσθαι.
- 51 τὸ μὲν οὖν νόσημα, πολλὰ καὶ ἄλλα παραλιπόντι ἀτοπίας, ὡς
 ἐκάστω ἐτύγχανέ τι διαφερόντως ἑτέρῳ πρὸς ἕτερον γενομένον,
 τοιούτων ἦν ἐπὶ πᾶν τὴν ἰδέαν, καὶ ἄλλο παρελύπει κατ' ἐκείνον
 τὸν χρόνον οὐδὲν τῶν εἰωθότων· ὃ δὲ καὶ γένοιτο, ἐς τοῦτο ἔτε-
 2 λεύτα, ἔβησκον δὲ οἱ μὲν ἀμελείᾳ, οἱ δὲ καὶ πάνυ θεραπευόμενοι,
 ἐν τε οὐδὲ ἐν κατέστη ἴαμα ὡς εἰπεῖν ὃ τι χρῆν προσφέροντας
 3 ὠφελεῖν· τὸ γὰρ τῷ ζυνεγκόν ἄλλον τοῦτο ἔβλαπτεν· σώμᾳ τε
 αὐταρκες ὄν οὐδὲν διεφάνη πρὸς αὐτὸ ἰσχύος πέρι ἢ ἀσθενείας,
 4 ἀλλὰ πάντα ζυήρει καὶ τὰ πάσῃ διαίτῃ θεραπευόμενα, δεινότατον

- διαρκώς. Καί τὸ σῶμα, ἐφόσον ἡ νόσος ἦτο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς, δὲν κατεβάλλετο, ἀλλ' ἀντείχε καταπληκτικῶς εἰς τὴν ταλαιπωρίαν, ὥστε ἡ ἀπέθνησκαν οἱ πλείστοι τὴν ἐβδόμην ἢ ἐνάτην ἡμέραν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρετοῦ, πρὶν ἐξαντληθοῦν ἐντελῶς αἱ δυνάμεις τῶν, ἢ, ἐὰν διέφρουσαν τὴν κρίσιν, ἡ νόσος κατήρχετο περαιτέρω εἰς τὴν κοιλίαν καὶ ἐπροκάλει ἰσχυρὰν ἔλκωσιν, καὶ συγχρόνως ἐπήρχετο ἰσχυρὰ διάφροια, οὕτως ὥστε κατὰ τὸ μεταγενέστερον τοῦτον στάδιον οἱ πολλοὶ
- 7 ἀπέθνησκαν ἀπὸ ἐξάντλησιν. Διότι τὸ νόσημα, ἀφοῦ ἤρχιζεν ἀπὸ τὴν κεφαλῆν, ὅπου τὸ πρῶτον ἐγκαθίστατο, ἐξετείνεται βαθμηδὸν ἐφ' ὅλου τοῦ σώματος, καὶ ἂν κανεὶς ἤθελε διαφυγεῖ τὸν θάνατον, προσέβαλλε τὰ ἄκρα, ὅπου ἄφηνε τὰ ἴχνη του. Καθόσον τὸ νόσημα προσέβαλλε καὶ τὰ αἰδοῖα καὶ τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν καὶ ποδῶν, καὶ πολλοὶ χάνοντες αὐτὰ ἐσώζοντο, μερικοὶ μάλιστα ἔχαναν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς. Ἄλλοι πάλιν, εὐθὺς μετὰ τὴν θεραπείαν, ἐπάθαιναν γενικὴν ἀμνησίαν καὶ δὲν ἀνεγνώριζαν οὔτε ἑαυτοὺς, οὔτε τοὺς οἰκειοὺς τῶν.
- 50 Ὁ χαρακτήρ τῶν τῆς νόσου ἦτο τοιοῦτος, ὥστε δὲν ἤμπορεῖ νὰ περιγραφῆ ἐπαρκῶς διὰ λόγων, καὶ ὄχι μόνον ἡ σφοδρότης τῆς προσβολῆς ἐκάστου κρούσματος ὑπερέβαινε γενικῶς τὴν ἀνθρωπίνην ἀντοχὴν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦτο ἀπεδείχθη σαφέστατα ὅτι δὲν ἐπρόκειτο διὰ καμίαν ἀπὸ τὰς συνήθεις ἀνθρωπίνας ἀσθενείας, καθόσον τὰ ὄρνεα καὶ τὰ τετράποδα, ὅσα τρώγουν τὰ ἀνθρώπινα πτώματα, μολονότι πολλοὶ νεκροὶ ἔμεναν ἄταφοι, ἢ δὲν ἐπλησίαζαν αὐτοὺς, ἢ ἂν
- 2 ἔτρωγαν ἀπὸ τὰ πτώματα, ἐφοφοῦσαν. Ἀπόδειξις τοῦτου εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητος ἐξαφάνισις τῶν ὀρνέων τοῦτων, τὰ ὅποια δὲν ἐβλεπε κανεὶς οὔτε περίξ τῶν πτωμάτων, οὔτε ἄλλοῦ πουθενά. Ἐνῶ προκειμένου περὶ τῶν σκύλων, τὸ ἀποτέλεσμα ἦτον ἀκόμη περισσότερον καταφανές, ὡς ἐκ τοῦ ὅτι συμβιοῦν μὲ τοὺς ἀνθρώπους.
- 51 Τοιοῦτος λοιπὸν ἦτον ὁ γενικὸς χαρακτήρ τῆς ἀσθενείας, διότι παραλείπω πολλὰ ἄλλα ἀσυνήθη συμπτώματα, κατὰ τὰ ὅποια τὰ καθέκαστα κρούσματα διέφεραν τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ. Καὶ ἐφόσον διήρκει ἡ νόσος, καμία ἄλλη ἀπὸ τὰς συνήθεις ἀσθενείας δὲν παρηνώχλει τοὺς κατοίκους, ἐὰν δὲ τυχόν παρουσιάζετο κανέν κρούσμα, ἀπέληγεν εἰς
- 2 αὐτήν. Καὶ ἄλλοι μὲν ἀπέθνησκαν ἐνεκα ἀνεπαρκῶς νοσηλείας, ἄλλοι ὅμως μολονότι ὑπεβάλλοντο εἰς ἐπιμελεστάτην τοιαύτην. Ἄλλ' οὐδὲ καὶ κανέν φάρμακον, δύναιμι σχεδὸν νὰ εἶπω, εὐρέθη, τοῦ ὁποίου ἡ
- 3 χρῆσις νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ, διότι ἐκεῖνο ποῦ ὠφέλει τὸν ἕνα, αὐτὸ τὸ ἴδιον ἐβλαπτε τὸν ἄλλον, καὶ καμία ἰδιοσυγκρασία, ὅπως ἀπεδείχθη, δὲν ἦτον ἀρκετὰ ἰσχυρὰ διὰ νὰ ἀντισταθῆ, ἢ ἀρκετὰ ἀσθε-
- 4 νῆς, ὅπως ἀποφύγη τὴν ἀσθένειαν, ἀλλὰ ὅλοι ἀδιακρίτως ὑπέκυπταν

- δὲ παντὸς ἦν τοῦ κακοῦ ἢ τε ἀθυμία, ὅποτε τις αἰσθοῖτο κάμνων (πρὸς γὰρ τὸ ἀνέλπιστον εὐθὺς τραπόμενοι τῇ γνώμῃ πολλῶ μᾶλλον προΐεντο σφᾶς αὐτοὺς καὶ οὐκ ἀντεῖχον), καὶ ὅτι ἕτερος ἀφ' ἐτέρου θεραπείας ἀναπιμπλάμενοι ὡσπερ τὰ πρόβατα ἔθησκον· καὶ τὸν πλείστον φθόρον τοῦτο ἐνεποίει. εἴτε γὰρ μὴ θέλοιεν δεδιότες ἀλλήλοις προσίεναι, ἀπώλλυντο ἐρήμιοι, καὶ οἰκίαι πολλαὶ ἐκενώθησαν ἀπορία τοῦ θεραπεύσοντος· εἴτε προσίοιεν, διεφθείροντο, καὶ μάλιστα οἱ ἀρετῆς τι μεταποιούμενοι· αἰσχύνῃ γὰρ ἠφείδουν σφῶν αὐτῶν εἰσιόντες παρὰ τοὺς φύλους, ἐπεὶ καὶ τὰς ὀλοφύρσεις τῶν ἀπογεγομένων τελευτῶντες καὶ οἱ οἰκίαι
- 5 ἐξέκαμνον ὑπὸ τοῦ πολλοῦ κακοῦ νικώμενοι, ἐπὶ πλέον δ' ὅμως οἱ διαπεφευγότες τὸν τε θηήσκοντα καὶ τὸν πονούμενον ὠκτιζοντο διὰ τὸ προκιδέειν τε καὶ αὐτοὶ ἤδη ἐν τῷ θαρσαλέῳ εἶναι· δις γὰρ τὸν αὐτόν, ὥστε καὶ κτείνειν, οὐκ ἐπελάμβανεν, καὶ ἐμακαρίζοντό τε ὑπὸ τῶν ἄλλων, καὶ αὐτοὶ τῷ παραχρήμα περιχαρῆ καὶ ἐς τὸν ἔπειτα χρόνον ἐλπίδος τι εἶχον κούφης μηδ' ἂν ὑπ' ἄλλου νοσήματος ποτε ἔτι διαφθαρῆναι.
- 52 ἐπίεσε δ' αὐτοὺς μᾶλλον πρὸς τῷ ὑπάρχοντι πόνῳ καὶ ἡ ξυγκομιδῇ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐς τὸ ἄστυ, καὶ οὐχ ἦσσαν τοὺς ἐπελθόντας.
- 2 οἰκιῶν γὰρ οὐχ ὑπαρχουσῶν, ἀλλ' ἐν καλύβαις πυγῆραις ὦρα ἔτους δαιτωμένων ὁ φθόρος ἐγένετο οὐδενὶ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοις ἀποθνήσκοντες ἕκαστο καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐκαλινοῦντο καὶ περὶ τὰς κρήνας ἀπάσας ἡμῆνητες τοῦ ὕδατος ἐπίθυμιά, τὰ τε ἱερὰ ἐν οἷς ἐσκήνηντο νεκρῶν πλέα ἦν, αὐτοῦ ἐναποθνησκόντων· ὑπερβιαζομένου γὰρ τοῦ κακοῦ οἱ ἄνθρωποι, οὐκ ἔχοντες ὅ τι γίνωνται, ἐς ἀλιγορίαν ἐτράποντο καὶ ἱερῶν καὶ
- 3 ὁσίων ὁμοίως, νόμοι τε πάντες ξυνεταράχθησαν οἷς ἐχρῶντο πρότερον περὶ τὰς ταφάς, ἔθαπτον δὲ ὡς ἕκαστος εἰδύνατο, καὶ πολ-

¹ Για να μειωθούν οι απώλειες από τις αλληπάλληλες εισβολές των Πελοποννησίων στην Αττική, είχε εγκαταλειφθεί η ύπαιθρος και ο πληθυσμός είχε εγκατασταθεί μέσα στα τείχη.

εἰς αὐτήν, καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη ποῦ ἐθεραπεύοντο μὲ πᾶσαν ἰατρικὴν ἐπιμέλειαν. Καὶ τὸ φοβερώτερον εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ἀσθένειαν ἦτο ὄχι μόνον ἡ ἀποθάρρυνσις τῶν θυμάτων, ὅταν ἀντελαμβάνοντο ὅτι προσβλήθησαν ἀπὸ τὴν νόσον (διότι τὸ πνεῦμα τῶν παρεδίδοτο ἀμέσως εἰς ἀπελπισίαν καὶ ἐγκατέλειπαν ἑαυτοὺς εἰς τὴν τύχην καὶ δὲν ἀντίσταντο κατὰ τῆς ἀσθενείας), ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, νοσηλεύοντες ὁ

5 εἰς τὸν ἄλλον, ἐμολύνοντο καὶ ἀπέθνησκαν ὡσάν πρόβατα. Καὶ τοῦτο προεκάλει τοὺς περισσοτέρους θανάτους, διότι ἡ ἀπέφευγαν ἐκ φόβου νὰ ἐπικοινωνοῦν πρὸς ἀλλήλους καὶ οἱ ἀσθενεῖς ἀπέθνησκαν ἐγκατελελειμμένοι, εἰς τρόπον ὥστε πολλαὶ κατοικίαι ἐρημώθησαν δι' ἔλλειψιν νοσηλείας, εἴτε ἐπικοινωνοῦσαν καὶ ἀπέθνησκαν ἐκ τῆς μολύνσεως. Ἡ τελευταία αὐτὴ τίχη ἐπεφυλάσσετο ἰδίως εἰς τοὺς ὀψωδῆποτε ἀντιποιοιούμενους εὐγένειαν αἰσθημάτων, διότι, θεωροῦντες τοῦτο καθήκον τιμῆς, ἐπεσκέπτοντο τοὺς φίλους τῶν, ἀφηφοῦντες τὸν προσωπικὸν κίνδυνον, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ ἴδιοι οἱ συγγενεῖς, καταβαλλόμενοι ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς, ἐβαρύνοντο ἐπὶ τέλους καὶ

6 παρήτουν καὶ αὐτοὺς τοὺς θρήνους ὑπὲρ τῶν ἀποθνησκόντων. Ἀκόμη ὅμως περισσότερον εὐσπλαχνίζοντο τοὺς θνήσκοντας καὶ τοὺς ἀσθενεῖς ὅσοι εἶχαν θεραπευθῆ ἀπὸ τὴν νόσον, διότι καὶ ἐγνώριζαν αὐτὴν ἐξ ἰδίας πείρας καὶ ἦσαν τοῦ λοιποῦ οἱ ἴδιοι πλήρεις θάρρους, καθόσον ἡ νόσος δὲν προσέβαλλε δις τὸν ἴδιον ἄνθρωπον, μετὰ κακῆς τουλάχιστον ἐκβάσεως. Καὶ ὄχι μόνον ἐμακαρίζοντο αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι, ἐνεκα τῆς ὑπερβολῆς τῆς παρουσίας χαρᾶς τῶν, εἶχαν ὡς πρὸς τὸ μέλλον κάποιαν ἐπιπολαίαν ἐλπίδα ὅτι δὲν θ' ἀπέθνησκαν πλέον οὔτε ἀπὸ ἄλλῃν ἀσθένειαν.

- 52 Ἄλλὰ τὴν ἐκ τῆς νόσου ταλαιπωρίαν ἐπηύξησεν ἡ συγκέντρωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου χώρας ἐντὸς τῆς πόλεως. Ὅι νεωστὶ
- 2 ἰδίως εἰσελθόντες ὑπέφεραν περισσότερον. Διότι διὰ τὴν ἔλλειψιν οἰκίων ἠναγκάζοντο νὰ ζοῦν ἐντὸς παραπηγμάτων πνιγρῶν ὡς ἐκ τοῦ θέρους, καὶ οἱ θάνατοι ἐπῆρχοντο ἐν τῷ μέσῳ μεγάλης ἀταξίας. Νεκροὶ ἔκειντο οἱ μὲν ἐπὶ τῶν δέ, καὶ ἡμιθανεῖς ἐκυλίοντο ἐντὸς τῶν δρόμων πρὸς ὅλας τὰς κρήνας, ὡς ἐκ τῆς ἀσβέστου δύψης, καὶ οἱ ἱεροὶ περίβολοι, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶχαν κατασκηνώσει, ἦσαν πλήρεις νεκρῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπέθνησκαν ἐντὸς αὐτῶν. Διότι ἐπειδὴ τὸ κακὸν τοὺς κατεβασάνιζεν, οἱ ἄνθρωποι μὴ γνωρίζοντες ποῖον θὰ εἶναι τὸ τέλος
- 3 τῶν, ὀλιγώρως εἶχον πρὸς πάντα θεῖον καὶ ἀνθρώπινον νόμον. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ ἔθιμα, πρὸς τὰ ὁποῖα συνεμορφώνοντο ἕως τότε, προκειμένου περὶ ἐνταφιασμοῦ, κατεπατήθησαν ὅλα, καὶ καθεὶς ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς τοῦ ὅπως ἤμποροῦσε. Πολλοὶ μάλιστα, ἐνεκα ἐλλείψεως τῶν

λοὶ ἐς ἀναισχύντους θήκας ἐτράποντο σπάνει τῶν ἐπιτηδείων διὰ τὸ συχνούς ἤδη προτεθῆναι σφίσιν· ἐπὶ πυρᾶς γὰρ ἀλλοτρίας φθάσαντες τοὺς νήσαντας οἱ μὲν ἐπιθέντες τὸν ἑαυτῶν νεκρὸν ὑφήπτον, οἱ δὲ καιομένου ἄλλου ἐπιβαλόντες ἄνωθεν ὄν φέροισιν ἀπήσαν.

- 53 πρῶτόν τε ἤρξε καὶ ἐς τὰλλα τῇ πόλει ἐπὶ πλέον ἀνομίας τὸ νόσημα. ῥᾶον γὰρ ἐτόλμα τις ἢ πρότερον ἀπεκρύπτετο μὴ καθ' ἡδονὴν ποιεῖν, ἀγχίστροφον τὴν μεταβολὴν ὀρώντες τῶν τε εὐδαιμόνων καὶ αἰφνιδίως θησκοόντων καὶ τῶν οὐδὲν πρότερον κεκτημένων, εἰθὺς δὲ τακείων ἔχόντων, ὥστε ταχείας τὰς ἐπαυρέσεις καὶ πρὸς τὸ τερπνὸν ἠξίουν ποιεῖσθαι, ἐφήμερα τὰ τε σώματα καὶ τὰ χρήματα ὁμοίως ἡγούμενοι, καὶ τὸ μὲν προσταλαιπωρεῖν τῷ δόξαντι καλῶ οὐδεὶς πρόθυμος ἦν, ἀδηλον νομίζων εἰ πρὶν ἐπ' αὐτὸ ἐλθεῖν διαφθαρήσεται· ὅτι δὲ ἤδη τε ἡδὺ πανταχόθεν τε ἐς αὐτὸ κερδαλέον, τοῦτο καὶ καλὸν καὶ χρήσιμον κατέστη, θεῶν δὲ φόβος ἢ ἀνθρώπων νόμος οὐδεὶς ἀπέργε, τὸ μὲν κρίνοντες ἐν ὁμοίῳ καὶ σέβειν καὶ μὴ ἐκ τοῦ πάντας ὄραν ἐν ἴσῳ ἀπολλυμένους, τῶν δὲ ἁμαρτημάτων οὐδεὶς ἐλπίζων μέχρι τοῦ δίκην γενέσθαι βιοῦς ἂν τὴν τιμωρίαν ἀντιδοῦναι, πολὺν δὲ μείζω τὴν ἤδη κατεψηφισμένην σφῶν ἐπικρεμασθῆναι, ἣν πρὶν ἐμπεσεῖν εἰκὸς εἶναι τοῦ βίου τε ἀπολαῦσαι.
- 54 τοιοῦτῳ μὲν πάθει οἱ Ἀθηναῖοι περιπεσόντες ἐπιέζοντο, ἀνθρώπων τ' ἔνδον θησκοόντων καὶ γῆς ἔξω δημομένης, ἐν δὲ τῷ κακῷ οἶα εἰκὸς ἀνεμνήσθησαν καὶ τοῦδε τοῦ ἔπους, φάσκοντες οἱ πρεσβύτεροι πάλαι ᾄδεσθαι ἤξει Δαωριακὸς πόλεμος καὶ λοιμὸς ἅμ' αὐτῷ· ἐγένετο μὲν οὖν ἔρις τοῖς ἀνθρώποις μὴ λοιμὸν ὠνομάσθαι ἐν τῷ ἔπει ὑπὸ τῶν παλαιῶν, ἀλλὰ λιμὸν, ἐνίκησε δὲ ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰκότως λοιμὸν εἰρησθαι· οἱ γὰρ ἄνθρωποι πρὸς ἃ ἔπασχον

ἀπαιτούμενων διά τὴν ταφὴν ὕλικῶν, λόγῳ τοῦ ὅτι πολλοὶ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν εἶχαν ἤδη προαποθάνει, προσέφευγαν εἰς μέσα ταφῆς βδελυρῶν. Διότι ἄλλοι μὲν ἀπέθεταν πρῶτον τὸν ἰδικόν των νεκρὸν ἐπὶ ξένης πύρας καὶ τὴν ἤναπταν, προλαμβάνοντες ἐκεῖνους ποῦ τὴν εἶχαν στήσει, ἄλλοι δέ, ἐνῶ ἄλλος νεκρὸς ἐκαίετο ἤδη, ἔρριπταν ἐπάνω ἐκεῖνον ποῦ ἔφεραν καὶ ἔφευγαν.

- 53 Ἄλλ' ἡ νόσος εἰσήγαγε προσέτι καὶ ἄλλας χειροτέρας μορφὰς ἀνομίας εἰς τὴν πόλιν. Διότι πολλοὶ, οἱ ὅποιοι προηγουμένως ἀπέκρυπτον τὴν ἐπί τοῖσιν των εἰς ἀθεμίτους ἡδονάς, παρεδίδοντο ἤδη εἰς αὐτάς χωρὶς ἠμίαν ἐπιφύλαξιν, καθόσον ἔβλεπαν πόσον αἰφνιδία ἦτον ἡ μεταπτώσις, ἀφ' ἐνός μὲν τῶν πλουσίων, οἱ ὅποιοι ἐξαίφνης ἀπέθνησκαν, ἀφ' ἐτέρου δὲ τῶν τέως ἐντελῶς ἀπόρων, οἱ ὅποιοι εἰς μίαν
- 2 στιγμὴν ὑπεισῆρχοντο εἰς τὰς περιουσίας ἐκεῖνων. Ὡς ἐκ τοῦτου, ἀπεφάσιζαν νὰ χαροῦν τὴν ζωὴν των ὅσον ἤμποροῦσαν ταχύτερον, ἐπιδιδομένοι εἰς τὰς ἀπολαύσεις, διότι ἐθεώρουν καὶ τὴν ζωὴν καὶ τὸν
- 3 πλοῦτον ἐξ ἴσου ἐφήμερα. Καὶ κανεῖς δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ ὑποβάλλεται προκαταβολικῶς εἰς ταλαιπωρίας πρὸς ἐπιδίωξιν σκοποῦ, τὸν ὅποιον ἐνόμιζεν ἐνάρετον, ἀφοῦ ἐθεώρει ἀμφίβολον, ἂν θὰ ἐπιζήσῃ, διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτόν, μόνον δὲ ὅ,τι παρείχεν ἄμεσον ἀπόλαυσιν, καὶ ὅ,τι καθ' οἰονδήποτε τρόπον ὠδήγει εἰς τοῦτο, τοῦτο
- 4 κατήντι τε νὰ θεωρηθῆται καὶ ἐνάρετον καὶ χρήσιμον. Ἄλλὰ φόβος τῶν θεῶν ἢ νόμος τῶν ἀνθρώπων κανεῖς δὲν τοὺς συνεκράτει, ἀφ' ἐνός μὲν διότι βλέποντες ὅτι ὅλοι ἐξ ἴσου ἀπέθνησκαν, ἔκριναν ὅτι καμία δὲν ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξὺ εὐσεβείας καὶ ἀσεβείας, ἐξ ἄλλου δὲ ἐπειδὴ κανεῖς δὲν ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐπιζήσῃ, διὰ νὰ δώσῃ λόγον τῶν ἐγκλημάτων του καὶ τιμωρηθῆ δι' αὐτά. Τούναντίον, ὅλοι ἐθεώρουν ὅτι ἡ ἤδη κατεφηρισμένη κατ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν των ἐπικρεμαμένη τιμωρία ἦτο πολὺ βαρυτέρα καὶ ὅτι, πρὶν ἐπιπέσῃ κατ' αὐτῶν, εὐλόγον ἦτο νὰ χαροῦν ὅπωςδήποτε τὴν ζωὴν των.

- 54 Εἰς τοιαύτην συμφορὰν περιπεσόντες οἱ Ἀθηναῖοι, ἐταλαιπωροῦντο, καθόσον καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως ἡ θνησιμότης ἦτο μεγάλη καὶ ἐκτὸς αὐτῆς τὰ κτήματά των ἐρημύωνοντο. Μερικοὶ μάλιστα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δυστυχίας ἐνθυμήθησαν, ὅπως ἦτο φυσικόν, τὸν ἐπόμενον στίχον, περὶ τοῦ ὁποίου οἱ πρεσβύτεροι ἀπ' αὐτοὺς ἐβεβαίωσαν, ὅτι ἐφάλλετο εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν·

«Θὰ ἔλθῃ δωρικὸς πόλεμος καὶ λοιμὸς μαζὶ μ' αὐτόν.»

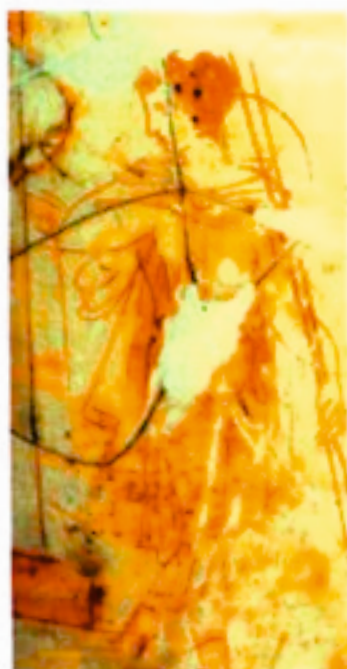
- 3 Εἶναι ἀληθές ὅτι ἀντέτειναν μερικοὶ ὅτι ὁ παλαιὸς στίχος ὠμιλοῦσε περὶ λοιμοῦ καὶ ὄχι λοιμοῦ, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐπεκράτησε φυσικὰ ἡ γνώμη ὅτι ἡ λέξις, τῆς ὁποίας εἶχε γίνεαι χρήσις εἰς τὸ ἄσμα, ἦτο λοι-

- τὴν μῆμην ἐποιούντο. ἦν δέ γε οἶμαι ποτε ἄλλος πόλεμος κατα-
 λάβη Δωρικὸς τοῦδε ὑστερος καὶ ξυμβῆ γενέσθαι λιμῶν, κατὰ τὸ
 4 εἰκὸς οὕτως ἄσονται. μῆμη δὲ ἐγένετο καὶ τοῦ Λακεδαιμονίων
 χρηστηρίου τοῖς εἰδόσιν, ὅτε ἐπερωτώσιν αὐτοῖς τὸν θεὸν εἰ χρὴ
 πολεμεῖν ἀνεῖλε κατὰ κρίτος πολεμοῖσι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς
 5 ἔφη ξυλλήψασθαι. περὶ μὲν οὖν τοῦ χρηστηρίου τὰ γυγνόμενα ἤκα-
 ζον ὁμοία εἶναι· ἐσβεβληκότων δὲ τῶν Πελοποννησίων ἢ νόσος
 ἦρξατο εὐθύς, καὶ ἐς μὲν Πελοπόννησον οὐκ ἐσήλθεν, ὅτι καὶ ἄξιον
 εἶπεν ἐπεινέματο δὲ Ἀθήνας μὲν μάλιστα, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν
 ἄλλων χωρίων τὰ πολυαιθρωπότατα, ταῦτα μὲν τὰ κατὰ τὴν νό-
 σον γυγνόμενα.

Παράσταση επίσκεψης σε τάφο. Αριστερά: γυναικεία μορφή. Δεξιά: ανδρική μορφή με ενδυμασία ταξιδιώτη. Αττική λευκή λήκυθος που βρέθηκε σε τόπο ταφής θυμάτων του λοιμού. Περ. 430-426 π.Χ. (Η κόπη κάτω από την κόψη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών.)

- μός, καθόσον οί άνθρωποι ἐμνημόνευαν τὸν στίχον σύμφωνα μὲ τὰ παθήματά των. Ἄλλ' ἐὰν ποτὲ ἐπέλθῃ ἄλλος δωρικὸς πόλεμος μετὰ τὸν σημερινόν, καὶ συμπέσῃ νὰ ἐπέλθῃ λιμός, μοῦ φαίνεται πιθανόν
- 4 ὅτι τὸν στίχον θὰ ψάλλουσι μὲ τὴν λέξιν αὐτήν. Ἐνθυμήθησαν ἐπίσης, ὅσοι τὸν ἐγνώριζαν, καὶ τὸν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους χρησμόν, ὅταν εἰς ἐρώτησίν των πρὸς τὸν θεόν, ἐὰν πρέπη νὰ πολεμήσουσι, οὗτος ἀπάντησεν ὅτι, ἐὰν διεξαγάγουν τὸν πόλεμον μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις, θὰ νικήσουσι, βεβαιῶν συναμα ὅτι καὶ αὐτὸς θὰ τοὺς βοηθήσῃ.
- 5 Ὅσον λοιπὸν ἀφορᾷ τὸν χρησμόν, τὰ τότε συμβαίνοντα ἐθεώρουν σύμφωνα μὲ τὰς προβλέψεις του. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ νόσος ἤρχισεν εὐθὺς μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Πελοποννησίων, καὶ εἰς μὲν τὴν Πελοπόννησον δὲν ἐπεξετάθη, τουλάχιστον εἰς βαθμὸν ἄξιον λόγου, ἀλλ' ἐθέρισε πρὸ πάντων μὲν τὰς Ἀθήνας, ἔπειτα δὲ καὶ μερικοὺς πολυανθρωποτέρους συνοικισμοὺς. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ πορεία τῆς νόσου.

(μετάφραση *Ελευθέριος Βενιζέλος*)

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

100. — Ἱστορίαι 3, 37–38

Το 427 π.Χ. οι Αθηναίοι, αφού υπέταξαν τους Μυτιληναίους, που πριν από ένα χρόνο είχαν αποστατήσει από την Αθηναϊκή Συμμαχία, αποφάσισαν να θανατώσουν όλους τους ενήλικες άνδρες της Μυτιλήνης και να πωλήσουν δούλους τα παιδιά και τις γυναίκες. Προτού εκτελεστεί αυτή η ασυνήθιστη σκληρότητας απόφαση, οι Αθηναίοι άλλαξαν γνώμη και το θέμα ετέθη εκ νέου στην εκκλησία του δήμου. Στη διάρκεια αυτής της συνεδρίας, ο Κλέων, ένας από τους ισχυρότερους πολιτικούς της εποχής, συνιστά εμμονή στην αρχική απόφαση. Η πρότασή του τελικά απορρίφθηκε και οι Μυτιληναίοι σώθηκαν, κυριολεκτικώς, την τελευταία στιγμή.

- 37 “πολλάκις μὲν ἤδη ἔγωγε καὶ ἄλλοτε ἔγνων δημοκρατίαν ὅτι ἀδύνατόν ἐστιν ἐτέρων ἄρχειν, μάλιστα δ' ἐν τῇ νῦν ὑμετέρα περί Μυτιληναίων μεταμελεία. διὰ γὰρ τὸ καθ' ἡμέραν ἀδεῆς καὶ ἀνεπιβούλευτον πρὸς ἀλλήλους καὶ ἐς τοὺς ζυμμάχους τὸ αὐτὸ ἔχετε, καὶ ὅ τι ἂν ἡ λόγῳ πεισθέντες ὑπ' αὐτῶν ἀμάρτητε ἢ οὔκτω ἐνδῶτε, οὐκ ἐπικινδύνως ἠγείσθε ἐς ὑμᾶς καὶ οὐκ ἐς τὴν τῶν ζυμμάχων χάριν μαλακίζεσθαι, οὐ σκοποῦντες ὅτι τυραννίδα ἔχετε τὴν ἀρχὴν καὶ πρὸς ἐπιβουλεύοντας αὐτοὺς καὶ ἄκοντας ἄρχομένους, οἱ οὐκ ἐξ ὧν ἂν χαρίζεσθε βλαπτόμενοι αὐτοὶ ἀκροῶνται ὑμῶν, ἀλλ' ἐξ ὧν ἂν ἰσχύι μᾶλλον ἢ τῇ ἐκείνων εὐνοίᾳ περιγένεσθε, πάντων δὲ δεινότατον εἰ βέβαιον ἡμῖν μηδὲν καθεστήξει ὧν ἂν δόξη πέρι, μηδὲ γνωσόμεθα ὅτι χείροσι νόμοις ἀκινήτοις χρωμένῃ πόλις κρείσσων ἐστὶν ἢ καλῶς ἔχουσαν ἀκύρους, ἀμαθία τε μετὰ σωφροσύνης ὠφελμιώτερον ἢ δεξιότης μετὰ ἀκολασίας, οἱ τε φαυλότεροι τῶν

Η φύση της αθηναϊκής ηγεμονίας

Το απόσπασμα που ανθολογείται είναι η αρχή του λόγου του Κλέωνα, ο οποίος εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του Θουκυδίδη. Με αφορμή την ενδεχόμενη αναθεώρηση της αρχικής απόφασης, ο Κλέων, επισείοντας τον κίνδυνο από την ασυνέπεια, μιλάει για θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος, όπως είναι η φύση της αθηναϊκής ηγεμονίας και οι σχέσεις των Αθηναίων με τους συμμάχους ή ο χαρακτήρας των Αθηναίων και η στάση τους, ιδίως απέναντι στους ρήτορες.

- 37 «Και άλλοτε πολλάκις μου έδόθη άφορμή εις τό παρελθόν ν' άντιληφθώ ότι αι δημοκρατίαι είναι άνίκανοι νά άρχουν επί Ξένων λαών, αλλά πρό πάντων σήμερα, όταν βλέπω την μεταμέλειάν σας δια την
- 2 περί Μυτιληναίων απόφασιν. Διότι, έπειδη συνηθίσατε εις τον καθημερινόν βίον, ούτε νά φοβήσθε, ούτε νά έπιβουλευέσθε οί μόν τοίς δέ, συμπεριφέρεσθε και πρός τοίς συμμάχους επί τη βάσει των ιδίων άρχών, και όσάκις περιπίπτετε εις σφάλματα, είτε παραπειθόμενοι από τά έπιχειρήματά των, είτε ενδίδοντες απέναντί των από οίκτον, δέν άντιλαμβάνεσθε ότι ή άδυναμία σας αυτή αποβαίνει έπικίνδυνος δια σας, χωρίς νά σας έξασφαλίξη την εύγνωμοσύνην των συμμάχων. Ούτε συλλογίζεσθε ότι ή ήγεμονία σας είναι έξουσία δεσποτική, ασκουμένη επί ανθρώπων, οί όποιοι σας έπιβουλεύονται και ύπόκεινται άκοντες εις την έξουσίαν σας. Οί άνθρωποι αυτοί ύποτάσσονται εις σας, όχι χάριν των πρός αυτούς εύεργεσιών, τάς όποιάς τοίς κάμνετε πρός ιδικήν σας βλάβην, άλλ' ένεκα της ύπεροχής, την όποιαν
- 3 σας έξασφαλίξει ή δύναμις σας και όχι ή εύνοιά των. Άλλά τό δεινότατον όλων θα ήτο εάν του λοιπού ούδεμία σταθερότης ύπάρχη εις τάς αποφάσεις μας, και άν δέν έννοήσωμεν ότι ισχυροτέρα είναι μία πόλις όταν κυβερνάται με νόμους όλιγώτερον καλούς, άλλ' άπαραβιάστους, παρά με νόμους καλούς, αλλά μη έφαρμοζομένους, και ότι άμάθεια, ήνωμένη με νηφαλιότητα, είναι ώφελιμωτέρα από έπιτηδειότητα, συνοδευομένη από άκολασίαν, και ότι κατά κανόνα οί περισ-

- ἀνθρώπων πρὸς τοὺς ξυνετωτέρους ὡς ἐπὶ τὸ πλεον ἄμεινοι οἰ-
 4 κοῦσι τὰς πόλεις. οἱ μὲν γὰρ τῶν τε νόμων σοφώτεροι βούλονται
 φαίνεσθαι τῶν τε αἰεὶ λεγομένων ἐς τὸ κοινὸν περιγίγνεσθαι, ὡς ἐν
 ἄλλοις μείζουσιν οὐκ ἂν δηλώσαντες τὴν γνώμην, καὶ ἐκ τοῦ τοιού-
 του τὰ πολλὰ σφάλλουσι τὰς πόλεις· οἱ δ' ἀπιστοῦντες τῇ ἐξ
 αὐτῶν ξυνέσει ἀμαθέστεροι μὲν τῶν νόμων ἀξιούσιν εἶναι, ἀδυνα-
 τώτεροι δὲ τοῦ καλῶς εἰπόντος μέμψασθαι λόγον, κριταὶ δὲ ὄντες
 5 ἀπὸ τοῦ ἴσου μᾶλλον ἢ ἀγωνιστὰὶ ὀρθοῦνται τὰ πλείω. ὡς οὖν
 χρῆ καὶ ἡμᾶς ποιούοντας μὴ δεινότητι καὶ ξυνέσεως ἀγῶνι ἐπαιρο-
 μένους παρὰ δόξαν τῷ ὑμέτερω πλήθει παραεινῆν.
- 38 “ἐγὼ μὲν οὖν ὁ αὐτὸς εἰμι τῇ γνώμῃ καὶ θαυμάζω μὲν τῶν προ-
 θέτων αὐθις περὶ Μυτιληναίων λέγειν καὶ χρόνου διατριβὴν
 ἐμποιησάντων, ὃ ἐστὶ πρὸς τῶν ἡδικοκώτων μᾶλλον (ὁ γὰρ πα-
 θῶν τῷ δράσαντι ἀμβλυτέρῳ τῇ ὀργῇ ἐπεξέρχεται, ἀμύνεσθαι δὲ
 τῷ παθεῖν ὅτι ἐγγυτάτω κείμενον ἀντίπαλον ὄν μάλιστα τὴν τι-
 μωρίαν ἀναλαμβάνει), θαυμάζω δὲ καὶ ὅστις ἔσται ὁ ἀντερῶν καὶ
 ἀξιώσων ἀποφαίνειν τὰς μὲν Μυτιληναίων ἀδικίας ἡμῖν ὠφελίμους
 οὔσας, τὰς δ' ἡμετέρας ξυμφορὰς τοῖς ξυμμάχοις βλάβας καθι-
 2 σταμένας, καὶ δηλὸν ὅτι ἡ τῷ λέγειν πιστεύσας τὸ πᾶν δοκοῦν
 ἀνταποφῆναι ὡς οὐκ ἔγνωσται ἀγωνίσαιτ' ἂν, ἡ κέρδει ἐπαιρό-
 3 μενος τὸ εὐπρεπὲς τοῦ λόγου ἐκπονήσας παράγειν πειράσεται. ἡ
 δὲ πόλις ἐκ τῶν τοιῶνδε ἀγῶνων τὰ μὲν ἄθλα ἐτέροις δίδωσιν,
 4 αὐτὴ δὲ τοὺς κινδύνους ἀναφέρει. αἴτιοι δ' ὑμεῖς κακῶς ἀγωνοθε-
 τοῦντες, οἵτινες εἰώθατε θεαταὶ μὲν τῶν λόγων γίγνεσθαι, ἀκροα-
 ταὶ δὲ τῶν ἔργων, τὰ μὲν μέλλοντα ἔργα ἀπὸ τῶν εὖ εἰπόντων
 σκοποῦντες ὡς δυνατὰ γίγνεσθαι, τὰ δὲ πεπραγμένα ἤδη, οὐ τὸ
 δραστὲν πιστότερον ὄψει λαβόντες ἢ τὸ ἀκουσθέν, ἀπὸ τῶν λόγων
 5 καλῶς ἐπιτιμησάντων· καὶ μετὰ καινότητος μὲν λόγου ἀπατᾶσθαι
 ἄριστοι, μετὰ δεδοκμασμένου δὲ μὴ ξυνέπεσθαι ἐθέλειν, δούλοι

- 4 σότερον ἀπλοὶ ἄνθρωποι εἶναι καλύτεροι πολῖται ἀπὸ τοὺς περισσό-
 4 τερον ἐξύπνους. Διότι οἱ τελευταῖοι θέλουν ὄχι μόνον νὰ φαίνωνται
 σοφώτεροι ἀπὸ τοὺς νόμους, ἀλλὰ καὶ εἰς κάθε διάσκεψιν περὶ τῶν
 δημοσίων ὑποθέσεων νὰ ἐπιβάλλουν τὰς γνώμας των, ὡς νὰ μὴν
 ἐπρόκειτο νὰ παρουσιασθῆ ποτὲ ἄλλο ζήτημα σπουδαιότερον, εἰς τὸ
 ὅποιον νὰ δεῖξουν τὴν σοφίαν των, καὶ συνέπεια τούτου εἶναι ὅτι ὀδη-
 γοῦν συνήθως τὰς πόλεις των εἰς τὴν καταστροφὴν. Ἐνῶ οἱ πρῶτοι,
 ἐπειδὴ δυσπιστοῦν πρὸς τὴν ἰδικὴν των ἀντίληψιν, ἀρκοῦνται νὰ εἶναι
 ἀμαθέστεροι ἀπὸ τοὺς νόμους, καὶ ὀλιγώτερον ἱκανοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλ-
 λους νὰ ἐπικρίνουν τὸν λόγον καλῶς ὁμιλήσαντος ρήτορος, καὶ ἐπειδὴ
 εἶναι ἀμερόληπτοι κριταὶ καὶ ὄχι ἐνδιαφερόμενοι, γενικῶς εὐδο-
 5 κιστοῦν. Τοιοῦτο ἐπομένως πνεῦμα ἔπρεπε νὰ καθοδηγῆ καὶ ἡμᾶς καὶ
 νὰ μὴ παρασυρῶμεθα ἀπὸ εὐγλωττίαν καὶ διαγωνισμόν εὐφυΐας, ὥστε
 νὰ σᾶς δίδωμεν συμβουλὰς ἀντιθέτους πρὸς τὰς πεποιθήσεις μας.
- 38 »Καὶ ἐγὼ μὲν τὴν ἰδίαν ἔχω πάντοτε γνώμην, καὶ ἐκπλήττομαι μὲ
 ἐκείνους ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν νέαν αὐτὴν περὶ τῶν Μυτιληναίων συζή-
 τησιν καὶ ἐπροκάλεσαν χρονοτριβήν, ἡ ὁποία εἶναι πρὸς ὄφελος τῶν
 ἀδικησάντων καὶ ὄχι τῶν ἀδικηθέντων, διότι κατόπιν τοιαύτης χρονο-
 τριβῆς ἡ ὀργὴ τοῦ παθόντος ἐναντίον τοῦ ἀδικησάντος ἀμβλύνεται,
 ἐνῶ ἡ ἐκδίκησις ποὺ ἐπακολουθεῖ ἀπὸ πολὺ πλησίον τὴν προσβολήν,
 ἐπιβάλλει ὅσον τὸ δυνατόν ἀνάλογον τιμωρίαν. Εἶμαι συγχρόνως πε-
 ρίεργος νὰ ἴδω ποῖος θὰ παρουσιασθῆ ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὸν λόγον μου
 καὶ θ' ἀναλάβῃ ν' ἀποδείξῃ ὅτι τὸ ἔγκλημα τῶν Μυτιληναίων εἶναι
 ὠφέλιμον εἰς ἡμᾶς, ἐνῶ αἱ ἀτυχαί μας βλάπτουν τοὺς συμμάχους
 2 μας. Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ τοιοῦτος, ἢ ἐμπιστευόμενος εἰς τὴν εὐγλωτ-
 τίαν του, θὰ προσεπάθει ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἐκεῖνο ποὺ θεωρεῖται γε-
 νικῶς ὡς ὀρθὸν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ὀρθῆς κρίσεως, ἢ παρασυρόμε-
 νος ἀπὸ τὸ χρηματικὸν κέρδος, θὰ προσπαθῆσῃ διὰ τῆς ἐκφωνήσεως
 3 εὐπροσώπου κατ' ἐπίφασιν λόγου νὰ σᾶς παραπλανήσῃ. Ἄλλ' εἰς
 ἀγῶνας τοιοῦτου εἴδους, ἡ πόλις τὰ μὲν ἄθλα δίδει εἰς ἄλλους, αὐτὴ
 4 ὁμῶς ἀποκομίζει τοὺς κινδύνους. Τοῦ κακοῦ τούτου αἰτίοι εἰσθε σεῖς,
 οἱ ὅποιοι κακῶς διευθύνετε τοὺς ἀγῶνας αὐτούς. Διότι συνηθίζετε νὰ
 εἰσθε θεαταὶ τῶν λόγων καὶ ἀκροαταὶ τῶν ἔργων, κρίνοντες τὸ δυ-
 νατὸν τῶν μελλόντων γεγονότων ἀπὸ τοὺς ὠραίους λόγους τῶν ρητό-
 ρων, ἐνῶ ὡς πρὸς τὰ ἤδη τετελεσμένα, παρέχετε ὀλιγωτέραν πίστιν
 5 εἰς τὸ ὅ,τι εἶδате τελούμενον ὑπὸ τὰς ὄψεις σας παρὰ εἰς τὸ ὅ,τι
 ἀκούσετε λεγόμενον ἀπὸ εὐφραδεῖς ἐπικριτάς. Διακρίνεσθε κυρίως
 εἰς τὸ νὰ παρασύρεσθε εἰς πλάνας ἀπὸ νεωτεριστικούς λόγους καὶ εἰς
 τὸ νὰ μὴ θέλετε ν' ἀκολουθῆτε τὸν ρήτορα ὅταν προβάλλῃ δεδοκιμα-

- 6 ὄντες τῶν αἰεὶ αἰτόπων, ὑπερόπται δὲ τῶν εἰωθότων, καὶ μάλιστα
 μὲν αὐτὸς εἰπεῖν ἕκαστος βουλόμενος δύνασθαι, εἰ δὲ μὴ, ἀνταγω-
 νιζόμενοι τοῖς τοιαῦτα λέγουσι μὴ ὕστεροι ἀκολουθῆσαι δοκεῖν τῇ
 γνώμῃ, ὀξέως δὲ τι λέγοντος προεπαινεῖσαι, καὶ προαισθέσθαι τε
 πρόθυμοι εἶναι τὰ λεγόμενα καὶ προνοῆσαι βραδεῖς τὰ ἐξ αὐτῶν
 7 ἀποβησόμενα, ζητοῦντές τε ἄλλο τι ὡς εἰπεῖν ἢ ἐν οἷς ζῶμεν, φρο-
 νοῦντες δὲ οὐδὲ περὶ τῶν παρόντων ἰκανῶς· ἀπλῶς τε ἀκοῆς
 ἡδονῇ ἡσσώμενοι καὶ σοφιστῶν θεαταῖς ἐοικότες καθημένους μάλ-
 λον ἢ περὶ πόλεως βουλευομένοις.”

- σμένα επιχειρήματα, διότι είσθε δοῦλοι κάθε νέας παραδοξολογίας
 6 και περιφρονηταί παντός ὅ,τι εἶναι σύνηθες. Καθεὶς ἀπὸ σᾶς ἐπιθυμεῖ
 πρὸ πάντων νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ρήτωρ, εἰδεμὴ ἀμιλλάσθε πρὸς ἀλλήλους,
 ὥστε νὰ μὴ φανῆτε ὅτι καθυστερεῖτε ὡς πρὸς τὴν ὀξύτητα τῆς ἀντιλή-
 φεως, καὶ χειροκροτεῖτε κάθε πνευματώδη παρατήρησιν, πρὶν ἀκόμη
 ἐξέλθῃ ἐντελῶς ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ ρήτορος. Δεικνύεσθε δ' ἐξ ἴσου ταχεῖς
 7 τὰς συνεπειὰς των. Τρέχετε, ἢμπορεῖ κανεὶς νὰ εἴπῃ, εἰς ἀνεύρεσιν
 κόσμου ἄλλου παρὰ ἐκείνου, εἰς τὸν ὁποῖον ζῶμεν, χωρὶς νὰ εἴσθε εἰς
 θέσιν νὰ κρίνετε ὀρθῶς περὶ τῶν παρόντων. Εἰς δύο λέξεις, παρασυ-
 ρόμενοι ἀπὸ τὴν τέρψιν τῆς ἀκοῆς, ὁμοιάζετε μᾶλλον ἀνθρώπους, οἱ
 ὁποῖοι κάθηνται ὡς θεαταὶ ἐπιδείξεως σοφιστῶν, παρὰ ἀνθρώπους, οἱ
 ὁποῖοι διασκέπτονται περὶ τοῦ συμφέροντος τῆς πόλεως».

(μετάφραση Ελευθέριος Βενιζῆλος)

Σπαρτιατικὴ ἀσπίδα, λάφυρο των Αθηναίων ἀπὸ τὴν Πύλο. Φέρει τὴν ἐπιγραφή:
 ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΑΠΟ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΕΚ ΠΥΛΟ
 (Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς.)

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

101. – Ἱστορίαί 3, 82–83

Το θέρος του 427 π.Χ. ξέσπασε στην Κέρκυρα (αποικία των Κορινθίων, αλλά σύμμαχο των Αθηναίων) εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στους δημοκρατικούς και τους ολιγαρχικούς, στον οποίο αναμείχθηκαν ενεργά και οι Αθηναίοι και οι Πελοποννήσιοι. Στη διάρκεια του εμφύλιου, οι αντιμαχόμενες παρατάξεις προχώρησαν σε ωμότητες, ανάλογες των οποίων δεν είχε γνωρίσει έως τότε η Ελλάδα. Τα δραματικά γεγονότα εξιστορούνται από τον Θουκυδίδη στα κεφάλαια 70-81 του τρίτου βιβλίου. Αμέσως μετά την εξιστόρηση των γε-

- 82 οὕτως ὡμῆ <ῆ> στάσις προχώρησε, καὶ ἔδοξε μᾶλλον, διότι ἐν τοῖς πρώτῃ ἐγένετο, ἐπεὶ ὑστερόν γε καὶ πᾶν ὡς εἶπεν τὸ Ἑλληνικὸν ἐκινήθη, διαφορῶν οὐσῶν ἕκασταχοῦ τοῖς τε τῶν δήμων προστάταις τοὺς Ἀθηναίους ἐπάγεσθαι καὶ τοῖς ὀλίγοις τοὺς Λακεδαιμονίους, καὶ ἐν μὲν εἰρήνῃ οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν οὐδ' ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς, πολεμουμένων δὲ καὶ ξυμμαχίας ἅμα ἑκατέροις τῇ τῶν ἐναντίων κακώσει καὶ σφίσι αὐτοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσποιήσει ῥαδίως αἱ ἐπαγωγαὶ τοῖς νεωτερίζειν τι βουλομένοις ἐπορίζοντο, καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιω ταῖς πόλεσι, γυγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ, μᾶλλον δὲ καὶ ἥσυχαιτέρα καὶ τοῖς εἴδει διηλλαγμένα, ὡς ἂν ἕκασται αἱ μεταβολαὶ τῶν ξυτυχιῶν ἐφιστῶνται, ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἱ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πίπτειν· ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοί.

Η 'παθολογία' του πολέμου

γεγονότων, τα οποία καθ' εαυτά είναι χωρίς ιδιαίτερη σημασία για την έκβαση του πολέμου, ο ιστορικός, με αφετηρία τα όσα πρωτοφανή και πρωτόγνωρα είχαν συμβεί, επιτάσσει τα δύο κεφάλαια που αναδολογούνται, τα οποία είναι γνωστά ως η 'παθολογία' του πολέμου. Στην ενότητα αυτή ο Θεοκυδίδης, χωρίς να αναφέρεται σε συγκεκριμένα γεγονότα ή πρόσωπα, εξετάζει, με γενικούς όρους και στοχαστική διάθεση, τις επιπτώσεις του πολέμου, πρωτίστως σε ηθικό, αλλά και σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο.

- 82 Εἰς τοιαύτας ὑπερβολὰς ὠμότητος ἔφθασεν ὁ ἐμφύλιος σπαραγμός, ὁ ὁποῖος ἐθεωρήθη ἀκόμη ὠμότερος τῆς πραγματικότητος, λόγω τοῦ ὅτι ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος. Διότι βραδύτερον τουλάχιστον, ὅλος σχεδὸν ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος συνεταράχθη, καθόσον ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἀρχηγῶν τῶν δημοκρατικῶν καὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν, εἰς τὰς διαφόρους πόλεις, ἀποτέλεσμα εἶχεν οἱ μὲν πρῶτοι νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν βοήθειαν τῶν Ἀθηναίων, οἱ δὲ δευτέρου τῶν Λακεδαιμονίων. Καὶ ἐν καιρῷ μὲν εἰρήνης οὔτε πρόφασιν εἶχαν, οὔτε διαθέσιν νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν ἐπέμβασίν των. Τώρα ὁμως ποῦ αἱ δύο αὐταὶ πόλεις εὐρίσκοντο εἰς πόλεμον, καὶ οἱ δημοκρατικοὶ καὶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ τῶν ἄλλων πόλεων ἐπεδίωκαν βιαίας πολιτικὰς μεταβολὰς, εὕρισκαν εὐκόλως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξασφαλίσουν συγχρόνως τὴν βοήθειαν τῶν συμμάχων, διὰ νὰ κατατροπώσουν τοὺς ἀντιπάλους των, καὶ μὲ τὸ ἴδιον μέσον νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ ἴδιοι. Ἐνεκα τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν, ἐνέσκηψαν εἰς τὰς πόλεις πολλαὶ καὶ μεγάλαι συμφοραί, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ παρουσιάζονται πάντοτε, ἐφόσον ἡ ἀνθρωπίνη φύσις μένει ἡ ἴδια, φέρουν ὁμως βαρύτερον ἢ ἐλαφρότερον χαρακτήρα καὶ διαφέρουν κατὰ τὴν μορφήν, ἀναλόγως τῆς μεταβολῆς τῶν παρουσιαζομένων ἐκάστοτε περιστάσεων. Διότι ἐν καιρῷ μὲν εἰρήνης καὶ εὐημερίας καὶ αἱ πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται διαπνέονται ἀπὸ εὐγενέστερα αἰσθήματα, καθόσον δὲν περιπίπτουν ὑπὸ τὴν πίεσιν ἀναποτρέπτων ἀναγκῶν. Ἄλλ' ὁ πόλεμος, ἀφαιρῶν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὴν καθημερινὴν εὐμάρειαν, γίνεται διδάσκαλος βίαιος, καὶ τείνει ν' ἀφομοίωσῃ τὰς διαθέσεις τῶν πολλῶν πρὸς τὴν

- 3 ἑστασίαζέ τε οὖν τὰ τῶν πόλεων, καὶ τὰ ἐφυστερίζοντά που πίσυ-
 σται τῶν προγενομένων πολὺ ἐπέφερε τὴν ὑπερβολὴν τοῦ καινοῦ-
 σθαι τὰς διανοίας τῶν τ' ἐπιχειρήσεων περιτεχνήσει καὶ τῶν τι-
 4 μωριῶν ἀτοπία, καὶ τὴν εἰωθυίαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ
 ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιοῦσει. τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία
 φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλοις δὲ προμηθῆς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ
 σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ζυνετὸν ἐπὶ
 5 πᾶν ἄργον· τὸ δ' ἐμπλήκτως ὄξυ ἀνδρὸς μοῖρα προσετέθη, ἀσφα-
 λεία δὲ τὸ ἐπιβουλεύσασθαι ἀποτροπῆς πρόφασις εὐλογος, καὶ ὁ
 μὲν χαλεπαίνων πιστὸς αἰεὶ, ὁ δ' ἀντιλέγων αὐτῷ ὑποπτος, ἐπι-
 βουλεύσας δὲ τις τυχῶν ζυνετὸς καὶ ὑπονοήσας ἔτι δεινότερος·
 προβουλεύσας δὲ ὅπως μηδὲν αὐτῶν δεήσει, τῆς τε ἑταιρίας δια-
 λυτῆς καὶ τοὺς ἐναντίους ἐκπεπληγμένους, ἀπλῶς δὲ ὁ φθάσας τὸν
 μέλλοντα κακόν τι δρᾶν ἐπηρεῖτο, καὶ ὁ ἐπικελεύσας τὸν μὴ διανο-
 6 ούμενον, καὶ μὴν καὶ τὸ ζυγγενὲς τοῦ ἑταιρικοῦ ἄλλοτριώτερον
 ἐγένετο διὰ τὸ ἐτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶν· οὐ γὰρ
 μετὰ τῶν κειμένων νόμων ὠφελίας αἱ τοιαῦται ζύνοδοι, ἀλλὰ
 παρὰ τοὺς καθεστῶτας πλεονεξία, καὶ τὰς ἐς σφᾶς αὐτοὺς πίσυ-
 σται οὐ τῷ θεῷ νόμῳ μᾶλλον ἐκρατύνοντο ἢ τῷ κοινῇ τι παρανομή-
 7 σαι, τὰ τε ἀπὸ τῶν ἐναντίων καλῶς λεγόμενα ἐνεδέχοντο ἔργων
 φυλακῇ, εἰ προύχοιεν, καὶ οὐ γενναιότητι, ἀντιτιμωρήσασθαι τέ
 τινα περὶ πλείονος ἢν ἢ αὐτὸν μὴ προσπαθεῖν, καὶ ὄρκοι εἴ που ἄρα
 γένοιντο ζυναλλαγῆς, ἐν τῷ αὐτίκα πρὸς τὸ ἄπορον ἑκατέρῳ δι-
 δόμενοι ἰσχυροὶ οὐκ ἐχόντων ἄλλοθεν δύναμιν· ἐν δὲ τῷ παρατυ-
 χόντι ὁ φθάσας θαρσῆσαι, εἰ ἴδοι ἄφαρκτον, ἥδιον διὰ τὴν πίστιν

- 3 παρούσαν αὐτῶν κατάστασιν. Αἱ πόλεις λοιπὸν ἤρχισαν μαστιζόμεναι ἀπὸ στάσεις, καὶ ὅσαι τυχὸν περιέπιπταν εἰς αὐτὰς βραδύτερον, ἐπειδὴ ἐμάνθαναν τὰ ἀλλαγῶν γινόμενα, ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ὑπερβάλουν εἰς ἐξεύρεσιν νέων ἐπινοήσεων, διὰ τῆς πολυμηχανοῦ ὑπουλότητος τῶν ἐπιθέσεων των καὶ τοῦ πρωτοφανοῦς τῶν ἐκδικήσεων των.
- 4 Καὶ κατήντησαν νὰ μεταβάλουν αὐθαιρέτως τὴν καθιερωμένην σημασίαν τῶν λέξεων, διὰ τῶν ὁποίων δηλοῦνται τὰ πράγματα. Τῶντι, ἡ μὲν παράλογος τόλμη ἐθεωρήθη ὡς ἀνδρεία, ἐτοιμία εἰς θυσίαν χάριν τῶν πολιτικῶν ὁμοφρόνων, ἡ προνοητικὴ διστακτικότης ὡς εὐσχημος δευλία, ἡ σωφροσύνη ὡς πρόσχημα ἀνανδρίας, ἡ διὰ κάθε τι σύνεσις ὡς βραδυκινήσια. Ἡ τυφλὴ παραφορὰ ἐκρίθη ὡς ἀνδρική ἀρετὴ, ἐνῶ ἡ χάριν ἀσφαλείας περαιτέρω σκέψις ὡς εὐσχημος πρόφασις ὑπεκφυγῆς. Ὁ τὰ πάντα ἐπικρίνων καὶ τοὺς πάντας κακολογῶν ἐθεωρεῖτο ἄξιος ἐμπιστοσύνης εἰς κάθε περίστασιν, ἐνῶ ὁ ἀντιτιθέμενος πρὸς αὐτόν, ὑποπτος. Ὁ στήνων ἐπιτυχὴ παγίδα ἐθεωρεῖτο ἄνθρωπος εὐφυῆς, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον ἰκανός, ὁ ὁσφραϊνόμενος ἐγκαίρως αὐτήν. Ἐνῶ ἐκεῖνος ποῦ ἐφρόντιζε νὰ μὴ εὐρεθῆ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ κάμῃ οὔτε τὸ ἓν, οὔτε τὸ ἄλλο, ἐθεωρεῖτο διαλυτῆς τοῦ κόμματος καὶ πανικόβλητος ἀπέναντι τῶν ἀντιπάλων. Μὲ μίαν λέξιν, ὁ προτρέχων ἄλλου εἰς τὴν διάπραξιν κακοῦ ἐκρίνετο ἄξιος ἐπαίνων, καθὼς καὶ ὁ παρακινῶν ἄλλον εἰς διάπραξιν κακοῦ, τὸ ὅποιον ἐκεῖνος δὲν εἶχε διανοηθῆ. Καὶ ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ συγγενικὸς ἀκόμη δεσμὸς ἐθεωρήθη ὀλιγώτερον στενὸς τοῦ μεταξὺ πολιτικῶν ὁμοφρόνων δεσμοῦ, διότι οἱ τελευταῖοι ἦσαν προθυμότεροι εἰς τὸ νὰ τολμήσουν κάθε τι χωρὶς δισταγμόν. Καθόσον οἱ φατριαστικοὶ σύνδεσμοι δὲν συνιστῶντο χάριν ἀμοιβαίας βοήθειας, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κεμένων νόμων, ἀλλὰ χάριν ἰδιοτελῶν σκοπῶν, ἀντιθέτων πρὸς τοὺς καθεστῶτας νόμους. Καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλους ἐμπιστοσύνη ἐνισχύετο ὄχι τόσον διὰ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ὀρκῶν, ὅσον διὰ τῆς ἀπὸ κοινοῦ διαπράξεως ἐγκλημάτων.
- 7 Ὅσάκις οἱ ἀντίπαλοι διετύπωναν εὐλόγους προτάσεις, ἐκεῖνοι πρὸς τοὺς ὁποίους ἐγίνοντο αἱ προτάσεις, ἐὰν ἦσαν ἰσχυρότεροι, δὲν τὰς ἀπεδέχοντο μὲ αἰσθημα εἰλικρινοῦς ἐμπιστοσύνης, ἀλλὰ λαμβάνοντες συγχρόνως τ' ἀναγκαῖα ἐξασφαλιστικὰ μέτρα. Ἐπρωτίμων πολὺ περισσότερον ν' ἀντεκδικηθοῦν διὰ κακόν, τὸ ὅποιον ἔπαθον, παρὰ νὰ προλάβουν τὸ κακόν. Καὶ ὅσάκις ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν περιστάσεων ἀντηλλάσσοντο τυχὸν ὀρκοὶ πρὸς ἐνίσχυσιν συνδιαλλαγῆς, οἱ ὀρκοὶ ἴσχυαν μόνον προσωρινῶς, ἐφόσον ἀμφοτέρω οἱ ὀρκισθέντες δὲν εἶχαν ποῦ ἄλλοῦ νὰ στηριχθοῦν. Ἄλλ' ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, δοθείσης εὐκαιρίας, πρῶτος ἀνέχτα τὸ θάρρος του, ἐὰν ἐβλεπε τὸν ἀντίπαλον

- έτιμωρείτο ἢ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς, καὶ τό τε ἀσφαλὲς ἐλογίζετο καὶ ὅτι ἀπάτῃ περιγεγόμενος ξυνέσεως ἀγώνισμα προσελάμβανεν. ῥῆον δ' οἱ πολλοὶ κακοῦργοι ὄντες δεξιοὶ κέκληνται ἢ ἀμαθεῖς
- 8 ἀγαθοί, καὶ τῷ μὲν αἰσχύνονται, ἐπὶ δὲ τῷ ἀγάλλονται. πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἢ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν· ἐκ δ' αὐτῶν καὶ ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον. οἱ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσι προστάντες μετὰ ὀνόματος ἐκάτεροι εὐπρεποῦς, πλήθους τε ἰσονομίας πολιτικῆς καὶ ἀριστοκρατίας σῶφρονος προτιμήσει, τὰ μὲν κοινὰ λόγῳ θεραπεύοντες ἄθλα ἐποιοῦντο, παντὶ δὲ τρόπῳ ἀγωνιζόμενοι ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησάν τε τὰ δεινότατα ἐπέζησάν τε τὰς τιμωρίας ἔτι μείζους, οὐ μέχρι τοῦ δικαίου καὶ τῆ πόλει ξυμφόρου προτιθέντες, ἐς δὲ τὸ ἐκατέροις που αἰεὶ ἡδονὴν ἔχον ὀρίζοντες, καὶ ἢ μετὰ ψήφου ἀδίκου καταγνώσεως ἢ χειρὶ κτώμενοι τὸ κρατεῖν ἐτοῖμοι ἦσαν τὴν αὐτίκα φιλονικίαν ἐπιμπλάναι. ὥστε εὐσεβεῖα μὲν οὐδέτεροι ἐνόμιζον, εὐπρεπεῖα δὲ λόγου οἷς ξυμβαίῃ ἐπιφθόνως τι διαπράξασθαι, ἄμεινον ἤκουον. τὰ δὲ μέσα τῶν πολιτῶν ὑπ' ἀμφοτέρων ἢ ὅτι οὐ ξυνηγωνίζοντο ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι διεφθείροντο.
- 83 οὕτω πᾶσα ἰδέα κατέστη κακοτροπίας διὰ τὰς στάσεις τῷ Ἑλληνικῷ, καὶ τὸ εὐήθες, οὐ τὸ γενναῖον πλείστον μετέχει, καταγελασθὲν ἠφανίσθη, τὸ δὲ ἀντιτετάχθαι ἀλλήλοις τῇ γνώμῃ ἀπίστως
- 2 ἐπὶ πολὺ διήνεγκεν· οὐ γὰρ ἦν ὁ διαλύσων οὔτε λόγος ἐχυρὸς οὔτε ὄρκος φοβερός, κρείσσους δὲ ὄντες ἅπαντες λογισμῷ ἐς τὸ ἀνέλπιστον τοῦ βεβαίου μὴ παθεῖν μᾶλλον προυσκόπουν ἢ πιστεῦσαι
- 3

- ἀπροφύλακτον, ἐξεδικεῖτο μὲ μεγαλυτέραν εὐχαρίστησιν, λόγῳ τοῦ ὅτι ἐξηπάτα τὴν πρὸς τὸν ὄρκον ἐμπιστοσύνην τοῦ ἀντιπάλου του, παρὰ ἂν ἐξεδικεῖτο παλληκαρίσια. Διότι ὑπελόγιζεν ὅτι, ἐκτὸς τοῦ πλεονεκτήματος τῆς ἀσφαλείας, ἐκέρδιζε καὶ τὸ βραβεῖον τῆς ἐπιτηδειότητος, ἀφοῦ ἐπεκράτησε δι' ἀπάτης. Οἱ περισσότεροι τῶν ἀνθρώπων προτιμοῦν νὰ εἶναι ἀχρεῖοι καὶ νὰ ὀνομάζωνται ἐπιτηδαιοί, παρὰ νὰ εἶναι χρηστοὶ καὶ νὰ λέγωνται εὐήθεις, καὶ διὰ τὸ τελευταῖον
- 8 τοῦτο μὲν ἐντρέπονται, ἐνῶ διὰ τὸ πρῶτον ὑπερηφανεύονται. Αἰτία ὄλων αὐτῶν ἦτο ἡ δίψα τῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποῖαν γεννᾷ ἡ πλεονεξία καὶ ἡ φιλαρχία, καὶ τὸ φατριαστικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐκτρέφουν τὰ δύο αὐτὰ πάθη, εἰς ὄσους περιπέσουσιν ἀπαξ εἰς φατριαστικὰς ἐριδας. Διότι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν φατριῶν εἰς τὰς διαφόρους πόλεις, προβάλλοντες ἐκατέρωθεν εὐήχα συνθήματα, οἱ δημοκρατικοὶ τὴν πολιτικὴν ἐνώπιον τοῦ νόμου ἰσότητά τοῦ πλήθους, οἱ ὀλιγαρχικοὶ τὴν σώφρονα ἀριστοκρατίαν, λόγῳ μὲν ὑπηρετοῦν τὰ κοινὰ, πράγματι ὁμως καθίστων αὐτὰ βραβεῖον τοῦ προσωπικοῦ των ἀνταγωνισμοῦ. Ἀγωνιζόμενοι, ἐξ ἄλλου, νὰ ὑποσκελίσουν ἀλλήλους μὲ κάθε μέσον, ἐτόλμησαν τὰ τερατωδέστερα πράγματα. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἀκόμη ὑπερέβαιναν αἱ ἐκδικήσεις των, τὰς ὁποίας καὶ αἱ δύο μερίδες ὤθουν ὄχι ἀπλῶς μέχρι τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπέβαλλε τὸ δίκαιον καὶ τὸ κοινὸν συμφέρον ἀλλὰ μέχρι τοῦ σημείου, τὸ ὁποῖον ἀνταπεκρίνετο ἐκάστοτε εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τῆς φατρίας των. Καὶ ἦσαν ἔτοιμοι νὰ κορέσουν τὸν πόθον τῆς ἀμέσου ἐκδικήσεως, εἴτε δι' ἀδίκων καταδικῶν, εἴτε ἐπιβαλλόμενοι διὰ τῆς βίας. Καὶ ἐνῶ καμία ἀπὸ τὰς δύο μερίδας δὲν ἐνεπνέετο ἀπὸ αἰσθήματα εὐσεβείας, ἐκεῖνοι ποὺ κατάρθωσαν νὰ συγκαλύψουν ἀπεχθεῖς πράξεις ὑπὸ ὠραίους λόγους ἐπηρεοῦντο πολὺ περισσότερον. Οἱ πολῖται, ἐξ ἄλλου, ὅσοι δὲν ἀνήκαν εἰς καμίαν ἀπὸ τὰς δύο μερίδας, ἐπιπταν θύματα καὶ τῶν δύο, εἴτε διότι ἤρνοῦντο ν' ἀγωνισθοῦν παρὰ τὸ πλευρόν των, εἴτε διότι τοὺς ἐφθόνουν διὰ τὴν ἀκίνδυνον καὶ ἡσυχον ζωὴν ποὺ ἐζούσαν.
- 83 Τοιοῦτοτρόπως, ἕνεκα τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν, ὄλαι αἱ μορφαὶ τῆς μοχθηρίας ἐνεφανίσθησαν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον. Ἡ ἀγαθότης, ἡ ὁποία συνδέεται στενῶς μὲ τὴν εὐγένειαν τοῦ χαρακτήρος, κατεγέλατο τόσον, ὥστε ἐξηφανίσθη, ἐνῶ ἐπεκράτησεν ὁ πλήρης δυσπιστίας ἀμοιβαῖος ἀνταγωνισμὸς, καθόσον δὲν ὑπῆρχε τίποτε ποῦ νὰ ἤμπορῇ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς συνδιαλλαγὴν, οὔτε ὑποσχέσεις πανηγυρικαί, οὔτε ὄρκοι φοβεροί. Ἐκαστος, ἐφόσον ἦτον ἰσχυρότερος, σκεπτόμενος πόσον ἀπελπιστικῶς ἀναξιόχρεοι ἦσαν αἱ διδόμεναι ἐγγυήσεις
- 2
- 3 ἐλάμβανε τ' ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἀσφάλειάν του μέτρα, χωρὶς νὰ ἤμπορῇ

ἔδύναντο, καὶ οἱ φαυλότεροι γνώμην ὡς τὰ πλείω περιεγίγοντο· τῷ γὰρ δεδιέναι τό τε αὐτῶν ἐνδεές καὶ τὸ τῶν ἐναντίων ξυκετόν, μὴ λόγοις τε ἤσσοις ᾧσι καὶ ἐκ τοῦ πολυτρόπου αὐτῶν τῆς γνώμης φθάσῃσι προεπιβουλευόμενοι, τολμηρῶς πρὸς τὰ ἔργα ἐχώρου· οἱ δὲ καταφρονοῦντες κἂν προαισθέσθαι καὶ ἔργῳ οὐδὲν σφᾶς δεῖν λαμβάνειν ἢ γνώμῃ ἕξεσθαι, ἄφαρκοι μᾶλλον διεφθείροντο.

Δυο Αθηναῖοι πολεμιστές που φέρουν δόρυ και ασπίδα, ο Χαιρέδημος και ο Λυκίας. Ξεκινούν για τη μάχη. Επιτύμβια στήλη, περ. 420-410 π.Χ. (Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο.)

- νά στηριχθῆ εἰς ἄλλους. Καὶ οἱ ἔχοντες ἀσθενεστέραν τὴν ἀντίληψιν ἐπεκράττουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Διότι, φοβούμενοι, ὡς ἐκ τῆς ἰδικῆς τῶν ἀνεπαρκείας καὶ τῆς εὐφύιας τῶν ἀντιπάλων τῶν, μήπως ὄχι μόνον ἠττηθῶν κατὰ τὴν σιζήτησιν, ἀλλὰ καὶ ἔνεκα τῆς εὐστροφίας τοῦ πνεύματος τῶν τελευταίων πέσουν πρῶτοι θύματα τῶν μηχανορραφῶν τῶν, ἐφθάναν τολμηρῶς μέχρις ἐγκλήματος. Ἐνῶ ἐκεῖνοι, ἐπειδὴ ἔνεκα καταφρονήσεως τῶν ἀντιπάλων τῶν ἐνόμιζαν ὅτι ἠμποροῦν ἐγκαίρως ν' ἀντιληφθῶν τοὺς σκοποὺς τῶν καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἐπιδιώξουν διὰ τῆς δυνάμεως ὅ,τι ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῆ διὰ τῆς εὐφύιας, καταλαμβάνοντο ἀπροφύλακτοι καὶ ἐφρονεῖοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.

(μετάφραση Ελευθέριος Βενιζέλος)

Ενεπίγραφη στήλη με κατάλογο αθηναίων ιππέων που ἔπεσαν σε μάχες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ στήλη κοσμείται με ἀνάγλυφη παράσταση μάχης ἰππέα με πεζοὺς. (Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη. Ευρήματα ἀπὸ τις ἀνασκαφές τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν.)

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

102. – *Ἱστορίαι* 7, 69.2, 71.2–6, 75

Τον Ιούλιο του 413 π.Χ. και ενώ οι αθηναϊκές δυνάμεις είχαν συμπληρώσει δύο και πλέον χρόνια στη Σικελία, χωρίς να έχουν επιτύχει τον στόχο τους, φθάνουν στη Σικελία ισχυρές ενισχύσεις υπό τους Αθηναίους στρατηγούς Δημοσθένη και Ευρυμέδοντα. Παρά τις ενισχύσεις, η κατάσταση είναι τέτοια, ώστε, περίπου ένα μήνα αργότερα, οι Αθηναίοι στρατηγοί, για να αποφύγουν τα χειρότερα, αποφασίζουν την αποχώρηση των αθηναϊκών δυνάμεων. Μεσολαβεί μια έκλειψη της σελήνης και ο δεισιδαίμων Νικίας αναβάλλει την αναχώρηση, έως ότου περάσουν τρεις φορές εννέα ημέρες, όπως συνιστούσαν οι μάγισσες. Στο διάστημα αυτό οι Συρακούσιοι καταφέρνουν να πετύχουν μια νίκη εναντίον των Αθηναίων στο λιμάνι των Συρακουσών και, με αναπτραμμένο ηθικό, θεωρούν ότι ήρθε η ώρα για την τελική αναμέτρηση. Για το λόγο αυτό αποφασίζουν να κλείσουν την είσοδο του Μεγάλου λιμένα των Συρακουσών, όπου βρίσκεται και ο αθηναϊκός στόλος, ώστε οι Αθηναίοι να μην έχουν δυνατότητα διαφυγής. Οι Αθηναίοι, από την πλευρά τους, αναδιπλώνονται στην ξηρά, οικοδομώντας ένα αισθητά μικρότερο τείχος, ανασυντάσσ-

- 69 ὁ δὲ Νικίας ὑπὸ τῶν παρόντων ἐκπεπληγμένος καὶ ὀρῶν οἶος ὁ
 2 κίνδυνος καὶ ὡς ἐγγὺς ἤδη {ἦν}, ἐπειδὴ καὶ ὅσον οὐκ ἔμελλον
 ἀνάγεσθαι, καὶ νομίσας, ὅπερ πάσχουσιν ἐν τοῖς μεγάλοις ἀγῶσι,
 πάντα τε ἔργῳ ἔτι σφίσιν ἐνδεᾶ εἶναι καὶ λόγῳ αὐτοῖς οὐπω ἰκανὰ
 εἶρησθαι, αὐτὸς τῶν τριηράρχων ἓνα ἕκαστον ἀνεκάλει, πατρόθεν
 τε ἐπονομάζων καὶ αὐτοὺς ὀνομαστὶ καὶ φυλῆν, ἀξίων τό τε καθ'
 ἑαυτὸν, ᾧ ὑπῆρχε λαμπρότητός τι, μὴ προδιδόναι τινὰ καὶ τὰς
 πατρικὰς ἀρετὰς, ὧν ἐπιφανεῖς ἦσαν οἱ πρόγονοι, μὴ ἀφανίζειν,
 πατρίδος τε τῆς ἐλευθερωτάτης ὑπομμνήσκων καὶ τῆς ἐν αὐτῇ
 ἀνεπιτάκτου πᾶσιν ἐς τὴν δίκαιαν ἐξουσίας, ἄλλα τε λέγων ὅσα ἐν
 τῷ τοιούτῳ ἤδη τοῦ καιροῦ ὄντες ἄνθρωποι οὐ πρὸς τὸ δοκεῖν τινὲ
 ἀρχαιολογεῖν φυλαξάμενοι εἶποιεν ἄν, καὶ ὑπὲρ ἀπάντων παρα-
 πλήσια ἐς τε γυναῖκας καὶ παῖδας καὶ θεοὺς πατρώους προφερόμε-

Η τελευταία πράξη του δράματος

σουν τις χερσαίες δυνάμεις, επανδρώνουν με τις 'πλειονάζουσες' δυνάμεις τα πλοία και είναι έτοιμοι να ναυμαχήσουν. Την ύστατη στιγμή ο Νικίας, ο οποίος είχε ήδη προηγουμένως μιλήσει στους στρατιώτες, κάνει δραματική έκκληση, απευθυνόμενος ονομαστικά σε κάθε τριήραρχο.

Στις περικοπές που αναλογούνται περιλαμβάνεται η έκκληση του Νικία, η περιγραφή της πιο κρίσιμης φάσης της ναυμαχίας και η συγκλονιστική στιγμή της αποχώρησης του αποδεκατισμένου αθηναϊκού στρατού.

Πριν από 165 χρόνια, ο ιστορικός Macaulay, αναφερόμενος στο έβδομο βιβλίο του Θουκυδίδη, έγραφε σε επιστολή του: «Σας διαβεβαιώ ότι δεν υπάρχει στον κόσμο πεζό κείμενο, ούτε ο Περί του στεφάνου, που να το εκτιμώ τόσο όσο το έβδομο βιβλίο του Θουκυδίδη. Είναι το αποκορύφωμα της ανθρώπινης τέχνης.»

Αν η κρίση αυτή ισχύει για το έβδομο βιβλίο γενικά, ισχύει, πιστεύουμε, κατά μείζονα λόγο για τα αποσπάσματα που ακολουθούν.

- 69 'Ο Νικίας, έξ' άλλου, τὸν ὅποιον ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων ἐτρόμαξε καὶ ὁ ὅποιος ἐβλεπε πόσον μέγας καὶ πόσον ἐπικείμενος ἦτο ὁ κίνδυνος (καθόσον τὰ πλοῖα ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἔμελλαν νὰ ἐκκινήσουν) ἐδοκίμασε ὁ,τι συνήθως δοκιμάζουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς παραμονὰς δυσκόλων ἀγώνων. Ἐνόμισε, δηλαδὴ, ὅτι αἱ ἐτοιμασίαι τῶν ὄλων ἦσαν ἀτελεῖς εἰσέτι, καὶ αἱ πρὸς τὸν στρατὸν παραινέσεις του ὄχι ἀκόμη ἐπαρκεῖς. Διὰ τοῦτο, προσφωνῶν ἕνα ἕκαστον ἀπὸ τοὺς τριηράρχους ὄχι μόνον μὲ τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς του καὶ τῆς φυλῆς του, ἀπῆτει, ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι εἶχαν ὅπωςδήποτε διακριτὴ δι' ἄνδραγαθίαν, νὰ μὴ προδώσουν αὐτήν, καὶ ἀπὸ ἐκείνους, τῶν ὁποίων οἱ πρόγονοι ἦσαν ἐπιφανεῖς, νὰ μὴ ἀμαυρώσουν τὴν κληρονομικὴν τῶν δόξαν. Ἵπενθύμιζε συγχρόνως εἰς αὐτοὺς ὅτι ἦσαν πολῖται τῆς πλέον ἐλευθέρας πατρίδος καὶ ὅτι ὁ ἰδιωτικὸς βίος ἐκάστου ἦτο ἐξησφαλισμένος ἐντὸς αὐτῆς ἀπὸ πάσαν ἐξωθεν ἐπέμβασιν. Προσέθεσεν ἀκόμη ὅσα ὁμοια περίπου ἐκάστοτε λέγουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τοιαύτας περιστάσεις, ἐπικαλούμενοι τὸ καθήκον πρὸς τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα καὶ τοὺς πατέρας θεοὺς, καθόσον, κρίνοντες

να, ἀλλ' ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ ἐκπλήξει ὠφέλιμα νομίζοντες ἐπιβόωνται.

- .....
- 71 πάντων γὰρ δὴ ἀνακειμένων τοῖς Ἀθηναίοις ἐς τὰς ναῦς ὃ τε φόβος ἦν ὑπὲρ τοῦ μέλλοντος οὐδενὶ ἑοικώς, καὶ διὰ τὸ <ἀνώμαλον> τῆς ναυμαχίας ἀνώμαλον καὶ τὴν ἔποψιν ἐκ τῆς γῆς ἠναγκάζοντο ἔχειν. δι' ὀλίγου γὰρ οὔσης τῆς θέας καὶ οὐ πάντων ἅμα ἐς τὸ αὐτὸ σκοπούντων, εἰ μὲν τινας ἴδοιεν πῆ τοὺς σφετέρους ἐπικρατοῦντας, ἀνεθάρσυσάν τε ἂν καὶ πρὸς ἀνάκλησιν θεῶν μὴ στερῆσαι σφᾶς τῆς σωτηρίας ἐτρέποντο, οἱ δ' ἐπὶ τὸ ἠσσωμένοι βλέψαντες ὀλοφυρμῶ τε ἅμα μετὰ βοῆς ἐχρῶντο καὶ ἀπὸ τῶν δρωμένων τῆς ὄψεως καὶ τὴν γνώμην μᾶλλον τῶν ἐν τῷ ἔργῳ ἔδουλοῦντο· ἄλλοι δὲ καὶ πρὸς ἀντίπαλόν τι τῆς ναυμαχίας ἀπιδόντες, διὰ τὸ ἀκρίτως ξυνεχῆς τῆς ἀμίλλης καὶ τοῖς σώμασιν αὐτοῖς ἴσα τῇ δόξῃ περιδεῶς ξυναπονεύοντες ἐν τοῖς χαλεπώτατα διήγον· αἰεὶ γὰρ παρ' ὀλίγον ἢ διέφευγον ἢ ἀπώλλυντο. ἦν τε ἐν τῷ αὐτῷ στρατεύματι τῶν Ἀθηναίων, ἕως ἀγχώμαλα ἐναυμάχουν, πάντα ὁμοῦ ἀκούσαι, ὀλοφυρμὸς βοή, νικῶντες κρατούμενοι, ἄλλα ὅσα ἐν μεγάλῳ κινδύνῳ μέγα στρατόπεδον πολυκειδῆ ἀναγκάζοιτο φθέγεσθαι. παραπλήσια δὲ καὶ οἱ ἐπὶ τῶν κειῶν αὐτοῖς ἔπασχον, πρὶν γε δὴ οἱ Συρακόσιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ἐπὶ πολὺ ἀντισχούσης τῆς ναυμαχίας ἔτρεψάν τε τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἐπικείμενοι λαμπρῶς, πολλῇ κραυγῇ καὶ διακελευσμῶ χρώμενοι, κατεδίωκον ἐς τὴν γῆν.
- .....

- 75 μετὰ δὲ τοῦτο, ἐπειδὴ ἐδόκει τῷ Νικίᾳ καὶ τῷ Δημοσθένει ἱκανῶς παρεσκευάσθαι, καὶ ἡ ἀνάστασις ἤδη τοῦ στρατεύματος

αὐτὰ χρήσιμα εἰς τὴν παροῦσαν φοβερὰν στιγμὴν, τὰ ἐπικαλοῦνται, χωρὶς ὄχι ἀποτρέπωνται ἐκ τοῦ φόβου μήπως θεωρηθοῦν λέγοντες τετριμμένα πράγματα.

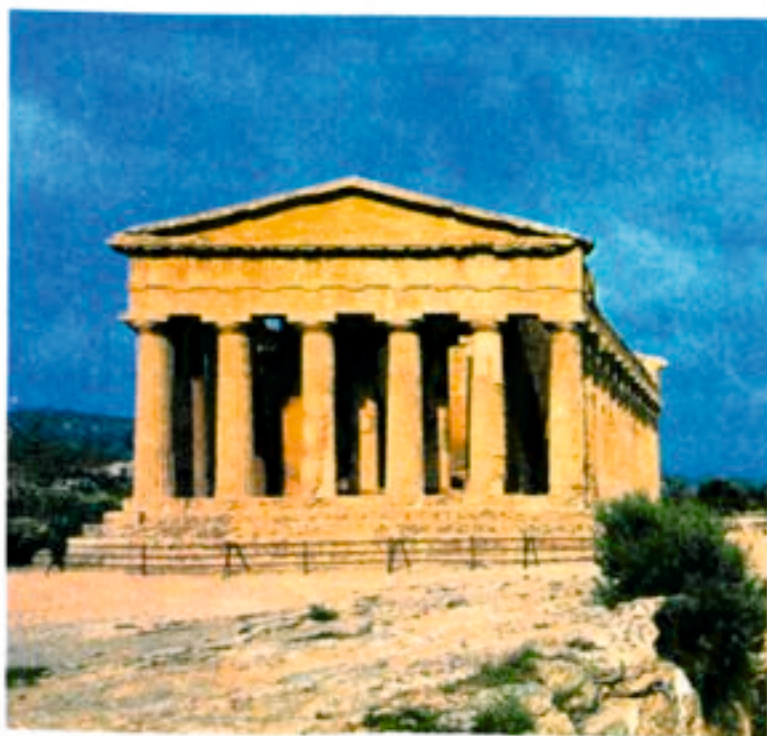
- .....
- 71 Ἐπειδὴ ὅλας τῶν τὰς ἐλπίδας οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀναθέσει εἰς τὸν στόλον, ὁ φόβος τῶν περὶ τοῦ μέλλοντος ἦτο μεγαλύτερος παρά ποτε ἄλλοτε, καὶ ἐπειδὴ αἱ τύχαι τῆς ναυμαχίας ἐνηλλάσσοντο, τὸ αὐτὸ κατ' ἀνάγκην συνέβαινε καὶ εἰς τὰς περὶ αὐτῆς ἐντυπώσεις τῶν ἐκ τῆς
- 3 Ξηρᾶς. Διότι, εὐρισκόμενοι παρά πολὺ πλησίον τῶν γινομένων, καὶ κοιτάζοντες πρὸς διάφορα σημεῖα ἕκαστος, ὁσάκις μερικοὶ ἤθελαν ἰδεῖν πουθενὰ τοὺς ἰδικούς τῶν ἐπικρατοῦντας, ἀνελάμβαναν θάρρος καὶ ἤρχιζαν ἀπευθύνοντες ἐπικλήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς, ὅπως μὴ τοὺς ματαιώσουν τὴν ἐλπίδα τῆς αἰσίας παλινοστήσεώς τῶν. Ἄλλοι πάλιν, βλέποντες εἰς ἄλλο σημεῖον τῆς ναυμαχίας ἠττωμένους τοὺς ἰδικούς τῶν, ἐξέφεραν κραυγὰς καὶ ὀλοφυρμούς, ἐνῶ συγχρόνως ἡ θεὰ τῶν γινομένων κατέβαλλε τὸ φρόνημά τῶν περισσότερον ἀπὸ τὸ τῶν μαχομένων. Καὶ πάλιν ἄλλοι, τῶν ὁποίων τὸ βλέμμα προσηλῶντο εἰς σημεῖον, ὅπου ἡ ναυμαχία ἦτο ἀμφίροπος, εὐρίσκοντο εἰς χειροτέραν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀγωνίαν διὰ τὸ ἐπὶ μακρὸν ἀναποφάσιστον τῆς πάλης, ἀντικατοπτρίζοντες εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς περιδεεῖς κινήσεις τοῦ σώματός τῶν, τὰς κινήσεις καὶ ἐναλλαγὰς τῶν αἰσθημάτων τῶν, διότι
- 4 ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν εἶχαν τὸ αἶσθημα ὅτι ἢ παρά τρίχα θὰ σωθοῦν ἢ παρά τρίχα θὰ χαθοῦν. Καὶ ἐφόσον ἡ νίκη ἦτον ἀναποφάσιτος ἤμποροῦσε κανεὶς εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν στρατὸν, τὸν Ἀθηναϊκόν, ὡς ἀκούσῃ συγχρόνως ὅλα, ὀλοφυρμούς, ἀλαλαγμούς, «νικῶμεν», «χανόμεθα» καὶ κάθε ἄλλο εἶδος κραυγῶν, αἱ ὅποιοι δὲν ἤμποροῦν νὰ λείψουν ἀπὸ τὸ μέσον πολυαριθμοῦ στρατοῦ, εὐρισκομένου εἰς μέγαν κίνδυνον. Ἀνάλογος ἦτο καὶ ἡ ἀγωνία τῶν ἐπιβαινόντων τοῦ στόλου Ἀθηναίων, μέχρις ὅτου τέλος, μετὰ πάλιν, ἐπὶ μακρὸν παραταθεῖσαν, οἱ Συρακοῦσοι καὶ οἱ σύμμαχοί τῶν ἐξηνάγκασαν τοὺς Ἀθηναίους εἰς ὑποχώρησιν, καὶ μὴ δίδοντες εἰς αὐτοὺς οὔτε στιγμὴν ὡς ἀνασάνουν, τοὺς κατεδίωξαν θριαμβευτικῶς μέχρι τῆς παραλίας, παροτρυνόμενοι ἀμοιβαίως διὰ μεγάλων κραυγῶν.
- .....

- 75 Τὴν μεθεπομένην τῆς ναυμαχίας, ὅταν ὁ Νικίας καὶ ὁ Δημοσθένης ἐθεώρησαν ὅτι αἱ ἐτοιμασίαι εἶχαν συμπληρωθῆ, ὁ στρατὸς ἐξεκίνησε

- 2 τρίτη ἡμέρα ἀπὸ τῆς ναυμαχίας ἐγίγνετο. δευρὸν οὖν ἦν οὐ καθ' ἐν
μόνον τῶν πραγμάτων, ὅτι τὰς τε ναῦς ἀπολωλεκότες πάσας
ἀπεχώρουν καὶ ἀντὶ μεγάλης ἐλπίδος καὶ αὐτοὶ καὶ ἡ πόλις κινδυ-
νεύοντες, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀπολείψει τοῦ στρατοπέδου ξυνέβαινε τῇ
- 3 τε ὄψει ἐκάστῳ ἀλγεῖνὰ καὶ τῇ γνώμῃ αἰσθέσθαι. τῶν τε γὰρ νε-
κρῶν ἀτάφων ὄντων, ὅποτε τις ἴδοι τινὰ τῶν ἐπιτηδείων κείμενον,
ἐς λύπην μετὰ φόβου καθίστατο, καὶ οἱ ζῶντες καταλειπόμενοι
τραυματῖαι τε καὶ ἀσθενεῖς πολὺ τῶν τεθνεώτων τοῖς ζῶσι λυπη-
- 4 ρότεροι ἦσαν καὶ τῶν ἀπολωλότων ἀθλιώτεροι. πρὸς γὰρ ἀντιβο-
λίαν καὶ ὀλοφυρμὸν τραπόμενοι ἐς ἀπορίαν καθίστασαν, ἄγειν τε
σφᾶς ἀξιούντες καὶ ἕνα ἕκαστον ἐπιβοῶμενοι, εἴ τινὰ πού τις ἴδοι
ἢ ἐταίρων ἢ οἰκείων, τῶν τε ξυσκήκων ἤδη ἀπιόντων ἐκκρεμαννύ-
μενοι καὶ ἐπακολουθοῦντες ἐς ὅσον δύναυτο, εἴ τῳ δὲ προλίποι ἢ
ῥάμη καὶ τὸ σῶμα, οὐκ ἄνευ ὀλίγων ἐπιθειασμῶν καὶ οἰμωγῆς
ὑπολειπόμενοι, ὥστε δάκρυσι πᾶν τὸ στράτευμα πλησθὲν καὶ ἀπο-
ρίᾳ τοιαύτῃ μὴ ῥαδίως ἀφορμᾶσθαι, καίπερ ἐκ πολεμίας τε καὶ
μείζῳ ἢ κατὰ δάκρυα τὰ μὲν πεποιθότας ἤδη, τὰ δὲ περὶ τῶν ἐν
- 5 ἀφανεί δεδιότας μὴ πάθωσι, κατήφειά τε τις ἅμα καὶ κατὰμემψις
σφῶν αὐτῶν πολλή ἦν. οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἢ πόλει ἐκπεπολιορκημένη
ἐώκεσαν ὑποφευγούσῃ, καὶ ταύτῃ οὐ σμικρᾷ· μυριάδες γὰρ τοῦ
ξύμπαντος ὄχλου οὐκ ἐλάσσους τεσσάρων ἅμα ἐπορεύοντο. καὶ
τούτων οἱ τε ἄλλοι πάντες ἔφερον ὃ τι τις ἐδύνατο ἕκαστος χρή-
σιμον, καὶ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ ἱππῆς παρὰ τὸ εἰωθὸς αὐτοὶ τὰ σφέ-
τερα αὐτῶν σιτία ὑπὸ τοῖς ὄπλοις, οἱ μὲν ἀπορίᾳ ἀκολουθῶν, οἱ δὲ
ἀπιστία· ἀπηυτομολήκεσαν γὰρ πάσαι τε καὶ οἱ πλείστοι παρα-
- 6 χρήμα. ἔφερον δὲ οὐδὲ ταῦτα ἱκανά· σίτος γὰρ οὐκέτι ἦν ἐν τῷ
στρατοπέδῳ. καὶ μὴν ἢ ἄλλη αἰκία καὶ ἡ ἰσομοιρία τῶν κακῶν,
ἔχουσά τινα ὁμως τὸ μετὰ πολλῶν κούφισιν, οὐδ' ὡς ῥαδία ἐν τῷ

- 2 τέλος. Ἡ κατάσταση τῶν Ἀθηναίων ἦτον ἀληθῶς τρομερά, ὄχι μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἀπῆρχοντο, ἀφοῦ εἶχαν χάσει ὀλόκληρον τὸν στόλον των, καὶ ἀντὶ τῶν μεγάλων ἐλπίδων, μὲ τὰς ὁποίας εἶχαν ἔλθει, δὲν ὑπελείποντο εἰς αὐτοὺς παρὰ κίνδυνοι μόνον διὰ τὸ κράτος των καὶ τοὺς ἑαυτοὺς των, ἀλλὰ καὶ δι' ὅσα ἔτυχε ν' ἀντιληφθῆ ἕκαστος κατὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ στρατοπέδου, ὀδυνηρὰ διὰ τοὺς ὀφθαλμούς καὶ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Διότι ἐπειδὴ οἱ νεκροὶ ἔμεναν ἀταφοί, ὁσάκις κανεὶς ἤθελεν ἰδεῖ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τὸ πτώμα κανενὸς ἐκ τῶν ἰδικῶν του, ἐβυθίζετο εἰς λύπην, ἀνάμικτον μὲ φόβον, ἐνῶ οἱ ἀσθενεῖς καὶ τραυματῖαι, οἱ ὁποῖοι ἐγκατελείποντο ζῶντες, ἦσαν διὰ τοὺς ζῶντας πολὺ μεγαλυτέρα αἰτία λύπης ἢ οἱ ἀποθανόντες καὶ ἦσαν
- 3 4 δυστυχέστεροι ἀπὸ τοὺς πεσόντας. Διότι διὰ τῶν ἰκεσιῶν καὶ τῶν θρήνων, εἰς τοὺς ὁποίους κατέφευγαν, ἔφεραν τοὺς ἀπερχομένους εἰς φοβερὰν ἀμηχανίαν. Ἐζήτουν νὰ τοὺς πάρουν μαζί τους καὶ ἐκάλουν ὀνομαστί κάθε φίλον καὶ συγγενὴ πού ἔβλεπαν. Ἐκρεμνῶντο ἐπάνω εἰς τοὺς συντρόφους των τοῦ καταυλισμοῦ, τὴν στιγμὴν πού ἐκεῖνοι ἔφευγαν καὶ τοὺς ἠκολούθουν ἐφρῶσιν ἠμποροῦσαν, ὅταν δ' αἱ σωματικαὶ καὶ αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις των τοὺς ἐπρόδιδαν, ἀπεσπῶντο, ἐκφέροντες ἐπικλήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ οἰμωγὰς, μόλις ἀκουομένας πλέον. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ στρατὸς ὀλόκληρος, μὲ ὀφθαλμοὺς πλημμυρισμένους ἀπὸ δάκρυα καὶ μὴ γνωρίζοντες τί νὰ κάμουν, μετὰ δυσκολίας ἀπεφάσιζαν νὰ ξεκινήσουν, μολονότι ἐπρόκειτο ν' ἀφήσουν χώραν ἐχθρικήν, καὶ τὰ δεινὰ πού εἶχαν ἤδη ὑποφέρει καὶ τὰ δεινὰ πού τοὺς ἐπεφύλαττε τὸ ἄδηλον μέλλον ἦσαν τοιαῦτα, ὁποῖα ὁσαδήποτε
- 5 δάκρυα δὲν ἠμποροῦσαν ν' ἀνακουφίσουν. Ἐπεκράτει ὡσαύτως κατῆφεια καὶ ἐντροπὴ διὰ τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχαν περιέλθει. Ἐνόμιζε κανεὶς, τῶνόντι, ὅτι ἀπετέλουν οὐσιαστικῶς ὄχι στρατόν, ἀλλὰ τὸν διαφεύγοντα πληθυσμὸν πόλεως, παραδοθείσης μετὰ μακρὰν πολιορκίαν, καὶ μάλιστα πόλεως μεγάλης. Διότι τὸ ὅλον πλῆθος τῶν συναπερχομένων δὲν ἦτο μικρότερον τῶν σαράντα χιλιάδων. Καὶ ὄχι μόνον οἱ ἄλλοι ἐβάσταζαν ὅτι καθένας ἠμποροῦσε, ἀλλὰ καὶ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ ἵππεις, παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν δι' αὐτοὺς τουλάχιστον συνήθειαν, ἐσήκωναν οἱ ἴδιοι τὰ τρόφιμά των, ἄλλοι μὲν δι' ἔλλειψιν ὑπηρετῶν καὶ ἄλλοι ἕνεκα δυσπιστίας πρὸς αὐτοὺς, καθ' ὅσον πολλοὶ ἐκ τούτων εἶχαν αὐτομολήσει καὶ προηγουμένως, ἀλλ' οἱ πλείστοι, ἀμέσως μετὰ τὴν τελευταίαν ἦτταν. Ἀλλὰ καὶ τὰ τρόφιμα αὐτὰ ἦσαν ἀνεπαρκῆ, διότι αἱ τροφαὶ τοῦ στρατοπέδου εἶχαν ἐξαντληθῆ. Καὶ ἡ ἄλλη ἀθλιότης, μολονότι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι ἐσυμμερίζοντο ἐξ ἴσου τὸ κακόν, ἔφερον, ὅπως κάθε κοινὴ μετ' ἄλλων συμφορὰ, κάποιαν ἀνακού-
- 6

- 7 παρόντι ἔδοξάζετο, ἄλλως τε καὶ ἀπὸ οἴας λαμπρότητος καὶ αὐχήματος τοῦ πρώτου ἐς οἴαν τελευτήν καὶ ταπεινότητα ἀφύκτο. μέγιστον γὰρ δὴ τὸ διάφορον τοῦτο [τῷ] Ἑλληνικῷ στρατεύματι ἐγένετο, οἷς ἀντὶ μὲν τοῦ ἄλλους δουλωσομένους ἤκειν αὐτοῖς τοῦτο μᾶλλον δεδιότας μὴ πάθωσι ξυνέβη ἀπιέναι, ἀντὶ δ' εὐχῆς τε καὶ παιάνων, μετ' ὧν ἐξέπλεον, πάλιν τούτων τοῖς ἐναντίοις ἐπιφημίμασι ἀφορμᾶσθαι, πεζοὺς τε ἀντὶ ναυβατῶν πορευομένους καὶ ὀπλιτικῶ προσέχοντας μᾶλλον ἢ ναυτικῶ, ὅμως δὲ ὑπὸ μεγέθους τοῦ ἐπικρεμαμένου ἔτι κινδύνου πάντα ταῦτα αὐτοῖς οἰστὰ ἐφαίνετο.

Ο ναός της Ομονοίας στον Ακράγαντα της Σικελίας (450-430 π.Χ.).

- φισιν, ἦτον ἐν τούτοις δυσβάστακτος εἰς τὴν παρούσαν περίστασιν.
- 7 ὅταν ἰδίως ἐσυλλογίζοντο ἀπὸ ποίαν λαμπρότητα καὶ δόξαν τῶν πρώτων ἡμερῶν εἶχαν καταλήξει εἰς τοιαύτην κατάπτωσιν. Καθόσον οὐδέποτε, πράγματι, Ἑλληνικὸν στράτευμα ὑπέστη τοιαύτην μετάπτωσιν τύχης. Ἐνῶ εἶχαν ἔλθει διὰ νὰ ὑποδουλώσουν ἄλλους, κατήντησε νὰ φεύγουν ἐκ φόβου μήπως μᾶλλον αὐτοὶ ἀντιθέτως ὑποδουλωθοῦν. Ἄντι τῶν εὐχῶν καὶ τῶν παιάνων, ὑπὸ τὴν συνοδείαν τῶν ὁποίων εἶχαν ἐκπλεύσει ἐκ Πειραιῶς, ἐξεκίνουν τώρα ἀντιθέτως, ἀκούοντες λόγους δυσσιώνους. Ἄντι νὰ ἐπιβαίνουν στόλου ὡς ναῦται, ἐπορεύοντο ἤδη πεζῇ, ὅλας τῶν τὰς ἐλπίδας ἀναθέτοντες εἰς τοὺς ὀπλίτας ἀντὶ τοῦ στόλου. Καὶ ὁμως, ἔνεκα τοῦ μεγέθους τοῦ ἐπιπρεμαμένου ἀκόμη κινδύνου, ὅλα αὐτὰ ἐφαίνοντο εἰς αὐτοὺς ἀνεκτά.

(μετάφραση Ελευθέριος Βενιζέλος)

Επιγραφή με το ψήφισμα του δήμου των Αθηναίων που αφορά στην προετοιμασία του στόλου για την σικελική εκστρατεία το 415 π.Χ. (Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο.)

ΞΕΝΟΦΩΝ

(430/425–355 π.Χ.)

103. – Κύρου ανάβασις 4, 5, 3–18

Ο Ξενοφών ήταν ανάμεσα στους Έλληνες μισθοφόρους που ακολούθησαν το 401 π.Χ. τον Κύρο στην εκστρατεία του από τη Μ. Ασία προς την πρωτεύουσα της περσικής αυτοκρατορίας Σούσα με στόχο την ανατροπή του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη, αδελφού του Κύρου. Η εκστρατεία εκείνη έληξε άδοξα, όταν στη μάχη στα Κούναξα (φθινόπωρο του 401 π.Χ.) ο Κύρος σκοτώθηκε. Στην Κύρου ανάβασις ο Ξενοφών περιγράφει ως αυτόπτης μάρτυρας την εκστρατεία αυτή. Ο τίτλος ωστόσο του έργου (ανάβασις = πορεία προς το εσωτερικό της χώρας) ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο του πρώτου βιβλίου, γιατί στα υπόλοιπα έξι βιβλία περιγράφονται οι περιπέτειες της επιστροφής των μυρίων (δηλαδή των 10.000 Ελλήνων μισθοφόρων που είχαν ακολουθήσει τον Κύρο), μέχρι να φτάσουν στη Μαύρη θάλασσα, και η πορεία τους κατόπιν προς το Βυζάντιο, όπου τελικά

- 3 ἐντεῦθεν ἐπορεύοντο διὰ χιόνος πολλῆς καὶ πεδίου σταθμοὺς τρεῖς παρασάγγας †πεντεκαίδεκα†, ὁ δὲ τρίτος ἐγένετο χαλεπὸς καὶ ἄνεμος βορρᾶς ἐναντίος ἔπει παντάπασιν ἀποκαίων πάντα καὶ
- 4 πηγνύς τοὺς ἀνθρώπους. ἔνθα δὴ τῶν μάντεων τις εἶπε σφαγιασασθαι τῷ ἀνέμῳ, καὶ σφαγιάζεται· καὶ πᾶσι δὴ περιφανῶς ἔδοξεν λῆξαι τὸ χαλεπὸν τοῦ πνεύματος. ἦν δὲ τῆς χιόνος τὸ βάθος ὀργυιὰ· ὥστε καὶ τῶν ὑποζυγίων καὶ τῶν ἀνδραπόδων πολλὰ ἀπώλετο καὶ τῶν στρατιωτῶν ὡς τριάκοντα. διεγένοντο δὲ τὴν νύκτα πῦρ καίοντες· ξύλα δ' ἦν ἐν τῷ σταθμῷ πολλὰ· οἱ δὲ ὀφεί προσιόντες ξύλα οὐκ εἶχον, οἱ οὖν πάλοι ἤκουτες καὶ τὸ πῦρ καίοντες οὐ προσίεσαν πρὸς τὸ πῦρ τοὺς ὀψίζοντας, εἰ μὴ μεταδοίεν αὐτοῖς
- 6 πυροὺς ἢ ἄλλο {τι} εἴ τι ἔχουεν βρωτόν. ἔνθα δὴ μετεδίδοσαν ἀλλήλοις ὧν εἶχον ἕκαστοι. ἔνθα δὲ τὸ πῦρ ἐκαίετο, διατηκομένης τῆς χιόνος βόθροι ἐγένοντο μεγάλοι ἔστε ἐπὶ τὸ δάπεδον· οὐ δὴ

¹ Οι σταθμοί κατά μήκος της βασιλικῆς οδοῦ στους οποίους αναπαύονταν ο βασιλιάς των Περσῶν. Οι σταθμοί ἀπέχον μεταξύ τους περίπου πέντε παρασάγγες (βλ. σὺλλ. 2).

Πορεία μέσα στο χιόνι

έπειτα από διαπραγματεύσεις εντάχθηκαν στο στρατό των Σπαρτιατών. Κατά την πορεία της καθόδου, όταν οι στρατηγοί τους συνελήφθησαν και δολοφονήθηκαν κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων, ο Ξενοφών αναδείχθηκε σε έναν από τους στρατηγούς των Μυρίων. Στην διήγησή του ο Ξενοφών υπερτονίζει ίσως τις δικές του ικανότητες και την προσφορά του σε βάρος άλλων στρατηγών, ιδιαίτερα του Σπαρτιάτη Χειρίσοφου, αλλά οι περιγραφές του είναι γλαφυρές και περιέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους ανθρώπους διάφορων περιοχών και τον τρόπο ζωής τους. Στο απόσπασμα που ακολουθεί περιγράφονται οι ταλαιπωρίες των Μυρίων στις περιοχές της χιονισμένης Αρμενίας μέχρι να φτάσουν στην Τραπεζούντα.

- 3 Απ' εκεί προχωρούσαν μέσ' από πολύ χιόνι στην πεδιάδα τρεις σταθμούς.² πέντε παρασάγγες.³ Και τον τρίτο σταθμό τον βάδισαν δύσκολα, γιατί φυσούσε βοριάς, που τους χτυπούσε κατά πρόσωπο κι έκαι-
- 4 γε τελειώς τα πάντα και πάγωνε τους ανθρώπους. Τότε ένας απ' τους μάντεις είπε να προσφέρουν θυσία στον άνεμο κι επρόσφεραν. Και πράγματι όλοι το είδαν ολοφάνερα πως σταμάτησε η δύναμη τ' ανέμου. Αλλά του χιονιού το βάθος ήταν μια οργιά· γι' αυτό χάθηκαν και υποζύγια και πολλοί αιχμάλωτοι και ως τριάντα στρατιώτες.
- 5 Οπωσδήποτε τη νύχτα εκείνη την πέρασαν ανάβοντας φωτιές, γιατί τα ξύλα στο σταθμό ήταν άφθονα. Όσοι όμως έφθαναν αργά, δεν είχαν ξύλα. Εκείνοι λοιπόν που είχαν φθάσει πρώτα και είχαν ανάψει τη φωτιά, δεν άφηναν να πλησιάζουν σ' αυτήν εκείνους που έρχονταν α-
- 6 γότερα, παρά μόνο αν τους έδιναν σιτάρι ή κάτι άλλο φαγώσιμο απ' αυτά που είχαν. Κατ' αυτό τον τρόπο έδινε ο ένας στον άλλο ό,τι είχαν καθένας. Κι όταν έκαιε η φωτιά έλυωνε το χιόνι και γίνονταν μεγάλοι λάκκοι μέχρι το έδαφος· εκεί, φυσικά, μπορούσε κανείς να μετρήσει το βάθος του χιονιού.

² Περσικό μέτρο μήκους (περ. 5-6 χλμ.).

- 7 παρὴν μετρεῖν τὸ βάθος τῆς χιόνος. ἐντεῦθεν δὲ τὴν ἐπιούσαν ἡμέραν ὅλην ἐπορεύοντο διὰ χιόνος, καὶ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων ἐβουλίμασαν. Ξενοφῶν δ' ὀπισθοφυλακῶν καὶ καταλαμβάνων τοὺς
- 8 πίπτοντας τῶν ἀνθρώπων ἠγνόει ὅτι τὸ πάθος εἶη. ἐπεὶ δὲ εἶπέ τις αὐτῷ τῶν ἐμπείρων ὅτι σαφῶς βουλιμῶσι κἄν τι φάγωσιν ἀναστήσονται, περιῶν περὶ τὰ ὑποζύγια, εἴ ποῦ τι ὄρη βρωτόν, διεδίδου καὶ διέπεπε διδόντας τοὺς δυναμένους περιτρέχειν τοῖς
- 9 βουλιμῶσι. ἐπεὶ δὲ τι ἐμφάγοιεν, ἀνίσταντο καὶ ἐπορεύοντο. πορευομένων δὲ Χειρίσοφος μὲν ἀμφὶ κνέφας πρὸς κώμην ἀφικνεῖται, καὶ ὑδροφορούσας ἐκ τῆς κώμης πρὸς τῇ κρήνῃ γυναῖκας
- 10 καὶ κόρας καταλαμβάνει ἔμπροσθεν τοῦ ἐρύματος. αὗται ἡρώτων αὐτοὺς τίνας εἶεν. ὁ δ' ἐρμηνεύς εἶπε περαιοσὶ ὅτι παρὰ βασιλέως πορεύονται πρὸς τὸν σατράπην. αἱ δὲ ἀπεκρίναντο ὅτι οὐκ ἐνταῦθα εἶη, ἀλλ' ἀπέχει ὅσον παρασάγγην. οἱ δ' ἐπεὶ ὄψε ἦν, πρὸς τὸν
- 11 κώμαρχον συνεισέρχονται εἰς τὸ ἔρυμα σὺν ταῖς ὑδροφόροις. Χειρίσοφος μὲν οὖν καὶ ὅσον ἐδυνήθησαν τοῦ στρατεύματος ἐνταῦθα ἐστρατοπεδεύσαντο, τῶν δ' ἄλλων στρατιωτῶν οἱ μὴ δυνάμενοι διατελέσαι τὴν ὁδὸν ἐνκτέρεισαν ἄσιτοι καὶ ἄνευ πυρός· καὶ ἐν
- 12 ταῖθ' αὖτις ἀπώλοντο τῶν στρατιωτῶν. ἐφείποντο δὲ τῶν πολεμίων συνειλεγμένοι τινὲς καὶ τὰ μὴ δυνάμενα τῶν ὑποζυγίων ἤρπαζον καὶ ἀλλήλοις ἐμάχοντο περὶ αὐτῶν. εἰλείποντο δὲ τῶν στρατιωτῶν οἱ τε διεφθαρμένοι ὑπὸ τῆς χιόνος τοὺς ὀφθαλμοὺς οἱ
- 13 τε ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ τοὺς δακτύλους τῶν ποδῶν ἀποσεισηπότες. ἦν δὲ τοῖς μὲν ὀφθαλμοῖς ἐπικούρημα τῆς χιόνος εἴ τις μέλαν τι ἔχων πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἐπορεύετο, τῶν δὲ ποδῶν εἴ τις κινόιτο καὶ
- 14 μηδέποτε ἡσυχίαν ἔχοι καὶ εἰς τὴν νύκτα ὑπολύοιτο· ὅσοι δὲ ὑποδεδεμένοι ἐκοιμῶντο, εἰσεδύοντο εἰς τοὺς πόδας οἱ ἱμάντες καὶ τὰ ὑποδήματα περιεπήγνυντο· καὶ γὰρ ἦσαν, ἐπεὶ ἐπέλιπε τὰ ἀρχαῖα ὑποδήματα, καρβάταιναι πεποιημένοι ἐκ τῶν νεοδάρτων βοῶν.
- 15 διὰ τὰς τοιαύτας οὖν ἀνάγκας ὑπελείποντό τινες τῶν στρατιωτῶν· καὶ ἰδόντες μέλαν τι χωρίον διὰ τὸ ἐκλελοιπέναι αὐτόθι τὴν χιόνα εἶκαζον τετηκέναι· καὶ ἐτετήκει διὰ κρήνην τιὰ ἢ πλησίον ἦν

- 7   Απ' εκεί την επομένη ημέρα ολόκληρη βάδιζαν ανάμεσα στο χιόνι και πολλοί απ' τους ανθρώπους κατεβλήθησαν από την πείνα. Και ο Ξενοφών που ηγείτο της οπισθοφυλακής και συναντούσεν εκείνους
- 8   που έπεφταν, δεν ήξερε τι πάθαιναν. Όταν όμως κάποιος απ' αυτούς που είχαν πείρα του είπε πως ήταν φανερό ότι είχαν εξαντληθεί από την πείνα και, αν φάνε κάτι, θα σηκωθούν, περιήλθε εκεί που ήταν τα υποζύγια κι όπου έβλεπε κάτι φαγώσιμο, το μοίραζε και έστελνε εκείνους που μπορούσαν να τρέχουν, για να τα δίνουν στους εξαντλημένους από την πείνα. Κι αυτοί όταν έτρωγαν κάτι, σηκώνονταν και προχωρούσαν. Και προχωρώντας ο Χειρίσοφος, προς το βραδάκι, φθάνει σ' ένα χωριό και εμπρός από το τείχος του χωριού βρίσκει κοντά στη βρύση γυναίκες και κοπέλλες από το χωριό. Αυτές τους ρωτούσαν ποιοι είναι. Κι ο διερμηνέας τους είπε σε γλώσσα περσική ότι έρχονται από το βασιλιά προς το σατράπη. Εκείνες τότε τους είπαν ότι ο σατράπης δεν ήταν εκεί, αλλ' ήταν ένα παρασάγγη μακριά. Κι οι Έλληνες επειδή ήταν αργά, μπήκαν μαζί με τις γυναίκες που έφερναν το νερό μέσα στο τείχος και πήγαν να βρουν τον αρχηγό του χωριού.
- 11   Ο Χειρίσοφος λοιπόν και όσοι από το στράτευμα μπορούσαν να βαδίσουν και να φθάσουν στο χωριό εστρατοπέδευαν εκεί, ενώ οι άλλοι στρατιώτες που δεν μπορούσαν να διανύσουν το δρόμο ως το χωριό, πέρασαν τη νύχτα χωρίς φαγητό και χωρίς φωτιά και γι' αυτό και εδώ χάθηκαν μερικοί στρατιώτες. Από τους εχθρούς, εξ άλλου, τους ακολουθούσαν μερικές ομάδες και άρπαζαν όσα υποζύγια δεν μπορούσαν να βαδίσουν και μάλιστα μάλωναν μεταξύ τους γι' αυτά. Από τους Έλληνες στρατιώτες επίσης έμεναν πίσω και όσοι από το χιόνι είχαν χάσει την όρασή τους και όσοι από το κρύο είχαν πάθει κρυσπαγήματα και τους είχαν σαπίσει τα δάχτυλα των ποδιών. Προφυλακτικό μέσο για τα μάτια ήταν να κρατεί κανείς την ώρα της πορείας κάτι μαύρο πράγμα εμπρός στα μάτια του και για τα πόδια να κινείται συνεχώς και να μην σταματά καθόλου και τη νύχτα να βγάζει τα παπούτσια του. Γιατί όσοι κοιμώνταν με φορεμένα τα παπούτσια, τα λουριά των παπουτσιών χώνονταν μέσα στα πόδια και τα παπούτσια γύρω γύρω κοκκάλιαζαν, γιατί τότε, επειδή τα παλαιά τους τα παπούτσια είχαν καταστραφεί, φορούσαν τσαρούχια, που είχαν φτιάξει από δέρματα βοδιών, που μόλις τα είχαν γδάρει.
- 15   Εξ αιτίας λοιπόν αυτών των κακουχιών μερικοί στρατιώτες έμεναν πίσω και, όταν είδαν μια τοποθεσία που ήταν μαύρη, γιατί εκεί δεν υπήρχε χιόνι, συμπέραιναν πως είχε λιώσει. Και πράγματι είχε λιώσει το χιόνι εξ αιτίας μιας βρύσης, η οποία εκεί κοντά, σε μια δασώδη

- ἀτιμίζουσα ἐν νάπη. ἐνταῦθ' ἐκτραπόμενοι ἐκάθηντο καὶ οὐκ ἔφα-
16 σαν πορεύεσθαι. ὁ δὲ Ξενοφῶν ἔχων ὀπισθοφύλακας ὡς ἤσθετο,
ἔδειτο αὐτῶν πάσῃ τέχνῃ καὶ μηχανῇ μὴ ἀπολείπεσθαι, λέγων ὅτι
ἔπονται πολλοὶ πολέμοι συνειλεγμένοι, καὶ τελευτῶν ἐχαλέπαιεν.
17 οἱ δὲ σφάττειν ἐκέλευον· οὐ γὰρ ἂν δύνασθαι πορευθῆναι. ἐνταῦθα
ἔδοξε κράτιστον εἶναι τοὺς ἐπομένους πολεμίους φοβῆσαι, εἴ τις
δύναίτο, μὴ ἐπίοιεν τοῖς κάμνουσι. καὶ ἦν μὲν σκότος ἤδη, οἱ δὲ
18 προσῆσαν πολλῶ θορύβῳ ἀμφὶ ὧν εἶχον διαφερόμενοι. ἔνθα δὴ οἱ
ὀπισθοφύλακες, ἅτε ὑγαιίνοντες, ἐξαναστάντες ἔδραμον εἰς τοὺς
πολεμίους· οἱ δὲ κάμνοντες ἀνακραγόντες ὅσον ἐδύναντο μέγιστον
τὰς ἀσπίδας πρὸς τὰ δόρατα ἔκρουσαν. οἱ δὲ πολέμοι δείσαντες
ἦκαν ἑαυτοὺς κατὰ τῆς χιόνης εἰς τὴν νάπην, καὶ οὐδεὶς ἔτι οὐδα-
μοῦ ἐφθέγγατο.

- κοιλάδα, έβγαζε ατμούς. Προς τα εκεί οι στρατιώτες, ξεστρατίζοντας, εκάθιζαν και ηρνούντο να συνεχίζουν την πορεία. Ο Ξενοφών τότε, που διοικούσε τους οπισθοφύλακες, μόλις το αντελήφθη, τους παρακαλούσε με κάθε τρόπο και με κάθε τέχνασμα να μη μένουν πίσω, λέγοντάς τους ότι ακολουθούν εχθροί πολλοί, συγκεντρωμένοι, και στο τέλος χρησιμοποιούσε και το θυμό. Εκείνοι όμως τον παρακαλούσαν να τους σφάξει, γιατί δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν. Τότε του φάνηκε πως το καλύτερο που είχε να κάμει ήταν να προκαλέσει φόβο στους εχθρούς που ακολουθούσαν, αν μπορούσε, ώστε να μην επιτεθούν στους άρρωστους αυτούς στρατιώτες. Ήταν πια σκοτάδι, όταν οι εχθροί πλησίαζαν με θόρυβο μεγάλο, γιατί μάλωναν για εκείνα που είχαν αρπάξει. Τότε λοιπόν οι στρατιώτες της οπισθοφυλακής, που ήταν υγιείς, πετάχτηκαν επάνω κι έτρεξαν εναντίον των εχθρών και παράλληλα οι άρρωστοι φωνάζοντας όσο γινόταν δυνατώτερα χτύπησαν τις ασπίδες με τα δόρατα. Κατόπιν αυτών οι εχθροί φοβήθηκαν και ρίχθηκαν μέσ' απ' τα χιόνια στη δασώδη κοιλάδα και δεν ακούσθηκε πια από πουθενά φωνή εχθρική.

(μετάφραση Χρίστος Θεοδωράτος)

ΞΕΝΟΦΩΝ

104. – Κύρου ανάβασις 6, 1, 1–13

Στο απόσπασμα που ακολουθεί περιγράφεται μια γιορτή που διοργάνωσε ο στρατός των Μυρρίων, όταν βρισκόταν στην παραλιακή πόλη του Πόντου Κοτύωρα, προς τιμήν των απεσταλμένων του βασιλιά της Παφλαγονίας Κορύλα (η Παφλαγονία ήταν ορεινή περιοχή μεταξύ Βιθυνίας και Πόντου). Οι απεσταλμένοι του βασιλιά επεδίωκαν ειρηνική συνεννόηση με τους Μυρρίους, οι οποίοι όμως επιφυλάχθηκαν να απαντήσουν την επόμενη μέρα. Το βράδυ αστόσο διοργάνωσαν γιορτή, στην οποία προσκάλεσαν, εκτός των απει-

- 1 ἐκ τούτου δὲ ἐν τῇ διατριβῇ οἱ μὲν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς ἔζων, οἱ δὲ καὶ ληζόμενοι ἐκ τῆς Παφλαγονίας, ἐκλώπευον δὲ καὶ οἱ Παφλαγῶνες εὖ μάλα τοὺς ἀποσκεδανυμένους, καὶ τῆς νυκτὸς τοὺς πρόσω σκηνοῦντας ἐπειρῶντο κακοουργεῖν¹ καὶ πολεμικώτατα πρὸς ἀλλήλους εἶχον ἐκ τούτων, ὁ δὲ Κορύλας, ὃς ἐτύγχανε τότε Παφλαγονίας ἄρχων, πέμπει παρὰ τοὺς Ἕλληνας πρέσβεις ἔχοντας ἵππους καὶ στολὰς καλὰς, λέγοντας ὅτι Κορύλας ἔτοιμος εἶη τοὺς
- 2 Ἕλληνας μῆτε ἀδικεῖν μῆτε ἀδικεῖσθαι, οἱ δὲ στρατηγοὶ ἀπεκρίναντο ὅτι περὶ μὲν τούτων σὺν τῇ στρατιᾷ βουλευσούντο, ἐπὶ ξένια δὲ ἐδέχοντο αὐτούς· παρεκάλεσαν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἀνδρῶν οὓς
- 3 ἐδόκουν δικαιοτάτους εἶναι, θύσαντες δὲ βοῦς τῶν αἰχμαλώτων καὶ ἄλλα ἱερεῖα εὐωχίαν μὲν ἀρκοῦσαν παρεῖχον, κατακέιμενοι δὲ ἐν σκίμποισιν ἐδείπνουν, καὶ ἔπινον ἐκ κερατίνων ποτηρίων, οἷς
- 4 ἐνετύγχανον ἐν τῇ χώρᾳ, ἐπεὶ δὲ σπονδαὶ τε ἐγένοντο καὶ ἐπαιάνισαν, ἀνέστησαν πρῶτον μὲν Θρᾶκες καὶ πρὸς αὐτὸν ὤρχήσαντο σὺν τοῖς ὄπλοις καὶ ἤλλοντο ὑψηλά τε καὶ κούφως καὶ ταῖς μα-

¹ Στο τέλος του συμποσίου προσέφεραν σπονδή στον αγαθὸ δαίμονα και τραγουδοῦσαν τον παιάνα.

Χορευτική ανάπαυλα

σταλμένων, εκλεκτούς πολίτες των Κοτύωρων και της Σινάπης. Το πρώτο μέρος της γιορτής που περιγράφεται περιλάμβανε θυσία, δείπνο, σπονδές και την ευχαριστήρια οδή προς τους θεούς, τον παιάνα. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάστηκαν διάφοροι πολεμικοί χοροί (όπως ακριβώς στα συνηθισμένα συμπόσια το δείπνο ακολουθούσε τραγούδι, χορός ή παντομίμα, ακόμη και ακροβατικά, από επαγγελματίες καλλιτέχνες). Η λεπτομερής περιγραφή του Ξενοφώντα προσφέρει μια σπάνια εικόνα του συγκεκριμένου είδους χορών.

- 1 Έπειτα απ' αυτά τα γεγονότα κατά την παραμονή τους στα Κοτύωρα άλλοι ζούσαν αγοράζοντας τα τρόφιμα από την αγορά κι άλλοι λεηλατώντας την Παφλαγονία. Ληλατούσαν όμως κι οι Παφλαγόνες με πολλή επιτηδειότητα όσους ήταν σκορπισμένοι και προσπαθούσαν να κακοποιούν όσους κατεσχώνωναν τη νύχτα μακριά. Απ' αυτές τις πράξεις οι Έλληνες κι οι Παφλαγόνες ήταν μεταξύ τους σε σχέσεις εχθρικότητας.
- 2 Ο Κορύλας λοιπόν, που τότε συνέβαινε να είναι αρχηγός των Παφλαγόνων, στέλνει στους Έλληνες απεσταλμένους με άλογα και ωραίες στολές να τους ειπούν πως ήταν πρόθυμος μήτε να αδικεί τους
- 3 Έλληνες, αλλά και μήτε να αδικείται. Οι στρατηγοί όμως αποκρίθηκαν ότι γι' αυτό το ζήτημα θα αποφασίσουν μαζί με το στρατό, δέχθηκαν όμως να τους φιλοξενήσουν. Στη φιλοξενία προσκάλεσαν κι από τους Έλληνες όσους εθεωρούσαν κατ' εξοχήν αξίους μιας τέτοιας τιμής.
- 4 Αφού λοιπόν θυσίασαν βόδια, που είχαν πάρει από τους εχθρούς και άλλα ζώα κατάλληλα για θυσία, οργάνωσαν ένα μεγάλο συμπόσιο κι εδειπνούσαν ξαπλωμένοι σε στοιβάδες φύλλων από δένδρα κι έπιναν κρασί από κεράτινα ποτήρια, που τα εύρισκαν εκεί σ' αυτή τη χώρα.
- 5 Όταν έκαμαν σπονδές κι ετραγούδησαν τον παιάνα, πρώτα σηκώθηκαν θράκες και, συνοδεία αυλού, χόρεψαν οπλισμένοι και πηδού-

χαίραις ἐχρῶντο· τέλος δὲ ὁ ἕτερος τὸν ἕτερον παίει, ὡς πᾶσιν
 6 ἐδόκει {πεπληγέναι τὸν ἄνδρα}· ὁ δ' ἔπεσε τεχνικῶς πως, καὶ
 ἀνέκραγον οἱ Παφλαγόνες. καὶ ὁ μὲν σκυλεύσας τὰ ὄπλα τοῦ ἑτέ-
 ρου ἐξήει ἄδων τὸν Σιτάλκαν· ἄλλοι δὲ τῶν Θρακῶν τὸν ἕτερον
 7 ἐξέφερον ὡς τεθνηκότα· ἦν δὲ οὐδὲν πεποισθῶς, μετὰ τοῦτο Αἰνιά-
 νες καὶ Μάγνητες ἀνέστησαν, οἱ ἄρχοῦντο τὴν καρπαίαν καλου-
 8 μένην ἐν τοῖς ὄπλοις, ὁ δὲ τρόπος τῆς ὀρχήσεως ἦν, ὁ μὲν παρα-
 θέμενος τὰ ὄπλα σπείρει καὶ ζευγηλατεῖ, πυκνὰ δὲ στρεφόμενος ὡς
 φοβούμενος, ληστής δὲ προσέρχεται· ὁ δ' ἐπειδὴν προῖδηται, ἀπα-
 ντῆ ἀρπάσας τὰ ὄπλα καὶ μάχεται πρὸ τοῦ ζεύγους· καὶ οὗτοι
 9 ταῦτ' ἐποιοῦν ἐν ῥυθμῷ πρὸς τὸν αὐλόν· καὶ τέλος ὁ ληστής δήσας
 τὸν ἄνδρα καὶ τὸ ζεύγος ἀπάγει· ἐνίοτε δὲ καὶ ὁ ζευγηλάτης τὸν
 ληστήν· εἶτα παρὰ τοὺς βούς ζεύξας ὀπίσω τὰ χεῖρε δεδεμένοι
 ἐλαύνει. μετὰ τοῦτο Μυσοὺς εἰσήλθεν ἐν ἑκατέρῃ τῇ χειρὶ ἔχων
 πέλτην, καὶ τοτὲ μὲν ὡς δύο ἀντιταττομένων μιμούμενος ἄρχετο,
 10 τοτὲ δὲ ὡς πρὸς ἓνα ἐχρήτο ταῖς πέλταις, ποτὲ δ' ἐδουεῖτο καὶ ἐξε-
 κυβίστα ἔχων τὰς πέλτας, ὥστε ὄψιν καλὴν φαίνοσθαι. τέλος δὲ
 τὸ περσικὸν ἄρχετο κρούων τὰς πέλτας καὶ ἄκλαζε καὶ ἐξανί-
 11 στατο· καὶ ταῦτα πάντα ἐν ῥυθμῷ ἐποίει πρὸς τὸν αὐλόν, ἐπὶ δὲ
 τούτῳ {ἐπιόντες} οἱ Μαντιεῖς καὶ ἄλλοι τιτὲς τῶν Ἀρκάδων
 ἀναστάντες ἐξοπλισάμενοι ὡς ἐδύναντο κάλλιστα ἦσαν τε ἐν
 ῥυθμῷ πρὸς τὸν ἐνόπλιον ῥυθμὸν αὐλούμενοι καὶ ἐπαιάνισαν καὶ
 ἄρχησαντο ὡσπερ ἐν ταῖς πρὸς τοὺς θεοὺς προσόδοις. ὀρώντες δὲ
 οἱ Παφλαγόνες δεινὰ ἐποιοῦντο πάσας τὰς ὀρχήσεις ἐν ὄπλοις
 12 εἶναι, ἐπὶ τούτοις ὀρών ὁ Μυσοὺς ἐκπεπληγμένους αὐτούς, πείσας
 τῶν Ἀρκάδων τιτὰ πεπαμένον ὀρχηστρίδα εἰσάγει σκευάσας ὡς

² Νικητήριο ἄσμα που εἶχε πάρει το ὄνομά του ἀπὸ τὸν βασιλιά των Οὐρουσῶν τῆς Θράκης Σιτάλκη, γνωστό, μεταξύ ἄλλων, για τὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τοῦ βασιλιά τῆς Μακεδονίας Περδίκκα (429 π.Χ.).

³ Οἱ Αἰνιάνες ἦταν λαὸς τῆς Θεσσαλίας που ζοῦσε στὴν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ ποταμοῦ. Οἱ Μάγνητες κατοικοῦσαν στὴν ορεινὴ περιοχή τῆς Ὑσσας καὶ τοῦ Πηλίου.

σαν ψηλά και ελαφρά, κρατώντας και τα μαχαίρια τους. Τέλος κτυπά
 6 ο ένας τον άλλον ώστε να φανεί σ' όλους πως τον πλήγωσε· κι ο πλη-
 γωμένος έπεσε κάτω με αρκετή τέχνη. Και οι Παφλαγόνες φώναξαν
 δυνατά. Τότε ο νικητής εσκώλευσε τα όπλα του νικημένου και βγήκε
 από τον τόπο που χόρευαν, τραγουδώντας το τραγούδι του Σιτάλκα,⁴
 ενώ άλλοι θράκες μετέφεραν έξω τον νικημένο, που τάχα ήταν νε-
 κρός, πράγματι όμως τίποτε δεν είχε πάθει.

7 Ακολούθως σηκώθηκαν Αινιάνες και Μάγνητες,⁵ που χόρευαν ένο-
 8 πλοι το χορό που λέγεται καρπαία. Ο τρόπος που χόρευαν ήταν τού-
 τος: ένας βάζει κάτω στη γη τα όπλα κι αρχίζει δήθεν να σπέρνει και
 να οδηγεί τα βόδια, συχνά όμως στρέφει προς τα πίσω το κεφάλι του,
 σα φοβισμένος, και να που άλλος παρουσιάζεται και κάνει το ληστή.
 Μόλις ο πρώτος τον ιδεί από μακριά, αρπάζει τα όπλα του από κάτω,
 τον συναντά και μάχεται μαζί του εμπρός στο ζευγάρι τα βόδια. Κι
 αυτά όλα τα έκαναν με ρυθμό σύμφωνα με τη μουσική του αυλού.
 Στο τέλος ο ληστής δένει το ζευγολάτη και φεύγει, παίρνοντας μαζί
 9 του και το ζευγάρι τα βόδια. Καμιά φορά όμως δένει ο ζευγολάτης το
 ληστή κι έπειτα ζέχνει το ληστή κοντά στα βόδια και με τα χέρια του
 δεμένα πίσω οδηγεί κι εκείνον και τα βόδια.

Έπειτα άρχισε να χορεύει ένας Μυσός⁴ κρατώντας σε κάθε του χέ-
 ρι από μια μικρή από κλωνάρια ιτιάς ασπίδα, κι άλλοτε, χορεύοντας,
 έκανε πως μαχόταν με δυο αντιπάλους κι άλλοτε χρησιμοποιούσε τις
 μικρές ασπίδες για ν' αποκρούσει τον ένα, άλλοτε πάλι, κρατώντας τις
 10 ασπίδες στροβιλιζόταν κι έκανε τούμπες προς τα πίσω κι έτσι φαινό-
 ταν ένα ωραίο θέαμα. Στο τέλος χόρευε τον περσικό χορό, κτυπώντας
 τις ασπίδες και καθόταν οκλαδόν και ξανασηκωνόταν.⁵ Κι όλ' αυτά τα
 έκανε ρυθμικά, σύμφωνα με το σκοπό που του έδινεν ο αυλός.

11 Αμέσως κατόπιν, στρατιώτες απ' τη Μαντίνεια και μερικοί άλλοι
 Αρκάδες σηκώθηκαν και, φέροντας όσο το δυνατό πιο ωραίο οπλι-
 σμό, βάδιζαν ρυθμικά σύμφωνα με τον ενόπλιο ρυθμό που έδινεν ο
 αυλός κι έπειτα τραγούδησαν τον παιάνα και χόρευαν, όπως ακριβώς
 γίνεται με την προσέλευση της ιεράς πομπής προς το βωμό. Βλέπο-
 ντας οι Παφλαγόνες έμειναν κατάπληκτοι με όλους αυτούς τους ένο-
 πλους χορούς.

12 Κατόπιν αυτών βλέποντας ο Μυσός εκείνους να τα έχουν χαμένα,
 έπεισε κάποιον Αρκάδα που είχε μια χορεύτρια και την έφερε μέσα

⁴ Η Μυσία ήταν περιοχή της βορειοδυτικής Μ. Ασίας, ανατολικά της χώρας των Τρώων.

⁵ Ο χορός αυτός ονομαζόταν και *δίκλασμα*.

- 13 *ἔδύνατο κάλλιστα καὶ ἀσπίδα δοῖς κούφην αὐτῇ, ἣ δὲ ὠρχήσατο πυρρίχην ἐλαφρῶς. ἐνταῦθα κρότος ἦν πολὺς, καὶ οἱ Παφλαγῶνες ἤρουντο εἰ καὶ γυναῖκες συνεμάχοντο αὐτοῖς, οἳ δ' ἔλεγον ὅτι αὐταὶ καὶ αἱ τρεψάμεναι εἰεν βασιλέα ἐκ τοῦ στρατοπέδου, τῇ μὲν νυκτὶ ταύτῃ τοῦτο τὸ τέλος ἐγένετο.*

Ομάδα χορευτῶν πυρρίχου χοροῦ, που χορεύουν προς τα δεξιὰ κρατώντας στο αριστερό χέρι ἀσπίδα. Αναθηματικὴ μαρμαρινὴ βάση χάλκινου ἀγάλματος, 330-320 π.Χ. (Αθήνα, Μουσείο Ἀκροπόλεως.)

- στον τόπο του χορού, αφού την ετοίμασε και την στόλισε, όσο γινόταν πιο όμορφα, και της έδωσε να κρατεί μιαν ελαφρά ασπίδα. Εκείνη χόρεψε ανάλαφρα την πυρρίχη.⁶ Τότε χαλασμός έγινε από τα χειροκροτήματα κι οι Παφλαγόνες ρώτησαν αν μαζί τους πολεμούσαν και γυναίκες. Κι εκείνοι τους είπαν πως αυτές ήταν που έτρεψαν εις φυγήν το βασιλιά απ' το στρατόπεδό του! Έτσι τελείωσε η νύχτα εκείνη.

(μετάφραση Χρίστος Θεοδωράτος)

⁶ Η πυρρίχη ήταν πολεμικός χορός που χορευόταν από οπλισμένους με περικεφαλαία, ασπίδα και δύο άνδρες, οι οποίοι με τις κινήσεις τους μιμούσαν τοπικές στρατιωτικές κινήσεις κατά την επίθεση και την άμυνα.

ΞΕΝΟΦΩΝ

105. — Ἑλληνικά 1, 7, 4-16 & 34-35

Στα Ἑλληνικά του ο Ξενοφών, επιθυμώντας να συνεχίσει το ἔργο του Θεουκιδίδη, εκθέτει την ιστορία της Ελλάδας από το 411/10 π.Χ. (χρονικό σημείο στο οποίο διακόπτεται η ιστορία του Θεουκιδίδη) μέχρι τη μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.). Ως ιστορικός ο Ξενοφών ενδιαφέρεται κυρίως για τα πολεμικά γεγονότα και αποδίδει μεγάλη σημασία στον ρόλο μεμονωμένων προσωπικοτήτων που διαθέτουν στρατιωτικές ικανότητες, ενώ αντίθετα η αναζήτηση των πραγματικών αιτιών ελάχιστα τον απασχολεί. Παρά ταύτα, δεν μπορεί παρά να διακρίνει κανείς και αξιολογικά προτιμήματα στα Ἑλληνικά: η παρουσία-

- 4 μετὰ δὲ ταῦτα ἐκκλησία ἐγένετο, ἐν ἣ τῶν στρατηγῶν κατηγοροῦν ἄλλοι τε καὶ Θηραμένης μάλιστα, δικαίους εἶναι λόγον ὑποσχεῖν διότι οὐκ ἀνείλοντο τοὺς ναυαγούς, ὅτι μὲν γὰρ οὐδενὸς ἄλλου καθήπτοντο, ἐπιστολήν ἐπέδεικνε μαρτύριον ἦν ἔπεμψαν οἱ στρατηγοὶ εἰς τὴν βουλήν καὶ εἰς τὸν δῆμον, ἄλλο οὐδὲν αἰτιώμενοι ἢ τὸν
- 5 χειμῶνα, μετὰ ταῦτα δὲ οἱ στρατηγοὶ βραχέως ἕκαστος ἀπελογήσατο (οὐ γὰρ προυτέθη σφίσι λόγος κατὰ τὸν νόμον), καὶ τὰ πεπραγμένα δεηγούντο, ὅτι αὐτοὶ μὲν ἐπὶ τοῖς πολεμίοις πλείοιεν, τὴν δὲ ἀναίρεσιν τῶν ναυαγῶν προστάξαιεν τῶν τριηράρχων ἀνδράσιν ἱκανοῖς καὶ ἐστρατηγηκόσιν ἤδη, Θηραμένει καὶ Θρασυ-
- 6 βούλῳ καὶ ἄλλοις τοιούτοις· καὶ εἶπερ γέ τινας δέοι, περὶ τῆς ἀναίρεσεως οὐδένα ἄλλον ἔχειν αὐτοὺς αἰτιάσασθαι ἢ τούτους οἷς προσετάχθη, καὶ οὐχ ὅτι γε κατηγοροῦσιν ἡμῶν, ἔφασαν, ψευδόμεθα φάσκοντες αὐτοὺς αἰτίους εἶναι, ἀλλὰ τὸ μέγεθος τοῦ χειμῶνος εἶναι τὸ καλύσαν τὴν ἀναίρεσιν, τούτων δὲ μάρτυρας παρείχοντο τοὺς κυβερνήτας καὶ ἄλλους τῶν συμπλεόντων πολ-
- 7 λούς, ταῦτα λέγοντες ἔπειθον τὸν δῆμον· ἐβούλοντο δὲ πολλοὶ τῶν ἰδιωτῶν ἐγγυᾶσθαι ἀνιστάμενοι· ἔδοξε δὲ ἀναβαλέσθαι εἰς

¹ Ἀθηναῖος πολὺ κῶς που διαδραμάτισε ενεργὸ ρόλο στην εγκαθίδρυση τοῦ ολιγαρχικοῦ καθεστώτος τῶν Ἑτρακασίων το 411 π.Χ. Ἀργότερα (404 π.Χ.) υπήρξε μέλος τῶν Τριάκοντα, ἦρθε ὁμῶς σε σύγκρουση με τοὺς εκφραστὲς αἰραίων ἀπόψεων, κυρίως τὸν Κριτία, καὶ

Η καταδίκη των στρατηγών

ση των γεγονότων είναι σε γενικές γραμμές αντικειμενική, καταβάλλεται συχνά προσπάθεια να σκιαγραφηθούν τα πρόσωπα μέσα από δημηγορίες, η περιγραφή αρκετών σκηνών γίνεται με αξιοπρόσεκτη γλαφυρότητα. Στο απόσπασμα που ακολουθεί περιγράφεται η πολέμορτη δίκη και η παράνομη καταδίκη των έξι στρατηγών που επέστρεφαν στην Αθήνα μετά την νικηφόρα ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ. και κατηγορήθηκαν, επειδή δεν είχαν περισυλλέξει από τη θάλασσα τους Αθηναίους ναυαγούς.

- 4 Έπειτα συνεδρίασε η Συνέλευση, όπου κι άλλοι κατηγορήσαν τους στρατηγούς, ιδιαίτερα όμως ο Θηραμένης¹: έπρεπε να λογοδοτήσουν, είπε, γιατί δεν περιμάζεψαν τους ναυαγούς. Σαν απόδειξη ότι δεν έρριχαν την ευθύνη σε κανέναν άλλο, παρουσίασε το γράμμα πούχαν στείλει στη Βουλή και στη Συνέλευση, όπου ανάφεραν ως μόνη δικαιολογία την τρικυμία.
- 5 Τότε απολογήθηκαν ένας ένας οι στρατηγοί —σύντομα, γιατί δεν τους δόθηκε ο νόμιμος χρόνος— και διηγήθηκαν τι είχαν κάνει: οι ίδιοι, είπαν, κίνησαν να επιτεθούν στον εχθρό, αναθέτοντας την περισυλλογή των ναυαγών σε μερικούς τριηράρχους, ανθρώπους ικανούς και
- 6 που είχαν προϋπηρετήσει σα στρατηγοί —το Θηραμένη, το Θρασύβουλο κι άλλους σαν κι αυτούς. Αν κάποιος έπρεπε οπωσδήποτε να κατηγορηθούν σχετικά με την περισυλλογή των ναυαγών, δεν ήταν άλλοι από κείνους, που τους είχε ανατεθεί. «Αλλά μ' όλο που μας κατηγορούν», είπαν, «εμείς δε θα πούμε βέβαια ψέματα ότι εκείνοι φταίνε. Η δύναμη της τρικυμίας ήταν που εμπόδισε την περισυλλογή των ναυαγών». Επικαλέστηκαν και μάρτυρες για τούτα τους κυβερνήτες των πλοίων και πολλούς άλλους συμπολεμιστές τους. Τα λόγια τους άρχισαν να πείθουν το λαό, τόσο που σηκώθηκαν κάμποσοι πολίτες, πρόθυμοι να εγγυηθούν γι' αυτούς. Επειδή ωστόσο ήταν κιόλας
- 7

εξετέλεσθε. Ως τριηράρχος ήταν μεταξύ αυτών που είχαν επιφορτιστεί με την περισυλλογή των ναυαγών μετά την ναυμαχία των Αργινουσών. Κατηγόρησε τους στρατηγούς προφανώς για να σώσει τον εαυτό του.

- 8 *έτεραν ἐκκλησίαν (τότε γὰρ ὄψέ ἦν καὶ τὰς χεῖρας οὐκ ἂν καθέω-
 ρων), τὴν δὲ βουλὴν προβουλευσασαν εἰσενεγκεῖν ὄτω τρόπῳ οἱ
 ἄνδρες κρίνουντο, μετὰ δὲ ταῦτα ἐγένετο Ἀπατοῦρια, ἐν οἷς οἱ τε
 πατέρες καὶ οἱ συγγενεῖς σύνεισι σφίσιν αὐτοῖς, οἱ οὖν περὶ τὸν
 Θηραμένην παρεσκεύασαν ἀνθρώπους μέλανα ἱμάτια ἔχοντας καὶ
 ἐν χρῶ κεκαρμένους πολλοὺς ἐν ταύτῃ τῇ ἑορτῇ, ἵνα πρὸς τὴν
 ἐκκλησίαν ἤκοιεν, ὡς δὴ συγγενεῖς ὄντες τῶν ἀπολωλότων, καὶ
 Καλλίξενον ἔπεισαν ἐν τῇ βουλῇ κατηγορεῖν τῶν στρατηγῶν.
 9 ἐντεῦθεν ἐκκλησίαν ἐποίουν, εἰς ἣν ἡ βουλὴ εἰσήνεγκε τὴν ἑαυτῆς
 γνώμην Καλλίξενου εἰπόντος τήνδε· Ἐπειδὴ τῶν τε κατηγορού-
 ντων κατὰ τῶν στρατηγῶν καὶ ἐκείνων ἀπολογουμένων ἐν τῇ
 προτέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἀκηκόασι, διαψηφίσασθαι Ἀθηναίους ἅπαντας
 κατὰ φυλάς· θείναι δὲ εἰς τὴν φυλὴν ἐκάστην δύο ἰδρίας· ἐφ' ἐκά-
 στη δὲ τῇ φυλῇ κήρυκα κηρύττειν, ὄτω δοκοῦσιν ἀδικεῖν οἱ στρα-
 τηγοὶ οὐκ ἀνελόμενοι τοὺς νικήσαντας ἐν τῇ ναυμαχίᾳ, εἰς τὴν
 10 προτέραν ψηφίσασθαι, ὄτω δὲ μὴ, εἰς τὴν ὑστέραν· ἂν δὲ δόξωσιν
 ἀδικεῖν, θανάτῳ ζημιῶσαι καὶ τοῖς ἑνδεκα παραδοῦναι καὶ τὰ χρή-
 11 ματα δημοσιεῦσαι, τὸ δ' ἐπιδέκατον τῆς θεοῦ εἶναι, παρήλθε δέ τις
 εἰς τὴν ἐκκλησίαν φάσκων ἐπὶ τεύχους ἀλφίτων σωθῆναι· ἐπι-
 στέλλειν δ' αὐτῷ τοὺς ἀπολλυμένους, εἰὰν σωθῇ, ἀπαγγεῖλαι τῷ
 δήμῳ ὅτι οἱ στρατηγοὶ οὐκ ἀνείλοντο τοὺς ἀρίστους ὑπὲρ τῆς πα-
 12 τριδος γενομένου, τὸν δὲ Καλλίξενον προσεκάλεσαντο παράνομα
 φάσκοντες συγγεγραφέναι Εὐρυπτόλεμόν τε ὁ Πεισιάνακτος καὶ
 ἄλλοι τινές, τοῦ δὲ δήμου ἔνοιι ταῦτα ἐπῆνουν, τὸ δὲ πλῆθος ἐβόα
 13 δεινὸν εἶναι εἰ μὴ τις εἰάσει τὸν δῆμον πράττειν ὃ ἂν βούληται, καὶ
 ἐπὶ τούτοις εἰπόντος Λυκίσκου καὶ τούτους τῇ αὐτῇ ψήφῳ κρίνε-
 σθαι ἥπερ καὶ τοὺς στρατηγούς, εἰὰν μὴ ἀφώσι τὴν κλήσιν, ἐπεθλο-*

² Η ψηφοφορία στην εκκλησία του δήμου γινόταν συνήθως με ανάταση των χεριών.

³ Η εισαγωγή οποιασδήποτε πρότασης προς συζήτηση στην εκκλησία του δήμου προϋπέθετε ψήφισμα προκαταρκτικού σχεδίου απόφασης (προβούλευμα) από τη βουλή. Η εκκλησία μπορούσε επίσης να ζητήσει η ίδια από τη βουλή να παρουσιάσει προβούλευμα για συγκεκριμένο ζήτημα.

⁴ Τα Απατοῦρια, εορτὴ καθαρὰ ἰωνικὴ, γιορταζόταν ἀπὸ τις φρατρίες (= ομιáδες στο πλαίσιο μίας φυλῆς, που εἶχαν —τουλάχιστον ἀρχικῶς— κοινὸ πρόγονο) κατὰ τὸν μῆνα Πικασεφώνια (Οκτώβριος-Νοέμβριος).

αργά και δε θα ξεχώριζαν τα υψωμένα χέρια.⁷ αποφασίστηκε ν' αναβληθεί η υπόθεση γι' άλλη συνεδρίαση· στο μεταξύ η Βουλή θα ετοίμαζε εισήγηση για το πώς έπρεπε να δικαστούν οι κατηγορούμενοι.⁸

- 8 Έπειτα γιορτάστηκαν τα Απατούρια,⁹ όπου συνηθίζουν να συγκεντρώνονται τα μέλη των φρατριών κ' οι συγγενείς. Σ' αυτή τη γιορτή οι άνθρωποι του Θηραμένη κανόνισαν με πολλούς, από κείνους πούταν ντυμένοι στα μαύρα κ' είχαν ξυρισμένα τα κεφάλια τους, να πάνε στη Συνέλευση και να παραστήσουν τους συγγενείς των θυμάτων· παράλληλα έπεισαν τον Καλλιξένο να κατηγορήσει τους στρατηγούς στη
- 9 Βουλή. Κατόπι συχάλεσαν τη Συνέλευση, όπου η Βουλή εισηγήθηκε —με πρόταση του Καλλιξένου⁵— τ' ακόλουθα: «Μιας και στην προηγούμενη συνεδρίαση είχαν ακούσει οι Αθηναίοι και τις κατηγορίες κατά των στρατηγών και τις απολογίες τους, να ψηφίσουν τώρα όλοι κατά φυλές· για κάθε φυλή να στηθούν δύο κάλπες, και σε καθεμιά φυλή να διαλαλήσει ο κήρυκας ότι όποιος θεωρεί τους στρατηγούς ενόχους που δεν περιμάζεψαν τους νικητές της ναυμαχίας πρέπει να ρίξει την ψήφο του στην πρώτη κάλπη, κι όποιος δεν τους θεωρεί ενόχους στη
- 10 δεύτερη⁶ αν κριθούν ένοχοι να τιμωρηθούν με θάνατο και να παραδοθούν στους Έντεκα,⁷ οι περιοσίες τους να δημευτούν και το ένα δέκατο ν' αφιερωθεί στη θεά».⁸
- 11 Παρουσιάστηκε στη Συνέλευση κάποιος λέγοντας ότι είχε σωθεί πάνω σ' ένα βαρέλι αλεύρι, κι ότι οι μελλοθάνατοι τούχαν αφήσει παραγγελία, αν γλυτώσει, ν' αναφέρει στο λαό ότι οι στρατηγοί δεν περιμάζεψαν εκείνους πούχαν φανεί οι πιο άξιοι της πατρίδας. Ωστόσο ο Ευρυπτόλεμος⁹ του Πεισιάνακτος και κάποιοι άλλοι μήνυσαν τον Καλλιξένο λέγοντας ότι είχε υποβάλει παράνομη πρόταση. Μερικοί από το λαό τους επιδοχίμασαν, αλλά οι πιο πολλοί φώναξαν ότι είναι
- 12 ανήκουστο να μην αφήνουν το λαό να κάνει ό,τι θέλει. Πάνω σ' αυτό πρότεινε ο Λυκίσκος να δικαστούν κ' οι μηνυτές στην ίδια ψηφοφορία με τους στρατηγούς, αν δεν αποσύρουν τη μήνυση, και μπροστά στις

⁵ Αθηναίος δημογωγός, μέλος της βουλής.

⁶ Στην Αθήνα ο νόμος επέβαλλε μυστική ψηφοφορία κατά την εκδίκαση μιας υποθέσεως. Η πρόταση του Καλλιξένου απέβλεπε προφανώς στην κατάργηση κατ' ουσίαν της μυστικότητας της ψήφου.

⁷ Αξωματούχοι, εκλεγμένοι με κλήρο, που είχαν την ευθύνη για τις φυλακίσεις και τις εκτελέσεις.

⁸ Ενωσείται η Αθηνά ως πολιούχος θεά.

⁹ Εξάδελφος του Αλιφιλάδη και συγγενής του Περικλή του νεότερου.

- 14 *ρύβησε πάλιν ὁ ὄχλος, καὶ ἠναγκάσθησαν ἀφιέναι τὰς κλήσεις.*
 τῶν δὲ πρυτάνεων τινῶν οὐ φασκόντων προθήσειν τὴν διαψήφισιν
 15 *παρὰ τὸν νόμον, αὐτῆς Καλλίξενος ἀναβὰς κατηγορεῖ αὐτῶν τὰ*
αὐτά, οἱ δὲ ἐβόων καλεῖν τοὺς οὐ φάσκοντας. οἱ δὲ πρυτάνεις φο-
 16 *βηθέντες ὁμολόγουν πάντες προθήσειν πλὴν Σωκράτους τοῦ Σω-*
φρονίσκου· οὗτος δ' οὐκ ἔφη ἄλλ' ἢ κατὰ νόμον πάντα ποιήσειν.
μετὰ δὲ ταῦτα ἀναβὰς Εὐρυπτόλεμος ἔλεξεν ὑπὲρ τῶν στρατηγῶν
τάδε.

.....

- 34 *ταῦτ' εἰπὼν Εὐρυπτόλεμος ἔγραψε γνάμην κατὰ τὸ Καννωνοῦ*
ψήφισμα κρίνεσθαι τοὺς ἀνδρας δίχα ἕκαστον· ἢ δὲ τῆς βουλῆς ἦν
μῆ ψήφω ἅπαντας κρίνειν. τούτων δὲ διαχειροτονουμένων τὸ μὲν
πρῶτον ἔκριναν τὴν Εὐρυπτολέμου ὑπομοσαμένου δὲ Μενεκλέους
καὶ πάλιν διαχειροτονίας γενομένης ἔκριναν τὴν τῆς βουλῆς, καὶ
 35 *μετὰ ταῦτα κατεψηφίσαντο τῶν ναυμαχησάντων στρατηγῶν ὀκτώ*
ὄντων· ἀπέθανον δὲ οἱ παρόντες ἕξ, καὶ οὐ πολλῷ χρόνῳ ὕστερον
μετέμελε τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ ἐψηφίσαντο, οἷτινες τὸν δῆμον ἐξη-
πάτησαν, προβαλὰς αὐτῶν εἶναι, καὶ ἐγγνητὰς καταστήσαι, ἕως
ἂν κριθῶσιν, εἶναι δὲ καὶ Καλλίξενον τούτων, προβλήθησαν δὲ
καὶ ἄλλοι τέτταρες, καὶ ἐδέθησαν ὑπὸ τῶν ἐγγησαμένων, ὕστερον
δὲ στάσεώς τινος γενομένης, ἐν ἣ Κλεοφῶν ἀπέθανεν, ἀπέδρασαν
οὔτοι, πρὶν κριθῆναι· Καλλίξενος δὲ κατελθὼν ὅτε καὶ οἱ ἐκ Πει-
ραιῶς εἰς τὸ ἄστυ, μισούμενος ὑπὸ πάντων λιμῶ ἀπέθανεν.

10 Ο τεχνικός ὅρος προβλήθησαν που χρησιμοποιεῖται στο πρωτότυπο δηλώνει ὅτι κατηγορή-
 θηκαν δημόσια στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἢ ὁποῖα κατόπιν ἐνέγκνε τὴν παραπομπή τους
 σὲ δίαι.

- φωνές επιδοκιμασίας του όχλου εκείνοι αναγκάστηκαν ν' αποσύρουν
 14 τις μηνύσεις. Μερικοί από τους πρωτάνεις αρνήθηκαν να προχωρή-
 σουν σε παράνομη ψηφοφορία· και πάλι ανέβηκε στο βήμα ο Καλλί-
 ξενος και τους κατηγορήσε με τον ίδιο τρόπο, κι ο κόσμος φώναξε να
 15 μηνυθούν όσοι αρνούνται. Τότε οι πρωτάνεις φοβήθηκαν και δέχτηκαν
 να γίνει η ψηφοφορία —όλοι εκτός από το Σωκράτη του Σωφρονί-
 16 σκου, που δήλωσε ότι τίποτα δε θα κάνει αντίθετα με το νόμο. Κατό-
 πιν ανέβηκε στο βήμα ο Ευρυπτόλεμος κ' υπερασπίστηκε τους στρα-
 τηγούς με τ' ακόλουθα λόγια [...]

- .....
- 34 Μετά την αγόρευσή του, ο Ευρυπτόλεμος υπέβαλε γραπτή πρότα-
 ση να δικαστούν οι κατηγορούμενοι ο καθένας χωριστά, σύμφωνα με
 το ψήφισμα του Κανωνού —ενώ η πρόταση της Βουλής ήταν να δι-
 καστούν όλοι με την ίδια ψηφοφορία. Όταν ήρθε η στιγμή να διαλέ-
 ξουν με ανάταση των χεριών τη μιαν απ' τις δύο προτάσεις, δέχτηκαν
 στην αρχή την πρόταση του Ευρυπτολέμου· ο Μενεκλής όμως έκανε
 ένορκη ένσταση, έγινε καινούργια ανάταση χεριών κι αυτή τη φορά
 δέχτηκαν την πρόταση της Βουλής. Κατόπι ψήφισαν την καταδίκη των
 οχτώ στρατηγών που είχαν πάρει μέρος στη ναυμαχία, κι οι έξι που
 35 ήταν παρόντες θανατώθηκαν. Λίγον καιρό αργότερα, ωστόσο, μετά-
 νιωσαν οι Αθηναίοι και ψήφισαν την παραπομπή σε δίκη εκείνων πού-
 χαν ξεγελάσει το λαό, υποχρεώνοντάς τους να παρουσιάσουν εγγυη-
 τές ώσπου να δικαστούν· ανάμεσα σ' αυτούς ήταν κι ο Καλλίξενος.
 Παραπέμφθηκαν¹¹ κι άλλοι τέσσερεις, και οι εγγυητές τους φυλάκι-
 σαν. Αργότερα όμως, πάνω σε κάποιες ταραχές —τότε που σκοτώθη-
 κε ο Κλεοφών— οι κατηγορούμενοι δραπέτευσαν πριν δικαστούν. Ο
 Καλλίξενος ξαναγύρισε στην Αθήνα την ίδια εποχή με τους εξόριστους
 από τον Πειραιά¹² και πέθανε από την πείνα, μέσα στο γενικό μίσος.

(μετάφραση Ρόδης Ρούφος)

¹¹ Με την πτώση του καθεστώτος των Τριάκοντα το φθινόπωρο του 403 π.Χ.

ΞΕΝΟΦΩΝ

106. – Κύρου παιδεία 6, 4, 1-6 & 7, 3, 8-14

Στην Κύρου παιδεία περιγράφεται η ζωή και τα χαρακτηριστικά ενός ιδεώδους ηγεμόνα (παρόμοια έργα χαρακτηρίζονται συνήθως 'κάτοπτρα ηγεμόνων'). Ως ιδεώδης ηγεμόνας παρουσιάζεται εδώ ο βασιλιάς Κύρος ο Β' (6ος αι. π.Χ.), ιδρυτής της περσικής αυτοκρατορίας. Παρά τον τίτλο, η παιδεία του Κύρου περιγράφεται μόνο στο πρώτο βιβλίο, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζεται η ανάρρησή του στον θρόνο, η σταδιακή κατάκτηση της Ασίας και ο θάνατός του. Όλα αυτά συνδυάζονται με πλήθος τεχνικών παρατηρήσεων για την άσκηση της στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας. Τις πληροφορίες για τον Κύρο ο Ξενοφών τις αντλεί κυρίως από ελληνικές πηγές, τις εμπλουτίζει όμως με μυθοπλαστικά στοιχεία, στα οποία ανήκει και η περίφημη ιστορία της Πάνθειας, της πιστής συζύγου του βασιλιά των Σούσων Αβραδάτα. Η Πάνθεια κρατείται ως όμηρος του Κύρου, περιέξ-

- 6 4 τῇ δ' ὑστεραίᾳ πρῶν Κῦρος μὲν ἐθύετο, ὁ δ' ἄλλος στρατὸς ἀριστήσας καὶ σποινδᾶς ποιησάμενος ἐξωπλιζέτο πολλοῖς μὲν καὶ καλοῖς χιτῶσι, πολλοῖς δὲ καὶ καλοῖς θώραξι καὶ κράνεσιν· ὤπλιζον δὲ καὶ ἵππους προμετωπίδιοις καὶ προστερνιδίοις· καὶ τοῖς μὲν μοιήππους παραμηριδίοις, τοῖς δ' ὑπὸ τοῖς ἄρμασιν ὄντας παραπλευριδίοις· ὥστε ἤστραπτε μὲν χαλκῶ, ἦνθει δὲ φοινικίσι πᾶσα ἡ στρατιά.
- 2 καὶ τῷ Ἀβραδάτῃ δὲ τὸ τετράρριμον ἄρμα καὶ ἵππων ὀκτὼ παγκάλως ἐκεκόσμητο. ἐπεὶ δ' ἔμελλε τὸν λινοῦν θώρακα, ὃς ἐπιχώριος ἦν αὐτοῖς, ἐνδύεσθαι, προσφέρει αὐτῷ ἡ Πάνθεια <χρυσοῦν> καὶ χρυσοῦν κράνος καὶ περιβραχιόνια καὶ ψέλια πλατέα περὶ τοὺς καρποὺς τῶν χειρῶν καὶ χιτῶνα πορφυροῦν ποδήρη στολιδωτὸν τὰ κάτω καὶ λόφον ὑακυθινοβαφῆ. ταῦτα δ'
- 3 ἐποίησατο λάθρᾳ τοῦ ἀνδρὸς ἐκμετρησαμένη τὰ ἐκείνου ὄπλα. ὁ δὲ ἰδὼν ἐθαύμασέ τε καὶ ἐπήρετο τὴν Πάνθειαν· Οὐ δήπου, ὦ γύναι, συγκόψασα τὸν σαυτῆς κόσμον τὰ ὄπλα μοι ἐποίησω; Μὰ Δί', ἔφη ἡ Πάνθεια, οὐκ οὐκ τόν γε πλείστου ἀξίον· σὺ γὰρ ἔμογε, ἦν καὶ τοῖς ἄλλοις φανῆς οἷόσπερ ἐμοὶ δοκεῖς εἶναι, μέγιστος κό-

Πάνθεια και Αβραδάτας

γιάτας ωστόσο το γεγονός ότι ο Μήδος Αράσπας που την φύλαγε πηγαίνει στους εχθρούς, θεωρεί ότι εκείνος αυτομόλησε και ζητεί από το σύζυγό της ως χάρη να βοηθήσει τον Κύρο. Στη συνέχεια της ιστορίας, η οποία αναπτύσσεται σταδιακά μέσα στο έργο, ο Αβραδάτας ευχαριστεί τον Κύρο και πολεμώντας γενναία για χάρη του σε μια αποφασιστική μάχη βρίσκει τον θάνατο. Στο πρώτο από τα αποσπάσματα που παρατίθενται παρακάτω ο Ξενοφών αφηγείται τη σκηνή του αποχαιρετισμού του Αβραδάτα από την Πάνθεια, η οποία θυμίζει έντονα την ανάλογη σκηνή μεταξύ Έκτορος και Ανδρομάχης στην Ιλιάδα. Στο δεύτερο απόσπασμα περιγράφεται η σκηνή μετά τον θάνατο του Αβραδάτα, στην οποία η Πάνθεια προβάλλει ως ηρωίδα αρχαίας τραγωδίας.

- 6 4 Την άλλη μέρα το πρωί ο Κύρος θυσίαζε, ενώ ο άλλος στρατός, αφού γειμάτισε και έκανε σπονδές, εξοπλιζόταν φορώντας πολλούς και ωραίους χιτώνες, καθώς και ωραίους θώρακες και κράνη. Εξόπλιζαν επίσης και τ' άλογα με προκαλύμματα του μετώπου και των στέρνων. Όπλιζαν ακόμη και τα μόνιππα με προκαλύμματα των μηρών, ενώ αυτά που έσερναν τα άρματα, με προκαλύμματα των πλευρών, ώστε
- 2 όλος ο στρατός άστραφτε από χαλκό και έλαμπε από πορφύρα. Και το άρμα του Αβραδάτα με τα τέσσερα τιμόνια και τα οχτώ άλογα ήταν πολύ όμορφα στολισμένο. Τη στιγμή μάλιστα που αυτός θα φορούσε το λινό του θώρακα, σύμφωνα με τη συνήθεια του τόπου του, η Πάνθεια του πρόσφερε ένα χρυσό θώρακα και χρυσό κράνος και περιβραχιόνια, και πλατιά βραχιόλια για τους καρπούς των χεριών και κόκκινο χιτώνα που έφτανε μέχρι τα πόδια, με πτυχές στο κάτω μέρος, και λοφίο βαμμένο σε χρώμα υακίνθου. Αυτά τα ετοίμασε κρυφά από τον άντρα της, αφού πήρε τα μέτρα από τα όπλα του.
- 3 Αυτός, όταν τα είδε, τάχασε και ρώτησε την Πάνθεια: «Δεν πιστεύω να χάλασες τα στολίδια σου για να μου κάνεις όπλα;» «Μα το Δία», είπε η Πάνθεια, «όχι βέβαια τα πιο πολύτιμα· γιατί εσύ, αν φαίνεσαι και στους άλλους, όπως φαίνεσαι και σε μένα, θα είσαι το ωραιότερο στολίδι μου.» Και ενώ έλεγε αυτά, του φορούσε συνάμα τα όπλα.

σμος ἔση. ταῦτα δὲ λέγουσα ἄμα ἐνέδνε τὰ ὄπλα, καὶ λαιθάνειν μὲν ἐπειράτο, εὐλείβετο δὲ αὐτῇ τὰ δάκρυα κατὰ τῶν παρεϊῶν.

- 4 ἐπεὶ δὲ καὶ πρόσθεν ὦν ἀξιοθέατος ὁ Ἀβραδάτας ὠπλίσθη τοῖς ὄπλοις τούτοις, ἐφάνη μὲν κάλλιστος καὶ ἐλευθεριώτατος, ἅτε καὶ τῆς φύσεως ὑπαρχούσης· λαβῶν δὲ παρὰ τοῦ ὑψηλιόχου τὰς
- 5 ἡμίας παρεσκευάζετο ὡς ἀναβησόμενος ἤδη ἐπὶ τὸ ἄρμα. ἐν δὲ τούτῳ ἡ Πάνθεια ἀποχωρήσαι κελεύσασα τοὺς παρόντας πάντας ἔλεξεν· Ἄλλ' ὅτι μὲν, ὦ Ἀβραδάτα, εἴ τις καὶ ἄλλη πώποτε γυνὴ τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα μείζον τῆς αὐτῆς ψυχῆς ἐτίμησεν, οἶμαί σε γινώσκεν ὅτι καὶ ἐγὼ μία τούτων εἰμί. τί οὖν ἐμὲ δεῖ καθ' ἕνα-
στον λέγειν; τὰ γὰρ ἔργα οἶμαί σοι πιθανώτερα παρεσχῆσθαι
- 6 τῶν νῦν λεχθέντων λόγων. ὅμως δὲ οὕτως ἔχουσα πρὸς σὲ ὡσπερ σὺ οἶσθα, ἐπομύω σοι τὴν ἐμὴν καὶ σὴν φιλίαν ἢ μὴν ἐγὼ βούλεσθαι ἂν μετὰ σοῦ ἄνδρὸς ἀγαθοῦ γενομένου κουῆ γῆν ἐπίε-
σασθαι μᾶλλον ἢ ζῆν μετ' αἰσχυνομένου αἰσχυνομένη· οὕτως ἐγὼ καὶ σὲ τῶν καλλίστων καὶ ἐμαυτὴν ἠξίωκα.
- .....

- (7.3) ἐπεὶ δὲ εἶδε τὴν γυναῖκα χαμαὶ καθημένην καὶ τὸν νεκρὸν κεί-
8 μενον, ἐδάκρυσέ τε ἐπὶ τῷ πάθει καὶ εἶπε· Φεῦ, ὦ ἀγαθὴ καὶ πι-
στή ψυχῆ, οἴχη δὴ ἀπολιπὼν ἡμᾶς; καὶ ἄμα ἐδεξιούτο αὐτὸν καὶ ἡ χεὶρ τοῦ νεκροῦ ἐπηκολούθησεν· ἀπεκέκοπτο γὰρ κοπίδι ὑπὸ
9 τῶν Αἰγυπτίων. ὁ δὲ ἰδὼν πολὺ ἔτι μᾶλλον ἠλγησε· καὶ ἡ γυνὴ δὲ ἀνωδύρατο καὶ δεξαμένη δὴ παρὰ τοῦ Κύρου ἐφύλησέ τε τὴν
10 χεῖρα καὶ πάλιν ὡς οἶόν τ' ἦν προσήρμωσε, καὶ εἶπε· Καὶ τᾶλλά τοι, ὦ Κύρε, οὕτως ἔχει· ἀλλὰ τί δεῖ σε ὄραν; καὶ ταῦτα, ἔφη, οἶδ' ὅτι δι' ἐμὲ οὐχ ἠκιστα ἔπαθεν, ἴσως δὲ καὶ διὰ σέ, ὦ Κύρε, οὐδὲν ἤττον. ἐγὼ τε γὰρ ἡ μῶρα πολλὰ διεκλευόμην αὐτῷ οὕτω ποιεῖν, ὅπως σοι φίλος ἀξίως γενήσοιτο· αὐτὸς τε οἶδ' ὅτι οὗτος οὐ τοῦτ' ἐνενοεῖ ὃ τι πείσοιτο, ἀλλὰ τί ἂν σοι ποιήσας χαρίσαιτο. καὶ γὰρ οὖν, ἔφη, αὐτὸς μὲν ἀμέμπτως τετελεύτηκεν, ἐγὼ δ' ἡ
11 παρακελευομένη ζωῶσα παρακάθημαι. καὶ ὁ Κύρος χρόνον μὲν τινα σιωπῇ κατεδάκρυσεν, ἔπειτα δὲ ἐφθέγγετο· Ἄλλ' οὗτος μὲν δὴ, ὦ γύναι, ἔχει τὸ κάλλιστον τέλος· νικῶν γὰρ τετελεύτηκε· σὺ δὲ

προσπαθώντας να κρύψει τα δάκρυα που έτρεχαν στα μάγουλά της.

- 4 Όταν ο Αβραδάτας, που και πρώτα ήταν ωραίος, φόρεσε αυτά τα
 όπλα, φάνηκε πάρα πολύ όμορφος και αργοντικός, αφού και η φύση
 ήταν με το μέρος του. Στη συνέχεια πήρε από το βοηθό του τα χαλι-
 5 νάρια και ετομαζόταν πια να ανεβεί στο άρμα. Τότε η Πάνθεια πα-
 ρακάλεσε ν' απομακρυνθούν όλοι, όσοι βρίσκονταν εκεί, και του είπε:
 «Πιστεύω, Αβραδάτα, πως γνωρίζεις καλά ότι, αν υπήρξαν ποτέ γυ-
 ναίκες που αγάπησαν τον άντρα τους περισσότερο από τη ζωή τους,
 και εγώ είμαι μια απ' αυτές. Ποια η ανάγκη να αναφέρω λεπτομέ-
 ρειες; Νομίζω πως οι πράξεις μου σου είναι περισσότερο πειστικές
 6 απ' όσα σου είπα τώρα. Ωστόσο, παρά την αφοσίωσή μου για σένα,
 όπως άλλωστε το ξέρεις, σου ορκίζομαι στην αγάπη μας, ότι θα προ-
 ττιμούσα να ταφώ μαζί σου στην περίπτωση που θα αναδειχθείς γεν-
 ναίος, παρά να ζω καταντροπιασμένη μ' έναν άντρα ατιμασμένο· τό-
 σο μεγάλες φιλοδοξίες τρέφω για σένα και για τον εαυτό μου.»

. . . . .

- (7,3) Μόλις ο Κύρος είδε τη γυναίκα να κάθεται χάμω και το νεκρό ξα-
 πλωμένο καταγής, δάκρυσε για τη συμφορά και είπε: «Αλλοίμονο,
 8 μας άφησες λοιπόν κι έφυγες, γενναία και πιστή ψυχή!» Σήκωσε ταυ-
 τόχρονα τη δεξιά του νεκρού, και το χέρι ακολούθησε το δικό του,
 9 γιατί είχε κοπεί από τους Αιγυπτίους με κοπίδα. Μόλις το είδε, λυ-
 πήθηκε ακόμη περισσότερο, ενώ η γυναίκα έβγαλε γοερές κραυγές,
 πήρε από τον Κύρο το χέρι, το φίλησε και προσπάθησε όπως μπο-
 10 ρούσε να το βάλει πάλι στη θέση του. «Και τ' άλλα μέλη, Κύρε», του
 είπε, «βρίσκονται στην ίδια κατάσταση, και δεν είναι απαραίτητο να
 τα δεις. Ξέρω, συνέχισε, πως έπαθε αυτά, Κύρε, περισσότερο για χά-
 ρη μου, ίσως μάλιστα όχι λιγότερο και για χάρη σου. Γιατί εγώ η α-
 νόγητη τον παρακινούσα πολύ να πολεμήσει έτσι, για να αναδειχτεί α-
 ντάξιος φίλος σου· κι ο ίδιος εξάλλου, είμαι σίγουρη πως δε σκεφτό-
 ταν τι μπορούσε να πάθει, αλλά με τι τρόπο θα μπορούσε να σ' ευχα-
 ριστήσει. Τώρα λοιπόν», πρόσθεσε, «αυτός πέθανε με μεγάλη αξιο-
 11 πρέπεια, ενώ εγώ που τον παρακινούσα κάθομαι κοντά του ζωντα-
 νή.» Ο Κύρος έκλαψε για λίγο σιωπηλά και μετά της είπε: «Αυτός,
 γυναίκα, πέθανε με τον ωραιότερο θάνατο, γιατί πέθανε νικητής· ου

- λαβοῦσα τοῖσδε ἐπικόσμη αὐτὸν τοῖς παρ' ἐμοῦ· παρῆν δὲ ὁ Γωβρύας καὶ ὁ Γαδάτας πολὺν καὶ καλὸν κόσμον φέροντες· ἔπειτα δ', ἔφη, ἴσθι ὅτι οὐδὲ τὰ ἄλλα ἄτιμος ἔσται, ἀλλὰ καὶ τὸ μῆγμα πολλοὶ χώσουσιν ἀξίως ἡμῶν καὶ ἐπισφαγήσεται αὐτῷ ὅσα εἰκὸς
- 12 ἀνδρὶ ἀγαθῷ, καὶ σὺ δ', ἔφη, οὐκ ἔρημος ἔση, ἀλλ' ἐγὼ σε καὶ σωφροσύνης ἕνεκα καὶ πάσης ἀρετῆς καὶ τὰλλα τιμήσω καὶ συστήσω ὅστις ἀποκομῆί σε ὅποι ἂν αὐτῇ ἐθέλῃς· μόνον, ἔφη, δή-
- 13 λωσον πρὸς ἐμὲ πρὸς ὄντινα χρήζεις κομισθῆναι, καὶ ἡ Πάιθεια εἶπεν· Ἄλλὰ θάρρει, ἔφη, ὦ Κύρε, οὐ μὴ σε κρύψω πρὸς ὄντινα
- 14 βούλομαι ἀφικέσθαι. ὁ μὲν δὴ ταῦτ' εἰπὼν ἀπήει, κατοικτίρων τὴν τε γυναῖκα οἷου ἀνδρὸς στέροιτο καὶ τὸν ἄνδρα οἷαν γυναῖκα καταλιπὼν οὐκέτ' ὄψοιτο, ἡ δὲ γυνὴ τοὺς μὲν εὐνούχους ἐκέλευσεν ἀποστῆναι, ἕως ἂν, ἔφη, τόνδ' ἐγὼ ὀδύρωμαι ὡς βούλομαι τῇ δὲ τροφῷ εἶπε παραμένειν, καὶ ἐπέταξεν αὐτῇ, ἐπειδὴν ἀποθάνη, περικαλύψαι αὐτὴν τε καὶ τὸν ἄνδρα ἐνὶ ἱματίῳ, ἡ δὲ τροφὸς πολλὰ ἱκετεύουσα μὴ ποιῆν τοῦτο, ἐπεὶ οὐδὲν ἦνυτε καὶ χαλεπαίνουσιν ἑώρα, ἐκάθητο κλαίουσα, ἡ δὲ ἀκινάκην πάλαι παρεσκευασμένον σπασαμένη σφάττει ἑαυτὴν καὶ ἐπιθείσα ἐπὶ τὰ στέρνα τοῦ ἀνδρὸς τὴν ἑαυτῆς κεφαλὴν ἀπέβησκεν.

- όμως, πάρε αυτά που σου προσφέρω και στόλισέ τον»¹ είχαν έρθει
 στο μεταξύ ο Γωβρώας¹ και ο Γαδάτας, φέρνοντας πολλά ωραία κο-
 σμήματα: «να ξέρεις εξάλλου», συνέχισε, «πως δε θα στερηθεί και τις
 άλλες τιμές, αλλά και μνήμα αντάξιο θα του στήσουμε και πολλά ζώα
 12 θα σφαγούν προς τιμή του, όσα αρμόζουν σε άντρα γενναίο. Όσο για
 σένα, δε θα μείνεις μόνη, αλλ' εγώ θα σε τιμήσω και για τη σωφροσύ-
 νη σου, και για την κάθε είδους αρετή σου, και θα αναθέσω σε κά-
 ποιον να σε οδηγήσει όπου θελήσεις: πες μου μονάχα σε ποιον θα ή-
 13 θελες να πας.» «Μη φοβάσαι Κύρε», του είπε η Πάνθεια, «αυτό δε
 14 θα σου τ' αποκριθώ.» Αυτά είπε ο Κύρος κι έφυγε με υπερβολικό
 οίκτο για τη γυναίκα που στερήθηκε τέτοιο άντρα και για τον άντρα
 που άφησε τέτοια γυναίκα και δε θα την ξανάβλεπε ποτέ πια. Η γυ-
 ναίκα εξάλλου, διέταξε τους ευνούχους να απομακρυνθούν, «ως ότου
 τον κλάψω όπως θέλω», τους είπε· στην τροφό είπε να παραμείνει
 και τη διέταξε, όταν πεθάνει, να σκεπάσει με το ίδιο ύφασμα αυτήν
 και τον άντρα της. Η τροφός πολύ την παρακάλεσε να μην το κάνει
 αυτό, επειδή όμως δεν το κατάφερε και την έβλεπε μάλιστα να οργί-
 ζεται, κάθισε και τόριξε στο κλάμα. Η Πάνθεια τότε έσυρε μαχαίρι
 που το είχε ετοιμάσει από πρώτα, σφάχτηκε και ξεψύχησε με το κε-
 φάλι της ακουμπισμένο στο στήθος του άντρα της.

(μετάφραση Β. Καλαμπαλίκης)
 [με μικρές αλλαγές]

¹ Ισχυρός Πέρσης τόσο την εποχή του Κύρου όσο και αργότερα κατά την εποχή του Δαρείου. Υπήρξε ένας από τους επτά Πέρσης ευγενείς που ανέτρεψαν τον Ψευδο-Σμερδή (βλ. το Εισαγωγικό σημείωμα στο Κείμενο 94).

ΞΕΝΟΦΩΝ

107. — Ίέρων 5, 1-4

Στο σύντομο σχετικά έργο του Ίέρων ο Ξενοφών παρουσιάζει μια συνομιλία μεταξύ του ποιητή Σμιανίδη του Κείου και του τυράννου των Συρακουσών (478-466 π.Χ.) Ίέρωνα, στην αυλή του οποίου ο ποιητής είχε περάσει τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Στο πρώτο μέρος ο Ίέρων εκθέτει την άποψη ότι ο τύραννος ζει ζωή δυστυχημένη. Στο δεύτερο μέρος (κεφ. 8-11) ο Σμιανίδης υποστηρίζει ότι η άδικη τυραννίς μπορεί να

- 5 χαλεπὸν δ' ἐρῶ σοι καὶ ἄλλο πάθημα, ὃ Σμιανίδη, τῶν τυράννων, γινώσκουσι μὲν γὰρ οὐδὲν ἤττον τῶν ἰδιωτῶν τοὺς ἀλκίμους τε καὶ σοφοὺς καὶ δικαίους. τούτους δ' ἀντὶ τοῦ ἀγασθαι φοβοῦνται, τοὺς μὲν ἀνδρείους, μὴ τι τολμήσωσι τῆς ἐλευθερίας ἕνεκεν, τοὺς δὲ σοφοὺς, μὴ τι μηχανήσωνται, τοὺς δὲ δικαίους, μὴ ἐπιθυμήσῃ
- 2 τὸ πλῆθος ὑπ' αὐτῶν προστατεῖσθαι. ὅταν δὲ τοὺς τοιούτους διὰ τὸν φόβον ὑπεξαιρῶνται, τίνες ἄλλοι αὐτοῖς καταλείπονται χρῆσθαι ἀλλ' ἢ οἱ ἄδικοί τε καὶ ἀκρατεῖς καὶ ἀνδραποδάδεις; οἱ μὲν ἄδικοι πιστευόμενοι, διότι φοβοῦνται ὥσπερ οἱ τύραννοι τὰς πόλεις μῆποτε ἐλεύθεραι γενόμεναι ἐγκρατεῖς αὐτῶν γίνωνται, οἱ δ' ἀκρατεῖς τῆς εἰς τὸ παρὸν ἐξουσίας ἕνεκα, οἱ δ' ἀνδραποδάδεις, διότι οὐδ' αὐτοὶ ἀξιούσιν ἐλεύθεροί εἶναι. χαλεπὸν οὖν καὶ τοῦτο τὸ πάθημα ἔμογε δοκεῖ εἶναι, τὸ ἄλλους μὲν ἠγείσθαι ἀγαθοὺς ἀνδρας, ἄλλοις δὲ χρῆσθαι ἀναγκάζεσθαι. ἔτι δὲ φιλόπολι μὲν ἀνάγκη καὶ τὸν τύραννον εἶναι· ἄνευ γὰρ τῆς πόλεως οὔτ' ἂν σώζεσθαι δύναίτο οὔτ' εὐδαιμονεῖν· ἢ δὲ τυραννίς ἀναγκάζει καὶ ταῖς ἑαυτῶν πατρίσιν ἐνοχλεῖν. οὔτε γὰρ ἀλκίμους οὔτ' εὐόπλους χαίρουσι τοὺς πολίτας παρασκευάζοντες, ἀλλὰ τοὺς ξένους δευωτέρους τῶν πολιτῶν ποιῶντες ἡδονταὶ μᾶλλον καὶ τούτοις χρώνται
- 4 δορυφόροις. ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἂν εὐετηριῶν γενομένων ἀφθονία τῶν ἀγαθῶν γίγνηται, οὐδὲ τότε συγχαίρει ὁ τύραννος. ἐνδεεστέροις γὰρ οὐσι ταπεινοτέροις αὐτοῖς οἴονται χρῆσθαι.

Η δυστυχία του τυράννου

μετατραπεί σε δίκαιο σύστημα διακυβέρνησης, προσφέροντας έτσι και στον τύραννο ζωή ευτυχισμένη. Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Ιέρων περιγράφει την κατάσταση του τυράννου, ο οποίος, ενώ γνωρίζει τους γενναίους, τους σοφούς και τους δίκαιους ανθρώπους, αναγκάζεται από φόβο να τους παραμερίζει, αφού αυτοί τάσσονται υπέρ της ελευθερίας.

- 5 Θα σου αναφέρω, Σιμωνίδη, κι άλλο ένα φοβερό πάθημα των τυράννων. Γνωρίζουν βέβαια και αυτοί εξ ίσου καλά όσο και οι ιδιώτες ποιοι είναι κόσμιοι και σοφοί και δίκαιοι. Αλλά, αντί να τους θαυμάζουν, τους φοβούνται: τους ανδρείους τους φοβούνται μήπως αποτολμήσουν τίποτε για χάρη της ελευθερίας, τους σοφούς μήπως μηχανευθούν κάτι εις βάρος τους και τους δίκαιους μήπως το πλήθος επιθυμήσει να κυβερνηθεί απ' αυτούς. Όταν λοιπόν τους βγάλουν κρυφά από τη μέση όλους αυτούς, ποιοι άλλοι τους απομένουν για να χρησιμοποιήσουν εκτός από τους άδικους, τους ακρατείς και τους δουλοπρεπείς; Στους άδικους έχουν εμπιστοσύνη, επειδή και αυτοί φοβούνται, όπως και οι τύραννοι, μήπως οι πόλεις ελευθερωθούν ποτέ και τους καθίσουν στο σκαμνί· τους ακρατείς τους εμπιστεύονται επειδή τους χρειάζονται προκειμένου ν' ασκήσουν την τωρινή τους εξουσία, και τους δουλοπρεπείς επειδή ούτε οι ίδιοι κρίνουν τον εαυτό τους άξιο της ελευθερίας. Από την πλευρά μου, τουλάχιστον, θεωρώ τρομερό τούτο το πάθημα, άλλους δηλ. να νομίζεις για καλούς και άλλους να 'σαι υποχρεωμένος να χρησιμοποιείς. Ακόμη, ο τύραννος εξ ανάγκης αγαπά την πόλη του, αφού χωρίς αυτήν ούτε να συντηρηθεί θα μπορούσε ούτε να ευτυχήσει· όμως η τυραννίδα τον εξαναγκάζει να τα βάλει με την ίδια του την πατρίδα. Γιατί οι τύραννοι δεν χαίρονται κάνοντας τους πολίτες γενναίους και οπλίζοντάς τους καλά, παρά πιο πολύ ευχαριστιούνται όταν δίνουν σε ξένους περισσότερα μέσα προκειμένου να εμπνέουν φόβο· ξένους χρησιμοποιούν και ως φρουρά. Αλλά κι όταν συμπέσει καλή χρονιά κι αφθονήσουν τ' αγαθά, πάλι ο τύραννος δεν χαίρεται μαζί με τους άλλους, γιατί πιστεύει ότι, όσο φτωχότεροι είναι οι άνθρωποι, τόσο περισσότερο τους έχει του χεριού του.

(μετάφραση Παναγιώτης Κονδύλης)

ΞΕΝΟΦΩΝ

108. — Ἀπομνημονεύματα 1, 2, 40—46

Τα Ἀπομνημονεύματα Σωκράτους αποτελοῦν συλλογή ἀπὸ συζητήσεις καὶ ἐπεισόδια με πρωταγωνιστὴ τὸν Σωκράτη, ποὺ οργανώθηκαν ἀπὸ τὸν Ξενοφάντα κατὰ ἐνριότερες θεματικὲς ἐνότητες σὲ τέσσερα βιβλία. Τα δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ πρῶτου βιβλίου συγκροτοῦσαν ἰσὺς ἀρχικὰ ἀστοτελὲς κείμενο υπεράσπισης τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τις —ἐπίσημες καὶ μὴ— κατηγορίες ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ ἐναντίον του. Μία ἀπὸ αὐτὲς τις κατηγορίες ἦταν ὅτι ὁ Σωκράτης υπήρξε δάσκαλος τοῦ Κριτία καὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου, καὶ ὡς ἐκ τούτου υπεὶθνος γιὰ τὴν πονηρίαν τους.

- 40 λέγεται γὰρ Ἀλκιβιάδην, πρὶν εἴκοσι ἐτῶν εἶναι, Περικλεῖ ἐπι-
 τρόπῳ μὲν ὄντι αὐτοῦ, προστάτῃ δὲ τῆς πόλεως, τοιαύδε διαλεχθή-
 41 ναι περὶ νόμων· Εἶπέ μοι, φάναι, ὦ Περικλεῖς, ἔχεις ἂν με διδάξαι
 τί ἐστὶ νόμος; Πάντως δήπου φάναι τὸν Περικλέα, Δίδαξον δὴ
 πρὸς τῶν θεῶν, φάναι τὸν Ἀλκιβιάδην· ὡς ἐγὼ ἀκούων τινῶν ἐ-
 παινουμένων, ὅτι νόμιμοι ἄνδρες εἰσίν, οἶμαι μὴ ἂν δικαίως τούτου
 42 τυχεῖν τοῦ ἐπαίνου τὸν μὴ εἰδότα τί ἐστὶ νόμος, Ἄλλ' οὐδὲν τι χα-
 λεποῦ πράγματος ἐπιθυμοῖς, ὦ Ἀλκιβιάδη, φάναι τὸν Περικλέα,
 βουλόμενος γινῶναι τί ἐστὶ νόμος· πάντες γὰρ οὗτοι νόμοι εἰσίν,
 οὓς τὸ πλῆθος συνελθὼν καὶ δοκιμάσαν ἔγραψε, φράζον ἅ τε δεῖ
 43 ποιῆν καὶ ἅ μὴ. Πότερον δὲ τὰγαθὰ νομοῖσαν δεῖν ποιῆν ἢ τὰ κα-
 κά; Τὰγαθὰ ἢ Δία, φάναι, ὦ μειράκιον, τὰ δὲ κακὰ οὐ. Ἐὰν δὲ μὴ
 τὸ πλῆθος, ἀλλ', ὡσπερ ὅπου ὀλιγαρχία ἐστίν, ὀλίγοι συνελθόντες
 γράψωσι ὅ τι χρὴ ποιῆν, ταῦτα τί ἐστὶ; Πάντα, φάναι, ὅσα ἂν τὸ
 κρατοῦν τῆς πόλεως βουλευσάμενον, ἢ χρὴ ποιῆν, γράψῃ, νόμος

¹ Ὁ πατέρας τοῦ Ἀλκιβιάδου Κλενίας σκοτώθηκε στὴ μάχη τῆς Κορώνειας (Βοιωτία) τὸ 446 π.Χ. καὶ, ὡς συνέβη μετὰ τὰ ἀνηλικά παιδιὰ ποὺ ἔμεναν ὀρφανὰ ἀπὸ πατέρα, ὀρίστηκε ἐπίτροπος (κηδεμόνας), ἐν προκειμένῳ ὁ Περικλῆς. Ὁ ἐπίτροπος ὄρεξε νὰ εξασφαλίσῃ στον

Μια στιχομυθία του νεαρού Αλκιβιάδη με τον ώριμο Περικλή

Ο Ξενοφών προσπαθεί να δείξει ότι από τα δύο πράγματα που θα μπορούσαν να μάθουν κοντά στον Σωκράτη, τη 'σωφροσύνη' και την 'ικαιότητα να μιλούν και να πράττουν', αυτοί επεδίωξαν μόνο το δεύτερο, ενώ η σωφροσύνη τους ήταν μόνο προσαρτητή. Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Αλκιβιάδης παρουσιάζεται ως δεινός στη διαλεκτική (δηλ. την τέχνη του διαλέγεσθαι). Συζητεί με τον συγγενή του Περικλή το ερώτημα τι είναι ο νόμος, και καταφέρνει με ευκολία να οδηγήσει ακόμη και αυτόν τον μεγάλο άνδρα σε δύσκολη θέση (άπορία).

- 40 Λέγεται ότι ο Αλκιβιάδης, προτού να γίνει είκοσι χρονών, με τον Περικλή, που ήταν επίτροπός του¹ και άρχοντας της πόλης, κάτι τέτοια
41 συζήτησε για τους νόμους. «Πες μου», λέγεται ότι είπε ο Αλκιβιάδης, «Περικλή, μπορείς να μου εξηγήσεις τι είναι νόμος;» «Βεβαιότατα», είπε ο Περικλής, «Εξήγησέ μου λοιπόν, για τ' όνομα των θεών», είπε ο Αλκιβιάδης, «επειδή εγώ, ακούγοντας να επαινούνται μερικοί ότι είναι άνθρωποι νομιμόφρονες, νομίζω ότι δεν πρέπει δίκαια να πάρει
42 τέτοιον έπαινον εκείνος που δεν ξέρει τι είναι νόμος.» «Αλλά καθόλου δύσκολο πράγμα δεν επιθυμείς, Αλκιβιάδη, με το να θες να μάθεις τι είναι νόμος. Γιατί νόμοι είναι όλα αυτά που οι πολλοί, αφού συγκεντρώθηκαν και τα επιδοκίμασαν, τα νομοθετήσανε ορίζοντας τι πρέπει να κάνει κανένας και τι δεν πρέπει.» «Ποιο απ' τα δύο; Επειδή
43 δηλαδή ενόμισαν ότι πρέπει να κάνει κανείς τα καλά ή τα κακά;» «Τα καλά μα την αλήθεια, παιδαρέλι», είπε ο Περικλής, «κι όχι τα κακά.» «Αν όμως όχι οι πολλοί, αλλά καθώς όπου υπάρχει ολιγαρχία λίγοι συγκεντρωθούν και νομοθετήσουν τι πρέπει να κάνει κανείς, αυτά τι είναι;» «Όλα», είπε ο Περικλής, «όσα αυτοί που κατέχουν την εξουσία, αφού σκεφτούν τι πρέπει να κάνει κανείς, τα νομοθετήσουν, ονομάζονται νόμοι.»

προστατευόμενο στέγη, τροφή, ένδυση, εκπαίδευση, να τον αντιπροσωπεύει νομικά και, τέλος, να διαφυλάσσει και να χρησιμοποιεί σωστά την περιουσία του.

- καλεῖται. Κἄν τύραννος οὖν κρατῶν τῆς πόλεως γράψῃ τοῖς πολί-
 ταις ἅ χρῆ ποιεῖν, καὶ ταῦτα νόμος ἐστί; Καὶ ὅσα τύραννος ἄρ-
 χων, φάναι, γράφει, καὶ ταῦτα νόμος καλεῖται. Βία δέ, φάναι, καὶ
 44 ἀνομία τί ἐστίν, ὦ Περικλείς; ἄρ' οὐχ ὅταν ὁ κρείττων τὸν ἥττω
 μὴ πείσας, ἀλλὰ βιασάμενος, ἀναγκάσῃ ποιεῖν ὃ τι ἂν αὐτῷ δοκῆ;
 Ἔμογε δοκεῖ, φάναι τὸν Περικλέα, Καὶ ὅσα ἄρα τύραννος μὴ πεί-
 σας τοὺς πολίτας ἀναγκάζει ποιεῖν γράφων, ἀνομία ἐστί; Δοκεῖ
 μοι, φάναι τὸν Περικλέα· ἀνατίθεμαι γὰρ τὸ ὅσα τύραννος μὴ πεί-
 45 σας γράφει νόμον εἶναι. Ὅσα δὲ οἱ ὀλίγοι τοῖς πολλοῖς μὴ πεί-
 σαντες, ἀλλὰ κρατοῦντες γράφουσι, πότερον βίαν φῶμεν ἢ μὴ
 φῶμεν εἶναι; Πάντα μοι δοκεῖ, φάναι τὸν Περικλέα, ὅσα τις μὴ
 πείσας ἀναγκάζει τιὰ ποιεῖν, εἴτε γράφων εἴτε μὴ, βία μᾶλλον ἢ
 νόμος εἶναι. Καὶ ὅσα ἄρα τὸ πᾶν πλῆθος κρατοῖν τῶν τὰ χρήμα-
 46 τα ἐχόντων γράφει μὴ πείσαν, βία μᾶλλον ἢ νόμος ἂν εἴη; Μάλα
 τοι, φάναι τὸν Περικλέα, ὦ Ἀλκιβιάδη, καὶ ἡμεῖς τηλικούτοι ὄντες
 δεινοὶ τὰ τοιαῦτα ἤμεν· τοιαῦτα γὰρ καὶ ἐμελετῶμεν καὶ ἐσοφιζό-
 μεθα οἷάπερ καὶ σὺ νῦν ἐμοὶ δοκεῖς μελετᾶν. τὸν δὲ Ἀλκιβιάδην
 φάναι· Εἶθε σοι, ὦ Περικλείς, τότε συνεγενόμην ὅτε δεινότατος
 ἑαυτοῦ ἦσθα.

Δύο ὄστρακα με τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκιβιάδου ποὺ βρέθηκαν
 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν στὴν ἀρχαία ἀγορὰ.

— Κι αν ένας τύραννος, λοιπόν, που κυριαρχεί στην πόλη νομοθετεί, κι αυτά είναι νόμοι;

— Κι όσα ένας τύραννος κυβερνήτης, είπε ο Περικλής, νομοθετεί, κι αυτά είναι νόμοι.

- 44 — Κι η βία κι η ανομία, είπε ο Αλκιβιάδης, τι είναι, Περικλή; Άραγε δεν είναι, όταν ο δυνατότερος τον πιο αδύνατο όχι με την πειθώ αλλά με τη βία τον αναγκάζει να κάνει ό,τι αρέσει σ' αυτόν; — Εγώ τουλάχιστο έτσι νομίζω, είπε ο Περικλής.

- Κι όσα λοιπόν ένας τύραννος, χωρίς να πείσει τους πολίτες, νομοθετώντας τους αναγκάζει να τα κάνουν δεν είναι ανομία; — Έτσι νομίζω, είπε ο Περικλής. Γιατί παίρνω πίσω το λόγο μου, ότι είναι νόμοι όσα ένας τύραννος χωρίς να πείσει νομοθετεί. — Κι όσα οι λόγοι, 45 όχι γιατί έπεισαν τούς πολλούς αλλά γιατί κυριαρχούν απάνω τους, νομοθετούν τι απ' τα δυο, θα πούμε ότι είναι τούτα βία, ή θα πούμε ότι δεν είναι;

- Όλα νομίζω εγώ, είπε ο Περικλής, όσα κανείς αναγκάζει κάποιον να κάνει χωρίς να τον πείσει, είτε νομοθετώντας είτε όχι, αυτά είναι βία μάλλον παρά νόμοι. — Κι όσα λοιπόν ολόκληρος ο λαός, όταν εξουσιάζει τους πλούσιους, νομοθετεί χωρίς να τους πείσει, δε θα ήταν 46 μάλλον βία παρά νόμος; — Πάρα πολύ, είπε ο Περικλής, Αλκιβιάδη, κι εμείς όταν ήμασταν στην ηλικία σου, ήμασταν δεινοί σε τέτοιες συζητήσεις. Γιατί πράματα τέτοια και εξετάζαμε και σοφίζόμαστε, που ακριβώς κι εσύ τώρα μου φαίνεσαι ότι εξετάζεις. Κι ο Αλκιβιάδης είπε: Μακάρι, Περικλή, να σε συναστρεφόμουνα τότε, όταν είχες την πιο μεγάλη σου δεινότητα.

(μετάφραση Α. Παπαγεωργίου)

Τμήμα αττικής στήλης, στην οποία καταγράφεται η περιουσία του Αλκιβιάδη και των συνόνων του, που πουλήθηκε ύστερα από την καταδίκη τους για ασέβεια το 415 π.Χ.

ΞΕΝΟΦΩΝ

109. — Συμπόσιον 9, 2-7

Το Συμπόσιον του Ξενοφώντα ἀνήκει, ὅπως και το ἀντίστοιχο ἔργο του Πλάτωνα, στη συμποσιακὴ γραμματεία. Το συμπόσιο που περιγράφεται υποτίθεται ὅτι ἔλαβε χώρα στο σπίτι του πλούσιου Καλλία το 422 π.Χ. Αφορμὴ στάθηκε ἡ νίκη στο παγκράτιο του νεαροῦ του φίλου Αυτολύκου. Ἐπειτα ἀπὸ συζητήσεις για ποικίλα θέματα, ἀκολουθεῖ στο τέλος ἕνας διάλογος για τὸν πνευματικὸ και σαρκικὸ ἔρωτα, στον ὁποῖο ὁ Σωκράτης συμμε-

- 9 2 ἐκ δὲ τούτου πρῶτον μὲν θρόνος τις ἔνδον κατετέθη, ἔπειτα δὲ ὁ
 Συρακόσιος εἰσελθὼν εἶπεν· ὦ ἄνδρες, Ἀριάδνη εἰσεῖσι εἰς τὸν
 ἑαυτῆς τε καὶ Διονύσου θάλαμον· μετὰ δὲ τοῦθ' ἤξει Διόνυσος
 ὑποπεπωκῶς παρὰ θεοῖς καὶ εἰσεῖσι πρὸς αὐτήν, ἔπειτα παιζοῦν-
 3 ται πρὸς ἀλλήλους, ἐκ τούτου πρῶτον μὲν ἡ Ἀριάδνη ὡς νύμφη
 κεκοσμημένη παρήλθε καὶ ἐκαθέζετο ἐπὶ τοῦ θρόνου, οὕτω δὲ
 φαινομένου τοῦ Διονύσου ἠύλειτο ὁ βακχεῖος ῥυθμὸς, ἔνθα δὴ
 ἠγάσθησαν τὸν ὄρχηστοδιδάσκαλον, εὐθὺς μὲν γὰρ ἡ Ἀριάδνη
 ἀκούσασα τοιοῦτόν τι ἐποίησεν ὡς πᾶς ἂν ἔγνω ὅτι ἀσμένη ἤκου-
 σε· καὶ ὑπήντησε μὲν οὐ οὐδὲ ἀνέστη, δῆλη δ' ἦν μόλις ἠρεμοῦσα.
 4 ἐπεὶ γὰρ μὴν κατείδεν αὐτὴν ὁ Διόνυσος, ἐπιχορεύσας ὥσπερ ἂν εἴ
 τις φιλικώτατα ἐκαθέζετο ἐπὶ τῶν γονάτων, καὶ περιλαβὼν ἐφέ-
 λησεν αὐτήν, ἡ δ' αἰδομένη μὲν ἐώκει, ὅμως δὲ φιλικῶς ἀντιπε-
 ριελάμβανεν, οἱ δὲ συμπόται ὄρωντες ἅμα μὲν ἐκρότουν, ἅμα δὲ
 5 ἐβόων αὐτῆς, ὡς δὲ ὁ Διόνυσος ἀνιστάμενος συνανέστησε μεθ'
 ἑαυτοῦ τὴν Ἀριάδνην, ἐκ τούτου δὴ φιλοῦντων τε καὶ ἀσπαζομέ-
 νων ἀλλήλους σχήματα παρῆν θεάσασθαι, οἱ δ' ὄρωντες ὄντως
 καλὸν μὲν τὸν Διόνυσον, ὡραίαν δὲ τὴν Ἀριάδνην, οὐ σκώπτοντας
 δὲ ἀλλ' ἀληθινῶς τοῖς στόμασι φιλοῦντας, πάντες ἀνεπιπερωμένοι
 6 ἔθεῶντο, καὶ γὰρ ἤκουον τοῦ Διονύσου μὲν ἐπερωτῶντος αὐτὴν εἰ

Μεταξύ μίμου και παντομίμας

τέχει με έναν έρωτικόν λόγον. Το έργο τελειώνει με μια παράσταση μίμου: ένα νεαρό αγόρι και ένα κορίτσι, επαγγελματίες του είδους, που έχουν μαθητεύσει κοντά σ' έναν Συρακούσιο δάσκαλο, αναπαριστούν με μιμικές κινήσεις, χορό και διάλογο, που συνοδεύεται από μουσική, τον έρωτα του Διονύσου και της Αριάδνης, που αποτελεί συμβολική εικόνα της συζυγικής εστιαίας.

- 9 2 Ακολούθως πρώτα τοποθετήθηκε μέσα στην αίθουσα ένας θρόνος· έπειτα εισήλθε ο Συρακούσιος και είπε: «Άνδρες, η Αριάδνη θα εισέλθει στην κρεβατοκάμαρα τη δική της και του Διονύσου και εν συνεχεία θα εισέλθει ο Διόνυσος, κάπως μεθυσμένος από τους θεούς, και θα την πλησιάσει και κατόπιν θα παιγνιδίσουν μαζί.»
- 3 Ακολούθως πρώτα εμφανίσθηκε και προχώρησε η Αριάδνη, στολισμένη ως νύμφη, και εκάθισε επάνω στο θρόνο. Ενώ δε ακόμη δεν φαινόταν ο Διόνυσος, ο αυλητής άρχισε να παίζει τον βακχικό ρυθμό. Τότε πράγματι εθαύμασαν την τέχνη του χοροδιδασκάλου. Διότι αμέσως η Αριάδνη, μόλις άκουσε τη μουσική και το τραγούδι, έδειξε με τη στάση της, ώστε όλοι να καταλάβουν ότι με ευχαρίστηση το άκουε και δεν έσπευσε βέβαια να προύπαντήσει τον Διόνυσο ούτε σηκώθηκε από το θρόνο της, ήταν όμως φανερό πως μόλις συγκρατούσε
- 4 τον εαυτό της. Ο δε Διόνυσος μόλις την είδε, αφού εχόρευσε, όπως οιοσδήποτε άνθρωπος, φιλικότατα εκάθισε επάνω στα γονατά της, την αγκάλιασε και τη φίλησε. Εκείνη έδειχνε ντροπαλή, εν τούτοις με αγάπη ανταπέδιδε τις περιπτύξεις. Και όσοι μετείχαν του συμποσίου, βλέποντας αυτά, χειροκροτούσαν και συγχρόνως φώναζαν
- 5 «πάλι!» Και όταν ο Διόνυσος σηκώθηκε και σήκωσε μαζί του την Αριάδνη, τότε πλέον μπορούσε κανείς να ιδεί το θέαμα να φιλεί και να αγκαλιάζει ο ένας τον άλλον. Εκείνοι δε που έβλεπαν τον Διόνυσο, που ήταν πράγματι ωραίος, και την Αριάδνη στο άνθος της νεότητάς της, όχι να αστειεύονται αλλ' αληθινά να φιλιούνται με τα στόματά τους, όλοι εφαινόταν να διατελούν σε διέγερση. Διότι άκουαν τον Διόνυσο να την ερωτά, αν τον αγαπά, κι εκείνη να ορκίζεται με τέ-

- φιλεῖ αὐτόν, τῆς δὲ οὕτως ἐπομνουίσης <ὥστε> μὴ μόνον τὸν Διόνυσον ἀλλὰ καὶ τοὺς παρόντας ἅπαντας συνομόσαι ἂν ἢ μὴν τὸν παῖδα καὶ τὴν παῖδα ὑπ' ἀλλήλων φιλεῖσθαι. ἐώκεσαν γὰρ οὐ δεδιδαγμένοις τὰ σχήματα ἀλλ' ἐφευμένους πράττειν ἅ παλαι ἐπε-
 7 θύμουν. τέλος δὲ οἱ συμπόται ἰδόντες περιβεβληκότας τε ἀλλήλους καὶ ὡς εἰς εὐνήν ἀπιόντας, οἱ μὲν ἄγαμοι γαμῆν ἐπόμνυσαν, οἱ δὲ γεγαμηκότες ἀναβάντες ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀπήλαινον πρὸς τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας, ὅπως τούτων τύχοιεν. Σωκράτης δὲ καὶ τῶν ἄλλων οἱ ὑπομείναντες πρὸς Λύκωνα καὶ τὸν υἱὸν σὺν Καλλιῶ περιπατήσαντες ἀπήλθον, αὕτη τοῦ τότε συμποσίου κατάλοιπος ἐγένετο.

Διόνυσος και Αριάδνη. Παράσταση στο εσωτερικό φιάλης, αρχές 4ου αι. π.Χ.
 (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.)

τοιοιον τρόπο, ώστε όχι μόνον ο Διόνυσος, αλλά και όλοι οι παρόντες θα ορκίζονταν μαζί του ότι πράγματι τον νέον και τη νέα, που παρίσταναν την Αριάδνη και το Διόνισσο, τους ένωσε αμοιβαία αγάπη. Διότι δεν έμοιαζαν με ανθρώπους που είχαν διδαχθεί τις μιμικές κινήσεις, αλλά με ανθρώπους που ποθούσαν να κάνουν ό,τι προ πολλού επιθυμούσαν. Τέλος οι συμπότες, όταν τους είδαν να είναι αγκαλιασμένοι και να μοιάζουν σαν να πηγαίνουν να κοιμηθούν, οι μεν άγαμοι ορκίστηκαν ότι θα νομφευθούν, οι δε έγγαμοι ανέβηκαν στ' άλογά τους και έτρεχαν προς τις γυναίκες τους, για να τις απολαύσουν.

Ο Σωκράτης μόνο και όσοι παρέμειναν ήρεμοι έφυγαν με τον Καλλία, για να συναντήσουν τον Λύκωνα¹ και τον γιο του και να περιπατήσουν.

Έτσι ετελείωσε τότε το συμπόσιο εκείνο.

(μετάφραση Χρίστος Θεοδωράτος)

¹ Ο Λύκων είναι ο πατέρας του Αυτάλοκου, γνωστός κυρίως ως κατηγορός του Σωκράτη.

PHOTOPIKH

ΓΟΡΓΙΑΣ

(περ. 480 – περ. 380 π.Χ.)

110. – Ἐλένης ἐγκώμιον §§ 8–14

Το Ἐλένης ἐγκώμιον, ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ἔργα σοφιστῶν ποῦ σώζονται ολόκληρα, στὴν οὐσία δὲν εἶναι ἐγκώμιον ἀλλὰ ὑπεράσπιση¹ τῆς Ελένης. Πρόκειται γιὰ ρητορικὴ ἐπίδειξη, γραμμὴν σὲ αττικὴ διάλεκτο καὶ στο γνωστὸ, περίτεχνο ἔφος τοῦ Γοργία, ὁ ποῖός πρωτοῦσθε στὴν Ἀθῆνα τὸ 427 π.Χ., ὡς ἀπεισλαμῆνος τῆς πατρίδας του (τῶν Λεοντίνων). Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ εἰκασία ὅτι τὸ ἔργο περιλαμβάνονταν στὴν τέχνη (εγχειρίδιο ρητορικῆς) ποῦ φέρεται νὰ εἶχε γράψει ὁ Γοργίας. Στὸ Ἐλένης ἐγκώμιον ὁ Γοργίας ἀναλαμβάνει νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ Ελένη δὲν εὐθύνεται ποῦ ἀκολούθησε τὸν Πάρι, ὁποῖος καὶ ἀν ἦταν ὁ λόγος. Εἰσαγωγικὰ ἀριθμοῦνται τέσσερις παράγοντες στους ποῖοις θα μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν ἀπόφασή της: 1) οἱ θεοὶ καὶ ἡ τύχη, 2) ἡ βία,

- 8 εἰ δὲ λόγος ὁ πείσας καὶ τὴν ψυχὴν ἀπατήσας, οὐδὲ πρὸς τοῦτο χαλεπὸν ἀπολογήσασθαι καὶ τὴν αἰτίαν ἀπολύσασθαι ᾧδε, λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν, ὃς σμικροτάτῳ σώματι καὶ ἀφανεστάτῳ θεϊότατα ἔργα ἀποτελεῖ· δύναται γὰρ καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπαυξῆσαι, ταῦτα δὲ ὡς
- 9 οὕτως ἔχει δεῖξω· δεῖ δὲ καὶ δόξη δεῖξαι τοῖς ἀκούουσι· τὴν ποιήσω ἅπασαν καὶ νομίζω καὶ ὀνομάζω λόγον ἔχοντα μέτρον· ἥς τοῖς ἀκούοντας εἰσηλθε καὶ φρίκη περίφοβος καὶ ἔλεος πολυδάκρυς καὶ πόθος φιλοπειθήης, ἐπ' ἄλλοτρίων τε πραγμάτων καὶ σωμαίων εὐτυχίαις καὶ δυσπραγίαις ἰδιὸν τι πάθημα διὰ τῶν λόγων ἔπαθεν ἢ
- 10 ψυχῇ, φέρε δὴ πρὸς ἄλλον ἀπ' ἄλλου μεταστῶ λόγον, αἶ γὰρ ἔνθεοι διὰ λόγων ἐπαυδαὶ ἐπαγωγοὶ ἡδονῆς, ἀπαγωγοὶ λύπης γίνονται· συγγνωμένη γὰρ τῇ δόξῃ τῆς ψυχῆς ἢ δύναμις τῆς ἐπαυδῆς ἔθελξε καὶ ἔπεισε καὶ μετέστησεν αὐτὴν γοητεία, γοητείας δὲ καὶ μαγείας δισσαὶ τέχνηαι εὐρημται, αἶ εἰσι ψυχῆς ἀμαρτήματα καὶ δό-
- 11 ξῆς ἀπατήματα, ὅσοι δὲ ὅσους περὶ ὅσων καὶ ἔπεισαν καὶ πείθουσι

¹ Οἱ ἐπαυδῆς εἶναι μαγικὰ ἄσματα ἢ λόγια ποῦ χρησιμοποιοῦνται κυρίως γιὰ τὴν θεραπεία τραυμάτων (κατὰ τὴ λαϊκὴ πίστη εἶχαν τὴ δύναμη νὰ σταματοῦν τὴν αιμορραγία).

Λόγος ο μέγας δυνάστης

3) ο πειστικός λόγος και 4) ο έρωτας. Στη συνέχεια ο Γοργίας εξετάζει έναν ένα με τη σειρά τους τέσσερις αυτούς παράγοντες και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι και στις τέσσερις περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με δυνάμεις πολύ πιο ισχυρές από τη θέληση ενός ανθρώπου.

Στο παρατιθέμενο απόσπασμα, που αποτελεί το 1/3 του έργου, συζητείται διεξοδικά το τρίτο ενδεχόμενο, να πείσθηκε δηλ. η Ελένη από τον λόγο, που χαρακτηρίζεται μέγας δυνάστης. Πρόκειται για εξαιρετικά ενδιαφέρον κείμενο, που έχει γενικότερη σημασία καθώς αναφέρεται αφενός στη φύση του λόγου και τη σχέση του με την αλήθεια, αφετέρου στη λειτουργία της ποίησης.

- 8 Αν όμως ήταν ο λόγος που την έπεισε και εξαπάτησε την ψυχή της, ούτε σ' αυτή την περίπτωση είναι δύσκολη η υπεράσπιση και η ανασκευή της κατηγορίας ως εξής: Ο λόγος είναι ένας μεγάλος δυνάστης, που ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα έργα τα πιο θεϊκά: γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει. Και θα δείξω ότι
- 9 έτσι είναι αυτά. Αλλά πρέπει να το δείξω στους ακροατές μου και μέσω της πεποίθησης: θεωρώ και ονομάζω όλη την ποίηση λόγο που έχει μέτρο: όποιοι την ακούν, εισχωρεί μέσα τους φρίκη γεμάτη φόβο, οίκτος όλο δάκρυα, πόθος όλο λαχτάρα, και η ψυχή, με τα λόγια, παθαίνει η ίδια αυτά που ξένα πράγματα και σώματα παθαίνουν στις
- 10 ευτυχίες και στις δυστυχίες τους. Ας στραφώ τώρα από τον ένα λόγο στον άλλο. Και οι θεϊκές επωδές² που λέγονται με λόγια προξενούν ηδονή και διώχνουν τη λύπη: γιατί όταν η δύναμη της επωδής αναμιχθεί με την πίστη της ψυχής, την θέλγει, την πείθει και τη μεταβάλλει με τη μαγεία της. Και έχουν εφευρεθεί δύο ειδών τέχνες, η γοητεία³ και η μαγεία, οι οποίες συνίστανται σε σφάλματα της ψυχής και εξαπατήσεις της πίστης. Πόσοι δεν έχουν πείσει ή δεν πείθουν τόσους και
- 11

² Η γοητεία είναι είδος μαγείας. Το στοιχείο που πρωτίστως χαρακτηρίζει τους γόητες είναι η ικανότητά τους να μεταμορφώνονται.

- δὲ ψευδῆ λόγον πλάσαντες. εἰ μὲν γὰρ πάντες περὶ πάντων εἶχον τῶν <τε> παροιχομένων μνήμην τῶν τε παρόντων <ἔνοιαν> τῶν τε μελλόντων πρόνοιαν, οὐκ ἂν ὁμοίως {ὁμοίως ἦν ὁ λόγος} ἠπά-
 τα. νῦν δὲ οὔτε μνησθῆναι τὸ παροιχόμενον οὔτε σκέψασθαι τὸ παρὸν οὔτε μαντεύσασθαι τὸ μέλλον εὐπόρως ἔχει· ὥστε περὶ τῶν πλείστων οἱ πλείστοι τὴν δόξαν σύμβουλον τῇ ψυχῇ παρέχονται. ἡ δὲ δόξα σφαλερὰ καὶ ἀβέβαιος οὕσα σφαλεραῖς καὶ ἀβεβαίαις
 12 εὐτυχίαις περιβάλλει τοὺς αὐτῇ χρωμένους. τίς οὖν αἰτία κωλύει καὶ τὴν Ἑλένην νομίσει εἰσελθεῖν ὁμοίως ἄκουσαν οὕσαν ὥσπερ εἰ βιατήρων βία ἠρπάσθη· ἡ γὰρ τῆς πειθοῦς ἕξις, καίτοι εἰ ἀνάγκης εἶδος ἔχει μὲν οὐ, τὴν δὲ δύναμιν τὴν αὐτὴν ἔχει. λόγος γὰρ ψυχὴν ὁ πείσας, ἦν ἔπεισεν, ἠνάγκασε καὶ πεισθῆναι τοῖς λεγομένοις καὶ συναναεῖσαι τοῖς ποιουμένοις. ὁ μὲν οὖν πείσας ὡς ἀναγκάσας ἀδικεῖ, ἡ δὲ πεισθεῖσα ὡς ἀναγκασθεῖσα τῷ λόγῳ μίτην ἀκοίει
 13 κακῶς. ὅτι δ' ἡ πειθὴ προσιούσα τῷ λόγῳ καὶ τὴν ψυχὴν ἐτυπώσατο ὅπως ἐβούλετο, χρὴ μαθεῖν πρῶτον μὲν τοὺς τῶν μετεωρολόγων λόγους, οἵτινες δόξαν ἀντὶ δόξης τὴν μὲν ἀφελόμενοι τὴν δ' ἐνεργασάμενοι τὰ ἀπίστα καὶ ἀδηλα φαίνεσθαι τοῖς τῆς δόξης ὁμιασῶν ἐποίησαν· δεύτερον δὲ τοὺς ἀναγκαίους διὰ λόγων ἀγωνίας, ἐν οἷς εἰς λόγος πολὺν ὄχλον ἔτερεψε καὶ ἔπεισε τέχνη γραφεῖς, οὐκ ἀληθείᾳ λεχθεῖς· τρίτον <δὲ> φιλοσόφων λόγων ἀμίλλας, ἐν αἷς δαίκενται καὶ γνώμης τάχος ὡς εὐμετάβαλον ποιοῦν τὴν
 14 τῆς δόξης πίστιν. τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἔχει ἢ τε τοῦ λόγου δύναμις πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς τάξιν ἢ τε τῶν φαρμάκων τάξις πρὸς τὴν τῶν σωματίων φύσιν, ὥσπερ γὰρ τῶν φαρμάκων ἄλλους ἄλλα χυμοὺς ἐκ τοῦ σώματος ἐξάγει, καὶ τὰ μὲν νόσου τὰ δὲ βίου παίνει, οὕτω καὶ τῶν λόγων οἱ μὲν ἐλύπησαν, οἱ δὲ ἔτερεψαν, οἱ δὲ ἐφόβησαν, οἱ δὲ εἰς θάρσος κατέστησαν τοὺς ἀκούοντας, οἱ δὲ πειθοῖ τι κακῇ τὴν ψυχὴν ἐφαρμάκευσαν καὶ ἐξεγοήτευσαν.

- τόσους για τόσα πράγματα, πλάθοντας έναν ψευδή λόγο! Γιατί αν οι πάντες είχαν για τα πάντα, μνήμη για τα περασμένα, συνείδηση για τα παρόντα και πρόγνωση για τα μελλοντικά, ο λόγος δεν θα εξαπατούσε· έτσι στην πραγματικότητα όμως δεν είναι εύκολο ούτε να θυμόμασ ε το παρελθόν, ούτε να έχουμε γνώση του παρόντος, ούτε να μαντεί ουμε το μέλλον· έτσι, για τα περισσότερα ζητήματα οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν σύμβουλο της ψυχής τους την πίστη. Επειδή όμως η πίστη είναι σφαλερή και αβέβαιη, οδηγεί όσους τη χρησιμοποιού σε σφαλερές και αβέβαιες επιτυχίες. Ποια αιτία λοιπόν μας εμποδίζει να θεωρήσουμε ότι η Ελένη ήρθε στην Τροία χωρίς τη θέλησή της, το ίδιο όπως αν αρπάχτηκε από απαγωγέων τη βία; Αφού η επίδραση της πειθούς, αν και δεν έχει του εξαναγκασμού τη μορφή, έχει την ίδια μ' αυτόν δύναμη. Γιατί ο λόγος που έπεισε την ψυχή εξανάγκασε και αυτήν την οποία έπεισε να πιστέψει αυτά που λέχθηκαν και να συγκατατεθεί σ' αυτά που έγιναν. Αυτός λοιπόν που την έπεισε, εφόσον την εξανάγκασε, διέπραξε αδίκημα, ενώ αυτή που πείσθηκε, εφόσον εξαναγκάστηκε από τον λόγο, άδικα κατηγορείται. Και για να αντιληφθεί κανείς ότι η πειθώ, όταν προστεθεί στο λόγο, προκαλεί και στην ψυχή την εντύπωση που θέλει, πρέπει να μελετήσει, πρώτον, τα λόγια των κοσμολόγων,³ οι οποίοι, αντικαθιστώντας τη μια πεποίθηση με την άλλη, απορρίπτοντας τη μια και εφαρμόζοντας την άλλη, καθιστούν τα απίστευτα και άδηλα φανερά στα μάτια της πίστης· δεύτερον, τους υποχρεωτικούς στους δικαστικούς αγώνες λόγους, όπου ένας με τέχνη γραμμένος λόγος τέρπει και πείθει ένα μεγάλο πλήθος, κι ας μη λέει την αλήθεια· και τρίτον, τους διαγωνισμούς των φιλοσοφικών λόγων, στους οποίους φανερώνεται, μεταξύ άλλων, ότι η ταχύτητα της σκέψης κάνει ευμετάβλητη την πίστη σε μια πεποίθηση. Και η δύναμη του λόγου είναι για την ψυχή ό,τι τα φάρμακα για τη φύση των σωμάτων. Γιατί όπως κάθε φάρμακο εξαγεί από το σώμα διαφορετικούς χυμούς, και άλλα σταματούν την αρρώστια ενώ άλλα τη ζωή, έτσι και οι λόγοι, άλλοι δίνουν στους ακροατές τους θάρρος, και άλλοι φαρμακώνουν και μαγεύουν την ψυχή με ένα είδος δόλιας πειθούς.

(μετάφραση Π. Καλλιγιάς)

³ Όπως είναι, για παράδειγμα, ο Θαλής ή ο Αναξαγόρας.

ΓΟΡΓΙΑΣ

111. — Ἐπιτάφιος (Απόσπασμα 6)

Ἡ επίδραση του Γοργία στη διαμόρφωση της ρητορικής και ιδιαίτερα της επιδεικτικής ρητορείας υπήρξε πολύ μεγάλη. Δυστυχῶς ἀπὸ τοὺς επιδεικτικούς του λόγους —αν ἐξαιρέσει κανεὶς παύγια ὅπως τὸ Ἑλένης ἐγκώμιον καὶ τὴν Ὑπὲρ Παλαμήδους ἀπολογία— δὲν ἔχουν σωθεῖ παρά ελάχιστα ἀποσπάσματα. Τὸ ἐκτενὲς ἀπόσπασμα ποὺ παρατίθεται ἐδῶ προέρχεται ἀπὸ τὸν χαμένον Ἐπιτάφιο λόγο, τὸν ὁποῖο ὁ Γοργίας ἔγραψε ἴσως μετὰ τὴν 421–416 π. Χ. (αν ὁ λόγος ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ ἀπὸ ἕνα Ἀθηναῖο πολίτη εἶναι ἀγνωστο). Ἐπειδὴ ἡ παράδοση τῶν ἐπιταφίων λόγων εἶχε διαμορφωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη του Γοργία στὴν Ἀθήνα, μεταροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὡς πρὸς τὴ δομὴ του θα ἀκο-

τί γὰρ ἀπὴν τοῖς ἀνδράσι τούτοις ὧν δεῖ ἀνδράσι προσεῖναι; τί δὲ καὶ προσῆν ὧν οὐ δεῖ προσεῖναι; εἰπεῖν δυναίμην ἃ βούλομαι, βουλοίμην δ' ἃ δεῖ, λαθῶν μὲν τὴν θεῖαν νέμεσιν, φυγῶν δὲ τὸν ἀνθρώπινον φθόνον. οὗτοι γὰρ ἐκέκτηντο ἔνθεον μὲν τὴν ἀρετὴν, ἀνθρώπινον δὲ τὸ θνητόν, πολλὰ μὲν δὴ τὸ πρᾶον ἐπιεικὲς τοῦ αἰθάδους δικαίου προκρίνοντες, πολλὰ δὲ νόμου ἀκριβείας λόγων ὀρθότητα, τούτων νομίζοντες θεϊότατον καὶ κοινότατον νόμον, τὸ δέον ἐν τῷ δέοντι καὶ λέγειν καὶ σέβαν καὶ ποιῆν <καὶ εἶν>, καὶ δισσὰ ἀσκήσαντες μάλιστα ὧν δεῖ, γνώμην <καὶ ῥώμην>, τὴν μὲν βουλευόντες τὴν δ' ἀποτελοῦντες, θεράποντες μὲν τῶν ἀδίκως δυστυχούντων, κολασταὶ δὲ τῶν ἀδίκως εὐτυχούντων, αἰθάδεις πρὸς τὸ συμφέρον, εὐόργητοι πρὸς τὸ πρέπον, τῷ φρονίμῳ τῆς γνώμης παύοντες τὸ ἄφρον <τῆς ῥώμης>, ὑβριστὰι εἰς τοὺς ὑβριστάς, κόσμοι εἰς τοὺς κοσμίους, ἄφοβοι εἰς τοὺς ἀφόβους, δευοὶ ἐν τοῖς δευοῖς, μαρτύρια δὲ τούτων τρόπαια ἐστήσαντο τῶν πολεμίων, Διὸς μὲν ἀγάλματα, ἑαυτῶν δὲ ἀναθήματα, οὐκ ἄπειροι οὔτε ἐμφύτου ἄρκος οὔτε νομίμων ἐρώτων οὔτε ἐνοπλίου ἔριδος οὔτε φιλοκάλου εἰρήνης, σεμνοὶ μὲν

Ρητορικός έπαινος των νεκρών

λουθούνσι σε γενικές γραμμές το σχήμα παρόμοιων λόγων που μας έχουν σκεθεί: (α) προοίμιο, (β) έπαινος, κατ' αρχήν της πολιτείας και στη συνέχεια των νεκρών, (γ) παραίνεση και παραμυθία (: παραγοριά με τη χρήση λογικών επιχειρημάτων) των ζώντων, και (δ) επίλογος. Δεδομένης της τυπικής αυτής δομής, το απόσπασμα που ακολουθεί θα ανήκε μάλλον στο τμήμα του επαίνου που αναφερόταν στους νεκρούς. Αξιοπρόσεκτο στο τμήμα του Επιταφίου που σαιζεται είναι το ρητορικό ύφος: ζυγιασμένη αντιθετική οργάνωση των περιόδων με παράλληλη χρήση των 'γοργύειων' σχημάτων (αντιθέσεις, ομοιοτέλετα, πάρισα).

«Τι έλειπε σ' αυτούς τους άνδρες απ' όσα πρέπει να 'χει ένας άνδρας; Αλλά και τι είχαν απ' όσα δεν πρέπει να 'χει; Ας μπορούσα να έλεγα αυτά που θέλω, ας ήθελα αυτά που πρέπει, χωρίς να προκαλέσω τη θείκη δυσσάρεσκεια και αποφεύγοντας τον ανθρωπίνο φθόνο. Γιατί θείκη ήταν η αρετή που είχαν κατακτήσει αυτοί οι άνδρες, ανθρωπίνη ήταν μόνο η θνητή φύση τους: προτιμούσαν, συχνά, τη γεμάτη πραότητα επιείκεια από το άκαμπτο δίκαιο, και την ορθότητα του λόγου από την ακριβή τήρηση ενός νόμου, γιατί πίστευαν ότι ο πιο θείκος, ο πιο καθολικός νόμος είναι να λες και να αποσιωπάς και να πράττεις και να παραλείπεις στην κατάλληλη στιγμή αυτό που πρέπει: και από τα πρόποντα καλλιέργησαν προπαντός δύο πράγματα: την κρίση και τη δύναμη, τη μια με το να βουλευόνται, την άλλη με το να πράττουν: συμπαραστάτες σ' όσους δυστυχούσαν αδικώς, τιμωροί όσων ευτυχούσαν χωρίς να το αξίζουν, επίμονοι στην επιδίωξη του κοινού συμφέροντος, παθιασμένοι για το σωστό, έτοιμοι να αναχαιτίσουν την παραφροσύνη της δύναμης με τη φρονιμάδα της κρίσης, βίαιοι απέναντι στους βίαιους, ευπρεπείς απέναντι στους ευπρεπείς, άφοβοι απέναντι στους άφοβους, τρομεροί στις τρομερές καταστάσεις. Απόδειξη αυτών των ιδιοτήτων τα τρόπαια που έστησαν από τα λάφυρα των εχθρών — τιμή για τον Δία, κόσμημα γι' αυτούς τους ίδιους, αυτούς που ούτε η έμφυτη μαχητικότητα τους ήταν ξένη, ούτε οι θεμιτοί έρωτες, ούτε η έριδα η ζωσμένη

πρὸς τοὺς θεοὺς τῷ δικαίῳ, ὅσοι δὲ πρὸς τοὺς τοκέας τῇ θεραπείᾳ, δίκαιοι δὲ πρὸς τοὺς ἀστούς τῷ ἴσῳ, εὐσεβεῖς δὲ πρὸς τοὺς φίλους τῇ πίστει, τοιγαροῦν αὐτῶν ἀποθανόντων ὁ πόθος οὐ συναπέθανεν, ἀλλ' ἀθάντος οὐκ ἐν ἀθανάτοις σώμασι ζῆ οὐ ζώντων.

στ' ἄρματα, οὔτε ἡ εἰρήνη που ἀγαπᾷ τὴν ὀμορφίαν. Με τὴ δικαιοσύνη τους γεμάτοι δέος ἀπέναντι τοῦ θεοῦ, με τὴ φροντίδα τους γεμάτοι σεβασμὸς τοῦ γονεῖς, με τὴν τήρηση τῆς ἰσότητος γεμάτοι δικαιοσύνη ἀπέναντι τοῦ συμπολίτες τους, με τὴν πίστη τους γεμάτοι ἀφοσίωση τοῦ φίλου. Γιὰ τοῦτο ὁ θάνατός τους δὲν ἐσβῆσε καὶ τὸν πόθο γι' αὐτούς, ἀλλὰ ἀθάνατος μέσα σὲ θνητὰ σώματα ζεῖ ὁ πόθος γι' αὐτούς που δὲν ζοῦν».

(μετάφραση Νίκος Σκουτερόπουλος)

Επιτύμβια στήλη τοῦ Μνάσωνος, περ. 410-400 π.Χ.
(Θήβα, Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο.)

ΑΝΤΙΦΩΝ

(περ. 480-411 π.Χ.)

112. – Τετραλογία 1, 4, 4-10

Με το όνομα του Αντιφώντα παραδίδονται τρεις Τετραλογίες, των οποίων η πατρότητα αμφισβητήθηκε επανειλημμένα στους νεότερους χρόνους. Ο τελευταίος εκδότης διαπιστώνει —ορθά, πιστεύουμε— ότι δεν υπάρχουν ισχυροί λόγοι για την αμφισβήτηση της γνησιότητας. Αν οι Τετραλογίες είναι πράγματι έργο του Αντιφώντα (?411 π.Χ.), ανήκουν στα παλαιότερα πεζά κείμενα που είναι γραμμένα σε αττική διάλεκτο.

Κάθε Τετραλογία αναφέρεται σε μια φανταστική υπόθεση φόνου και συγκροτείται από τέσσερις λόγους, την αρχική κατηγορία και απολογία —με αυτή τη σειρά— και τις δευτερολογίες των διαδίκων. Δεν πρόκειται για λόγους που εκφωνήθηκαν στο δικαστήριο, αλλά για γυμνάσματα ή υποδείγματα λόγων, που παρουσιάζουν διαφορετικούς τρόπους επιχειρηματολογίας και που προορίζονταν για ανάγνωση και άσκηση και φιλοδοξούσαν να

φασὶ δὲ τῶν μὲν ἐντυχόντων παιομένοις αὐτοῖς οὐδένα ὄντινα οὐκ
εἰκότερον εἶναι σαφῶς πιθόμενον τοὺς διαφθείραντας αὐτοὺς εἰς
5 οἶκον ἀγγεῖλαι, ἢ ἀπολιπόντα οἴχεσθαι. ἐγὼ δὲ οὐδένα οὕτω θερ-
μὸν καὶ ἀνδρείον ἀνθρώπων εἶναι δοκῶ ὄντινα οὐκ ἂν ἀωρὶ τῶν
νεκτῶν νεκροῖς ἀσπairoυσι συντυχόντα πάλιν ὑποστρέψαντα φεύ-
γειν μᾶλλον ἢ πιθανόμενον τοὺς κακοῦργους περὶ τῆς ψυχῆς κιν-
δυνεύσαι. τούτων δὲ μᾶλλον ἂ εἰκὸς ἦν δρασάντων, οἱ μὲν ἐπὶ τοῖς
ἱματίοις διαφθείραντες αὐτοὺς οὐκ ἂν ἐτι εἰκότως ἀφίοντο, ἐγὼ δὲ
6 ἀπήλλαγμαί τῆς ὑποψίας, εἰ δὲ ἐκηρύσσοντο ἢ μὴ ἄλλοι τινὲς κα-

¹ Τα αρχαία δικαστήρια, όταν δεν υπήρχαν μάρτυρες, αποφάσιζαν με κριτήριο το τι ήταν πιθανό ή εύλογο να έχει συμβεί (εἰκόσ). Οι πρώτοι που συστηματικά ανέπτυξαν και διδάξαν την αποδεικτική τεχνική που στηρίζεται στο εἰκόσ είναι οι Σικελιώτες Κόρακας και Τεισίας

Ρητορικό υπόδειγμα

προκαλέσουν συζητήσεις και ενδεχομένως να λειτοεργήσουν ως πρότυπο προς μίμηση.

Το παρακάτω απόσπασμα προέρχεται από την πρώτη Τετραλογία, συγκεκριμένα από τη δευτερολογία του κατηγορούμενου. Η υπόθεση έχει ως εξής: ένας άνδρας, συνοδευόμενος από τον δούλο του, δέχτηκε δολοφονική επίθεση στον δρόμο, αργά τη νύχτα. Ο ελεύθερος άνδρας πέθανε αμέσως, ο δούλος όμως πρόλαβε, πριν ξιφουχτήσει, να κατονομάσει ως δράστη τον κατηγορούμενο. Άλλοι μάρτυρες δεν υπάρχουν. Το ερώτημα είναι αν ο κατηγορούμενος διέπραξε τον φόνο ή όχι.

Ο κατηγορούμενος ανασκευάζει τα επιχειρήματα του αντιδίκου, που είναι επιχειρήματα εκ των εικότων (βλ. σχαλ. 1), αμφισβητεί την αξιοπιστία της μαρτυρίας του δούλου και επικαλείται άλλοθι.

- Υποστηρίζουν οι κατηγοροί ότι το πιο λογικό¹ ήταν αυτοί που έτυχε να περάσουν από εκεί, την ώρα που τους χτυπούσαν, να ζητήσουν να μάθουν συγκεκριμένα ποιοι ήταν οι δολοφόνοι και να ενημερώσουν τους οικείους των θυμάτων παρά να τους εγκαταλείψουν και να σπεύσουν να εξαφανιστούν. Εγώ ωστόσο έχω την άποψη ότι κανένας άνθρωπος δεν είναι τόσο ατρόμητος και θαρραλέος, ώστε, αργά τη νύχτα, έπεφτε πάνω σε νεκρούς που εσφάδαζαν ακόμη, δεν θα άλλαζε δρόμο και δεν θα έτρεχε να απομακρυνθεί, αλλά θα ζητούσε να πληροφορηθεί τα ονόματα των κακοποιών, εκθέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή του. Από τη στιγμή όμως που εκείνοι φαίνεται ότι αντέδρασαν όπως ήταν αναμενόμενο να αντιδράσουν, αφενός δεν θα ήταν πλέον εύλογο να αντιμετωπίζονται ως αθώοι αυτοί που τους δολοφόνησαν για τα μιάτια, αφετέρου εγώ παύω να θεωρούμαι ύποπτος.
- 6 Αν τώρα, συγχρόνως με τον φόνο των συγκεκριμένων, έγινε ή όχι δημόσια ανακοίνωση από τον κήρυκα για κάποιους άλλους κακο-

---

(γάρω στα μέσα του δου αι.). Στις Τετραλογίες του Αντιφώντα, με εξαίρεση την πρώτη, από την οποία προέρχεται το απόσπασμα, τα επιχειρήματα εκ των εικότων παίζουν ένα σχετικώς περιορισμένο ρόλο.

- κοῦργοι ἅμα τῷ τούτων φόνοῳ, τίς οἶδε; οὐδενὶ γὰρ ἐπιμελὲς ἦν σκοπεῖν ταῦτα, ἀφανοὺς δὲ ὄντος τοῦ κηρύγματος, οὐδὲ ὑπὸ τούτων τῶν κακούργων ἄπιστον διαφθαρῆναι αὐτόν. τοῦ δὲ θεράποντος πῶς χρὴ πιστοτέραν τὴν μαρτυρίαν ἢ τῶν ἐλευθέρων ἡγεῖσθαι; οἱ μὲν γὰρ ἀτμοῦνται τε καὶ χρήμασι ζημοῦνται, εἰ μὴ τάλιθῃ δοκῶσι μαρτυρήσαι· ὁ δὲ οὐκ ἔλεγχον παρασχῶν οὐδὲ βάσανον ποῦ δίκην δώσει; ἢ τίς ἔλεγχος ἔσται; ἀκινδύνως τε οὗτός γε μέλλων μαρτυρεῖν οὐδὲν θαυμαστὸν ἔπαθεν ὑπὸ τῶν κυρίων ἐχθρῶν μοι ὄντων πεισθεὶς καταψευδεσθῆναι μου· ἐγὼ τε ἀνόσι' ἂν πάσχομι, εἰ μὴ πιστῶς καταμαρτυρηθεὶς διαφθαρεῖην ὑφ' ὑμῶν.
- 8 μὴ παραγενέσθαι δὲ με τῷ φόνοῳ ἀπιστότερον ἢ παραγενέσθαι φασὶν εἶναι, ἐγὼ δ' οὐκ ἐκ τῶν εἰκότων ἀλλ' ἔργῳ δηλώσω οὐ παραγενόμενος, ὅποσοι γὰρ δούλοι μοι ἢ δούλαι εἴσι, πάντας παραδίδωμι βασανίσαι· καὶ εἰ μὴ φανῶ ταύτῃ τῇ νυκτὶ ἐν οἴκῳ καθέδων ἢ ἐξελθῶν που, ὁμολογῶ φοιεὺς εἶναι, ἢ δὲ νῦν οὐκ ἄση-

² Στο πρωτότυπο κακούργοι. Ως τεχνικός όρος σημαίνει πρωτίστως 'κλέφτες', 'ληστές', 'λαποδέιται' (βασική σημασία: 'αυτοί που κλέβουν τα μάτια'), συχνότερα όμως δηλώνει γενικά 'κοινὸι εγκληματίες'. Ο κοινός παρονομαστής για τους κακούργους ήταν ότι μπορούσαν να διωχθῶν με την ειδική διαδικασία της απαγωγής, η οποία επέτρεπε σε κάποιον να συλλάβει τον κατηγορούμενο και να τον παραδώσει στους Ένδεκα, τους αξιωματικούς που ήταν υπεύθυνοι για το δεσμοτήριον, που τον φυλάκιζαν, ώπου να δικαστεί από δικαστήριο.

³ Στη δευτερολογία τους οι κατηγοροὶ υποστήριξαν ότι, αν τον φόνο τον είχαν κάνει κάποιιοι που τα θίματα τους είχαν δει να διαπράττουν κάποιο κακούργημα, για να τους κλείσουν δηλ. το στόμα, θα είχε γίνει ανακοίνωση από τον κήρυκα για το άλλο κακούργημα και οι υποφίεις, και για τον παρόντα φόνο, θα στρέφονταν στους δράστες του άλλου κακούργηματος. Η αιχμή του επιχείρηματος είναι ότι, αφού δεν έγινε σχετική ανακοίνωση από τον κήρυκα, το ενδεχόμενο να διέπραξαν τον φόνο οι άλλοι πρέπει να αποκλειστεί — η γραμμὴ τους είναι να αποκλειστοῦν όλα τα άλλα ενδεχόμενα και να καταδικαστεί ο κατηγορούμενος. Το αντιπεχίρημα του κατηγορούμενου είναι ότι δεν ξέρουμε αν υπήρξε ἢ όχι ανακοίνωση από τον κήρυκα και συνεπώς η δυνατότητα πρέπει να παραμείνει ανοικτή. Δεν είναι σαφές αν με τους όρους ἐκρήσσαντο και κήρυγμα εννοείται η (ανεπίσημη) ανακοί-

ποιούς;² ποιος το γνωρίζει; Ως γνωστόν, ουδείς ενδιαφέρθηκε να ερευνησει το ζήτημα. Εφόσον πάλι παραμένει άγνωστο αν υπήρξε ή όχι ανακοίνωση, δεν είναι διόλου απίθανο να τον σκότωσαν ακόμα και αυτοί οι άλλοι κακοποιοί.³

- 7 Από την άλλη, πώς μπορεί η μαρτυρία του δούλου να θεωρηθεί πιο αξιόπιστη από την μαρτυρία των ελευθέρων; Οι ελεύθεροι, ως γνωστόν, αν κριθεί ότι ψευδομαρτύρησαν, τιμωρούνται με στέρηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων⁴ και τους επιβάλλεται χρηματικό πρόστιμο· εκείνος όμως, εφόσον δεν δόθηκε η δυνατότητα να ελεγχθεί η αλήθεια των λεγομένων του και δεν υποβλήθηκε σε βασανισμό,⁵ πού θα λογοδοτήσει; Και ποια δυνατότητα ελέγχου της αλήθειας θα υπάρχει; Από τη στιγμή μάλιστα που αυτός μπορούσε να καταθέσει εκ του ασφαλούς, δεν είναι καθόλου περίεργο ότι οι κύριοί του, που είναι προσωπικοί μου εχθροί, τον έπεισαν να πει ψέματα εναντίον μου. Και θα διαπραχθεί ανοσιούργημα εις βάρος μου, αν εσείς με εξοντώσετε, βασιζόμενοι σε αναξιόπιστες επιβαρυντικές μαρτυρίες.
- 8 Υποστηρίζουν επίσης ότι είναι πιο δύσκολο να πιστέψει κάποιος ότι εγώ δεν ήμουν παρών στον φόνο παρά ότι ήμουν. Εγώ όμως με βάση όχι την πιθανότητα, αλλά την πραγματικότητα, θα αποδείξω ότι δεν ήμουν εκεί. Συγκεκριμένα, όσες δούλες ή δούλους έχω, τους παραδίδω όλους, προκειμένου να υποβληθούν σε βασανισμό⁶ και αν αποδειχθεί ότι τη νύχτα εκείνη δεν κοιμόμουν στο σπίτι μου ή ότι βγήκα και πήγα κάπου, παραδέχομαι ότι είμαι ο δολοφόνος.⁷ Η νύχτα πάλι δεν είναι άγνωστη· υπενθυμίζω ότι ο άνθρωπος σκοτώθηκε στη γιορτή των Διπολείων.⁸

ωση των συγγενών των θυμάτων ή η επίσημη ανακοίνωση, στην οποία προέβαινε ο άρχων βασιλείς, που ήταν υπεύθυνος για την τήρηση της διαδικασίας σχετικά με την άσκηση δίωξης για ανθρωποκτονία και που καλούσε τον δράστη να κρατηθεί μακριά από την αγορά και τα ιερά (εἰρηγεσθαι τῶν ἱερῶν).

⁴ Αν κάποιος κρινόταν ένοχος για ψευδομαρτυρία σε τρεις περιπτώσεις, έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα.

⁵ Στα αθηναϊκά δικαστήρια, στα οποία οι δούλοι, με εξαίρεση ίσως δικές για ανθρωποκτονία, δεν μπορούσαν να εμφανιστούν, η μαρτυρία τους γινόταν δεκτή, μόνο αν είχαν υποβληθεί σε βασανιστήρια.

⁶ Ο κατηγορούμενος, για πρώτη φορά στη δευτερολογία, επικαλείται άλλοθι.

⁷ Τα Διπολεια ή —ίσως ορθότερα— Διπολεια ήταν γιορτή προς τιμήν του Διός Πολιέως, που γιορταζόταν στις 14 του μηνός Σκαροφοριώνος, του τελευταίου μηνός του Αττικού έτους (περ. 15 Ιουνίου-15 Ιουλίου).

- 9 μος· τοῖς γὰρ Διπολείοις ὁ ἀνὴρ ἀπέθανε, περὶ δὲ τῆς εὐδαιμο-
νίας, ἧς ἕνεκα τρέμοντά μέ φασιν εἰκότως ἀποκτείνται αὐτόν, πο-
λὸν τὰναντία ἐστί. τοῖς μὲν γὰρ ἀτυχοῦσι κωτερίζειν συμφέρει· ἐκ
γὰρ τῶν μεταβολῶν ἐπίδοξος ἢ δυσπραγία μεταβάλλει αὐτῶν
ἐστί· τοῖς δ' εὐτυχοῦσι ἀτρεμίζειν καὶ φυλάσσειν τὴν παρούσαν
εὐπραγίαν· μεθισταμένων γὰρ τῶν πραγμάτων δυστυχεῖς ἐξ εὐτυ-
10 χούντων καθίστανται. ἐκ δὲ τῶν εἰκότων προσποιούμενοί με ἐλέγ-
χειν, οὐκ εἰκότως ἀλλ' ὄντως φονέα μέ φασιν τοῦ ἀνδρὸς εἶναι, τὰ
δὲ εἰκότα ἄλλα πρὸς ἐμοῦ μᾶλλον ἀποδέδεικται ὄντα· ὃ τε γὰρ
καταμαρτυρῶν μου ἄπιστος ἐλήλεγκται ὢν, ὃ τε ἔλεγχος οὐκ ἔστι,
τά τε τεκμήρια ἐμά, οὐ τούτου ὄντα ἐδήλωσα, τά τε ἴχνη τοῦ φό-
νου οὐκ εἰς ἐμέ φέροντα ἀλλ' εἰς τοὺς ἀπολυομένους ἀποδέδεικται
ὑπ' αὐτῶν.

- 9 Όσο για τα πλούτη μου, που για χάρη τους είναι εύλογο, λένε, να τον σκότωσα, επειδή έτρεμα γι' αυτά, ισχύει το ακριβώς αντίθετο. Εκείνοι που έχουν συμφέρον από τις ανατροπές είναι οι δυστυχημένοι και τούτο γιατί προσδοκούν μέσα από τις αλλαγές να αλλάξει και η δική τους δυστυχία. Αντίθετα, οι ευτυχημένοι έχουν συμφέρον να υπάρχει ηρεμία και να διαφυλάσσουν την ευτυχία τους· γιατί όταν αλλάζουν τα πράγματα, από ευτυχείς καταλήγουν δυστυχημένοι.
- 10 Ακόμη, ενώ διατείνονται ότι αποδεικνύουν την ενοχή μου με βάση την πιθανοφάνεια, ισχυρίζονται ότι είμαι όχι ο πιθανός, αλλά ο πραγματικός φονιάς του ανδρός. Έχει ωστόσο αποδειχθεί ότι η πιθανοφάνεια είναι πιο πολύ με το μέρος μου· γιατί και ο μάρτυρας που με ενοχοποιεί απεκαλύφθη ότι είναι αναξιόπιστος και δεν υπάρχει δυνατότητα να ελεγχθεί η αλήθεια των ισχυρισμών του και έδειξα ότι τα στοιχεία ενισχύουν τη δική μου θέση, όχι τη δική του, και έχει αποδειχθεί ότι τα ίχνη του φόνου οδηγούν όχι σε εμένα αλλά σ' εκείνους που οι αντίδικοι τους κηρύσσουν αθώους.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

ΑΝΤΙΦΩΝ

113. – Περὶ τοῦ χορευτοῦ §§ 11-19

Το 419 π.Χ. ένας πλούσιος Αθηναίος ορίστηκε χορηγός για διθυραμβικό χορό παιδίων που θα συμμετείχε στα Θαργήλια (βλ. σχολ. 1). Στη διάρκεια των δοκιμών, που γίνονταν στο σπίτι του χορηγού, ένα από τα (πιθανώς πενήντα) αγόρια του χορού πέθανε, όταν του έδωσαν να πιεί κάτι (φάρμακον) — εύφρωνίας χάριν, σύμφωνα με την αρχαία υπόθεση του λόγου. Ο αδερφός του νεκρού Διοδότου Φιλοκράτης εμήνυσε τον χορηγό, που δεν ήταν παρών την κρίσιμη ημέρα, θεωρώντας τον υπεύθυνο για τον θάνατο, χωρίς όμως να του καταλογίζει πρόθεση — του καταλόγιζε, κατά την αρχαία ορολογία, την βούλευσιν, που δεν προϋποθέτει οπωσδήποτε πρόθεση. Το αδίκημα επέσυρε την ποινή της εξορίας. Για την εκδίκαση τέτοιων υποθέσεων φόνου υπήρχε ειδικό δικαστήριο, το Παλλάδιο. Ο κατηγορούμενος, που ήταν πρόσωπο με ισχύ και είχε ανοιχτούς λογαριασμούς με άλλους,

- 11 ἐπειδὴ χορηγὸς κατεστάθην εἰς Θαργήλια καὶ ἔλαχον Παντακλέα διδάσκαλον καὶ Κεκροπίδα φυλὴν πρὸς τῇ ἐμαντοῦ, [τουτέστι τῇ Ἐρεχθίδι] ἐχορήγουν ὡς ἄριστα ἐδυνάμην καὶ δικαιοτάτα, καὶ πρῶτον μὲν διδασκαλεῖον <ῆ> ἦν ἐπιτηδειότατον τῆς ἐμῆς οἰκίας κατεσκευάσα, ἐν ᾧπερ καὶ Διονυσίοις ὅτε ἐχορήγουν ἐδίδασκον· ἔπειτα τὸν χορὸν συνέλεξα ὡς ἐδυνάμην ἄριστα, οὔτε ζημιώσας οὐδένα οὔτε ἐνέχυρα βία φέρων οὔτ' ἀπεχθανόμενος οὐδενί, ἀλλ' ὡσπερ ἂν ἦδιστα καὶ ἐπιτηδειότατα ἀμφοτέροις ἐγίγνετο, ἐγὼ μὲν ἐκέλευον καὶ ἠτούμην, οἱ δ' ἐκόντες καὶ βουλόμενοι ἔπεμπον, ἐπεὶ
- 12 δὲ ἦκον οἱ παῖδες, πρῶτον μὲν μοι ἀσχολία ἦν παρεῖναι καὶ ἐπιμε-

¹ Γιορτή προς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνα που γιορταζόταν στις 6-7 του μηνὸς Θαργηλιώνος (περ. 15 Μαΐου - 15 Ιουνίου). Το πρόγραμμα περιλάμβανε αγώνα διθυράμβου. Διαφορετικά ἀπὸ τα Μεγὰλα Διονύσια, στα οποία καθιεμὰ ἀπὸ τις δέκα φυλές συμμετεῖχε με δικὸ της χορὸ, στα Θαργήλια συμμετεῖχαν μόνο πέντε χοροί. Την ευθύνη για κάθε χορὸ την εἶχαν ἀπὸ κοινού δύο φυλές, ἡ φυλὴ τοῦ χορηγοῦ και μία ἀκόμη που οριζόταν με κλήρο. Με κλήρο οριζόταν και ὁ διδάσκαλος (βλ. ἐπόμενο σχόλιο).

² Δεν εἶναι βέβαιο ἀν με τον αρχαῖο ὄρο διδάσκαλος δηλώνεται ὁ ποιητὴς ἢ ὁ χοροδιδάσκαλος.

³ Ἀπλῶς Διονύσια ονομάζονται, ἀκόμα και σε επίσημες ἀναγραφές (ἐπιγραφές), τα Διονύσια κατ' ἐξοχήν, δηλ. τα Μεγὰλα Διονύσια.

Ο θάνατος του χορευτή

επίσης ισχυρούς, υποστηρίζει ότι ο κατηγορούς υποκινείται από τους αντιπάλους του, που ήθελαν με αυτό τον τρόπο να τον εξουδετερώσουν, επειδή, σύμφωνα με το αθηναϊκό δίκαιο, αρκούσε και μόνο η υποβολή μηνύσεως για φόνο, για να χάσει κάποιος θεμελιώδη δικαιώματα, κατ' ουσίαν να αποκλειστεί από την πολιτική ζωή.

Το απόσπασμα που ακολουθεί περιλαμβάνει την αρχική διήγηση (§§ 11-14), που παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον ως μοναδική σύγχρονη με τα γεγονότα πηγή πληροφοριών σχετικά με τη διεκπεραίωση της χορηγίας, και το πρώτο μέρος από την απόδειξη (§§ 15-19), που παρέχει ένα δείγμα για τον τρόπο επιχειρηματολογίας και το χαρακτηριστικό ύφος του Αντιφώντα.

- 11 Όταν ορίστηκε χορηγός για τα Θαργήλια¹ και μου έτυχε με κλήρο ο Παντακλής ως χοροδιδάσκαλος² και η φυλή Κεκροπίς, εκτός από τη δική μου, φρόντισα ως χορηγός να εκπληρώνω τα καθήκοντά μου με τον κατά το δυνατόν καλύτερο και δικαιότερο τρόπο. Κατ' αρχήν, στο σημείο του σπιτιού μου που προσφερόταν άριστα, διαμόρφωσα έναν ειδικό χώρο για τη διδασκαλία του χορού — στον ίδιο χώρο γίνονταν οι δοκιμές και όταν είχα αναλάβει χορηγός στα Διονύσια³ κατόπιν, συγκέντρωσα τα μέλη του χορού με τον καλύτερο δυνατό τρόπο: χωρίς να επιβάλω κυρώσεις σε οποιονδήποτε, χωρίς να πάρω δια της βίας ενέχυρα⁴ και χωρίς να δυσαρεστήσω κανένα· όλα έγιναν με τον πιο φιλικό και πιο ενδεδειγμένο και για τις δύο πλευρές τρόπο: εγώ πρότεινα και διατύπωνα το σχετικό αίτημα, και εκείνοι έστελναν τα αγόρια προθυμότερα.⁵
- 12 Όταν ήρθαν τα αγόρια, τον πρώτο καιρό ήμουν απασχολημένος και

¹ Τέτοιου είδους συμπεριφορά από χορηγούς, που προφανώς είχαν ανάλογη δικαιοδοσία, δεν πρέπει να ήταν άγνωστη στην κλασική Αθήνα. Από το χωρίο συνάγεται επίσης ότι εκείνοι που επιλέγονταν για να συμμετάσχουν σε κάποιο χορό δεν ανταποκρίνονταν πάντα πρόθυμα.

² Η συνεννόηση γινόταν φυσικά με τους πατέρες των παιδιών.

- λείσθαι· ἐτύγχανε γάρ μοι πράγματα ὄντα πρὸς Ἀριστίωνα καὶ Φιλῖνον, ἃ ἐγὼ περὶ πολλοῦ ἐποιούμην, ἐπειδὴ περ εἰσήγγελα, ὀρθῶς καὶ δικαίως ἀποδείξει τῇ βουλῇ καὶ τοῖς ἄλλοις Ἀθηναίοις, ἐγὼ μὲν οὖν τούτοις προσεῖχον τὸν νοῦν, κατέστησα δὲ ἐπιμελείσθαι, εἴ τι δέοι τῷ χορῶ, Φανόστρατον, δημότην μὲν τουτωνῶν τῶν διωκόντων, κηδεστήν δ' ἑμαυτοῦ, ὃ ἐγὼ δέδωκα τὴν θυγατέρα,
- 13 καὶ ἡξίουν αὐτὸν ἄριστα ἐπιμελείσθαι· ἔτι δὲ πρὸς τούτῳ δύο ἄνδρας, τὸν μὲν Ἐρεχθίδος Ἀμεινίαν, ὃν αὐτοὶ οἱ φυλέται ἐψηφίσαντο συλλέγειν καὶ ἐπιμελείσθαι τῆς φυλῆς ἐκάστοτε, δοκοῦντα χρηστὸν εἶναι, τὸν δ' ἕτερον τῆς Κεκροπίδος, ὃσπερ ἐκάστοτε εἴωθεν ταύτην τὴν φυλὴν συλλέγειν· ἔτι δὲ τέταρτον Φίλιππον, ὃ προσετέτακτο ὠνεῖσθαι καὶ ἀναλίσκειν εἴ τι φράζοι ὁ διδάσκαλος ἢ ἄλλος τις τούτων, ὅπως ἄριστα χορηγοῦντο οἱ παῖδες καὶ μηδενὸς
- 14 ἐνδεεῖς εἶεν διὰ τὴν ἐμὴν ἀσχολίαν, καθειστήκει μὲν ἡ χορηγία οὕτω, καὶ τούτων εἴ τι ψεύδομαι προφάσεως ἕνεκα, ἔξεστι τῷ κατηγορῶ ἐξελέγξαι ἐν τῷ ὑστέρω λόγῳ ὃ τι ἂν βούληται [εἰπεῖν]· ἐπεὶ τοι οὕτως ἔχει, ὧ ἄνδρες· πολλοὶ τῶν περιεστώτων τούτων τὰ μὲν πράγματα ταῦτα πάντα ἀκριβῶς ἐπίστανται, καὶ τοῦ ὀρκωτοῦ ἀκούουσι, καὶ ἐμοὶ προσέχουσι τὸν νοῦν ἅττα ἐγὼ ἀποκρίνομαι, οἷς ἐγὼ βουλοίμην ἂν δοκεῖν αὐτὸς τε εὖορκος εἶναι καὶ ἡμᾶς τάληθῆ λέγων πείσαι ἀποψηφίσασθαι μου.

⁶ Τίως πρόκειται για τον Αριστίωνα που ήταν άρχων το 421/420.

⁷ Αρκετά σημαντικός πολιτικός της εποχής. Ο Αντιφών είχε γράψει ένα λόγο Κατὰ Φιλῖνου, ίσως με αφορμή αυτή την υπόθεση. Αργότερα (§ 38) μαθαίνουμε ότι οι δύο κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν.

⁸ Η διαδικασία της εισαγγελίας φαίνεται ότι εχρησιμοποιείτο πρωτίστως για σοβαρά αδικήματα στρεφόμενα εναντίον της πόλης, όπως είναι η προδοσία, αλλά και για άλλα, μάλλον ετερόκλητα αδικήματα. Με τη διαδικασία αυτή ο κατηγορός δεν είχε συνέπειες, όπως είχε, αν ακολουθούσε άλλη διαδικασία, σε περίπτωση που έπαυσε ποσοστό μικρότερο από το 1/5 των ψήφων ή απέσυρε την μήνυση πριν από την εκδίκαση. Οι υποθέσεις εισάγονταν στην Βουλή ή στην Εκκλησία του δήμου, χωρίς μάλιστα να είναι υποχρεωτική η κλήτευση του κατηγορούμενου.

⁹ Το αρχαίο ρήμα ἐπιμελείσθαι, που επανέρχεται αρκετές φορές στο απόσπασμα, ήταν, φαίνεται, ειδικός όρος. Το ίδιο ισχύει και για το ρήμα συλλέγειν (§ 11, 13).

¹⁰ Για τον Φανόστρατο, τον Αμεινία (§ 13) και τον Φίλιππο (§ 13) δεν γνωρίζουμε τίποτα.

δεν μπορούσα να είμαι παρών και να τα φροντίζω· συνέβη συγκεκριμένα να έχω εμπλακεί σε δικαστικό αγώνα με τον Αριστίωνα⁸ και τον Φιλίνο⁹ και με ενδιέφερε ιδιαίτερα, από τη στιγμή που είχα υποβάλει μήνυση με τη διαδικασία της εισαγγελίας,¹⁰ να τεκμηριώσω ενώπιον της βουλής και των άλλων Αθηναίων την καταγγελία μου με αδιάσειστα στοιχεία. Εμένα λοιπόν με είχε απορροφήσει αυτή η διαμάχη· για το λόγο αυτό ανέθεσα την ευθύνη για το χορό¹¹ —για οτιδήποτε χρειαζόταν— στον Φανόστρατο,¹² που είναι συνδημότης των κατηγορών και γαμπρός μου —του έχω δώσει την κόρη μου· του ζήτησα μάλιστα να φροντίσει να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του στο έπακρο. Εκτός απ' αυτόν, όρισα δύο ακόμη άνδρες, τον ένα από την Ερεχθίδα φυλή, τον Αμεινία, στον οποίο τα ίδια τα μέλη της φυλής του έχουν επισήμως αναθέσει να συγκεντρώνει κάθε φορά τα μέλη του χορού και να έχει την ευθύνη, επειδή θεωρείται άνθρωπος ακέραιος, τον άλλο από την Κεκροπίδα φυλή, ο οποίος επίσης επί μονίμου βάσεως συγκεντρώνει, όποτε χρειάζεται, τα μέλη του χορού αυτής της φυλής· επιπροσθέτως όρισα και έναν τέταρτο, τον Φίλιππο, που είχε εντολή να προβαίνει σε αγορές και να δαπανά, αν του ζητούσε κάτι ο χοροδιδάσκαλος ή κάποιος από αυτούς ώστε τα αγόρια να έχουν άριστη φροντίδα και να μην τους λείπει τίποτα εξαιτίας της δικής μου απασχόλησης.

- 14 Έτσι ρυθμίστηκαν τα σχετικά με τη χορηγία. Και αν εν προκειμένω ψεύδομαι κάπου για να αποσείσω την ευθύνη, ο κατηγορος στη δευτερολογία του έχει τη δυνατότητα να αντικρούσει οποιοδήποτε σημείο επιθυμεί¹³· πάντως, αυτή είναι η πραγματικότητα, συμπολίτες· πολλοί από αυτούς εδώ που στέκουν γύρω μας¹² γνωρίζουν τα γεγονότα σε βάθος και με λεπτομέρειες και στ' αφτιά τους γχεί ακόμα η φωνή του υπεύθυνου για την ορχοδοσία¹³ και παρακολουθούν προσεκτικά τις απαντήσεις που δίνω· αυτοί εγώ θα ήθελα να αποκομίσουν την εντύπωση ότι και ο ίδιος σέβομαι τον όρκο μου και εσάς σας έπεισα να με αθώωσετε λέγοντας την αλήθεια και μόνο.

⁸ Στις δίκες για ανθρωποκτονία και ο κατηγορος και ο κατηγορούμενος δευτερολογούσαν (με αυτή τη σειρά).

⁹ Όλες οι υποθέσεις φόνου εκδικάζονταν στο ύπαιθρο, για να μη βρεθούν κάτω από την ίδια στέγη ο μισαγνής δράστης του φόνου και οι υπόλοιποι.

¹³ Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς έκανε ο υπεύθυνος για την ορχοδοσία (όρχωτης). Εικάζεται ότι στη δαίμοσια (βλ. επόμενο σφάλμα) έλεγε το κείμενο του όρκου που όφειλαν να επαναλάβουν οι διάδοχοι.

- 15 πρῶτον μὲν οὖν ἀποδείξω ὑμῖν ὅτι οὔτε ἐκέλευσα πιεῖν τὸν παῖδα τὸ φάρμακον οὔτ' ἠνάγκασα οὔτ' ἔδωκα καὶ οὐδὲ παρήν ὅτ' ἔπιεν, καὶ οὐ τούτου ἕνεκα ταῦτα σφόδρα λέγω, ὡς ἐμαντὸν ἕξω αἰτίας καταστήσω, ἕτερον δὲ τινα εἰς αἰτίαν ἀγάγω· οὐ δητὰ ἔγωγε, πλὴν γε τῆς τύχης, ἥπερ οἶμαι καὶ ἄλλοις πολλοῖς ἀνθρώπων αἰτία ἐστὶν ἀποθανεῖν· ἦν οὔτ' ἂν ἐγὼ οὔτ' ἄλλος οὐδεὶς οἶός τ' ἂν εἶη ἀποστρέφαι μὴ οὐ γενέσθαι ἦντινα δεῖ ἐκάστω.

Μάρτυρες

- 16 μεμαρτύρηται μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες, περὶ τοῦ πράγματος ἃ ἐγὼ ὑμῖν ὑπεσχόμην· ἐξ αὐτῶν δὲ τούτων χρὴ σκοπεῖν ἃ τε οὗτοι διωμόσαντο καὶ ἃ ἐγὼ, πότεροι ἀληθέστερα καὶ εὐορκότερα, διωμόσαντο δὲ οὗτοι μὲν ἀποκτεῖναί με Διόδοτον βουλευσάντα τὸν θάνατον, ἐγὼ δὲ μὴ ἀποκτεῖναι, μήτε χειρὶ ἀράμενος μήτε βουλευσας, αἰτιῶνται δὲ οὗτοι μὲν ἐκ τούτων, ὡς αἴτιος ὅς ἐκέλευσε πιεῖν τὸν παῖδα τὸ φάρμακον ἢ ἠνάγκασεν ἢ ἔδωκεν· ἐγὼ δ' ἐξ αὐτῶν τούτων ἂν αἰτιῶνται οὗτοι ἀποφανῶ ὅτι οὐκ ἔνοχος εἰμι· οὔτε γὰρ ἐκέλευσα οὔτ' ἔδωκα οὔτ' ἠνάγκασα· καὶ ἐπιπροστίθημι αὐτοῖς ὅτι οὐ παρεγενόμην πίνοντι, καὶ εἴ φασιν ἀδικεῖν εἴ τις ἐκέλευσεν, ἐγὼ οὐκ ἀδικῶ· οὐ γὰρ ἐκέλευσα, καὶ εἴ φασιν ἀδικεῖν εἴ τις ἠνάγκασεν, ἐγὼ οὐκ ἀδικῶ· οὐ γὰρ ἠνάγκασα, καὶ εἴ τὸν δόντα τὸ φάρμακόν φασιν αἴτιον εἶναι, ἐγὼ οὐκ αἴτιος· οὐ γὰρ ἔδωκα, αἰτιάσασθαι μὲν οὖν καὶ καταψεύσασθαι ἕξεσι τῷ βουλομένῳ· αὐτὸς γὰρ ἕκαστος τούτου κρατεῖ· γενέσθαι μόντοι τὰ μὴ γενόμενα

¹⁴ Σε δύο για ανθρωποκτονία η ορκοδοσία ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη. Στην αρχή κατηγορός και κατηγορούμενος ορκίζονταν, ο πρώτος ότι ο κατηγορούμενος διέπραξε τον φόνο (έκτεινεν), ο δεύτερος ότι δεν τον διέπραξε (οὐκ ἔκτεινεν) —εκτός από τις περιπτώσεις σύνομων φόνων, στις οποίες ο κατηγορούμενος δεν αρνιόταν ότι διέπραξε τον φόνο. Στο τέλος, όποιος κέρδιζε ορκιζόταν και πάλι ότι είχε πει την αλήθεια και ότι η απόφαση των δι-

- 15 Πρώτα-πρώτα λοιπόν θα αποδείξω ότι ούτε υπέδειξα στο αγόρι να πιει το φάρμακο ούτε το ανάγκασα ούτε του το έδωσα ούτε ήμουν παρών όταν το ήπια. Και ο λόγος που επιμένω τόσο δεν είναι να απαλλάξω τον εαυτό μου από την κατηγορία και να ενοχοποιήσω κάποιον άλλο· εγώ σαφώς και δεν ενοχοποιώ κανένα, εκτός βέβαια από την τύχη, η οποία είναι, πιστεύω, η αιτία για το θάνατο και πολλών άλλων ανθρώπων· εκείνη ούτε εγώ ούτε άλλος κανείς δεν θα μπορέσει να την εμποδίσει να έρθει όπως είναι να έρθει στον καθένα.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ

- 16 Οι μάρτυρες, συμπολίτες, έχουν καταθέσει ήδη για την υπόθεση εκείνα που σας υποσχέθηκα· με γνώμονα αυτά και μόνο πρέπει να σταθμίσετε και όσα ενόρκως ισχυρίστηκαν οι κατηγοροί κατά τη διωμοσία¹⁴ και όσα ισχυρίστηκα εγώ· ποιος από τους δύο ισχυρισμούς βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια και δείχνει μεγαλύτερο σεβασμό για τον όρκο; Ισχυρίζονται δε ενόρκως αυτοί μεν ότι εγώ σκότωσα τον Δίοδοτο κατά το ότι εσχεδιάσα τον θάνατό του, εγώ πάλι ότι δεν τον σκότωσα, ούτε με το ίδιο μου το χέρι ούτε με υποκίνησή μου.¹⁵ Και αυτοί εγείρουν κατηγορία εκκινώντας από το εξής, ότι δηλ. ένοχος είναι εκείνος που υπέδειξε στο αγόρι να πιει το φάρμακο ή το ανάγκασε ή του το έδωσε· εγώ ωστόσο, βασιζόμενος στις ίδιες τις κατηγορίες των κατηγορών, θα αποδείξω ότι δεν είμαι ένοχος· γιατί ούτε του υπέδειξα ούτε του το έδωσα ούτε το ανάγκασα· επιπροσθέτως αναφέρω ότι δεν ήμουν παρών την ώρα που το έπινε. Και εάν λένε ότι ένοχος είναι όποιος έδωσε την εντολή, εγώ δεν είμαι· διότι δεν την έδωσα.
- 18 Και αν λένε ότι ένοχος είναι όποιος το ανάγκασε, εγώ δεν είμαι· διότι δεν το ανάγκασα. Και αν λένε ότι την ευθύνη τη φέρει εκείνος που έδωσε το φάρμακο, εγώ δεν φέρω ευθύνη· διότι δεν το έδωσα. Να κατηγορήσει βέβαια και να πει ψέματα μπορεί ο οιοσδήποτε· γιατί αυτό είναι στο χέρι του και μόνο· το να παρουσιασθούν ωστόσο ως γεγονό-

καστών ήταν ορθή. Επίσης οι μάρτυρες κατέθεταν ενόρκως όχι απλώς ότι θα πουν την αλήθεια, αλλά και ότι ο κατηγορούμενος είχε ή δεν είχε διαπράξει τον φόνο.

¹⁵ Ένα πρόσωπο ήταν δυνατό να ενοχοποιηθεί για βούλευση φόνου όχι μόνο αν είχε προσχεδιάσει τον φόνο, αλλά και απλώς αν εθεωρούνταν υπεύθυνο για τον θάνατο, έστω και αν δεν είχε πρόθεση να κάνει κακό.

- καὶ ἀδικεῖν τὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐκ ἐν τοῖς τούτων λόγοις ἡγοῦμαι εἶναι, ἀλλ' ἐν τῷ δίκαιῳ καὶ τῷ ἀληθεῖ, ὅποσα μὲν γὰρ λάθρα πράττεται καὶ ἐπὶ θανάτῳ βουλευθέντα, ὧν μὴ εἰσι μάρτυρες, ἀνάγκη περὶ τῶν τοιούτων ἐξ αὐτῶν τῶν λόγων τῶν τε τοῦ κατηγοροῦ καὶ τοῦ ἀποκρνομένου τὴν διάγνωσιν ποιῆσθαι καὶ θηρεύειν καὶ ἐπὶ σμικρὸν ὑπονοεῖν τὰ λεγόμενα, καὶ εἰκάζοντας μᾶλλον ἢ σάφα εἰδότας ψηφίζεσθαι περὶ τῶν πραγμάτων· ὅπου δὲ πρώτου μὲν αὐτοὶ οἱ κατήγοροι ὁμολογοῦσι μὴ ἐκ προνοίας μηδ' ἐκ παρασκευῆς γενέσθαι τὸν θάνατον τῷ παιδί, ἔπειτα τὰ πραχθέντα φανερώς ἅπαντα πραχθῆναι καὶ ἐναντίον μαρτύρων πολλῶν, καὶ ἀνδρῶν καὶ παιδῶν, καὶ ἐλευθέρων καὶ δούλων, ἐξ ὧν περ καὶ εἴ τις τι ἠδίκηκε, φανερώτατος ἂν εἴη, καὶ εἴ τις μὴ ἀδικοῦντα αἰτιῶτο, μάλιστα ἐξελέγοιτο.

Τραγικός (:) χορός, Ερυθρόμορφος κρατήρας, περ. 500-490 π.Χ.
(Βασιλεία, Antikemuseum.)

τα πράγματα που δεν έγιναν και να εμφανισθεί ως ένοχος ο αθώος δεν εξαρτάται, πιστεύω, από τα λεγόμενα των κατηγορών, αλλά από το τι είναι δίκαιο και ποια η αλήθεια. Γιατί για όσα βέβαια συμβαίνουν κρυφά, αν μάλιστα πρόκειται για θάνατο προμελετημένο, εφόσον δεν υπάρχουν μάρτυρες, είστε αναγκασμένοι, για τέτοιες περιπτώσεις, να σχηματίζετε γνώμη, βασιζόμενοι αποκλειστικά και μόνο στα λεγόμενα τόσο του κατηγορούμενου όσο και του απολογούμενου· οτιδήποτε λένε πρέπει κατ' ανάγκη να το κοσκινίζετε και να το αντιμετωπίζετε καχύποπτα, ακόμη και το παραμικρό, και τελικά η απόφασή σας για την υπόθεση αναγκαστικά θα στηριχθεί πιο πολύ σε εικασίες παρά σε ακριβή γνώση.

- 19 Όταν όμως κατ' αρχάς οι ίδιοι οι κατηγοροί παραδέχονται ότι ο θάνατος του αγοριού δεν οφείλεται σε πρόθεση ούτε σε προμελέτη, έπειτα, όταν όλα όσα έγιναν, έγιναν φανερά και μπροστά σε πολλούς μάρτυρες, και άντρες και παιδιά, και ελεύθερους και δούλους, από τις μαρτυρίες των οποίων και αν κάποιος ήταν ένοχος θα αποκαλυπτόταν με βεβαιότητα, και αν κάποιος κατηγορούσε έναν αθώο θα αποστομωνόταν.¹⁶

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

¹⁶ Πιθανώς υπάρχει ανακόλουθο και όχι φθορά του κειμένου.

ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ

(περ. 440 – περ. 390 π.Χ.)

114. – Περὶ τῶν μυστηρίων §§ 48–51, 53

Το 415 π.Χ. ο Ανδοκίδης κατηγορήθηκε για συμμετοχή στον ακρωτηριασμό των Ερμιῶν και τη βεβήλωση των Ελευσινίων μυστηρίων και συνελήφθη μαζί με κάποιους συγγενείς του. Επειδή με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είχε πράγματι εμπλακεί στον ακρωτηριασμό των Ερμιῶν, για να σωθεί, φρόντισε να εξασφαλίσει ασυλία (ἄδεια) και αποκάλυψε τα ονόματα των συνινόχων του, με συνέπεια έκτοτε να τον συνοδεύει το στίγμα του καταδότη. Μάλιστα παρά την ασυλία, αναγκάστηκε, τον ίδιο χρόνο, να εγκαταλείψει την Αθήνα, όταν έγινε δεκτό το (στρεφόμενο κατ' ουσίαν εναντίον του) ψήφισμα που πρότεινε κάποιος Ισοτιμίδης, σύμφωνα με το οποίο όσοι (όπως ο Ανδοκίδης) είχαν ομολογήσει ότι είχαν ασεβήσει αποκλείονταν από τα ιερά και την αγορά της Αθήνας, ακόμα και αν (όπως ο Ανδοκίδης) είχαν εξασφαλίσει το ακαταδίωκτον. Ο ρήτορας έζησε εξόριστος πά-

- 48 ἐπειδὴ δὲ ἐδεδέμεθα πάντες ἐν τῷ αὐτῷ, καὶ νύξ τε ἦν καὶ τὸ δε-
σμωτήριον συνεκέκλετο, ἦκον δὲ τῷ μὲν μήτηρ, τῷ δὲ ἀδελφή, τῷ
δὲ γυνὴ καὶ παῖδες, ἦν δὲ βοή καὶ οἶκτος κλαιόντων καὶ ὀδυρομέ-
νων τὰ παρόντα κακά, λέγει πρὸς με Χαρμοῖδης, ὧν μὲν ἀνεψιός,
ἠλικιωτῆς δὲ καὶ συνεκτραφεὶς ἐν τῇ οἰκίᾳ τῇ ἡμετέρᾳ ἐκ παιδός,
49 ὅτι “Ἄνδοκίδη, τῶν μὲν παρόντων κακῶν ὄρας τὸ μέγεθος, ἐγὼ δ’
ἐν μὲν τῷ παρελθόντι χρόνῳ οὐδὲν ἐδεόμην λέγειν οὐδέ σε λυπεῖν,
νῦν δὲ ἀναγκάζομαι διὰ τὴν παροῦσαν ἡμῖν συμφορὰν, οἷς γὰρ
ἐχρῶ καὶ οἷς συνήσθα ἄνευ ἡμῶν τῶν συγγενῶν, οὔτοι ἐπὶ ταῖς αἰ-
τίαις δι’ ἃς ἡμεῖς ἀπολλύμεθα οἱ μὲν αὐτῶν τεθνήσκειν, οἱ δὲ οἶχον-
50 ται φεύγοντες, σφῶν αὐτῶν καταγνόντες ἀδικεῖν *** εἰ ἤκουσάς τι

¹ Γιος του Αριστοτέλη, εξάδελφος του Ανδοκίδη. Σύμφωνα με την καταγγελία, στο σπίτι του είχαν βεβήλωσει τα μυστήρια, παρόντος, μεταξύ άλλων, του Αλκιβιάδη.

² Ο Ευφύλιτος, ο Μέλητος και άλλοι φίλοι και ομοϊδεάτες του Ανδοκίδη. Ο Ευφύλιτος, σύμφωνα με τον Ανδοκίδη (§§51, 56, 61-64), πρωτοστάτησε στον ακρωτηριασμό των Ερμιῶν και εξαπάτησε τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας σχετικά με τη συναίνεση και συμμετοχή του ίδιου του Ανδοκίδη. Ο Μέλητος, που δεν ταυτίζεται με τον κατηγορο του Σωκράτη, συμμετείχε

Το δίλημμα του Ανδοκίδη

νω από δέκα χρόνια και επέστρεψε στην Αθήνα το 403 π.Χ., με τη χορήγηση αμνηστίας που ακολούθησε την πτώση των Τριάκοντα. Μετά την επάνοδό του, ενεπλάκη και πάλι σε έριδες και διαμάχες με διάφορους, με αποτέλεσμα το 399 π.Χ. να κατηγορηθεί για ασέβεια, αφενός για τη συμμετοχή του στα γεγονότα του 415, αφετέρου γιατί, κατά την κατηγορία, είχε αποθέσει ίκετηρίαν (κλαδί που κρατούσε ο ικέτης) στο βωμό της Δήμητρας στη διάρκεια των μυστηρίων, κάτι που απαγορευόταν επί ποιηή θανάτου. Για τη δέκη αυτή έγραψε τον λόγο *Περί των μυστηρίων* και κατάφερε να αθωωθεί. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα περιγράφει τις δραματικές ώρες που έζησε το πρώτο βράδυ στο δεσμοκτήριο, πριν από δεκαπέντε χρόνια, και προσπαθεί να δικαιολογήσει την απόφασή του να μιλήσει.

- 48 Όλοι μας βρισκόμαστε στον ίδιο χώρο φυλακισμένοι. Είχε πέσει η νύχτα και το δεσμοκτήριο έχει κλείσει. Ήρθαν τότε του ενός η μητέρα, του άλλου η αδελφή, του τρίτου η γυναίκα και τα παιδιά. Και ακουγόταν μια βοή και μοιρολόγια ανθρώπων που έκλαιγαν και οδύρονταν για τις συμφορές που τους είχαν χτυπήσει. Μου λέει λοιπόν ο Χαρμίδης¹ που είναι ξάδελφός μου και συνομήλικος και που είχε μεγαλώσει μαζί με μένα στο σπίτι μας: «Ανδοκίδη, βλέπεις σε τι δεινή θέση βρισκόμαστε· στο παρελθόν δεν είχα καμιά ανάγκη ούτε να σε συμβουλευτώ ούτε να σε στενοχωρώ, τώρα αναγκάζομαι να το κάνω εξαιτίας του κακού που μας έχει βρει. Οι στενοί φίλοι σου και οι σύντροφοί σου² —εκτός από εμάς τους συγγενείς σου— αυτοί λοιπόν με τις ίδιες κατηγορίες για τις οποίες και μεις τώρα χανόμαστε, είτε έχουν πεθάνει είτε έχουν δραπετεύσει³ δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι είναι ένοχοι *** Αν λοιπόν έχεις ακούσει κάτι γι' αυτή την υπόθεση, ομολόγησε

στον ακρωτηριασμό των Ερμίων και κατηγορήθηκε ότι, μαζί με τον Αλκιβιάδη και κάποιον Νικίδη, πρωτοστατούσε στη βεβήλωση των μυστηρίων που ετελούνταν στο σπίτι του Πουλυτίωνα.

³ Από τους 18 που κατήγγειλε αρχικά ο Τεύκρος για τον ακρωτηριασμό των Ερμίων και τη βεβήλωση των μυστηρίων —σ' αυτούς συγκαταλέγονται ο Ευκρίλτος και ο Μέλητος— όσοι πρόλαβαν εγκατέλειψαν την Αθήνα, όσοι συνελήφθησαν εκτελέστηκαν.

τούτου τοῦ πράγματος τοῦ γενομένου, εἶπέ, καὶ πρῶτον μὲν σε-
αυτὸν σώσον, εἶτα δὲ τὸν πατέρα, ὃν εἰκός ἐστί σε μάλιστα φιλεῖν,
εἶτα δὲ τοὺς ἄλλους συγγενεῖς καὶ ἀναγκαιούς τοσοῦτους ὄντας,
ἔτι δὲ ἐμέ, ὃς ἐν ἅπαντι τῷ βίῳ ἠγίασα μὲν σε οὐδὲν πώποτε,
προθυμότερος δὲ εἰς σὲ καὶ τὰ σὰ πράγματά ἐμι, ὅ τι ἂν δέῃ
ποιεῖν.”

- 51 λέγοντος δέ, ὦ ἄνδρες, Χαρμοῖδου ταῦτα, ἀντιβολούντων δὲ τῶν
ἄλλων καὶ ἱκετεύοντος ἑνὸς ἐκάστου, ἐνεθυμίσθη πρὸς ἑμαυτὸν·
“ὦ πάντων ἐγὼ δευνοτάτῃ συμφορᾷ περιπεσών, πότερα περιῶ
τοὺς ἑμαυτοῦ συγγενεῖς ἀπολλυμένους ἀδίκως, καὶ αὐτοὺς τε ἀπο-
θανόντας καὶ τὰ χρήματα αὐτῶν δημευθέντα, πρὸς δὲ τούτοις
ἀναγραφέντας ἐν στήλαις ὡς ὄντας ἀλιτηρίους τῶν θεῶν τοὺς
οὐδενὸς αἰτίους τῶν γεγενημένων, ἔτι δὲ τριακοσίου Ἀθηναίων
μέλλοντας ἀδίκως ἀπολέσθαι, τὴν δὲ πόλιν ἐν κακοῖς οὖσαν τοῖς
μεγίστοις καὶ ὑποψίαν εἰς ἀλλήλους ἔχοντας, ἢ εἶπω Ἀθηναίους
(53) ἅπερ ἤκουσα Εὐφιλήτου αὐτοῦ τοῦ ποιήσαντος;” (...)*ἔδοκει οὖν
μοι κρείττον εἶναι τέτταρας ἄνδρας ἀποστερηῆσαι τῆς πατρίδος δι-
καίως, οἳ νῦν ζῶσι καὶ κατεληλύθασιν καὶ ἔχουσι τὰ σφέτερα
αὐτῶν, ἢ ἐκείνους ἀποθανόντας ἀδίκως περιδεῖν.*

⁴ Τα ονόματα των καταραμένων χαραζόνταν σε λίθινες ή χάλκινες στήλες, για να 'διαωνίζε-
ται' το στίγμα.

⁵ Τόσους είχε καταγγεῖλει ο Διοκλείδης (ένας από τους μνηστής), ο οποίος εν συνεχεία ομο-
λόγησε ότι είχε ψέματα και εκτελέστηκε.

και έτσι σώσε πρώτα τον ίδιο τον εαυτό σου, ύστερα τον πατέρα σου, που τόσο πολύ αγαπάς, ύστερα το γαμπρό σου, που έχει τη μοναδική αδελφή σου, ύστερα τους άλλους συγγενείς και τους δικούς σου — βλέπεις πόσοι είναι— και τέλος κι εμένα, που σε όλη μου τη ζωή ποτέ δεν σε στενοχώρησα σε τίποτε, αλλά ήμουν πάντα κοντά σου πρόθυμος να σου συμπαρασταθώ και να κάνω ό,τι χρειαζόταν για σένα».

- 51 Μου έλεγε λοιπόν, πολίτες της Αθήνας, ο Χαρμίδης αυτά τα πράγματα, παρακαλούσαν και οι άλλοι, και ο καθένας με ικέτευε ξεχωριστά. Τότε κάθισα και σκέφτηκα ως εξής: «Αλίμονό μου, σε τι τρομερότατη δοκιμασία έχω περιπέσει; Τι πρέπει να κάνω; Να αδιαφορήσω βλέποντας να χάνονται άδικα οι συγγενείς μου, να δημεύονται οι περιουσίες τους, να χαράζονται τα ονόματά τους σε στήλες⁶ και να χαρακτηρίζονται καταραμένοι από τους θεούς, αυτοί που δεν είχαν καμιά ανάμιξη σε όσα είχαν γίνει, αλλά και επιπλέον να αδιαφορήσω για τριακόσιους⁶ αθηναίους πολίτες που επρόκειτο να χαθούν άδικα, για την πόλη που βρισκόταν σ' αυτή την άθλια κατάσταση —όλοι υποψιάζονταν όλους— λοιπόν να αδιαφορήσω ή να πω στους Αθηναίους ό,τι άκουσα από τον Ευφύλητο που ήταν και ο αυτοουργός του αδικήματος;» (...) Το σωστό λοιπόν μου φάνηκε ότι ήταν να αποστέρησω σύμφωνα με το δίκαιο τέσσερις⁶ ανθρώπους από την πατρίδα τους —τώρα αυτοί έχουν επιστρέψει από την εξορία και ζουν και την περιουσία τους έχουν πάρει πίσω— παρά να αφήσω εκείνους να χαθούν άδικα των αδικών.

(μετάφραση Μ. Ζ. Κοσιδάκης)

⁶ Ενωσί τους τέσσερις που δεν τους είχε καταγγείλει αρχικά ο Τεύκρος, αλλά τους κατονόμασε ο ίδιος ο Ανδοκίδης. Πρόκειται για τον Παναίτιο, τον Χαϊρέδημο, τον Διάκριτο και τον Λυσίστρατο (§ 52).

ΛΥΣΙΑΣ

(περ. 445-380; π.Χ.)

115. – Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία §§ 6-27

Ο λόγος αυτός, που είναι το αριστοῦργημα του Λυσία, κατά την κρίση φιλολόγων της αλκῆς του Dobree (*nil in hoc genere melius*) και του Wilamowitz (ο «αραιότερος λόγος» του Λυσία) αποτελεί βασικό κείμενο στις επίκαιρες συζητήσεις για τη θέση της γυναίκας στην Αθήνα της κλασικῆς εποχῆς.

Ο λόγος είναι ἡ ἀπολογία του Ευφίλητου, ενός ἀγνωστού κατά τα ἄλλα Αθηναίου γενητοῦ, για τον φόνο του νεαροῦ Ἐρατοσθένη, που τον συνέλαβε, όπως ισχυρίζεται, να διαπράττει μοιχεία με τη γυναίκα του μέσα στο ἴδιο του το σπίτι. Ο νόμος δεν ἐπέβαλλε, ἐπέτρεπε ὅμως στον διγόμενο να σκοτώσει ἀτιμασθητὶ τον μοιχὸ που συλλαμβανόταν ἐπ' αυτοφάω. Ο Ευφίλητος παραδέχεται τον φόνο, υποστηρίζει ὅμως ὅτι ἔχει διαπράξει σύννομο φόνο (φόνον δίκαιον). Την ἐκδοχή του την ἀμφισβήτησαν οὐ κατήγοροι (οὐ συγγενεῖς του νεκροῦ), που φαίνεται ὅτι ἀπέδιδαν τον φόνο σε ἄλλα κίνητρα και ισχυρίζονταν ὅτι ο Ἐρατοσθένης παιδεύτηκε, ὡδηγήθηκε δια της βίας μέσα στο σπίτι του Ευφίλητου και σκοτώθηκε, ἐνῶ εἶχε καταφύγει στην ἐστία, που παρείχε ἀσilo σε ὅλους. (Στην

- 6 ἐγὼ γάρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ἐπειδὴ ἔδοξέ μοι γῆμαι και γυναίκα ἡγαγόμεν
7 ἡν εἰς τὴν οἰκίαν, τὸν μὲν ἄλλον χρόνον οὕτω διεκείμην ὥστε μή-
8 τε λυπεῖν μήτε λῖαν ἐπ' ἐκείῃ εἶναι ὅ τι ἂν ἐθέλλῃ ποιεῖν, ἐφύλαττόν
9 τε ὡς οἶόν τε ἦν, και προσεῖχον τὸν νοῦν ὡσπερ εἰκὸς ἦν· ἐπειδὴ δέ
10 μοι παιδίον γίγνεται, ἐπίστευον ἤδη και πάντα τὰ ἐμαυτοῦ ἐκείῃ
11 παρέδωκα, ἡγούμενος ταύτην οἰκειότητα μεγίστην εἶναι, ἐν μὲν οὖν
12 τῷ πρώτῳ χρόνῳ, ὦ Ἀθηναῖοι, πασῶν ἦν βελτίστη, και γὰρ οἰκο-
13 νόμος δευῆ και φειδωλὸς {ἀγαθὴ} και ἀκριβὼς πάντα διοικοῦσα·
14 ἐπειδὴ δέ μοι ἡ μήτηρ ἐτελεύτησε, ἡ πάντων τῶν κακῶν ἀποθα-
15 νοῦσα αἰτία μοι γεγένηται— ἐπ' ἐκφορὰν γὰρ αὐτῇ ἀκολουθήσασα
16 ἡ ἐμὴ γυνὴ ὑπὸ τούτου τοῦ ἀνθρώπου ὀφθείσα, χρόνῳ διαφθείρε-

¹ Η περίοδος (στο πρωτότυπο) δεν ολοκληρώνεται με κίρια πρόταση, πιθανώς όμως δεν υπάρχει χάσμα, όπως δέχονται αρκετοί εκδότες, αλλά ανακόλουθο: ο απολογούμενος, όταν αναφέρεται στο ξεκίνημα της περιπέτειάς του, ξεσπάει και αφήνει μετέωρη τη φράση.

Η απολογία του μοιχοκτόνου

περίπτωση της μοιχείας φαίνεται ότι επιτρεπόταν το νηποινει κτείνειν, το να σκοτώνει δηλ. κάποιος χωρίς να τιμωρείται, υπό τον όρο ότι ο δράστης δεν είχε παραδώσει το θύμα).

Η υπόθεση πιθανότατα εκδικάστηκε στο Δελφίνο, το δικαστήριο που ήταν αρμόδιο για εκδίκηση υποθέσεων σύνομου φόνου και συνεδρίαζε στο ιερό του Δελφινίου Απόλλωνος. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η έκβαση ούτε πότε εκφωνήθηκε ο λόγος.

Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι η ασυνήθιστα μακρά διήγηση του λόγου (το 40% του συνόλου), η οποία συνιστά αφηγηματικό επίτευγμα. Η διήγηση εν προκειμένω δεν αποτελεί μόνο τη βάση για την απόδειξη, λειτουργεί η ίδια με τρόπο έμμεσο —και γι' αυτό ίσως δραστηκότερο— ως απόδειξη, αφού συμβάλλει αποφασιστικά στο να διαγραφεί πειστικά ο χαρακτήρας του Ευφίλιτου ως ενός ανθρώπου —σχενά 'ανθρωπάκου'— που δεν θα ήταν σε θέση να σχεδιάσει και να εκτελέσει το στυγερό έγκλημα που του αποδίδουν οι κατηγοροί.

- 6 Εγώ, που λέτε, Αθηναίοι, αφού πήρα την απόφαση να παντρευτώ και τελικά παντρεύτηκα, τον πρώτο καιρό τηρούσα τέτοια στάση απέναντι στη γυναίκα μου, ώστε μήτε να την δυσαρεστώ μήτε όμως και να παραείναι ελεύθερη να κάνει ό,τι θέλει· την παρακολουθούσα, όσο ήταν δυνατό, και επαγρυπνούσα, όπως ήταν φυσικό. Από τότε όμως που γεννήθηκε το παιδί, της είχα πλέον εμπιστοσύνη και της παρέδωσα ό,τι είχα και δεν είχα, επειδή πίστευα ότι το παιδί αποτελεί τον πιο ισχυρό
- 7 δεσμό. Τον πρώτο καιρό λοιπόν, Αθηναίοι, ήταν όντως η καλύτερη απ' όλες· νοικοκυρά φοβερή και μετρημένη στα έξοδα, διαχειριζόταν τα πάντα με μέτρο. Όταν όμως είχα την ατυχία να χάσω τη μητέρα μου — ο θάνατός της στάθηκε η αιτία για όλα τα δεινά που με βρήκαν.¹ Συγκεκριμένα στην κηδεία της συνόδεψε και η γυναίκα μου την νεκρή· εκεί την είδε ο άνθρωπος αυτός και με τον καιρό την παρέσυρε.² Παρακο-

² Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα, ιδιαίτερα εκείνες που δεν ήταν αναγκασμένες να εργάζονται έξω από το σπίτι, έβγαιναν κυρίως για να συμμετάσχουν σε λατρευτικές εκδηλώσεις ή να παρακολουθήσουν την κηδεία κάποιου στενού συγγενή.

ται· ἐπιτηρῶν γὰρ τὴν θεραπείαν τὴν εἰς τὴν ἀγορὰν βαδίζουσαν καὶ λόγους προσφέρων ἀπώλεσεν αὐτήν.

- 9 πρῶτον μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες, (δεῖ γὰρ καὶ ταῖθ' ὑμῖν διηγήσασθαι) οἰκίδιον ἔστι μοι διπλοῦν, ἴσα ἔχον τὰ ἄνω τοῖς κάτω κατὰ τὴν γυναικωνίτιν καὶ κατὰ τὴν ἀνδρωνίτιν, ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν, ἢ μήτηρ αὐτὸ ἐθήλαζεν· ἵνα δὲ μὴ, ὅποτε λουῖσθαι δέοι, κινδυνεύῃ κατὰ τῆς κλίμακος καταβαίνουσα, ἐγὼ μὲν ἄνω διητώμην, αἱ
- 10 δὲ γυναῖκες κάτω, καὶ οὕτως ἤδη συνειθισμένον ἦν, ὥστε πολλάκις ἢ γυνὴ ἀπῆκει κάτω καθευδήσουσα ὡς τὸ παιδίον, ἵνα τὸν τιτθὸν αὐτῷ διδῶ καὶ μὴ βοᾷ, καὶ ταῦτα πολὺν χρόνον οὕτως ἐγένετο, καὶ ἐγὼ οὐδέποτε ὑπώπτευσα, ἀλλ' οὕτως ἠλιθίως διεκέμην, ὥστε ἄμην τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα πασῶν σωφρονοστάτην εἶναι τῶν ἐν τῇ πόλει.
- 11 προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου, ὦ ἄνδρες, ἦκον μὲν ἀπροσδοκίτως ἐξ ἀγροῦ, μετὰ δὲ τὸ δεῖπνον τὸ παιδίον ἐβόα καὶ ἐδυσκόλαιεν ὑπὸ τῆς θεραπαίνης ἐπίτηδες λυπούμενον, ἵνα ταῦτα ποιῇ· ὁ γὰρ ἄνθρωπος
- 12 ἔνδον ἦν· ὕστερον γὰρ ἅπαντα ἐπυθόμην, καὶ ἐγὼ τὴν γυναῖκα ἀπιέναι ἐκέλευον καὶ δοῦναι τῷ παιδίῳ τὸν τιτθόν, ἵνα παύσῃται κλάον, ἢ δὲ τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ἤθελεν, ὡς δὴ ἀσμένῃ με ἑορακυῖα ἦκοντα διὰ χρόνου· ἐπειδὴ δὲ ἐγὼ ἀργιζόμεν καὶ ἐκέλευον αὐτὴν ἀπιέναι, “ἵνα σύ γε” ἔφη “πειρᾶς ἐνταῦθα τὴν παιδίσκην· καὶ πρότερον δὲ
- 13 μεθίων εἰλκες αὐτήν.” καγὼ μὲν ἐγέλων, ἐκείνη δὲ ἀναστᾶσα καὶ ἀπιούσα προστάθησι τὴν θύραν, προσποιουμένη παίζειν, καὶ τὴν κλεῖν ἐφέλκεται, καγὼ τούτων οὐδὲν ἐνθυμούμενος οὐδ' ὑπονοῶν
- 14 ἐκάθειδον ἄσμενος, ἦκων ἐξ ἀγροῦ, ἐπειδὴ δὲ ἦν πρὸς ἡμέραν, ἦκεν ἐκείνη καὶ τὴν θύραν ἀνέωξεν, ἐρομένου δὲ μου τί αἱ θύραι νύκτωρ ψοφοῖεν, ἔφασκε τὸν λύχνον ἀποσβεσθῆναι τὸν παρὰ τῷ παιδίῳ.

³ Λόγω του περιορισμοῦ των γυναικῶν, ἦταν αποφασιστικὸς ὁ ρόλος του μεσολαβητῆ, για να μπορέσει κάποιος να πλησιάσει μια γυναίκα.

⁴ Στα δωῶρα σπίτια φαίνεται ὅτι ὁ χώρος των γυναικῶν (γυναικωνίτις) βρισκόταν ἐπάνω —και για λόγους καλύτερης ἐπιτήρησης. Ἡ κατοχὴ ἐνὸς τέτοιου σπιτιοῦ, το οποίο ὁ κατηγορούμενος ἔχει κάθε λόγο να το χαρακτηρίζει οἰκίδιον, υποδηλώνει ἴσως ὅτι ὁ Ευφύλιτος, χωρίς να εἶναι πλούσιος (το παιδί, ἐπὶ παραδείγματι, το θηλάζει ἡ ἴδια ἡ γυναίκα του και δεν προσλαμβάνουν τροφῆ, ὅπως συνήθιζαν οἱ ευπορότεροι), δεν ἦταν υπερβολικὰ φτωχός.

λουθούσε δηλ. έκτοτε την υπηρέτρια που πηγαίνει στην αγορά, έκανε μέσω αυτής προτάσεις στη γυναίκα μου και τελικά την κατέστρεψε.³

- 9 Κατ' αρχήν, συμπολίτες, —είμαι, βλέπετε, υποχρεωμένος να σας διηγηθώ και αυτά— έχω ένα σπιτάκι δίπατο, πάνω και κάτω όμοιο ως προς τον γυναικωνίτη⁴ και τον ανδρωνίτη. Όταν αποχτήσαμε το παιδί, η μητέρα του το θήλαζε⁵ για να μην κινδυνεύει λοιπόν κατεβαίνοντας τη σκάλα, όποτε χρειαζόταν να το πλύνει, έμενα εγώ πάνω και οι γυναίκες⁶ κάτω. Και είχαμε ήδη συνηθίσει τόσο, ώστε πολλές φορές η γυναίκα μου έφευγε και πήγαινε να κοιμηθεί κάτω με το παιδί, για να του δίνει το στήθος και να μην κλαίει. Αυτά γίνονταν όπως σας τα λέω πολύν καιρό⁷ και εγώ ποτέ δεν έβαλα κακό με τον νου μου, αλλά με έδερνε τέτοια αφέλεια, ώστε νόμιζα πως η γυναίκα μου ήταν υπόδειγμα ηθικής στην πόλη.
- 11 Ο καιρός περνούσε, συμπολίτες, ώσπου κάποτε γύρισα από τα χτήματα χωρίς να με περιμένουν. Μετά το δείπνο το παιδί έκλαιγε και είχε γκρίνια —το ενοχλούσε επίτηδες η υπηρέτρια, για να αντιδρά όπως αντιδρούσε: ο λόγος ήταν ότι βρισκόταν μέσα το συγκεκριμένο πρόσωπο⁸ αργότερα έμαθα τα πάντα. Εγώ τότε έλεγα στη γυναίκα μου να κατεβεί κάτω και να δώσει το στήθος στο παιδί, για να σταματήσει να κλαίει. Εκείνη στην αρχή δεν ήθελε —περιχαράχης, υποτίθεται, που μ' έβλεπε στο σπίτι έπειτα από τόσον καιρό. Όταν όμως εγώ άρχισα να ε-κνευρίζομαι και επέμενα να πάει, «για να ερωτοτροπείς», είπε, «του λόγου σου εδώ με τη μικρή⁶ και την άλλη φορά, όταν είχες μεθύσει, της επιτέθηκες». Εγώ τότε γελούσα⁷ εκείνη σηκώνεται, κλείνει βγαίνοντας την πόρτα —αστειευόμενη δήθεν— και κατεβάζει τον μοχλό.⁷ Εγώ, χωρίς να με προβληματίσει κάτι απ' αυτά και χωρίς να βάλω κακό με τον νου μου, κοιμήθηκα με ευχαρίστηση —είχα έρθει, είπα, από τα χτήματα. Την ώρα που έπαιρνε να ξημερώσει, ήρθε εκείνη και άνοιξε την πόρτα. Όταν τη ρώτησα γιατί χτυπούσαν νυχτιάτικα οι πόρτες,⁸

Οι ανασκαφές στην Ολυνθο έδειξαν ότι τον 4ο αιώνα μόνο το 1/4 των σπιτιών της πόλης ήταν διώροφα. Για την κλασική Αθήνα δεν υπάρχουν στοιχεία.

³ Η γυναίκα του, η μητέρα του και η δούλη (ή οι δούλες).

⁶ Η μικρή (στο πρωτότυπο παιδίσκη = νεαρή δούλη) πιθανώς δεν ταυτίζεται με τη δούλη που προσέγγισε ο Ερατοσθένης (θεράπεινα, § 8).

⁷ Το κείμενο μπορεί να σημαίνει ή ότι γύρισε το (αρχαίο) κλειδί ή ότι τοποθέτησε τον μοχλό (αμπάρα). Το ουσιαστικό είναι ότι ο Ευφύλιτος δεν είχε δυνατότητα να ανοίξει την πόρτα από μέσα.

⁸ Η πόρτα του σπιτιού και της αυλής (§ 17).

- εἶτα ἐκ τῶν γειτόνων ἐνάψασθαι. ἐσιώπων ἐγὼ καὶ ταῦτα οὕτως ἔχειν ἡγούμην. ἔδοξε δέ μοι, ὦ ἄνδρες, τὸ πρόσωπον ἐψιμυθιώσθαι, τοῦ ἀδελφοῦ τεθνεώτος οὕτω τριάκονθ' ἡμέρας· ὅμως δ' οὐδ' οὕτως οὐδὲν εἰπὼν περὶ τοῦ πράγματος ἐξελθὼν ὠχόμην ἔξω σιωπῆ.
- 15 μετὰ δὲ ταῦτα, ὦ ἄνδρες, χρόνου μεταξὺ διαγενομένου καὶ ἐμοῦ πολὺ ἀπολελεμμένου τῶν ἐμαυτοῦ κακῶν, προσέρχεται μοί τις πρεσβύτερος ἄνθρωπος, ὑπὸ γυναικὸς ὑποπεμφθεῖσα ἦν ἐκεῖνος ἐμοί-
χειν, ὡς ἐγὼ ὕστερον ἤκουον· αὕτη δὲ ὀργιζομένη καὶ ἀδικεῖσθαι νομίζουσα, ὅτι οὐκέτι ὁμοίως ἐφοῖτα παρ' αὐτὴν, ἐφύλαττεν ἔως
- 16 ἐξηῦρεν ὅ τι εἴη τὸ αἷτιον. προσελθοῦσα οὖν μοι ἐγγὺς ἢ ἄνθρωπος τῆς οἰκίας τῆς ἐμῆς ἐπιτηροῦσα, "Εὐφύλητε" ἔφη "μηδεμῆ πολυ-
πραγμοσύνη προσεληλυθῆναι με νόμιζε πρὸς σέ· ὁ γὰρ ἀνὴρ ὁ ὑβρίζων εἰς σέ καὶ τὴν σὴν γυναῖκα ἐχθρὸς ὢν ἡμῖν τυγχάνει. εἰάν οὖν λάβῃς τὴν θεραπείαν τὴν εἰς ἀγορὰν βαδίζουσαν καὶ διακο-
νοῦσαν ὑμῖν καὶ βασανίσης, ἅπαντα πείσει. ἔστι δ'" ἔφη "Ερατο-
σθένης Ὑῆθεν ὁ ταῦτα πράττων, ὃς οὐ μόνον τὴν σὴν γυναῖκα διέ-
φθαρκεν ἀλλὰ καὶ ἄλλας πολλὰς· ταύτην γὰρ [τὴν] τέχνην ἔχει."
- 17 ταῦτα εἰπούσα, ὦ ἄνδρες, ἐκεῖνη μὲν ἀπηλλάγη, ἐγὼ δ' εὐθέως ἐτα-
ραττόμην, καὶ πάντα μου εἰς τὴν γνώμην εἰσήει, καὶ μεστὸς ἦν ὑποψίας, ἐπιθυμούμενος μὲν ὡς ἀπεκλείσθην ἐν τῷ δωματίῳ, ἀναμ-
μησκόμενος δὲ ὅτι ἐν ἐκείνῃ τῇ νυκτὶ ἐψόφει ἢ μέταυλος θύρα καὶ ἡ
αὐλειος, ὃ οὐδέποτε ἐγένετο, ἔδοξέ τέ μοι ἢ γυνὴ ἐψιμυθιώσθαι. ταῦ-
- 18 τὰ μου πάντα εἰς τὴν γνώμην εἰσήει, καὶ μεστὸς ἦν ὑποψίας. ἐλθὼν
δὲ οἴκαδε ἐκέλευον ἀκολουθεῖν μοι τὴν θεραπείαν εἰς τὴν ἀγορὰν,
ἀγαγὼν δ' αὐτὴν ὡς τῶν ἐπιτηδείων τινὰ ἔλεγον ὅτι ἐγὼ πάντα
εἶην πεπυσμένοι τὰ γινόμενα ἐν τῇ οἰκίᾳ· "σοὶ οὖν" ἔφην "ἔξεστι

⁹ Τίσις το γνωστότερο γυναικίω καλλυντικῷ (με βασικό συστατικό τον ανθρακικό μάλυβδο), με τη βοήθεια του οποίου οι γυναίκες εξασφάλιζαν την επιθυμητή λευκότητα του προσώπου — το χρὸν και το ψμῖθιο είναι το λευκόν κατ' ἐξοχήν.

¹⁰ Τόσο διαρκούσε κατ' ἀρχὴν τὸ πένθος για τον θάνατο κάποιου.

¹¹ Κανένα ἀπὸ τα γυναικεία πρόσωπα — οὔτε ἡ γυναίκα του Ευφίλητου — δεν αναφέρεται με τὸ ὄνομά του. Μόνο ειδικές κατηγορίες γυναικῶν αναφέρονται ονομαστικά στα αθηναϊκά δικαστήρια: κατὰ κανόνα εἶναι νεκρές, πόρνες ἢ ἀνήκουον στο στρατόπεδο του αντιδίκου.

¹² Παρὰ τις περὶ του αντιθέτου ἀπόψεως, ὁ δολοφονημένος Ερατοσθένης, τον οποίο ο Ευφίλητος — οπωσδήποτε σε μια ἐποχὴ μετὰ τὸ 403 π.Χ., ἀφού ἡ λογογραφικὴ δραστηριότητα

έλεγε ότι έσβησε το λυχνάρι του παιδιού και έπειτα έστειλε και πήρε φωτιά από τους γείτονες. Εγώ δεν μίλησα και πίστευα ότι έτσι είχαν τα πράγματα. Μου φάνηκε όμως, συμπολίτες, ότι είχε βάλει ψιμύθιο¹⁵ στο πρόσωπό της, ενώ ο αδελφός της δεν είχε καλά καλά τριάντα¹⁶ η-μέρες πεθαμένος. Ωστόσο, ακόμα και τότε, χωρίς να πω τίποτα για το θέμα, βγήκα έξω και έφυγα αμίλητος.

- 15 Πέρασε από τότε καιρός, συμπολίτες, και εγώ είχα βαθιά μεσάνυχτα για το κακό που με είχε βρει, ώσπου έρχεται και με συναντάει μια γριά υπηρέτρια¹⁷ όπως έμαθα εκ των υστέρων, την είχε στείλει κρυφά κάποια παντρεμένη με την οποία εκείνος διατηρούσε σχέσεις· η γυναίκα αυτή πίστευε ότι την παραμελούσε, επειδή δεν πήγαινε πλέον μαζί της όπως πρώτα, και έπνεε μένεα εναντίον του· έτσι, τον παρακολούθησε, έως ότου ανακάλυψε ποιος ήταν ο λόγος. Αφού ήρθε λοιπόν και με συνάντησε η γερόντισσα, που παραφυλάγε κοντά στο σπίτι μου, «Ευφύλιγτε», είπε, «μη φανταστείς πως ήρθα να σε συναντήσω, επειδή μου αρέσει να αναμειγνύομαι στις υποθέσεις άλλων· ήρθα γιατί ο άντρας που ατιμάζει τη γυναίκα σου και εσένα συμβαίνει να είναι εχθρός μας. Εάν λοιπόν πιάσεις την υπηρέτρια που πάει στην αγορά και σας υπηρετεί και την ανακρίνεις υποβάλλοντάς την σε βασανιστήρια, θα μάθεις τα πάντα. Ο δράστης», είπε, «είναι ο Ερατοσθένης¹⁸ από τον δήμο της Όης¹⁹ και δεν έχει παρασύρει μόνο τη δική σου γυναίκα, παρέσυρε και άλλες πολλές· το έχει βλέπεις επάγγελμα». Αφού είπε αυτά, συμπολίτες, εκείνη απομακρύνθηκε, ενώ εγώ αμέσως συγκλονίστηκα. Ένα ένα περνούσαν τα πάντα από τη σκέψη μου και ήμουν εξαιρετικά καχύποπτος· από τη μια συνδύαζα το γεγονός ότι με κλείδωσε στον κοιτώνα, από την άλλη θυμόμουν ότι εκείνη τη νύχτα χτυπούσε η πόρτα του σπιτιού και της αυλής, κάτι που δεν είχε ξαναγίνει, και ότι μου φάνηκε πως η γυναίκα μου είχε βάλει ψιμύθιο. Όλα αυτά περνούσαν ένα ένα από τη σκέψη μου και ήμουν εξαιρετικά καχύποπτος. Πήγα έπειτα στο σπίτι μου και ζήτησα από την υπηρέτρια να με ακολουθήσει στην αγορά· αντ' αυτού την οδήγησα στο σπίτι κάποιου γνωστού μου και άρχισα να της λέω ότι εγώ τα είχα μάθει όλα

του Λυσία αρχίζει μετά το έτος εκείνο— χαρακτηρίζει νεανίσκον (§ 37), δεν μπορεί να είναι το ίδιο πρόσωπο με τον γνωστό Ερατοσθένη των Τριάκοντα, τον οποίο κατηγορεί ο Λυσίας, στο λόγο του Κατά Έρατοσθένης, για τον θάνατο του αδελφού του. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ο νεκρός ανήκε, όπως έχει υποστηριχθεί, στην ίδια οικογένεια και ήταν μια γενιά νεότερος.

18 Αττικός δήμος που υπαγόταν στην Οινωίδα φυλή. Δεν γνωρίζουμε σε ποια περιοχή βρισκόταν.

- δυοῦν ὁπότερον βούλει ἐλέσθαι, ἢ μαστεγωθεῖσαν εἰς μυλῶνα ἐμπε-
 σεῖν καὶ μηδέποτε παύσασθαι κακοῖς τοιούτοις συνεχομένην, ἢ κα-
 τεμπούσαν ἅπαντα τάληθῃ μηδὲν παθεῖν κακόν, ἀλλὰ συγγνώμης
 παρ' ἐμοῦ τυχεῖν τῶν ἡμαρτημένων, ψεύση δὲ μηδέν, ἀλλὰ πάντα
 19 τάληθῃ λέγε." καὶ ἐκείνη τὸ μὲν πρῶτον ἔξαρκος ἦν, καὶ ποιεῖν ἐκέ-
 λευεν ὅ τι βούλομαι· οὐδὲν γὰρ εἰδέναι· ἐπειδὴ δὲ ἐγὼ ἐμνήσθην
 Ἐρατοσθένους πρὸς αὐτήν, καὶ εἶπον ὅτι οὗτος ὁ φοιτῶν εἷη πρὸς
 τὴν γυναῖκα, ἐξεπλάγη ἠγησαμένη με πάντα ἀκριβῶς ἐγνωκέναι,
 καὶ τότε ἤδη πρὸς τὰ γόνατά μου πεσοῦσα, καὶ πίστιν παρ' ἐμοῦ
 λαβοῦσα μηδὲν πείσεσθαι κακόν, κατηγόρει πρῶτον μὲν ὡς μετὰ
 20 τὴν ἐκφορὰν αὐτῇ προσίοι, ἔπειτα ὡς αὐτὴ τελευτῶσα εἰσαγγέλλει
 καὶ ὡς ἐκείνη τῷ χρόνῳ πεισθεῖη, καὶ τὰς εἰσόδους οἷς τρόποις
 προσεῖτο, καὶ ὡς Θεσμοφορίοις ἐμοῦ ἐν ἀγκῶ ὄντος ὄχρητο εἰς τὸ
 ἱερὸν μετὰ τῆς μητρὸς τῆς ἐκείνου· καὶ τᾶλλα τὰ γενόμενα πάντα
 21 ἀκριβῶς διηγήσατο, ἐπειδὴ δὲ πάντα εἶρητο αὐτῇ, εἶπον ἐγὼ,
 "ὅπως τοίνυν ταῦτα μηδεὶς ἀνθρώπων πεύσεται· εἰ δὲ μὴ, οὐδὲν σοι
 κύριον ἔσται τῶν πρὸς ἐμὲ ὁμολογημένων, ἀξιῶ δέ σε ἐπ' αὐ-
 τοφάρῳ ταῦτά μοι ἐπιδείξαι· ἐγὼ γὰρ οὐδὲν δέομαι λόγων, ἀλλὰ
 τὸ ἔργον φανερόν γενέσθαι, εἴπερ οὕτως ἔχει." ὁμολόγει ταῦτα
 ποιήσεν.
 22 καὶ μετὰ ταῦτα διεγένοντο ἡμέραι τέτταρες ἢ πέντε, *** ὡς ἐγὼ
 μεγάλοις ὑμῖν τεκμηρίοις ἐπιδείξω, πρῶτον δὲ διηγήσασθαι βούλο-
 μαι τὰ πραχθέντα τῇ τελευταίᾳ ἡμέρᾳ, Σώστρατος ἦν μοι ἐπιτή-
 δειος καὶ φίλος, τούτῳ ἡλίου δεδυκότος ἰόντι ἐξ ἀγροῦ ἀπήντησα,
 εἰδὼς δ' ἐγὼ ὅτι τηνικαῦτα ἀφεγμένος οὐδὲν καταλήψοιτο οἶκοι τῶν
 ἐπιτηδείων, ἐκέλευον συνδειπνεῖν· καὶ ἐλθόντες οἴκαδε ὡς ἐμέ, ἀνα-
 23 βάντες εἰς τὸ ὑπερῶον ἐδειπνοῦμεν, ἐπειδὴ δὲ καλῶς αὐτῷ εἶχεν,

¹⁴ Σκληρότατη εργασία — και τιμωρία— για δούλους και δούλες.

¹⁵ Η πιο διαδεδομένη ελληνική γιορτή προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης (Περσεφόνης), στην οποία συμμετείχαν αποκλειστικά (παντρεμένες) γυναίκες. Στην Αθήνα διαρκούσε τρεις ημέρες, από τις 11 έως τις 13 του μηνός Πυανεψιώνος (περ. 15 Οκτ.-15 Νοεμ.). Στη διάρκεια της γιορτής οι γυναίκες κατασφηνωναν στο χώρο του ιερού, του Θεσμοφορίου, που βρισκόταν κοντά στην Πνύκα.

- όσα συνέβαιναν στο σπίτι μου· «εσύ λοιπόν», είπα, «έχεις να διαλέξεις ένα από τα δύο: ή να σε μαστιγώσω και έπειτα να σε κατεβάσω στον μύλο¹⁶ και να μην έχει τελειωμό το μαρτύριό σου αυτό, ή να πεις όλη την αλήθεια και όχι μόνο να μην πάθεις τίποτα απολύτως, αλλά και να σε συγχωρήσω από πάνω για ό,τι έχεις κάνει ως τώρα. Μην πεις ψέματα, λέγε όλη την αλήθεια». Εκείνη στην αρχή αρνιόταν· ας της έκανα, λέει, ό,τι ήθελα —δεν είχε, υποτίθεται, ιδέα. Όταν όμως εγώ της ανέφερα το όνομα Ερατοσθένης και είπα ότι αυτός επισκεπτόταν τη γυναίκα μου, τα έχασε, επειδή νόμισε ότι εγώ γνώριζα λεπτομερώς τα πάντα. Τότε πλέον, αφού έπεσε στα γόνατά μου και έλαβε από εμένα τη διαβεβαίωση ότι δεν πρόκειται να πάθει απολύτως τίποτα, ομολόγησε αρχικά πώς την πλησίασε μετά την κηδεία, έπειτα πώς η ίδια με τα πολλά μετέφερε το μήνυμα και πώς η γυναίκα μου με τον καιρό ενέδωσε και με ποιους και ποιους τρόπους δεχόταν τις επισκέψεις και ότι στη γιορτή των Θεοδοσιωτών,¹⁷ ενώ εγώ απουσίαζα στα χτήματα, η γυναίκα μου σηκώθηκε και πήγε στο ιερό με την μητέρα εκείνου. Τελικά διηγήθηκε λεπτομερώς και ό,τι άλλο είχε συμβεί.
- 21 Αφού εκείνη είχε ομολογήσει τα πάντα, της λέω εγώ: «πρόσεξε τώρα να μην τα μάθει άνθρωπος· ειδάλλως, δεν ισχύει καμία από τις διαβεβαιώσεις μου. Απαιτώ μάλιστα να μου τα παρουσιάσεις επ' αυτοφώρω· γιατί εμένα ποσώς με ενδιαφέρουν τα λόγια· θέλω γεγονότα αποδεδειγμένα, αν όντως έτσι έχουν τα πράγματα». Με διαβεβαίωσε ότι θα κάνει ό,τι της ζήτησα.
- 22 Πέρασαν από τότε τέσσερις ή πέντε ημέρες,¹⁸ *** όπως θα σας αποδείξω εγώ με στοιχεία αδιάσειστα. Προηγουμένως όμως θέλω να σας διηγηθώ τι έγινε την τελευταία ημέρα. Υπάρχει κάποιος Σώστρατος¹⁹ που είναι επιστήθιος φίλος μου· τον συνάντησα την ώρα που γύριζε από τα χτήματα, όταν ο ήλιος είχε ήδη δύσει. Επειδή γνώριζα εγώ ότι τόσο αργά²⁰ που είχε έρθει δεν θα έβρισκε τίποτα για φαγητό στο σπίτι του, του πρότεινα να δειπνήσουμε μαζί. Πήγαμε λοιπόν στο σπίτι
- 23 μου, ανεβήκαμε πάνω και καθίσαμε και τρώγαμε. Αφού έφαγε με την

¹⁶ Στο κείμενο υπάρχει χάσμα, αφού το απλό γεγονός ότι πέρασαν τέσσερις ή πέντε ημέρες δεν χρειάζεται να αποδειχθεί —και δεν αποδεικνύεται— «με στοιχεία αδιάσειστα».

¹⁷ Τα μόνα που ξέρουμε για τον Σώστρατο είναι αυτά που αναφέρει ο Ευσέβιος.

¹⁸ Οι αρχαίοι κανονικά δειπνούσαν πριν από τη δύση του ήλιου, όπως προκύπτει και από τον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζονταν ο χρόνος του δείπνου («... όταν η σκιά θα έχει τόσο μήκος»).

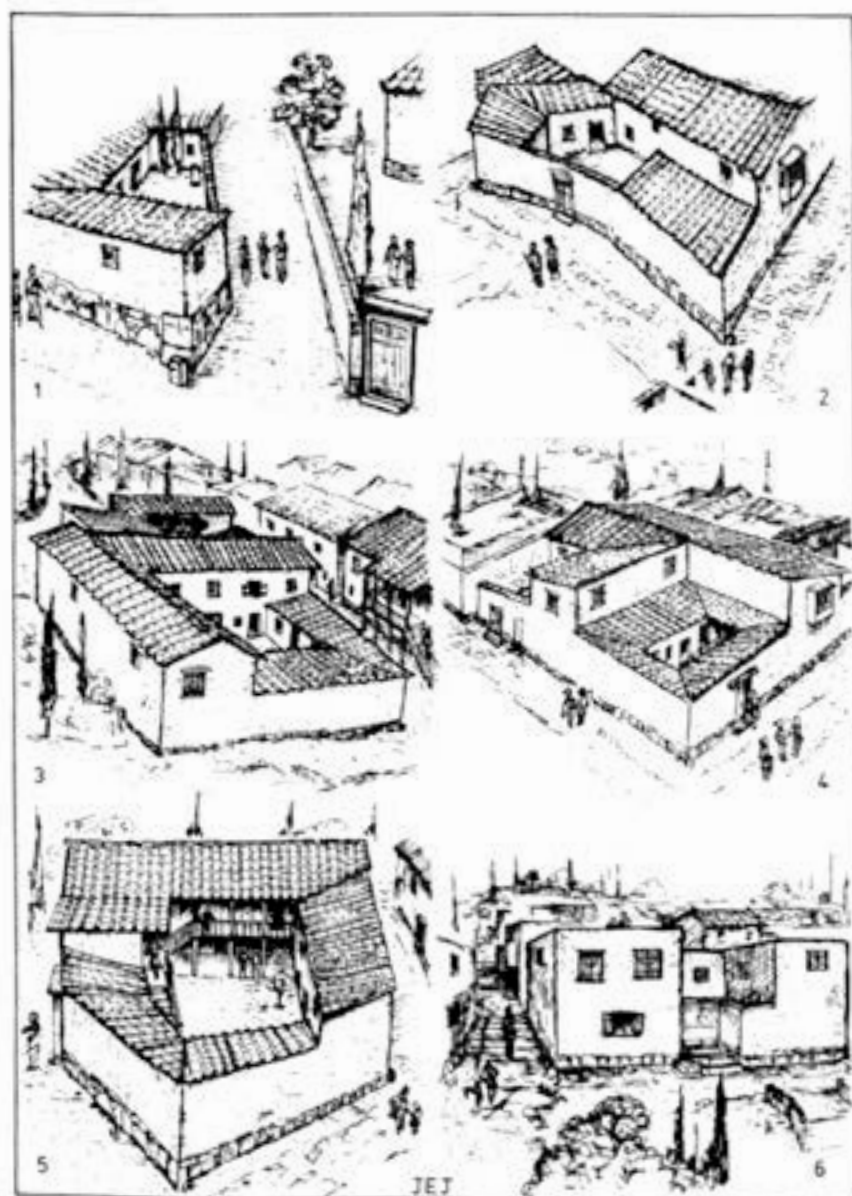
- ἐκεῖνος μὲν ἀπίων ᾤχετο, ἐγὼ δ' ἐκάθειδον. ὁ δ' Ἐρατοσθένης, ὦ ἄνδρες, εἰσέρχεται, καὶ ἡ θεράπαινα ἐπεγείρασαί με εὐθὺς φράζει ὅτι ἔνδον ἐστί, καὶ γὰρ εἰπὼν ἐκείνῃ ἐπιμέλεισθαι τῆς θύρας, καταβὰς σιωπῇ ἐξέρχομαι, καὶ ἀφικνούμαι ὡς τὸν καὶ τόν, καὶ τοὺς μὲν
- 24 <οὐκ> ἔνδον κατέλαβον, τοὺς δὲ οὐδ' ἐπιδημοῦντας ἤϊρον, παραλαβὼν δ' ὡς οἷόν τε ἦν πλείστους ἐκ τῶν παρόντων ἐβάδιζον, καὶ δάδας λαβόντες ἐκ τοῦ ἐγγύτατα καπηλείου εἰσερχόμεθα, ἀνεωγμένης τῆς θύρας καὶ ὑπὸ τῆς ἀνθρώπου παρεσκευασμένης, ὡσανυτες δὲ τὴν θύραν τοῦ δωματίου οἱ μὲν πρῶτοι εἰσιόντες ἔτι εἶδομεν αὐτὸν κατακείμενον παρὰ τῇ γυναικί, οἱ δ' ὕστερον ἐν τῇ κλίνῃ γυμνὸν ἐστηκότα, ἐγὼ δ', ὦ ἄνδρες, πατάξας καταβάλλω αὐτόν, καὶ τῷ χεῖρι περιαγαγὼν εἰς τοῦπισθεν καὶ δῆσας ἠρώτων διὰ τί ὑβρίζει εἰς τὴν οἰκίαν τὴν ἐμὴν εἰσιών, καὶ κεῖνος ἀδικεῖν μὲν ἀμολόγει, ἠντεβόλει δὲ καὶ ἰκέτευε μὴ ἀποκτεῖναι ἀλλ' ἀργύριον πρῶσασθαι.
- 26 ἐγὼ δ' εἶπον ὅτι "οὐκ ἐγὼ σε ἀποκτενῶ, ἀλλ' ὁ τῆς πόλεως νόμος, ὃν σὺ παραβαίνων περὶ ἐλάττωνος τῶν ἡδονῶν ἐποιήσω, καὶ μᾶλλον εἴλου τοιοῦτον ἀμάρτημα ἐξαμαρτάνειν εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἐμὴν καὶ εἰς τοὺς παῖδας τοὺς ἐμοὺς ἢ τοῖς νόμοις πειθεσθαι καὶ κόσμος εἶναι."
- 27 οὕτως, ὦ ἄνδρες, ἐκεῖνος τούτων ἔτυχεν ὥσπερ οἱ νόμοι κελεύουσι τοὺς τὰ τοιαῦτα πράττοντας, οὐκ εἰσαρπασθεῖς ἐκ τῆς ὁδοῦ, οὐδ' ἐπὶ τὴν ἐστίαν καταφυγῶν, ὥσπερ οὗτοι λέγουσι: πῶς γὰρ ἂν, ὅστις ἐν τῷ δωματίῳ πληγῆς κατέπεσεν εὐθὺς, περιέστρεψα δ' αὐτοῦ τῷ χεῖρι, ἔνδον δὲ ἦσαν ἀνθρώποι τοσοῦτοι, οὓς διαφυγεῖν οὐκ ἐδύνατο, οὔτε σίδηρον οὔτε ξίλον οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἔχων, ὦ τοὺς εἰσελθόντας ἂν ἡμίνατο;

¹⁹ Τα καπηλεία δεν πουλοῦσαν μόνο κρασί. Καπηλὸς εἶναι αὐτοὶ που ἔχουν στα χέρια τους το λαντεμπόρο.

- ευχαρίστησή του, εκείνος σγκώθηκε κι έφυγε, και εγώ έπεσα και κοιμήθηκα. Κάποια στιγμή, συμπολίτες, έρχεται ο Ερατοσθένης και μπαίνει μέσα· με ξυπνάει γρήγορα γρήγορα η υπηρέτρια και με ειδοποιεί ότι βρίσκεται μέσα. Της είπα να αναλάβει την πόρτα, κατεβαίνω αθόρυβα, βγαίνω έξω και πάω στους τάδε και τους τάδε· κάποιους δεν τους βρήκα στο σπίτι τους, και κάποιους άλλους ούτε καν στην πόλη· υπό τις περιστάσεις αυτές πήρα μαζί μου όσο πιο πολλούς μπορούσα και προχώρησα. Και αφού προμηθευτήκαμε δαδιά από το πλησιέστερο καπηλείο,²⁴ μπαίνουμε μέσα —την πόρτα την είχε ανοίξει η υπηρέτρια που ήταν δασκαλεμένη. Σπρώξαμε την πόρτα του κοιτώνα και εμείς που μπήκαμε πρώτοι τον είδαμε ακόμη ξαπλωμένο με τη γυναίκα, ενώ εκείνοι που ακολούθησαν τον είδαν όρθιο επάνω στο κρεβάτι, γυμνό.²⁵ Εγώ τότε, συμπολίτες, τον χτύπησα, τον ρίχνω κάτω και, αφού του γύρισα τα χέρια και του τα έδεσα πισθάγκωνα, τον ρωτούσα γιατί μπαίνει μέσα στο σπίτι μου και το ατιμάζει. Εκείνος παραδέχθηκε φυσικά την ενοχή του, και απλώς με εκλιπαρούσε και με ικέτευε να δεχθώ χρήματα και να μην τον σκοτώσω. Εγώ τότε του είπα: «δεν θα σε σκοτώσω εγώ, θα σε σκοτώσει ο νόμος της πόλης, που εσύ τον αγνόησες και τον έθεσες σε κατώτερη μοίρα από την ικανοποίηση των ορέξεών σου, αφού προτίμησες, αντί να είσαι νομοταγής και φιλήσυχος, να διαπράξεις ένα τέτοιο έγκλημα εις βάρος της γυναίκας μου και των παιδιών μου».
- 27 Έτσι, συμπολίτες, εκείνος είχε την αντιμετώπιση που επιφυλάσσουν οι νόμοι σ' αυτούς που κάνουν τέτοιες πράξεις· ούτε τον έσυρε κανείς δια της βίας από τον δρόμο μέσα στο σπίτι, ούτε κατέφυγε στην εστία, όπως ισχυρίζονται οι αντίδικοι. Άλλωστε, πώς θα μπορούσε να συμβεί κάτι τέτοιο, τη στιγμή που αυτός, μόλις χτυπήθηκε στον κοιτώνα, σωριάστηκε επί τόπου, του γύρισα τα χέρια και τον έδεσα πισθάγκωνα και μέσα υπήρχαν τόσο άνθρωποι, από τους οποίους δεν θα μπορούσε να ξεφύγει, καθώς μάλιστα δεν είχε ούτε σίδερο ούτε ξύλο ούτε στιδήποτε άλλο για να τους αντιμετωπίσει;

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

²⁰ Το αρχαίο ελληνικό γυμνό μπορεί να σημαίνει 'ολόγυμνος' ή απλώς 'χωρίς το μάτιο'. Ο Ευφύλιτος επιμένει σε λεπτομέρειες που στοιχειοθετούν την επ' αυτοφώρω σύλληψη και κατ' επέκταση νομιμοποίησή τον φόνο.

Αναπαράσταση βάσει αρχαιολογικών ευρημάτων έξι οικιών της αρχαίας Αθήνας
(σχέδια E.J. Jones.)

Ο ρήτορας Λυσίας.
Ρωμαϊκό αντίγραφο προτο-
μής του 4ου αι. π.Χ.
(Νεάπολη, Εθνικό Αρχαιολο-
γικό Μουσείο.).

Χάλκινο ενεπίγραφο δικαστικό πινάκιο. Στα πινάκια αυτού του είδους αναγράφονταν τα ονόματα των υποψηφίων που εκλέγονταν –με κλήρωση– κάθε έτος ως δικαστές ή βουλευτές. Περ. 370-360 π.Χ. (Η πόλη κάτω από την πόλη. Ειρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών.)

ΛΥΣΙΑΣ

116. – Πρὸς Αἰσχίνην τὸν Σωκρατικὸν (Απόσπασμα 1)

Το απόσπασμα προέρχεται από λόγο που στρέφεται εναντίον του Αισχίνη από τον Σφηγτό (της Αττικής), του μαθητή του Σωκράτη που είναι παρών στη δίκη και στο θάνατο του δασκάλου του και που έγραψε με επιτυχία διαλόγους «με τον τρόπο του Σωκράτη», στους οποίους εμφανίζονται (ως πρωταγωνιστής) ο ίδιος ο Σωκράτης.

Αφορμή της διαμάχης φαίνεται ότι στάθηκε κάποιο δάνειο που έλαβε ο Αισχίνης από τον ομιλούντα και που δεν το εξόφλησε ποτέ (βλ. σχόλ. 6)· ποιο ακριβώς ήταν όμως το

- 1 οὐκ ἂν ποτ' ᾤηθην, <ὦ> ἄνδρες δικασταί, Αἰσχίνην τολμήσαι οὕτως αἰσχρὰν δίκην δικάσασθαι, νομίζω δ' οὐκ ἂν ῥαδίως αὐτὸν ἑτέραν ταύτης συκοφαντωδεστέραν ἐξευρεῖν. οὗτος γάρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, ὀφείλων ἀργύριον ἐπὶ τρισὶ δραχμαῖς Σωσινόμῳ τῷ τραπεζίτῃ καὶ Ἀριστογείτῳι προσελθὼν πρὸς ἐμὲ ἐδεῖτο μὴ περιδεῖν αὐτὸν διὰ τοὺς τόκους ἐκ τῶν ὄντων ἐκπεσόντα. "κατασκευάζομαι δ'" ἔφη "τέχνην μυρεψικὴν· ἀφορμῆς δὲ δέομαι, καὶ οἶσω δέ σοι ἐννὲ ὀβολοὺς τῆς μνᾶς τόκους." πεισθεῖς δ' ὑπ' αὐτοῦ τοιαῦτα λέγοντος καὶ ἅμα οἰόμενος τοῦτον [Αἰσχίνην] Σωκράτους γεγονότα μαθητὴν καὶ περὶ δικαιοσύνης καὶ ἀρετῆς πολλοὺς καὶ σεμνοὺς λέγοντα λόγους οὐκ ἂν ποτε ἐπιχειρῆσαι οὐδὲ τολμήσαι ἄπερ οἱ πονηρότατοι καὶ ἀδικώτατοι ἄνθρωποι ἐπιχειροῦσι πράττειν.
- . . . . .

1 Ενωσεῖ τρεῖς δραχμῆς τον μῆνα για κάθε μνα, η οποία ισοῦται με εκατὸ δραχμῆς. δηλ. ο ετήσιος τόκος ἦταν 36%.

2 Για τον Αριστογείτονα δεν γνωρίζουμε τίποτα. Ο Σωσινόμος πιθανότατα είναι ο τραπεζίτης για τον οποίο παραδίδεται ὅτι, ὅταν η τράπεζά του δεν πήγε καλά, χρειάστηκε να δώσει ὅλη την περιουσία του στους πιστωτές του.

3 Και πάλι εννοεῖ ἐννέα ὀβολούς (=1,5 δρχ.) τον μῆνα. Ο ετήσιος τόκος θα ἦταν 18%.

Ένας φαύλος μαθητής του Σωκράτη

αντικείμενο της δίκης κατά την οποία εκφωνήθηκε ο λόγος αυτός δεν είναι σαφές. Περίργο είναι το γεγονός ότι ο Αισχίνης εμφανίζεται ως κατηγορός (§ 1). Στο σωζόμενο απόσπασμα ο Αισχίνης παρουσιάζεται με τα μελανότερα χρώματα. Ο ασυνήθιστα δηκτικός τόπος, οι ειρωνικές και σαρκαστικές αναφορές και οι συγκεκριμένες λεπτομέρειες δίνουν στον λόγο αμεσότητα που σπάνια τη συναντάει κανείς ακόμα και στις καλύτερες στιγμές της δικανικής ρητορικής.

- 1 Ουδέποτε είχα φανταστεί, άνδρες δικαστές, ότι ο Αισχίνης θα αποτολμούσε να κινήσει εναντίον μου μια τόσο αισχρή δίκη· νομίζω μάλιστα ότι πολύ δύσκολα θα μπορούσε να διανοηθεί άλλη συκοφαντικότερη. Αυτός, άνδρες δικαστές, χρωστούσε χρήματα με τόκο τρεις δραχμές¹ στον Σωσίνομο τον τραπεζίτη και στον Αριστογείτονα² ήρθε λοιπόν και με βρήκε και με παρακαλούσε να μην τον αφήσω να χάσει την περιουσία του εξαιτίας των τόκων. «Ανοίγω», είπε, «εργαστήριο αρωματοποιίας· χρειάζομαι κεφάλαιο· θα σου δίνω τόκο εννέα οβολούς για κάθε μνα».³ Τέτοια έλεγε και εγώ τον πίστεψα, συν τοις άλλοις και επειδή νόμιζα ότι αυτός, που είχε διατελέσει μαθητής του Σωκράτη⁴ και έλεγε πολλά και ηχηρά περί δικαιοσύνης και αρετής,⁵ ποτέ δεν θα επιχειρούσε ούτε θα αποτολμούσε αυτά που επιχειρούν να κάνουν οι πιο φαύλοι και οι πιο άδικοι άνθρωποι.⁶...

¹ Από τη διατύπωση «είχε διατελέσει» (γεγονότα) συνάγεται ότι ο λόγος εκφωνήθηκε μετά τον θάνατο του Σωκράτη (399 π.Χ.).

² Ένας από τους διαλόγους που είχε γράψει ο Αισχίνης επιγραφόταν *Περί αρετής*.

³ Ο Αθήναιος (περ. 200 μ.Χ.), που διασωίζει το απόσπασμα, παραλείπει τη συνέχεια και παραθέτει μόνο τις τελευταίες παραγράφους (3-5). Από την περιληπτική αναφορά του στα ενδιαμέσα προκύπτει ότι η επίθεση συνεχίστηκε με ανάλογη οσφρότητα. Στο παραλειπόμενο τμήμα αναφέρονταν, μεταξύ άλλων, τα εξής: ο Αισχίνης δανείστηκε τα χρήματα, αλλά δεν πλήρωσε τους τόκους ούτε επέστρεψε το κεφάλαιο, καταδικάστηκε γι' αυτό ερήμην και ένας δούλος του κρατήθηκε ως ενέχυρο.

- 3 ἀλλὰ γάρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, οὐκ εἰς ἐμὲ μόνον τοιοῦτός ἐστιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἅπαντας τοὺς αὐτῷ κεκρημένους. οὐχ οἱ μὲν κάπηλοι οἱ ἐγγὺς οἰκοῦντες, παρ' ὧν προδόσεις λαμβάνων οὐκ ἀποδίδωσι, δικάζονται αὐτῷ συγκλήσαντες τὰ καπηλεία, οἱ δὲ γείτονες οὕτως ὑπ' αὐτοῦ δεινὰ πάσχουσιν ὥστ' ἐκλιπόντες τὰς αὐτῶν
- 4 οἰκίας ἐτέρας πόρρω μισθοῦνται; ὄσους δ' ἐράνους συνείλεκται, τὰς μὲν ὑπολοίπους φορὰς οὐ κατατίθησιν, ἀλλὰ περὶ τοῦτον τὸν κάπηλον ὡς περὶ στήλην διαφθείρονται, τοσοῦτοι δὲ ἐπὶ τὴν οἰκίαν ἅμα τῇ ἡμέρᾳ ἀπαιτήσαντες τὰ ὀφειλόμενα ἔρχονται, ὥστε οἰεσθαι τοὺς παριόντας ἐπ' ἐκφορὰν αὐτοὺς ἦκειν τούτου τεθνεώτος. οὕτω δ' οἱ ἐν τῷ Πειραιεῖ διάκεινται, ὥστε πολὺ ἀσφαλέστερον εἶναι δοκεῖν εἰς τὸν Ἀδριάν πλεῖν ἢ τούτῳ συμβάλλειν⁷ πολὺ γὰρ μᾶλλον ἢ ἂν δανείσῃται αὐτοῦ νομίζει εἶναι ἢ ἂν ὁ πατήρ αὐτῷ κατέλιπεν, ἀλλὰ γὰρ οὐ τὴν οὐσίαν κέκτηται Ἑρμαίου τοῦ μυροπώλου, τὴν γυναῖκα διαφθείρας ἑβδομήκοντα ἔτη γεγυῖαν; ἧς ἐράν προσποιησάμενος οὕτω διέθηκεν, ὥστε τὸν μὲν ἄνδρα αὐτῆς καὶ τοὺς υἱεῖς πτωχοὺς ἐποίησεν, αὐτὸν δὲ ἀντὶ καπήλου μυροπώλην ἀπέδειξεν.
- 6 οὕτως ἐρωτικῶς τὸ κόριον μετεχειρίζετο, τῆς ἡλικίας αὐτῆς ἀπολαύων, ἧς ῥῆθον τοὺς ὀδόντας ἀριθμῆσαι ἢ τῆς χειρὸς τοὺς δακτύλους.

⁷ Στὸ πρωτότυπο ἰ κάπηλοι. Τα αρχαία καπηλεία πουλοῦσαν καὶ κρασί, ὅπως τα νεοελληνικά καπηλεία, ἀλλὰ διέθεταν καὶ ἄλλα εἶδη. Οἱ κάπηλοι, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε δὲν εἶναι πάντα κολακευτικές, πουλοῦσαν λιανικῶς μέσα στὴν πόλη πράγματα πού προηγουμένως εἶχαν ἀγοράσει.

⁸ Στὸ πρωτότυπο ἐράνους συνείλεκται. Ἐρανος ονομάζεται ἡ συμβολὴ τὴν ὁποία συμφωνοῦν νὰ καταβάλουν κάποιοι —συνήθως φίλοι— ὑπὲρ ἐνὸς προσώπου. Ἡ εἰσφορά αὐτὴ (ἐρανος) ἦταν πιθανῶς ὁ τοκοσ ἀπαιτητὴ. Πάντως, δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές τι ακριβῶς ἐνοεῖ ὁ Λυσίας.

- 3 Όμως, άνδρες δικαστές, δεν φέρεται έτσι σε εμένα μόνο· έτσι φέρεται και σε όλους τους άλλους που έχουν δοσοληψίες μαζί του. Δεν έφτασαν οι καταστηματαρχές⁷ της περιοχής του, από τους οποίους επισπράττει προκαταβολές που δεν τις επιστρέφει, να κλείσουν τα καταστήματά τους και να τον τρέχουν στα δικαστήρια; Ή μήπως οι γείτονές του δεν υποφέρουν τόσο εξαιτίας του ώστε να έχουν εγκαταλείψει τα σπίτια τους και να πηγαίνουν να νοικιάζουν άλλα μακριά απ' αυτόν; Από τις εισφορές πάλι που έχει συγκεντρώσει⁸ δεν καταθέτει τα υπόλοιπα ποσά, αλλά αφανίζονται πάνω σ' αυτόν τον έμπορο όπως πάνω σε στήλη.⁹ Είναι δε τόσοι εκείνοι που καταφθάνουν με το φως της ημέρας στο σπίτι του για να ζητήσουν να τους επιστραφούν τα οφειλόμενα, ώστε να νομίζουν οι διερχόμενοι ότι πέθανε και ότι οι συγκεντρωμένοι έχουν έρθει στην κηδεία του.¹⁰ Εκείνοι πάλι που διαμένουν στον Πειραιά έχουν γι' αυτόν τέτοια γνώμη, ώστε να θεωρούν ότι είναι σαφώς πιο ακίνδυνο να ταξιδεύουν στην Αδριατική θάλασσα¹¹ παρά να κλείνουν συμφωνίες μαζί του· γιατί νομίζει ότι αυτά που δανειζεται του ανήκουν πολύ περισσότερο από εκείνα που του άφησε ο πατέρας του. Εξάλλου, δεν έχει την περιουσία του Ερμαίου του μυροπώλη, αφού του ξεμυάλισε τη γυναίκα στα εβδομήντα της χρόνια; Παριστάνοντας τον ερωτευμένο μαζί της, την είχε τόσο του χειριού του, ώστε τον άντρα της και τους γιους της τους έκανε πάμφτωχους.
- 6 ενώ του λόγου του από μικρέμπορος έφτασε να γίνει μυροπώλης. Τόσο σφοδρό ήταν το πάθος του για το κοριτσόπουλο· γλεντούσε, βλέπετε, τα νιάτα της, μιας γυναίκας που είναι ευκολότερο να της μετρήσεις τα δόντια παρά τα δάχτυλα του χειριού.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

⁹ Δεν είναι βέβαιο τι σημαίνει ακριβώς η λέξη 'στήλη' στο χωρίο αυτό. Έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για τη στήλη που ήταν τοποθετημένη στο τόξο του σταδίου, στο (επικίνδυνο) σημείο όπου έκαναν στροφή τα άρματα (βλ. το δεύτερο Κείμενο από την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή).

¹⁰ Δύο είναι τα στοιχεία που ευνουούν την παρεξήγηση: το πλήθος των συγκεντρωμένων και η ώρα — οι δανειστές έρχονται με το φως της ημέρας, δηλ. την ώρα που γινόταν στην αρχαία Αθήνα η εκφορά του νεκρού (η μεταφορά από το σπίτι στο νεκροταφείο).

¹¹ Η διαβόητη για τις τρικυμίες της Αδριατική θάλασσα (ό' Αδρίας) ήταν ο φόβος και ο τρόμος των ναυτικών.

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

(436–338 π.Χ.)

117. – Πανηγυρικὸς §§ 75–81, 167–171

Ο Ισοκράτης δημοσιεύει τον Πανηγυρικό του ύστερα από μακρόχρονη —δεκαετή, όπως αναφέρουν αρχαίες πηγές— επιξεργασία, το 380 π.Χ. Αν και ο λόγος δεν εκφωνήθηκε μάλλον ποτέ, απευθύνεται, όπως δηλώνει άλλωστε και ο τίτλος, σε Έλληνες συγκεντρωμένους από όλες τις πόλεις για να γιορτάσουν κάποια πανελλήνια εορτή (ως τόσο ίσως θα πρέπει να φανταστούμε την Ολυμπία, όπου είχαν εκφωνήσει παρόμοιους λόγους ο Γοργίας και ο Λυσίας). Ο λόγος απαρτίζεται από δύο μέρη: ένα επιδεικτικό, το οποίο συνίσταται στον έπαινο της Αθήνας, και ένα συμβουλευτικό (§ 133 κ.ε.), όπου οι Έλληνες καλούνται να ομοιοήσουν και να ξεκινήσουν πόλεμο εναντίον των βαρβάρων, στον οποίο θα ηγούνται από κοινού οι Σπαρτιάτες και οι Αθηναίοι. (Από το πρώτο μέρος ανθολογούνται εδώ οι παράγραφοι 75–81, από το δεύτερο οι 167–175.) Το επιδεικτικό μέρος

- 75 πλείστων μὲν οὖν ἀγαθῶν αἰτίους καὶ μεγίστων ἐπαίνων ἀξίους ἡγοῦμαι γεγενῆσθαι τοὺς τοῖς σώμασιν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντας· οὐ μὴν οὐδὲ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου τούτου γενομένων καὶ δυναστευσάντων ἐν ἑκατέρῃ τοῦ πολέμου δίκαιον ἀμνημονεῖν· ἐκείνοι γὰρ ἦσαν οἱ προασκήσαντες τοὺς ἐπεγενομένους καὶ τὰ πλήθη προτρέψαντες ἐπ' ἀρετὴν καὶ χαλεποὺς ἀνταγωνιστὰς τοῖς
- 76 βαρβάροις ποιήσαντες, οὐ γὰρ ὠλιγώρουν τῶν κοινῶν, οὐδ' ἀπέλανον μὲν ὡς ἰδίων, ἡμέλουν δ' ὡς ἀλλοτρίων, ἀλλ' ἐκίχοντο μὲν ὡς οἰκείων, ἀπέιχοντο δ' ὡσπερ χρῆ τῶν μηδὲν προσηκόντων· οὐδὲ πρὸς ἀργύριον τὴν εὐδαιμονίαν ἔκρινον, ἀλλ' οὗτος ἐδόκει πλοῦτον ἀσφαλέστατον κεκτήσθαι καὶ κάλλιστον, ὅστις τοιαῦτα τυγχάνοι πράττων, ἐξ ὧν αὐτός τε μέλλοι μάλιστ' εὐδοκμήσειν
- 77 καὶ τοῖς παισὶ μεγίστην δόξαν καταλείψει, οὐδὲ τὰς θρασύτητας

¹ Στις προηγούμενες παραγράφους ο Ισοκράτης έχει αναφερθεῖ στους Περσικούς πολέμους και στα σπουδαία κατορθώματα των Αθηναίων.

² Εννοεῖται ἡ γενιά του Πελοποννησιακοῦ πολέμου και της ταραγμένης περιόδου που τον ἀκολούθησε.

Η Αθήνα και η ένωση των Ελλήνων

υπηρετεί το συμβουλευτικό, αφού με τις αναφορές στην προσφορά της Αθήνας κατά το παρελθόν επιδιώκεται να δικαιολογηθεί η επί ίσους όρους συμμετοχή της στην ηγεσία του προτεινόμενου πολέμου, σε μια περίοδο κατά την οποία οι Σπαρτιάτες ήταν κυρίαρχη δύναμη στην Ελλάδα. Οι πανελλήνιες ιδέες που εκφράζονται σ' αυτόν τον λόγο ανακλούν την διάδοση παρόμοιων ιδεών μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου αλλά και το κλίμα που επικρατούσε στην Ελλάδα μετά την οδύνησή για τους Έλληνες Ανταρκίδειο ειρήνη (386 π.Χ.). Ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του, ο Πανηγυρικός αποτελεί και σημαντικό μνημείο λογοτεχνικού ύφους: οι μακρές αλλά συμμετρικά δομημένες περίοδοι (περιοδικό ύφος), η ρυθμική επεξεργασία και η αποφυγή της χασμωδίας δίνουν για πρώτη φορά στον πεζό λόγο τη χάση που δίδετε μέχρι εκείνη την εποχή μόνο η ποίηση.

- 75 Βέβαια πρόσφεραν, νομίζω, πάρα πολλές ευεργεσίες και αξίζουν χω-
ρίς άλλο τον πιο μεγάλο έπαινο αυτοί που πρόταξαν τα στήθη τους
για την ελευθερία των Ελλήνων.¹ Όμως σωστό δεν είναι να ξεχνούμε
και εκείνους που έζησαν πριν από αυτόν τον πόλεμο² και είχαν στα
χέρια τους την τύχη τόσο της μιας όσο και της άλλης πολιτείας: Εκεί-
νοι είναι που άσκησαν τους μεταγενέστερους, έδειξαν στο λαό το
δρόμο για την αρετή και τον έκαναν να γίνει ο φόβος και ο τρόμος
των βαρβάρων.
- 76 Και αυτό γιατί δεν έδειχναν αδιαφορία για τα δημόσια πράγματα,
δεν τα εκμεταλλεύονταν σαν να ήταν προσωπικό τους βίος αδιαφο-
ρώντας σύγκαϊρα γι' αυτά, σαν να ήταν ξένα. Αντίθετα τα νοιάζονταν
με την καρδιά τους, σαν να ήταν δικό τους χτήμα, μα απομάκρυναν
κάθε προσωπικό συμφέρον από αυτά, όπως είναι σωστό να γίνεται
πάντα για πράγματα που δεν μας ανήκουν. Ούτε και μετρούσαν την
ευτυχία με βάση τη χρηματική περιουσία του καθενός· πλούτη σπου-
δαία και άξια πίστευαν πως έχει αυτός μονάχα που κάνει όσα είναι
για να του εξασφαλίσουν το πιο έντιμο όνομα και για να αφήσει στα
παιδιά του κληρονομιά την πιο μεγάλη δόξα.
- 77 Δε ζήλευαν επίσης την επίδειξη παράτολμης παλικαριάς —γι' αυτό

τὰς ἀλλήλων ἐζήλουν, οὐδὲ τὰς πόλεις τὰς αὐτῶν ἤσκουν, ἀλλὰ
 δευότερον μὲν ἐνόμιζον εἶναι κακῶς ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἀκοίειν ἢ
 καλῶς ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀποθνήσκειν, μᾶλλον δ' ἠσχύνοντ' ἐπὶ
 τοῖς κοινοῖς ἀμαρτήμασιν ἢ νῦν ἐπὶ τοῖς ἰδίοις τοῖς σφετέροις αὐ-
 78 τῶν. τούτων δ' ἦν αἴτιον, ὅτι τοὺς νόμους ἐσκόπων, ὅπως ἀκρι-
 βῶς καὶ καλῶς ἐξουσι, οὐχ οὕτω τοὺς περὶ τῶν ἰδίων συμβολαί-
 ων ὡς τοὺς περὶ τῶν καθ' ἑκάστην τὴν ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων
 ἠπίσταντο γὰρ ὅτι τοῖς καλοῖς καγαθοῖς τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν δε-
 79 ἤσει πολλῶν γραμμιάτων, ἀλλ' ἀπ' ὀλίγων συνθημάτων ῥαδίως
 καὶ περὶ τῶν ἰδίων καὶ περὶ τῶν κοινῶν ὁμονοήσουσι, οὕτω δὲ
 πολιτικῶς εἶχον, ὥστε καὶ τὰς στάσεις ἐποιοῦντο πρὸς ἀλλήλους,
 οὐχ ὁπότεροι τοὺς ἐτέρους ἀπολέσαντες τῶν λοιπῶν ἄρξουσιν,
 ἀλλ' ὁπότεροι φθήσονται τὴν πόλιν ἀγαθὸν τι ποιήσαντες· καὶ τὰς
 ἐταιρείας συνήγον οὐχ ὑπὲρ τῶν ἰδίων συμφερόντων ἀλλ' ἐπὶ τῇ τοῦ
 80 πλήθους ὠφελείᾳ. τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὰ τῶν ἄλλων
 διαύκουν, θεραπεύοντες ἀλλ' οὐχ ὑβρίζοντες τοὺς Ἕλληνας, καὶ
 στρατηγεῖν οἰόμενοι δεῖν ἀλλὰ μὴ τυραννεῖν αὐτῶν, καὶ μᾶλλον
 ἐπιθυμοῦντες ἡγεμόνες ἢ δεσπότες προσαγορευέσθαι καὶ σωτῆρες
 ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλεῖσθαι, τῷ ποιεῖν εὖ προσαγόμενοι τὰς
 81 πόλεις ἀλλ' οὐ βίᾳ καταστρεφόμενοι, πιστοτέροις μὲν τοῖς λόγοις
 ἢ νῦν τοῖς ὅρκοις χρώμενοι, ταῖς δὲ συνθήκαις ὥσπερ ἀνάγκαις
 ἐμμένειν ἀξιοῦντες, οὐχ οὕτως ἐπὶ ταῖς δυναστείαις μέγα φρονούν-
 τες ὡς ἐπὶ τῷ σωφρόνως ζῆν φιλοτιμούμενοι, τὴν αὐτὴν ἀξιοῦντες
 γνώμην ἔχειν πρὸς τοὺς ἡττοὺς ἢ περὶ τοὺς κρείττους πρὸς σφᾶς
 αὐτοὺς, ἴδια μὲν ἄσθη τὰς αὐτῶν πόλεις ἡγούμενοι, κοινὴν δὲ πα-
 τριδα τὴν Ἑλλάδα νομιζόντες εἶναι.

.....

- και δεν έπαιρναν μέτρα για να ασκηθεί η τόλμη τους. Παρ' όλα αυτά τους ήταν πιο οδυνηρό να τους κακολογούν οι συμπολίτες τους, παρά να δώσουν τη ζωή τους τιμημένα υπερασπίζοντας την πόλη· και περισσότερο ντροπή τους έφερνε το σφάλμα που είχε αντίτυπο στο κοινό συμφέρον από όση νιώθουμε σήμερα εμείς για τα προσωπικά μας λάθη. Αυτό οφείλεται βασικά στο γεγονός ότι αγρυπνούσαν πάντα για τη δικαιοσύνη και τη σωστή εφαρμογή των νόμων — όχι τόσο γι' αυτούς που αναφέρονταν σε ιδιωτικές συναλλαγές, όσο γι' αυτούς που ρύθμιζαν τις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις των πολιτών. Ήξεραν δε ότι οι τίμιοι άνθρωποι δε χρειάζονταν πολλές γραπτές διατυπώσεις· μια απλή έντιμη συμφωνία εύκολα θα μπορούσε να στηρίξει και τις προσωπικές και τις δημόσιες συναλλαγές τους.
- 79 Και είχαν τέτοια πολιτική συνείδηση, ώστε ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα κόμματα είχε σκοπό όχι βέβαια ποιο θα εξοντώσει το άλλο, για να αναλάβει ύστερα την εξουσία, αλλά ποιο θα πρωτοπροσφέρει τις αγαθές υπηρεσίες του στην πόλη. Και τα πολιτικά τους κόμματα δεν απόβλεπαν σε κομματικά οφέλη, αλλά εξυπηρετούσαν μόνο του συνόλου τα συμφέροντα.
- 80 Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο ρύθμιζαν και τις σχέσεις τους με τις άλλες πόλεις, τις συμμαχικές· Προστάτευαν τους Έλληνες και δεν τους καταπίεζαν· θεωρούσαν χρέος τους να είναι οι στρατηγοί τους και όχι οι τύρανοι τους· προτιμούσαν να τους αποκαλούν ηγέτες και όχι αφεντικά, σωτήρες και όχι εξολοθρευτές. Έπαιρναν με το μέρος τους τις πόλεις με τις ευεργεσίες τους και δεν τους ανάγκαζαν με τη βία, και ήταν ο λόγος τους πιο αξιόπιστος από ό,τι είναι σήμερα οι όρκοι. Είχαν την αξίωση οι συμφωνίες και οι συνθήκες να είναι απαραβίαστες σαν την ανάγκη· όχι πως είχαν καμιά έπαρση, που ήταν οι αρχηγοί, αλλά καμάκωναν πραγματικά για τη ζωή τους, που ήταν μετρημένη και άφρονη. Ένωσαν ακόμα χρέος τους στους κατώτερους να φέρονται όπως θα ήθελαν οι ίδιοι να φέρονται οι ανώτεροι σ' αυτούς. Τέλος ο καθένας έβλεπε την πόλη του σαν ιδιαίτερα δικό του τόπο, μα ένωθε για κοινή πατρίδα όλων την Ελλάδα.
- . . . . .

- 167 ἄξιον δ' ἐπὶ τῆς νῦν ἡλικίας ποιήσασθαι τὴν στρατείαν, ἵν' οἱ τῶν συμφορῶν κοινωνήσαντες, οὗτοι καὶ τῶν ἀγαθῶν ἀπολαύσωσι καὶ μὴ πάντα τὸν χρόνον δυστυχοῦντες διαγάγῃσι. ἰκανὸς γὰρ ὁ παρεληλυθὼς, ἐν ᾧ τί τῶν δεινῶν οὐ γέγονεν; πολλῶν γὰρ κακῶν τῇ φύσει τῇ τῶν ἀνθρώπων ὑπαρχόντων αὐτοῖς πλείω τῶν
- 168 ἀναγκαίων προσεξευρήκαμεν, πολέμους καὶ στάσεις ἡμῖν αὐτοῖς ἐμποιήσαντες, ὥστε τοὺς μὲν ἐν ταῖς αὐτῶν ἀνόμῳ ἀπόλλυσθαι, τοὺς δ' ἐπὶ ξένης μετὰ παιδῶν καὶ γυναικῶν ἀλάσθαι, πολλοὺς δὲ δι' ἔνδειαν τῶν καθ' ἡμέραν ἐπικουρεῖν ἀναγκαζομένους ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν τοῖς φίλοις μαχομένους ἀποθνήσκειν, ὑπὲρ ὧν οὐδεὶς πώποτ' ἠγανάκτησεν, ἀλλ' ἐπὶ μὲν ταῖς συμφοραῖς ταῖς ὑπὸ τῶν ποιητῶν συγκεκριμέναις δακρύνει ἀξιοῦσιν, ἀληθινὰ δὲ πάθη πολλὰ καὶ δεινὰ γεγνόμενα διὰ τὸν πόλεμον ἐφορῶντες τοσοῦτου δέουσί τε ἐλεεῖν, ὥστε καὶ μᾶλλον χαίρουσι ἐπὶ τοῖς ἀλλήλων κακοῖς ἢ τοῖς
- 169 αὐτῶν ἰδίῳ ἀγαθοῖς, ἴσως δ' ἂν καὶ τῆς ἐμῆς εὐθρείας πολλοὶ καταγέλασειαν, εἰ δυστυχίας ἀνδρῶν ὀδυρομένη ἐν τοῖς τοιοῦτοις καιροῖς, ἐν οἷς Ἰταλία μὲν ἀνάστατος γέγονε, Σικελία δὲ καταδουλώται, τοσαῦται δὲ πόλεις τοῖς βαρβάροις ἐκδέδονται, τὰ δὲ λοιπὰ μέρη τῶν Ἑλλήνων ἐν τοῖς μεγίστοις κινδύνοις ἐστίν.
- 170 θαυμάζω δὲ τῶν δυναστευόντων ἐν ταῖς πόλεσιν, εἰ προσήκει αὐτοῖς ἠγοῦνται μέγα φρονεῖν, μηδὲν πώποθ' ὑπὲρ τηλικούτων πραγμάτων μίτ' εἰπεῖν μίτ' ἐνθυμηθῆναι δινηθέντες. ἐχρῆν γὰρ αὐτοὺς, εἴπερ ἦσαν ἄξιοι τῆς παρουσίας δόξης, ἀπάντων ἀφεμένους τῶν ἄλλων περὶ τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς τοὺς βαρβάρους

³ Ἡ πανελλήνια ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Περσῶν.

⁴ Αναφέρεται στους πολιτικούς φυγάδες ἢ σε ὅσους ἡ ἀνάγκη ἐσπρωξε νὰ γίνουν μισθοφόροι σε ξένα μέρη.

⁵ Ἀπὸ τὸν τύραννο τῶν Συρακοῦσιν Διονίστω καὶ τὸν βοηθοῖσαν οἱ Σπαρτιάτες.

- 167 Είναι μάλιστα ανάγκη να γίνει η εκστρατεία⁶ στις μέρες τούτες της γενιάς μας, για να απολαύσουν επιτέλους και τα αγαθά αυτοί που ως τώρα γεύτηκαν μόνο τις συμφορές και να μην περάσουν τη ζωή τους όλη μέρα στη δυστυχία. Φτάνει το παρελθόν — τότε που και ποιο κακό δεν έπεσε απάνω τους! Πάντα είναι πολλές οι συμφορές στο φυσικό του ανθρώπου, επινοήσαμε και εμείς ακόμα περισσότερες από τις
- 168 αναπόφευκτες: Δημιουργήσαμε στον ίδιο τον εαυτό μας πολέμους και επαναστάσεις, ώστε άλλοι να χάνονται παράνομα μέσα στην ίδια τους τη χώρα, άλλοι σε ξένους τόπους⁷ να περιφέρονται άθλιοι μαζί με τα παιδιά και τις γυναίκες τους, τέλος πολλοί από τη φτώχεια και τη στέρηση να υποχρεώνονται να υπηρετούν τον εχθρό και να πεθαίνουν πολεμώντας με τους φίλους. Για την κατάσταση αυτή κανείς ποτέ δεν αγανάχτησε! Για τα φανταστικά βέβαια δράματα, που συνθέτουν και παρουσιάζουν οι τραγικοί ποιητές, όλοι νιώθουν την υποχρέωση να συγκινούνται και να κλαίν, όταν όμως βλέπουν μπροστά στα μάτια τους να διαδραματίζονται τραγωδίες αληθινές, φριχτές και αναρίθμητες, αυτές που φέρνει του πολέμου η κατάρρα, τόσο μακριά βρίσκονται από το να νιώσουν λύπη, ώστε πότερο χαίρονται για το κακό που προξενεί ο ένας στον άλλο παρά για την προσωπική τους ευτυχία.
- 169 Δεν αποκλείεται ωστόσο και να γελάσουν μερικοί με την αφέλειά μου, που κάθομαι εδώ πέρα και οδύρομαι για τη δυστυχία ατομικών περιπτώσεων σε τέτοιες περιστάσεις, όπου η Ιταλία όλη έχει γίνει άνω κάτω,⁸ η Σικελία υποδουλώθηκε,⁹ τόσες πόλεις έχουν παραδοθεί στο βάρβαρο και όλη η υπόλοιπη Ελλάδα βρίσκεται πια μπροστά σε έσχατους κινδύνους.
- 170 Απορώ μάλιστα και με τη στάση που κρατούν οι διάφοροι ηγέτες στις πόλεις τις ελληνικές. Νομίζουν πως έχουν το δικαίωμα να νιώθουν περηφάνια, τη στιγμή που ποτέ δεν μπόρεσαν ούτε να πουν, μα ούτε και να στοχαστούν τίποτα για το θέμα αυτό που έχει τόση σημασία. Έπρεπε δηλαδή αυτοί, αν άξιζαν πραγματικά τη φήμη που έχουν τώρα, να αφήσουν κατά μέρος κάθε άλλο ζήτημα και να καταπιαστούν να δώσουν γνώμη μονάχα για τον πόλεμο με τους βαρβάρους.

⁶ Η Σικελία είχε υποδουλωθεί εν μέρει στους Καρχηδόνιους και εν μέρει στον τύραννο των Συρακουσών Διονύσιο, ο οποίος με σύνθημα την 'απελευθέρωση των Σικελιωτών' από τους Καρχηδόνιους είχε καταλάβει το ανατολικό τμήμα του νησιού.

- 171 εἰσηγεῖσθαι καὶ συμβουλεύειν. τυχὸν μὲν γὰρ ἂν τι συνεπέραναν· εἰ δὲ καὶ προαπέειπον, ἀλλ' οὖν τοὺς γε λόγους ὥσπερ χρησμοὺς εἰς τὸν ἐπιόντα χρόνον ἂν κατέλιπον, ἵνα δ' οἱ μὲν ἐν ταῖς μεγίσταις δόξαις ὄντες ἐπὶ μικροῖς σπουδάζουσιν, ἡμῖν δὲ τοῖς τῶν πολιτικῶν ἐξεστηκόσι περὶ τηλικούτων πραγμάτων συμβουλεύειν παραλελοίπασιν.

- 171 Δεν αποκλείεται να έφερναν κάποιο θετικό αποτέλεσμα και στην περίπτωση όμως που θα ήταν υποχρεωμένοι να απογοητευθούν, θα αφήναν τα λόγια τους χρησιμούς για τις μελλούμενες γενιές. Τώρα όμως αυτοί που έχουν τη δόξα τη μεγάλη καταπιάνονται περισπούδαστα με τα ασήμαντα ζητήματα και αφήνουν σ' εμάς, που δεν έχουμε σχέση με την πολιτική, τη φροντίδα να δίνουμε συμβουλές για θέματα με τόση σπουδαιότητα.

(μετάφραση Στέλλα Μπαζάκου-Μαραγκουδάκη)

Έλληνες πολεμιστές, γυμνοί, φορώντας μόνο τον μανδύα, μάχονται με Πέρσες. Παράσταση από τη ζωφόρο του ναού της Αθηνάς Νίκης, περ. 420-410 π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.)

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

118. – Εὐαγόρας §§ 8-11

Ο Εὐαγόρας είναι ο πρώτος από τρεις λόγους του Ισοκράτη που σχετίζονται με τη βασιλική δυναστεία της Σαλαμίνας της Κύπρου (χαρακτηρίζονται για τον λόγο αυτό 'Κυπριακοί λόγοι') και προβάλλουν έντονα το ιδεώδες της μοναρχίας ως της μόνης δύναμης που θα μπορούσε να σπενδαίσει του Έλληνας. Ο συγκεκριμένος λόγος γράφτηκε γύρω στο 365 π.Χ., λίγα χρόνια μετά τον θάνατο (374/73 π.Χ.) του βασιλιά Εὐαγόρα. Με το λόγο του ο Ισοκράτης ήθελε "να τιμήσει τον ισχυρό του φίλο και να υποδείξει στο γιο του το Νικόκλη που θα μπορούσε να τον οδηγήσει η φιλοσοφία [· ο όρος δηλώνει το παιδευτικό αίτημα του Ισοκράτη που απαιτούσε τον συνδυασμό της ρητορικής εκπαίδευσης με τη συζήτηση σημαντικών ζητημάτων], που διδάχτηκε από το συγγραφέα του λόγου, αρκεί μόνο να ήθελε να της μείνει πιστός" (Β. Λαούρδας). Ο έπαινος του Εὐαγόρα δεν αποδίδει ίσως με απόλυτη πιστότητα την προσωπικότητα του Εὐαγόρα, αφού στο πρόσωπό του προβάλλονται εμφανώς χαρακτηριστικά του ιδεώδους μονάρχη, παρουσιάζει ωστόσο ιδιαίτε-

- 8 οἶδα μὲν οὖν ὅτι χαλεπὸν ἔστιν ὁ μέλλω ποιεῖν, ἀνδρὸς ἀρετὴν διὰ λόγων ἐγκωμιάζειν, σημεῖον δὲ μέγιστον· περὶ μὲν γὰρ ἄλλων πολλῶν καὶ παιτοδαπῶν λέγειν τολμῶσιν οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες, περὶ δὲ τῶν τοιούτων οὐδεὶς πώποτ' αὐτῶν συγγράφειν
- 9 ἐπεχείρησεν, καὶ πολλὴν αὐτοῖς ἔχω συγγνώμην, τοῖς μὲν γὰρ ποιηταῖς πολλοὶ δέδονται κόσμοι· καὶ γὰρ πλησιάζοντας τοὺς θεοὺς τοῖς ἀνθρώποις οἷόν τ' αὐτοῖς ποιῆσαι καὶ διαλεγομένους καὶ συναγωνιζομένους οἷς ἂν βουλευθῶσι, καὶ περὶ τούτων δηλῶσαι μὴ μόνον τοῖς τεταγμένοις ὀνόμασι, ἀλλὰ τὰ μὲν ξένοις, τὰ δὲ καινοῖς, τὰ δὲ μεταφοραῖς, καὶ μηδὲν παραλιπεῖν ἀλλὰ πᾶσι τοῖς
- 10 εἶδει διαποικίλαι τὴν ποιήσω· τοῖς δὲ περὶ τοὺς λόγους οὐδὲν ἔξεστι τῶν τοιούτων, ἀλλ' ἀποτόμως καὶ τῶν ὀνομάτων τοῖς πολιτικοῖς μόνον καὶ τῶν ἐπιθυμημάτων τοῖς περὶ αὐτὰς τὰς πράξεις ἀναγκαῖόν ἐστι χρῆσθαι, πρὸς δὲ τούτοις οἱ μὲν μετὰ μέτρων καὶ ῥυθμῶν ἅπαντα ποιούσω, οἱ δ' οὐδενὸς τούτων κοινωνούσω· ἃ το-

Μια κατάκτηση του πεζού λόγου

ρο ενδιαφέρον για την αντίληψης του Ισοκράτη σχετικά με τον ίδιο το χαρακτήρα ενός τέτοιου εκαινού.

Στο προοίμιο του λόγου ο Ισοκράτης επισημαίνει τη σημασία που έχει ο λόγος για να τιμηθεί επάξια ο νεκρός. Επισημαίνει επίσης ότι ο έπαινος δεν θα έπρεπε να περιορίζεται εξαιτίας του φθόνου μόνο σε μυθικά πρόσωπα, αλλά θα έπρεπε να αναφέρεται και στις σύγχρονες ιστορικές προσωπικότητες. Ακολουθεί η ανθολογούμενη περικοπή, στην οποία ο Ισοκράτης μιλάει για το πρωτότυπο εγχείρημά του να συνθέσει έπαινο για σύγχρονη προσωπικότητα σε πεζό λόγο, κάτι που μέχρι τη στιγμή εκείνη αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο της λυρικής ποίησης. Αυτό του δίνει την ευκαιρία να συγκρίνει τον ποιητικό με τον πεζό λόγο υπό τη συγκεκριμένη οπτική γωνία. Στις παρατηρήσεις του διαφαίνεται με σαφήνεια η βαθμιαία εξάπλωση και κυριαρχία του πεζού λόγου σε βάρος της ποίησης.

- 8 Αντιλαμβάνομαι βέβαια ότι είναι δύσκολο αυτό που προτίθεμαι να κάνω, να εγκωμιάσω με πεζό λόγο τις αρετές ενός ανδρός. Μέγιστη απόδειξη για όσα λέω αποτελεί το εξής: Οι ασχολούμενοι με τη φιλοσοφία τολμούν να εκφράζουν τη γνώμη τους για πολλά και διάφορα, κανείς τους όμως έως τώρα δεν επεχείρησε να συγγράφει λόγο με τέ-
- 9 τοιο αντικείμενο. Και τους κατανοώ απολύτως. Γιατί στους ποιητές έχει δοθεί η δυνατότητα να χρησιμοποιούν πολλά στολίδια. Μπορούν αίφνης να παρουσιάζουν τους θεούς να συναναστρέφονται τους ανθρώπους, να συζητούν μαζί τους και να βοηθούν όποιον θέλουν στη μάχη, διατυπώνοντάς τα όλα αυτά όχι μόνο με συνηθισμένες εκφράσεις, αλλά και με λέξεις άλλοτε εντελώς ασυνήθιστες, άλλοτε νεόκοπες, άλλοτε μεταφορικά χρησιμοποιούμενες, χωρίς να παραλείπουν τίποτα αλλά χρησιμοποιώντας όλα τα είδη για να διανθίσουν την ποίησή τους. Οι ρήτορες, αντίθετα, δεν διαθέτουν καμιά απ' αυτές τις δυνατότητες: πρέπει να μεταχειρίζονται κατά τρόπο ακριβή μόνο κοινόχρηστες λέξεις και μόνο τέτοιες σκέψεις που σχετίζονται με τα πραγματικά γεγονότα. Πέραν τούτου οι ποιητές γράφουν όλα τους τα έργα με μέτρο και ρυθμό, ενώ οι ρήτορες δεν απολαμβάνουν κανένα α-
- 10

- σαύτην ἔχει χάριν, ὥστ' ἂν καὶ τῇ λέξει καὶ τοῖς ἐνθυμήμασιν ἔχη
κακῶς, ὅμως αὐταῖς ταῖς εὐρυθμίαις καὶ ταῖς συμμετρίαις ψυχα-
11 γωγοῦσι τοὺς ἀκούοντας. γνοίη δ' ἂν τις ἐκείθεν τὴν δύναμιν αὐ-
τῶν· ἦν γάρ τις τῶν ποιημάτων τῶν εὐδοκμοῦντων τὰ μὲν ὀνό-
ματα καὶ τὰς διανοίας καταλίπη, τὸ δὲ μέτρον διαλύσῃ, φανήσεται
πολὺ καταδεέστερα τῆς δόξης ἣς νῦν ἔχομεν περὶ αὐτῶν. ὅμως δὲ
καίπερ τοσοῦτον πλεονεκτούσης τῆς ποιήσεως, οὐκ ὀκνητέον ἀλλ'
ἀποπειρατέον τῶν λόγων ἐστίν, εἰ καὶ τοῦτο διηγήσονται, τοὺς
ἀγαθοὺς ἄνδρας εὐλογεῖν μηδὲν χεῖρον τῶν ἐν ταῖς ᾠδαῖς καὶ τοῖς
μέτροις ἐγκωμιαζόντων.

- 11 πό αυτά τα πλεονεκτήματα, τα οποία προσδίδουν τέτοια χάρη, ώστε ακόμη και αν τα έργα υστερούν ως προς το ύφος και τη σκέψη, σαγηνεύουν ωστόσο και μόνο με τους ρυθμικούς κυματισμούς και την αρμονία τους. Θα μπορούσε να κατανοήσει κανείς τη δύναμή τους από το εξής γεγονός. Αν κανείς στα ποιήματα που θεωρούνται σπουδαία διατηρήσει τις λέξεις και τις ιδέες αλλά καταστρέψει το μέτρο, θα φανούν πολύ υποδεέστερα σε σχέση με τη γνώμη που έχουμε γι' αυτά τώρα. Παρ' όλα αυτά, έστω και αν η ποίηση πλεονεκτεί τόσο πολύ, δεν πρέπει να διστάζουμε, αλλά πρέπει να επιχειρούμε να γράφουμε πεζούς λόγους, μήπως καταστεί δυνατόν να επαινούνται μ' αυτούς οι ενάρετοι άνδρες κατά τρόπο εφάμιλλο εκείνων που τους εγκωμιάζουν με άσματα και στίχους.

(μετάφραση Σταύρος Τσιτσιρίδης)

Νομίσματα του κυπριακού βασιλείου της Σαλαμίνας επί Ευαγόρα του Α' (περ. 435-374/3 π.Χ.)

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

119. – Ἀρεοπαγιτικὸς §§ 20–27

Ο Ἀρεοπαγιτικός γράφτηκε αμέσως μετά το τέλος του 'συμμαχικού πολέμου' (357–355 π.Χ.), του πολέμου δηλαδή που διεξήγαγαν οι ισχυρότεροι σύμμαχοι των Αθηναίων εναντίον της Αθήνας. Οι στρατιωτικές αποτυχίες των Αθηναίων, που σήμαιναν ένα ισχυρότατο πλήγμα κατά των ηγεμονικών τους φιλοδοξιών μετά την ίδρυση της Β' Αθηναϊκής συμμαχίας, δημιούργησαν την αίσθηση παρακμής στην πόλη και οδήγησαν σε τάσεις απομονωτισμού. Ο Ισοκράτης, θεωρώντας ότι το πολίτευμα αποτελεί την ψυχή μιας πόλης (ἔστι γὰρ ψυχὴ πόλεως οὐδὲν ἕτερον ἢ πολιτεία), συνδέει την απόκλιση του παλαιού μεγαλείου της Αθήνας με την κατάπτωση του πολιτεύματος. Προτείνει λοιπὸν στο λόγο

- 20 οἱ γὰρ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον τὴν πόλιν διοικοῦντες κατεστήσαντο πολιτείαν οὐκ ὀνόματι μὲν τῷ κοινοτάτῳ καὶ πραοτάτῳ προσαγορευομένην, ἐπὶ δὲ τῶν πράξεων οὐ τοιαύτην τοῖς ἐντυγχάνουσιν φαινομένην, οὐδ' ἢ τοῦτον τὸν τρόπον ἐπαίδευε τοὺς πολίτας, ὥσθ' ἠγείσθαι τὴν μὲν ἀκολασίαν δημοκρατίαν, τὴν δὲ παρανομίαν ἐλευθερίαν, τὴν δὲ παρρησίαν ἰσονομίαν, τὴν δ' ἐξουσίαν τοῦ ταῦτα ποιῆν εὐδαιμονίαν, ἀλλὰ καὶ μισοῦσα καὶ κολάζουσα τοὺς τοιούτους βελτίους καὶ σωφρονεστέρους ἅπαντας τοὺς πολίτας ἐποίησεν, μέγιστον δ' αὐτοῖς συνεβάλετο πρὸς τὸ καλῶς οἰκεῖν τὴν πόλιν, ὅτι δυοῖν ἰσοτήτων νομιζομέναι εἶναι, καὶ τῆς μὲν ταῦτον ἅπασιν ἀπονεμούσης, τῆς δὲ τὸ προσήκον ἐκάστοις, οὐκ ἠγνόουν τὴν χρησιμωτέραν, ἀλλὰ τὴν μὲν τῶν αὐτῶν ἀξιούσαν τοὺς χρηστοὺς καὶ τοὺς πονηροὺς ἀπεδοκίμαζον ὡς οὐ δικαίαν οὖσαν, τὴν δὲ κατὰ τὴν ἀξίαν ἕκαστον τιμῶσαν [καὶ κολάζουσαν] προηροῦντο καὶ διὰ ταύτης ἄρκουν τὴν πόλιν, οὐκ ἐξ ἀπάντων τὰς ἀρχὰς κληροῦντες, ἀλλὰ τοὺς βελτίστους καὶ τοὺς ἰκανωτάτους ἐφ' ἕκαστον τῶν ἔργων προκρίνοντες, τοιούτους γὰρ ἠλπίζον ἔσεσθαι καὶ τοὺς ἄλλους, οἳοί περ ἂν ὦσιν οἱ τῶν πραγμάτων ἐπιστατοῦντες,
- 23 ἔπειτα καὶ δημοτικωτέραν ἐνόμιζον εἶναι ταύτην τὴν κατάστασιν ἢ

Η 'πάτριος πολιτεία'

του την ειρηνική επιστροφή στο (εν μέρει ιδεατό) πολίτευμα των πατέρων (πάτριος πολιτεία ήταν ο πολιτικός όρος που χρησιμοποιούνταν από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. για το πολίτευμα αυτό), το οποίο είχε εγκαθιδρυθεί από τον Σόλωνα και είχε μεταρρυθμιστεί από τον Κλεισθένη. Στο ανάμικτο με αριστοκρατικά στοιχεία δημοκρατικό πολίτευμα της περιόδου εκείνης ο Άρειος Πάγος είχε μεγάλες αρμοδιότητες και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σωστή συμπεριφορά των πολιτών. Οι άρχοντες επίσης δεν επιλέγονταν με κλήρωση μεταξύ όλων των πολιτών, όπως συνέβαινε την εποχή του Ισοκράτη, αλλά με κλήρωση μεταξύ αυτών που είχαν προηγουμένως κριθεί άξιοι να καταλάβουν αξιώματα.

- 20 Εκείνοι λοιπόν που διοικούσαν τότε την πόλη δεν εγκαθίδρυσαν πολίτευμα που είχε ονομασία προσιτή σε όλους και πολύ ωραία, αλλά όμως κατά την εφαρμογή του δεν φαινόταν τέτοιου είδους σε όσους το ζούσαν, ούτε πολίτευμα που εκπαίδευε τους πολίτες με τρόπο που να θεωρούν δημοκρατία την ασυδοσία, ελευθερία την παρανομία, ισονομία την ελευθεροστομία και ευτυχία τη δυνατότητα να κάνει κάποιος τούτα· αντίθετα εγκαθίδρυσαν πολίτευμα που, επειδή μισούσε και τιμωρούσε τους ανθρώπους αυτού του είδους, έκανε καλύτερους και φρονιμότερους όλους τους πολίτες.
- 21 Τους βοήθησε πάρα πολύ στην καλή διοίκηση της πόλης, γιατί, ενώ νομιζόταν πως υπάρχουν δύο είδη ισότητας, και η μία προσφέρει τα ίδια σε όλους ενώ η άλλη στον καθένα ό,τι πρέπει, οι πολίτες δεν αγνοούσαν ποια είναι η χρησιμότερη· αποδοκίμαζαν την ισότητα που αξιολογούσε εξίσου τους χρηστούς και τους ανήθικους, γιατί τη θεωρούσαν άδικη, και προτιμούσαν εκείνη που τιμούσε και τιμωρούσε τον καθένα ανάλογα με την αξία του.
- 22 Σύμφωνα λοιπόν με τούτη διοικούσαν την πόλη και δεν εξέλεγαν τους άρχοντες κάνοντας κλήρωση ανάμεσα σε όλους τους πολίτες, αλλά προκρίνοντας για κάθε λειτουργήματα τους καλύτερους και τους ικανότερους. Είχαν την ελπίδα πως και οι υπόλοιποι θα γίνουν τέτοιου εί-
- 23 δους, όπως ακριβώς θα ήταν και οι άρχοντες. Θεωρούσαν επίσης περισσότερο αποδεκτή από τον λαό την εγκατάσταση των αρχόντων με

τὴν διὰ τοῦ λαγχάνειν γυνομένην· ἐν μὲν γὰρ τῇ κληρώσει τὴν τύχην βραβεύσει καὶ πολλάκις λήψεται τὰς ἀρχὰς τοὺς ὀλιγαρχίας ἐπιθυμοῦντας, ἐν δὲ τῷ προκρίνειν τοὺς ἐπιεικεστάτους τὸν δῆμον ἔσεσθαι κύριον ἐλέσθαι τοὺς ἀγαπῶντας μάλιστα τὴν καθεστῶσαν πολιτείαν.

- 24 αἷτιον δ' ἦν τοῦ ταῦτα τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν καὶ μὴ περιμαχήτους εἶναι τὰς ἀρχὰς, ὅτι μεμαθηκότες ἦσαν ἐργάζεσθαι καὶ φειδεσθαι, καὶ μὴ τῶν μὲν οἰκείων ἀμελεῖν, τοῖς δ' ἄλλοτρίοις ἐπιβουλεύειν, μηδ' ἐκ τῶν δημοσίων τὰ σφέτερόν αὐτῶν διοικεῖν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐκάστοις ὑπαρχόντων, εἴποτε δεήσειε, τοῖς κοινοῖς ἐπαρκεῖν, μηδ' ἀκριβέστερον εἰδέναι τὰς ἐκ τῶν ἀρχείων προσόδους ἢ τὰς ἐκ
- 25 τῶν ἰδίων γυνομένας αὐτοῖς, οὕτω δ' ἀπέιχοντο σφόδρα τῶν τῆς πόλεως, ὥστε χαλεπώτερον ἦν ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις εὐρεῖν τοὺς βουλομένους ἄρχειν ἢ ἢν τοὺς μηδὲν δεομένους· οὐ γὰρ ἐμπορίαν ἀλλὰ λειτουργίαν ἐνόμιζον εἶναι τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν, οὐδ' ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἐσκόπουν ἐλθόντες εἴ τι λῆμμα παραλλοίπασιν οἱ πρότερον ἄρχοντες, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον εἴ τινος πράγματος κατημελήκασιν τῶν τέλος ἔχειν κατεπειγόντων, ὡς δὲ συντόμως εἰπεῖν, ἐκείνοι διεγνωκότες ἦσαν ὅτι δεῖ τὸν μὲν δῆμον ὥσπερ τύραννον καθιστάναι τὰς ἀρχὰς καὶ κολάζειν τοὺς ἔξαμαρτάνοντας καὶ κρίνειν περὶ τῶν ἀμφισβητουμένων, τοὺς δὲ σχολὴν ἄγειν δυναμένους καὶ βίον ἰκανὸν κεκτημένους ἐπιμελεῖσθαι τῶν κοινῶν ὥσπερ οἰκέτας, καὶ δικαίους μὲν γυνομένους ἐπαινεῖσθαι
- 27 καὶ στέργειν ταύτῃ τῇ τιμῇ, κακῶς δὲ διοικήσαντας μηδεμιᾶς συγγνώμης τυγχάνειν ἀλλὰ ταῖς μεγίσταις ζημίαις περιπίπτειν, καίτοι πῶς ἂν τις εὖροι ταύτης βεβαιοτέραν ἢ δικαιότεραν δημοκρατίαν, τῆς τοὺς μὲν δυνατωτάτους ἐπὶ τὰς πράξεις καθιστάσης, αὐτῶν δὲ τούτων τὸν δῆμον κύριον ποιούσης;

τον τρόπο τούτο, απ' ό,τι αυτή που γινόταν με κλήρο, γιατί στην κλήρωση η τύχη θ' αποφασίσει και συχνά θα καταλάβουν αξιώματα οι επιθυμητές της ολιγαρχίας, ενώ με την επιλογή των καλύτερων ο λαός θα είναι κυρίαρχος να εκλέξει εκείνους που υποστηρίζουν σταθερά το ισχύον πολίτευμα.

- 24 Εκείνο που έκανε τον λαό να προτιμά τούτα και να μην είναι περιζήτητα τα αξιώματα, ήταν ότι οι πολίτες είχαν μάθει να εργάζονται, να μην είναι σπάταλοι, να μην παραμελούν τα ατομικά τους συμφέροντα και επιβουλεύονται τα ξένα, και να μη ρυθμίζουν τις υποθέσεις τους σε βάρος του δημοσίου, αλλά να προσφέρουν στην πολιτεία —όποτε υπήρχε ανάγκη— από τα υπάρχοντα του καθενός, χωρίς να γνωρίζουν με περισσότερη ακρίβεια τα έσοδά τους που προέρχονταν από τα δημόσια ταμεία, από τα έσοδα που είχαν από την περιουσία τους.
- 25 Τόσο πολύ απέφειγαν να καταλάβουν δημόσιο αξίωμα, ώστε ήταν πιο δύσκολο να βρει κάποιος εκείνη την εποχή ανθρώπους που ήθελαν να κυβερνούν, παρά σήμερα ανθρώπους που δεν θέλουν καθόλου την εξουσία. Γιατί πίστευαν πως η φροντίδα για τα κοινά δεν είναι εμπορία αλλά τιμητικό αξίωμα, και δεν σκέφτονταν από την πρώτη μέρα αν οι προκάτοχοί τους είχαν αφήσει κάτι κερδοφόρο, αλλά αν είχαν παραμελήσει κάποια υπόθεση που έπρεπε να τακτοποιηθεί επειγόντως. Για να είμαι λοιπόν σύντομος, εκείνοι είχαν αντιληφθεί πως ο λαός έπρεπε —σαν τύραννος— να εγχαθιστά τους άρχοντες, να τιμωρεί όσους σφάλλουν και ν' αποφασίζει για τα αμφισβητούμενα ζητήματα, ενώ εκείνοι που είχαν διαθέσιμο χρόνο και αρκετή περιουσία να φροντίζουν τις δημόσιες υποθέσεις ως υπηρέτες του λαού. Σε περίπτωση που αποδεικνύονταν δίκαιοι, θα επαιούνταν και θ' αρκούσαν στην τιμή τούτη, ενώ σε περίπτωση που εκτελούσαν πλημμελώς τα καθήκοντά τους, δεν θα έλπιζαν σε καμιά επιείκεια και θ' αντιμετώπιζαν τις αυστηρότερες ποινές. Πώς λοιπόν θα μπορούσε να βρεί κανείς ασφαλέστερη και δικαιότερη δημοκρατία από αυτή, η οποία τοποθετούσε στα αξιώματα τους ικανότερους ενώ έκανε τον λαό κυρίαρχό τους;

(μετάφραση Σ. Παπαϊωάννου)

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

120. — Περὶ ἀντιδόσεως §§ 253–257

Ὅπως δηλώνει στο προοίμιο ο Ισοκράτης, αἰτία για τὴ συγγραφή τοῦ λόγου τοῦ Περὶ ἀντιδόσεως στάθηκε ἡ διαπίστωση ὅτι πολλοὶ εἶχαν λαμβασμένη ἀντίληψη για τὸ πρόσωπό του. Αφορμὴ για τὴ διαπίστωση στάθηκε ἡ παραπομπή του σε δίκη περὶ ἀντιδόσεως. Ὁ σοφόμενος λόγος, γραμμένος ἀπὸ τὸν Ισοκράτη σε ηλικία 82 ἐτῶν, δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐκφωνήθηκε στη συγκεκριμένη περίσταση, ἀλλὰ ἓνας λόγος γραμμένος λίγο ἀργότερα με σκηνικὸ τὴ δίκη αὐτή, ποὺ δίνει στὸν Ισοκράτη τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάσει τὸν εαυτό του καὶ νὰ υπερασπιστεῖ τις παιδευτικὲς τὸν ιδέες, τὴ φιλοσοφία του. Στις κατηγορίες ὅτι ἀσχεῖ ἀρινητικὴ ἠθικὴ ἐπίδραση στὸς νέους μαθαίνοντάς τους νὰ στρεφθοῦν, ἀπαντᾷ ὅτι δὲν εἶναι λογογράφος, ἀλλὰ ὅτι οἱ λόγοι του, ἀπὸ τοὺς ποῖους παραθέτει ἐκτενῆ ἀποσπάσματα, ἀσχολοῦνται με σημαντικὰ πολιτικὰ ζητήματα, ἐνῶ οἱ μαθητές

- 253 οὐκοῦν χρὴ καὶ περὶ τῶν λόγων τὴν αὐτὴν ἔχει δianoian, ἤνπερ καὶ περὶ τῶν ἄλλων, καὶ μὴ περὶ τῶν ὁμοίων τάναντία γινώσκειν, μηδὲ πρὸς τοιοῦτον πρᾶγμα δυσμενῶς φαίνεσθαι διακεκμηένους, ὃ πάντων τῶν ἐνότων ἐν τῇ τῶν ἀνθρώπων φύσει πλείστον ἀγαθῶν αἰτιὸν ἐστίν. τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις οἷς ἔχομεν, ἄπερ ἤδη καὶ πρότερον εἶπον, οὐδὲν τῶν ζώων διαφέρομεν, ἀλλὰ πολλῶν καὶ τῷ τάχει καὶ τῇ ῥώμῃ καὶ ταῖς ἄλλαις εὐπορίαις καταδέεστεροι τυγχάνομεν ὄντες· ἐγγενομένον δ' ἡμῖν τοῦ πείθειν ἀλλήλους καὶ δηλοῦν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς, περὶ ὧν ἂν βουλευθῶμεν, οὐ μόνον τοῦ θηριακῶς ζῆν ἀπηλλάγημεν, ἀλλὰ καὶ συνελθόντες πόλεις ὤκισαμεν καὶ νόμους ἐθέμεθα καὶ τέχνας εὗρομεν, καὶ σχεδὸν ἅπαντα τὰ δι' ἡμῶν μεμηχανημένα λόγος ἡμῖν ἐστὶν ὁ συγκατασκευάσας. οὗτος γὰρ περὶ τῶν δικαίων καὶ τῶν ἀδίκων καὶ τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν ἐνομοθέτησεν, ὧν μὴ διαταχθέντων οὐκ ἂν οἶοί τ' ἡμεῖς οἰκεῖν μετ' ἀλλήλων, τούτῳ καὶ τοὺς κακοὺς ἐξελέγχομεν καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἐγκαυμάζομεν. διὰ τούτου τοὺς τ' ἀνοήτους παιδεύομεν καὶ τοὺς φρονίμους δοκιμάζομεν· τὸ γὰρ λέγειν ὡς δεῖ τοῦ φρονεῖν εὐ μέγιστον σημεῖον ποιούμεθα, καὶ λόγος

Ὕμνος στον λόγο

του, μεταξύ των άλλων και ο πολιτικός Τιμόθεος, προσέφεραν πολλά στην πόλη. Αναφέρει επίσης ότι ο ίδιος δεν έχει πλουτίσει, όπως τον κατηγορούν. Όσον αφορά στη μομφή για παιδευτικές του ιδέες ο Ισοκράτης διακρίνει δύο ειδών επικριτές: οι πρώτοι αρνούνται ότι είναι δυνατή τέτοιου είδους παιδεία, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος· οι δεύτεροι θεωρούν ότι η μόρφωση που παρέχει επιτρέπει απλώς στους νέους να χρησιμοποιούν τα εφόδια που τους προσφέρει με τρόπο ανήθικο, για να αποκομίζουν προσωπικά οφέλη. Σε σχέση με τη δεύτερη αυτή κατηγορία επικρίσεων ο Ισοκράτης επαναλαμβάνει σχεδόν με τα ίδια λόγια στο απόσπασμα που ακολουθεί τον ύμνο στον λόγο που υπήρχε σε έναν από τους 'κυριακούς' λόγους του (Νικοκλής 5-9).

- 253 Επομένως πρέπει να έχουμε και για τον λόγο την ίδια γνώμη που έχουμε για τις άλλες ασχολίες, να μην κρίνουμε διαφορετικά όμοια πράγματα και να μη δείχνουμε εχθρότητα απέναντι σε τέτοιο πράγμα, που απ' όλα τα φυσικά χαρίσματα των ανθρώπων έχει αποφέρει τα περισσότερα αγαθά. Γιατί σε όλα τα άλλα που έχουμε, και τα οποία ανέφερα ήδη, δεν ξεχωρίζουμε από τα ζώα, και μάλιστα είμαστε κατώτεροι από πολλά απ' αυτά στην ταχύτητα, τη δύναμη και σε
- 254 άλλες ικανότητες. Επειδή όμως έχουμε την ικανότητα να πείθουμε ο ένας τον άλλον και να δηλώνουμε καθαρά προς εμάς τους ίδιους αυτά που θέλουμε, όχι μόνο απαλλαγίκαμε από τη ζωή την όμοια με των θηρίων, αλλά συγκεντρωθήκαμε και χτίσαμε πόλεις, φτιάξαμε νόμους, ανακαλύψαμε τις τέχνες και σχεδόν όλα όσα επινοήσαμε τα βρήκαμε με τη βοήθεια του λόγου. Ο λόγος είναι εκείνος που θέσπισε νόμους για το δίκαιο και το άδικο, το καλό και το κακό. Αν δεν υπήρχαν οι διατάξεις τούτες, θα ήμασταν ανέκωνοι να συμβιώσουμε. Χάρη στον λόγο ελέγχουμε τους κακούς και εγκωμιάζουμε τους καλούς. Με τον λόγο μορφώνουμε τους ανόητους και δοκιμάζουμε τους σώφρονες. Γιατί θεωρούμε το να μιλάει κάποιος όπως πρέπει ως την πιο σίγουρη απόδειξη της σωστής σκέψης, και ο λόγος ο αληθινός, δί-

- ἀληθῆς καὶ νόμιμος καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ πιστῆς εἰδωλόν
256 ἐστίν. μετὰ τούτου καὶ περὶ τῶν ἀμφισβητησίμων ἀγωνιζόμεθα
καὶ περὶ τῶν ἀγνοουμένων σκοποῦμεθα· ταῖς γὰρ πίστεσιν, αἷς
τοὺς ἄλλους λέγοντες πείθομεν, ταῖς αὐταῖς ταύταις βουλευόμενοι
χρώμεθα, καὶ ῥητορικοὺς μὲν καλοῦμεν τοὺς ἐν τῷ πλήθει λέγειν
δυναμένους, εὐβούλους δὲ νομίζομεν, οἵτινες ἂν αὐτοὶ πρὸς αὐτοὺς
257 ἄριστα περὶ τῶν πραγμάτων διαλεχθῶσιν, εἰ δὲ δεῖ συλλήβδην
περὶ τῆς δυνάμεως ταύτης εἰπεῖν, οὐδὲν τῶν φρονίμως πραττομέ-
νων εὐρήσομεν ἀλόγως γινόμενον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔργων καὶ τῶν
διανοημάτων ἀπάντων ἡγεμόνα λόγον ὄντα, καὶ μάλιστα χρωμέ-
νους αὐτῷ τοὺς πλείστον νοῦν ἔχοντας.

- καιος και νόμιμος αποτελεί την εικόνα της αγαθής και τίμιας ψυχής.
- 256 Με τη βοήθεια του λόγου συζητούμε για τις αμφισβητούμενες υποθέσεις και πραγματοποιούμε τις έρευνές μας για όσα δεν γνωρίζουμε. Τα επιχειρήματα με τα οποία πείθουμε τους άλλους μιλώντας είναι τα ίδια που χρησιμοποιούμε όταν σκεφτόμαστε. Ονομάζουμε ρήτορες εκείνους που είναι ικανοί να μιλούν μπροστά στα πλήθη και θεωρούμε πως σκέπτονται σωστά εκείνοι που μπορούν να συνδιαλεχθούν με
- 257 τον εαυτό τους άριστα επί διαφόρων θεμάτων. Αν πρέπει να μιλήσω συνοπτικά για τη δύναμη τούτη, βλέπουμε ότι κανένα από τα πράγματα που γίνονται σωστά, δεν υπάρχει χωρίς τη βοήθεια του λόγου. Ο λόγος είναι ο οδηγός όλων των πράξεων και των σκέψεών μας και τον χειρίζονται περισσότερο εκείνοι που έχουν τον περισσότερο νου. Από τούτα τίποτε δεν σκέφτηκε ο Λυσίμαχος κι έτσι τόλμησε να κατηγορήσει εκείνους που επιθυμούν να αποκτήσουν το πράγμα που παρέχει τόσο πολλά και σημαντικά αγαθά.

(μετάφραση Σ. Παπαϊωάννου)

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

121. – Περὶ ἀντιδόσεως §§ 299–305

Τις ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς παιδευτικῆς τοῦ προσπάθειας ο Ἰσοκράτης τις συνδέει στο λόγο του Περὶ ἀντιδόσεως με τες συκοφαντίες τῶν ἀνταγωνιστῶν του στο χώρο τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ καὶ τῶν δημαγωγῶν. Οἱ τελευταῖοι παρωθοῦν τοὺς νόμους νὰ ἀσχαλοῦνται μόνο με ἀκόπα καὶ ἀνώφελα ἔργα (συγκεντρώσεις, διασκεδάσεις κτλ.) καὶ νὰ παραμελοῦν τὴν οὐσιαστικὴ τοὺς μόρφωση. Ἡ παιδεία (μέρος τῆς ὁποίας εἶναι καὶ ἡ ρητορικὴ) ἦταν ὅμως αὐτὴ ποὺ ἀνέδειξε τὴν Ἀθήνα καὶ συνέβαλε στο μεγαλεῖο τῆς. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ ἡ πόλη θαυμάζεται ἀπὸ τοὺς ξένους. Τώρα ὅμως ποὺ ἡ Ἀθήνα ἔχει γεμίσει ἀπὸ συκοφάντες καὶ δημαγωγούς ἡ ἀνάπτυξη τῆς πραγματικῆς παιδείας εἶναι ἀδύνατη. Οἱ Ἀθηναῖοι ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦν τὴ σημασίαν τῆς γιὰ τὴν πόλη. Ἡ ἐπόμνηση αὐτῆ

- 299 οἶμαι δ' ὑμᾶς οὐκ ἀγνοεῖν ὅτι τῶν Ἑλλήνων οἱ μὲν δυσκόλως πρὸς ὑμᾶς ἔχουσιν, οἱ δ' ὡς οἶόν τε μάλιστα φιλοῦσι καὶ τὰς ἐλπίδας τῆς σωτηρίας ἐν ὑμῖν ἔχουσιν, καὶ φασιν οἱ μὲν τοιοῦτοι μόνην εἶναι ταύτην πόλιν, τὰς δ' ἄλλας κώμας, καὶ δικαίως ἂν αὐτὴν ἄστου τῆς Ἑλλάδος προσαγορεύεσθαι καὶ διὰ τὸ μέγεθος καὶ διὰ τὰς εὐπορίας τὰς ἐνθένδε τοῖς ἄλλοις γυνομένης καὶ μάλιστα διὰ τὸν
- 300 τρόπον τῶν ἐνοικούντων· οὐδένας γὰρ εἶναι πραστέρους οὐδὲ κοινοτέρους, οὐδ' οἷς οικειότερον ἂν τις τὸν ἅπαντα βίον συνδιατρίψειν, οὕτω δὲ μεγάλας χροῶνται ταῖς ὑπερβολαῖς, ὥστ' οὐδὲ τοῦτ' ὀκνοῦσι λέγειν, ὡς ἦδιον ἂν ὑπ' ἀνδρὸς Ἀθηναίου ζημιωθεῖεν ἢ διὰ τῆς ἐτέρων ἀμότητος εὖ πάθειεν, οἱ δὲ ταῦτα μὲν διασύρουσι, διεξιόντες δὲ τὰς τῶν συκοφαντῶν πικρότητας καὶ κακοπραγίας ὅλης τῆς πόλεως ὡς ἀμίκτου καὶ χαλεπῆς οὔσης κατηγοροῦσιν,
- 301 ἔστιν οὖν δικαστῶν νοῦν ἔχόντων τοὺς μὲν τῶν τοιοῦτων λόγων αἰτίους γυνομένους ἀποκτείνει ὡς μεγάλην αἰσχύνην τῇ πόλει περιποιούντας, τοὺς δὲ τῶν ἐπαίνων τῶν λεγομένων περὶ αὐτῆς μέρος τι συμβαλλομένους τιμᾶν μᾶλλον ἢ τοὺς ἀθλητὰς τοὺς
- 302 ἐν τοῖς στεφανίταις ἀγάσῃ νικῶντας· πολὺ γὰρ καλλίω δόξαν ἐκεί-

Η Αθήνα πνευματική πρωτεύουσα

του Ισοκράτη φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα επίκαιρη κατά τη χρονική αυτή περίοδο. "Η πολιτική υπεράσπιση της παιδείας πρέπει να ήταν στα χρόνια εκείνα όστερα από την κατάρρευση της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας μάλλον αναγκαία. Οι δημαγωγοί, που είχαν καταστεί από τον Ισοκράτη και τους ομόφρονές του υπεύθυνοι για τη συμφορά που συνέβη στην Αθήνα, πέρασαν στην απεπίθεση. Η ριζοσπαστικότερη κατεύθυνση της δημοκρατικής παράταξης έπαιρνε όλο και περισσότερο μια εχθρική προς την παιδεία στάση, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι ορατή στον καθένα η σύνδεση μωρφωσης και πολιτικής κρατικής" (W. Jaeger).

- 299 Δεν αγνοείτε πιστεύω ότι άλλοι Έλληνες διάκεινται δυσμενώς απέναντι σας, ενώ άλλοι τρέφουν για σας αισθήματα βαθιάς αφοσίωσης και στηρίζουν επάνω σας τις ελπίδες τους για σωτηρία. Οι τελευταίοι λένε ότι μόνον η Αθήνα είναι πόλη, ενώ οι άλλες κώμες, και ότι θα ήταν δίκαιο να ονομαστεί πρωτεύουσα της Ελλάδας, λόγω και της έκτασης της και των πόρων και της βοήθειας που προσφέρει στους άλλους ανθρώπους, και, κυρίως λόγω του χαρακτήρα των κατοίκων της. Γιατί
- 300 δεν υπάρχουν πουθενά αλλού άνθρωποι ηπιότεροι, κοινωνικότεροι και καταλληλότεροι για να περάσει κανείς μαζί τους όλη του τη ζωή. Και τόσο υπερβολικοί γίνονται μερικές φορές [οι άνθρωποι αυτοί], ώστε δεν διστάζουν να λένε ότι θα προτιμούσαν να ζημιωθούν από Αθηναίο, παρά να ωφεληθούν από την ωμότητα των άλλων ανθρώπων. Οι άλλοι όμως [οι Έλληνες που διάκεινται δυσμενώς απέναντι στους Αθηναίους], διασύρουν αυτά και, παραθέτοντας τα πικρόχολα σχόλια και τις άδικες κρίσεις των συκοφαντών, κατηγορούν όλη την
- 301 πόλη αποκαλώντας την ακοινωνήτη και σκληρή. Είναι καθήκον των σωφρόνων δικαστών να καταδικάζουν σε θάνατο τους ανθρώπους που γίνονται αιτία να λέγονται τέτοια, γιατί ντροπιάζουν πολύ την πόλη, και να ανταμείβουν εκείνους που συμβάλλουν στον εγκωμιασμό της, τιμώντας τους περισσότερο απ' ό,τι τους αθλητές που νικούν
- 302 στους αγώνες και τους στεφανώνουν, γιατί προσφέρουν στην πόλη

νων κτώμενοι τῇ πόλει τυγχάνουσι καὶ μᾶλλον ἀρμόττουσαν, περὶ
 μὲν γὰρ τὴν τῶν σωμάτων ἀγωνίαν πολλοὺς τοὺς ἀμφισβη-
 τοῦντας ἔχομεν, περὶ δὲ τὴν παιδείαν ἅπαντες ἂν ἡμᾶς πρωτεύειν
 προκρίνειαν, χρὴ δὲ τοὺς καὶ μικρὰ λογιζέσθαι δυναμένους τοὺς ἐν
 τοῖς τοιούτοις τῶν ἔργων διαφέροντας, ἐν οἷς ἡ πόλις εὐδοκίμει,
 303 τιμῶντας φαύεσθαι, καὶ μὴ φθονερώς ἔχειν, μηδ' ἐναντία τοῖς ἄλ-
 λοις Ἑλλήσι γυγνώσκειν περὶ αὐτῶν, ὧν ὑμῖν οὐδὲν πόποτ' ἐμέ-
 λησεν, ἀλλὰ τοσοῦτον διημαρτήκατε τοῦ συμφέροντος, ὥσθ' ἡδῖον
 ἔχετε, δι' οὓς ἀκούετε κακῶς ἢ δι' οὓς ἐπαινέισθε, καὶ δημοτικωτέ-
 ρους εἶναι νομίζετε τοὺς τοῦ μισεῖσθαι τὴν πόλιν ὑπὸ πολλῶν αἰτί-
 304 οντας ἢ τοὺς ἅπαντας, οἷς πεπλησιάκασιν, εὖ διακείσθαι πρὸς
 αὐτὴν πεποιηκότας, ἦν οὖν σωφρονῆτε, τῆς μὲν ταραχῆς παύσε-
 σθε ταύτης, οὐχ οὕτω δ' ὥσπερ νῦν οἱ μὲν τραχέως, οἱ δ' ὀλεγώ-
 ρως διακείσεσθε πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' ὑπολαβόντες κάλλι-
 στον εἶναι καὶ σπουδαιότατον τῶν ἐπιτηδευμάτων τὴν τῆς ψυχῆς
 ἐπιμέλειαν, προτρέψετε τῶν νεωτέρων τοὺς βίον ἰκανὸν κεκτημέ-
 305 νους καὶ σχολὴν ἄγειν δυναμένους ἐπὶ τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἀσκη-
 σιν τὴν τοιαύτην, καὶ τοὺς μὲν πονεῖν ἐθέλοντας καὶ παρασκευά-
 ζειν σφᾶς αὐτοὺς χρησίμους τῇ πόλει περὶ πολλοῦ ποιήσεσθε, τοὺς
 δὲ καταβεβλημένως ζῶντας καὶ μηδεὶος ἄλλου φροντίζοντας,
 πλὴν ὅπως ἀσελγῶς ἀπολαύσονται τῶν καταλειφθέντων, τούτους
 δὲ μισήσετε καὶ προδότας νομίετε καὶ τῆς πόλεως καὶ τῆς τῶν
 προγόνων δόξης· μόλις γὰρ, ἦν οὕτως ὑμᾶς αἰσθῶνται πρὸς ἑκα-
 τέρους αὐτῶν διακεκίμενους, ἐθελήσουσιν οἱ νεώτεροι καταφρονῆ-
 σαντες τῆς ῥαθυμίας προσέχειν σφίσιν αὐτοῖς καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ
 τὸν νοῦν.

δόξα μεγαλύτερη και αντάξιά της. Αν στους αθλητικούς αγώνες έ-
 χουμε πολλούς αντιπάλους, στις παιδαγωγικές μεθόδους όλοι θα
 μπορούσαν να αναγνωρίσουν ότι κατέχουμε την πρώτη θέση. Επίσης,
 όποιοι διαθέτουν απλώς λίγη λογική, πρέπει να εκτιμούν τους αν-
 θρώπους που διαπρέπουν στα έργα, τα οποία προσδίδουν τιμή στην
 303 πόλη μας και όχι να τους φθονούν και να έχουν γι' αυτούς αντίθετη
 άποψη απ' ό,τι οι άλλοι Έλληνες. Εσείς όμως, δεν ενδιαφερθήκατε
 ποτέ για όλα αυτά, αλλά παραβλέψατε τόσο πολύ το συμφέρον σας,
 ώστε δείχνετε μεγαλύτερη είνονια για τους ανθρώπους που σας δυ-
 σφημούν, παρά για εκείνους που σας επαινούν, και θεωρείτε ότι εκεί-
 νοι που επισύρουν εναντίον της πόλης μας το μίσος πολλών ανθρω-
 304 πων αγαπούν περισσότερο τη δημοκρατία απ' ό,τι εκείνοι που κάνουν
 όσους συναντούν να τρέφουν φιλικά αισθήματα για την πόλη. Αν λοι-
 πόν είστε συνετοί, θα σταματήσετε αυτήν την αναστάτωση και δεν θα
 διάκεισθε όπως τώρα, άλλοι μεν εχθρικά προς τη φιλοσοφία και άλ-
 λοι με αδιαφορία. Αν πεισθείτε ότι η καλλιέργεια της ψυχής αποτελεί
 την ωραιότερη και σπουδαιότερη ενασχόληση, θα προτρέψετε τους
 νέους που διαθέτουν αρκετή περιουσία και τα μέσα να ζουν άνετα,
 να στραφούν προς αυτές τις σπουδές και ασκήσεις και θα δείξετε τη
 304 συμπάθειά σας σε εκείνους που θα θελήσουν να κουραστούν και να
 γίνουν χρήσιμοι στην πόλη, ενώ εκείνους που ζουν κατά τρόπο χυ-
 δαίο, χωρίς να ενδιαφέρονται για τίποτα άλλο, εκτός από το να απο-
 λαύσουν κατά τρόπο σκανδαλώδη την περιουσία που έχουν κληρονο-
 μήσει, τούτους θα τους μισήσετε και θα τους θεωρήσετε προδοτές και
 της πατρίδας τους και της δόξας των προγόνων. Γιατί βλέποντάς σας
 οι νέοι να έχετε αυτά τα αισθήματα απέναντι στους μεν και τους δε,
 θα θελήσουν περιφρονώντας τη ραθυμία να ενδιαφερθούν και για τον
 εαυτό τους και για τη φιλοσοφία.

(μετάφραση Σ. Παπαϊωάννου)

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

122. — Φίλιππος §§ 24–29

Ο Φίλιππος αποτελεί ένα είδος ανοιχτής επιστολής, που έχει ωστόσο τη μορφή ρητορικού λόγου. Απευθύνεται στο βασιλιά Φίλιππο τον Β΄ της Μακεδονίας και γράφτηκε την άνοιξη του 346 π.Χ. Λίγο πριν από τη συγγραφή του λόγου είχε προηγηθεί η ειρήνη που είχαν υπογράψει οι Αθηναίοι με τον Φίλιππο, με τον οποίο βρισκόταν από χρόνια σε σύγκρουση. Ο τελευταίος είχε καταλάβει το 357 π.Χ. την αποικία των Αθηναίων Αμφίπολη, και το 347 π.Χ. είχε ολοκληρώσει την επικρατοσύνη του στη Χαλκιδική με την κατάκτηση της Ολύμπου. Η ειρήνη ήταν αποτέλεσμα ανάγκης για τους Αθηναίους και αρκετοί ανάμεσά τους και ο Δημοσθένης, τη θεωρούσαν επαίσχυντη. Ο Ισοκράτης ωστόσο θεωρεί ότι η ειρήνη αυτή θα μπορούσε να αποβεί ωφέλιμη για ολοκλήρωση την Ελλάδα. Στο πρόσωπο του Φιλίππου δέκνεται τον ηγέτη που θα μπορούσε να πραγματοποιήσει το πρόγραμμα που ο ίδιος είχε διατυπώσει στον Πανηγυρικό: την ένωση των Ελλήνων σε ένα

- 24 τούτου δ' ἔνεκά σοι ταῦτα διήλθον, ἵν' ἂν τί σοι φανῆ τῶν ἐν ἀρχῇ
 λεγομένων ἢ μὴ πιστὸν ἢ μὴ δυνατὸν ἢ μὴ πρέπον σοι πράττειν,
 μὴ δυσχεράνας ἀποστῆς τῶν λοιπῶν, μηδὲ πάθῃς ταῦτ' οἷς ἐπι-
 τηδεῖς τοῖς ἑμοῖς ἀλλ' ἐπιμεύῃς ἡσυχάζουσιν ἔχων τὴν διάνοιαν,
 ἕως ἂν διὰ τέλους ἀκούσῃς ἀπάντων τῶν λεγομένων. οἶμαι γὰρ
 25 ἐρεῖν τι τῶν δεόντων καὶ τῶν σοὶ συμφερόντων, καίτοι μ' οὐ λέ-
 ληθεν ὅσον διαφέρουσι τῶν λόγων εἰς τὸ πείθειν οἱ λεγόμενοι τῶν
 ἀναγινωσκομένων, οὐδ' ὅτι πάντες ὑπειλήφασιν τοὺς μὲν περὶ
 26 πρὸς ἐπίδειξιν καὶ πρὸς ἐργολαβίαν γεγράφθαι, καὶ ταῦτ' οὐκ ἀλό-
 γως ἐγνώκασιν· ἐπειδὴν γὰρ ὁ λόγος ἀποστερηθῆ τῆς εὐδοξίας
 τῆς τοῦ λέγοντος καὶ τῆς φωνῆς καὶ τῶν μεταβολῶν τῶν ἐν τῆς
 ῥητορείαις γιγνομένων, ἔτι δὲ τῶν καιρῶν καὶ τῆς σπουδῆς τῆς
 περὶ τὴν πράξιν, καὶ μηδὲν ἢ τὸ συναγωνιζόμενον καὶ συμπεῖθον,
 ἀλλὰ τῶν μὲν προειρημένων ἀπάντων ἔρημος γένηται καὶ γυμνός,
 ἀναγινώσκῃ δὲ τις αὐτὸν ἀπιθάνως καὶ μηδὲν ἦθος ἐσημαυόμε-
 27 νος ἀλλ' ὡσπερ ἀπαριθμῶν, εἰκότως, οἶμαι, φαῦλος εἶναι δοκεῖ

Λόγος και κείμενο

πόλεμο κατά των βαρβάρων. Με το λόγο του ο Ισοκράτης καλεί τον Φίλιππο να 'επιεργήσῃ' τους Έλληνες ενώνοντάς τους υπό την ηγεσία του.

Το απόσπασμα που ακολουθεί αποτελεί το τέλος του μακρού προομίου του λόγου. Προηγουμένως ο Ισοκράτης έχει εκθέσει στο Φίλιππο τις ωφελείες που μπορούν να προκύψουν από την ειρήνη και τους λόγους για τους οποίους θεωρεί ότι εκείνος είναι ο μόνος που έχει τη δύναμη να επιφέρει ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων. Έχει αναφέρει επίσης τις επιπλοκές των φίλων του για το θράσος του να θέλει να παραινήσει τον Φίλιππο, αλλά και την ντροπή των ίδιων, όταν διάβασαν τον λόγο. Στο παρατιθέμενο απόσπασμα ο Ισοκράτης εξηγεί γιατί ανέφερε όλα τα προηγουμένα και προχωρεί σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις για την αδυναμία του αναγινωσκόμενου λόγου να πείσει τόσο όσο κείναι ο εκφωνούμενος από το ρήτορα.

- 24 Όλ' αυτά σου τα ανέπτυξα για να μη δυσφορήσεις και δεν διαβάσεις τα υπόλοιπα, αν σου φανεί κάτι απ' όσα λέγονται στην αρχή επισφαλές ή απραγματοποίητο είτε αταίριαστο σε σένα, και για να μην πάθεις το ίδιο με τους φίλους μου, αλλά για να επιμείνεις με ηρεμία μέχρις ότου ακούσεις ως το τέλος τα λόγια μου. Γιατί πιστεύω πράγματι πως θα σου πω κάτι, που σου ταιριάζει και σε συμφέρει. Αν και βέβαια δεν μου διαφεύγει, πόσο διαφέρουν κατά την πειστικότητα οι λόγοι που εκφωνούνται απ' αυτούς που διαβάζονται, ούτε ότι όλοι νομίζουν, πως οι αφιερωμένοι σε σοβαρά και κατεπείγοντα θέματα λόγοι εκφωνούνται, ενώ κατά κανόνα γράφονται όσοι προορίζονται για επίδειξιν ή για κερδοσκοπία. Η γνώμη βέβαια αυτή δεν είναι εσφαλμένη. Γιατί όταν ο λόγος στερηθεί και την προσωπική γοητεία του ομιλητού και τη φωνή του και τις ρητορικές αποχρώσεις, μαζί μ' αυτά και την επικαιρότητα και την ανάγκη γρήγορα να γίνει η πράξις, και δεν υπάρχει τίποτε που να συμβοηθεί και να συμπείθει· όταν απ' 27 όλ' αυτά ο λόγος είναι έρημος και γυμνός, και τον διαβάσει κάποιος χωρίς πειστικότητα και χωρίς κανένα χρωματισμό, ακριβώς σα να κάνει απαρίθμηση —εύλογα, νομίζω, φαίνεται ασήμαντος σε όσους τον

τοῖς ἀκούουσιν. ἄπερ καὶ τὸν νῦν ἐπιδεικνύμενον μάλιστ' ἂν βλά-
 ψειε καὶ φαυλότερον φαίνεσθαι ποιήσειεν· οὐδὲ γὰρ ταῖς περὶ τὴν
 λέξιν εὐρυθμίαις καὶ ποικιλίαις κεκοσμήκαμεν αὐτόν, αἷς αὐτός τε
 νεώτερος ὢν ἐχρῶμην καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπέδειξα, δι' ὧν τοὺς λό-
 28 γους ἡδίους ἂν ἅμα καὶ πιστοτέρους ποιοῖεν, ὧν οὐδὲν ἔτι δύναμαι
 διὰ τὴν ἡλικίαν, ἀλλ' ἀπόχρη μοι τοσοῦτον, ἣν αὐτὰς τὰς πράξεις
 ἀπλῶς δυνηθῶ διελθεῖν. ἡγούμαι δὲ καὶ σοὶ προσήκειν ἀπάντων
 τῶν ἄλλων ἀμελήσαντι ταύταις μόναίς προσέχειν τὸν νοῦν, οὕτω
 29 δ' ἂν ἀκριβέστατα καὶ κάλλιστα θεωρήσειας, εἴ τι τυγχάνομεν λέ-
 γοντες, ἣν τὰς μὲν δυσχερείας τὰς περὶ τοὺς σοφιστὰς καὶ τοὺς
 ἀναγκυνοσκομένους τῶν λόγων ἀφέλης, ἀναλαμβάνων δ' ἕκαστον
 αὐτῶν εἰς τὴν διάνοιαν ἐξετάξης, μὴ πάρεργον ποιούμενος μηδὲ
 μετὰ ῥαθυμίας ἀλλὰ μετὰ λογισμοῦ καὶ φιλοσοφίας, ἧς καὶ σέ με-
 τεσχηκέναι φασίν, μετὰ γὰρ τούτων σκοπούμενος μᾶλλον ἢ μετὰ
 τῆς τῶν πολλῶν δόξης ἄμεινον ἂν βουλευσάιο περὶ αὐτῶν. ἂ μὲν
 οὖν ἡβουλόμην μοι προειρηθῆναι, ταῦτ' ἐστίν.

- ακούνε. Όλ' αυτά βέβαια θα μπορούσαν να βλάψουν και να κάνουν χειρότερος να φαίνεται ο λόγος που σου παρουσιάζω τώρα. Γιατί, εκτός απ' αυτά, ούτε με τις ευρυθμίες και τις λεκτικές ποικιλίες τον στολίσαμε, αυτές που κι ο ίδιος νεώτερος χρησιμοποιούσα και σ' άλλους τις έδίδαξα, για να μπορούν να κάνουν πιο ευχάριστους τους λόγους και πιο πειστικούς. Εξ αιτίας της ηλικίας μου, τίποτε τώρα δεν μπορώ απ' αυτά, με τόσο μόνο ικανοποιημένος: Αν κατορθώσω να διαπραγματευθώ χωρίς κανένα στολίδι τις ίδιες τις πράξεις. Πιστεύω μάλιστα ότι και σε σένα ταιριάζει ν' αμελήσεις όλα τ' άλλα και να προσέξεις μόνο σ' αυτές. Ο καλύτερος άλλωστε κι ο πιο σωστός τρόπος για να καταλάβεις αν λέμε τίποτε το ουσιώδες, θα ήταν ο εξής: Αν παραμερίσεις τις δυσκολίες που συνοδεύουν τα σοφιστικά και επιδεικτικά κατασκευάσματα και, παίρνοντας ένα-ένα τα λόγια μου, τα εξετάζεις προσεκτικά, όχι με αδιαφορία, αλλά με θετική σκέψη, με πνεύμα ευρύτερο και με νου κριτικό, που, όπως λένε, σε χαρακτηρίζει και σένα. Μ' αυτόν τον τρόπο μόνο, όχι με το τι νομίζουν ωραίο οι πολλοί, θα μπορούσες για τα θέματα του λόγου μου σωστά να σκεφθείς.

Αυτά λοιπόν είναι όσα ήθελα προεισαγωγικώς να πω.

(μετάφραση Β. Λαούδας)

ΑΛΚΙΔΑΜΑΣ

(5ος/4ος αι. π.Χ.)

123 – Περὶ σοφιστῶν §§ 11–13, 15–16, 27–28

Από τα μέσα του πέμπτου μέχρι τα μέσα του τέταρτου αιώνα π.Χ. συντελέστηκε στην πνευματική ζωή της Αθήνας μια πολύ βαθιά αλλαγή: άρχισι να κυριαρχεί σταδιακά ως μέσο διάδοσης των ιδεών και της λογοτεχνίας ο γραπτός λόγος. Μέχρι την εποχή αυτή όχι μόνο η ποίηση αλλά και ο πεζός λόγος (γνωστό παράδειγμα αποτελεί το έργο του Ηροδότου) παρουσιαζόταν στο κοινό προφορικά, έστω και αν τα έργα είχαν συνταχθεί γραπτώς. Η αλλαγή επέφερε πολλαπλές αναταράξεις, μεταξύ άλλων και στους κύκλους των σοφιστών. Στις αρχές του τέταρτου αιώνα ο Ισοκράτης άρχισε στη σχολή του να καλλιεργεί τον γραπτό λόγο, ενώ συγχρόνως ο Πλάτων ασκούσε δριμυεία κριτική στους σοφιστές. Η

- 11 πῶς δ' οὐ καταγέλαστον, εἰ τοῦ κήρυκος παρακαλοῦντος "τίς ἀγορεύει βούλεται τῶν πολιτῶν;" ἢ τοῦ ὕδατος ἐν τοῖς δικαστηρίοις ἤδη ρέοντος, ἐπὶ τὸ γραμματεῖον ὁ ῥήτωρ πορεύοιτο συνθήσων καὶ μαθησόμενος λόγον; ὡς ἀληθῶς γὰρ εἰ μὲν ἡμεν τύραννοι τῶν πόλεων, ἐφ' ἡμῖν ἂν ἦν καὶ δικαστήρια συλλέγειν καὶ περὶ τῶν κοινῶν βουλευέσθαι πραγμάτων, ὡσθ' ὅποτε γράψαμεν τοὺς λόγους, τηνικαῦτα τοὺς ἄλλους πολίτας ἐπὶ τὴν ἀκρόασιν παρακαλεῖν· ἐπεὶ δ' ἕτεροι κύριοι τούτων εἰσὶν, ἄρ' οὐκ εὐθὺς ἡμᾶς ἄλλην τιὰ ποιέσθαι μελέτην λόγων ἐναντίας ἔχουσαν; <καὶ> γὰρ οἱ τοῖς ὀνόμασι ἀκριβῶς ἐξεργασμένοι καὶ μᾶλλον ποιήμασι ἢ λόγοις εὐκότες, καὶ τὸ μὲν αὐτόματον καὶ πλέων ἀληθείας [ὅμοιον] ἀποβιβληκότες, μετὰ παρασκευῆς δὲ πεπλάσθαι καὶ συγκείσθαι
- 12
- 13 πιπλάσι, τεκμήριον δὲ μέγιστον· οἱ γὰρ εἰς τὰ δικαστήρια τοὺς λόγους γράφοντες φεύγουσι τὰς ἀκριβείας καὶ μιμνῶνται τὰς τῶν

¹ Ένωσι το νερό της κλεφίδρας, με τη βοήθεια της οποίας χρονομετροῦσαν τους λόγους των δικαστῶν στα δικαστήρια. Η κλεφίδρα ήταν αγγείο με μία ή δύο οπές στη βάση του. Έριχναν μέσα συγκεκριμένη ποσότητα νερού —ανάλογα με την εκδικαζόμενη υπόθεση— το νερό άρχιζε να τρέχει, όταν άρχιζε να μιλάει ο ομιλήτης· όταν το νερό τελείωνε, τερμάτιζε και ο ομιλών τον λόγο του.

Προφορικός και γραπτός λόγος

αντίδραση στο νέο ρεύμα προήλθε από έναν μαθητή του Γοργία, τον σοφιστή Αλκιδάμα-
ντα, ο οποίος στο έργο του *Περὶ τῶν τοῦ γραπτοῦ λόγου γραφόντων* ἢ *Περὶ σοφι-
στῶν στρέφεται ἐναντίον ὅσων* (ἐννοεῖται κυρίως ὁ Ἰσοκράτης) *καλλιμεροῦν* μια ρητορική
που στηρίζεται σε γραμμένους ἀπὸ πρὶν και δουλεμένους μέχρι τὴν τελευταία λεπτομέρεια
λόγους. Ὁ Αλκιδάμας συνηγορεῖ ἐπὶ τοῦ αυτοσχεδιασμοῦ και τοιγίζει ὅτι ὁ προφορικός λό-
γος εἶναι δυσκολότερος ἀπὸ τὸν γραπτό, παρέχει ὡστόσο σημαντικά πλεονεκτήματα στον
ρήτορα: *δεν βρίσκεται ποτὲ σὲ δύσκολη θέση, εἶναι πάντα ἐπίκαιρος και μπορεί, ὅποτε θε-
λήσει, νὰ συνθέσῃ εὐκόλα* —ὅπως τώρα ὁ Αλκιδάμας— *ἐνὰ γραπτό λόγο με αξιώσεις.*

- 11 Και πῶς δὲν θα εἶναι κωμικό, τὴν ὥρα που ρωτᾶει ὁ κήρυκας «ποῖος ἀπὸ τοὺς πολῖτες θέλει νὰ λάβει τὸν λόγο;» ἢ ὅταν στα δικαστήρια
ρέει ἤδη τὸ νερό,¹ νὰ τρέχει ὁ ρήτορας γιὰ τὸ πινακίδιο στο ὁποῖο γρά-
φει, προκειμένου νὰ συντάξῃ και νὰ ἀποστηθίσει τὸν λόγο; Γιατί σὶ
ἀλήθεια ἀν βέβαια ἤμασταν τύραννοι σὲς πόλεις, θα ἦταν στο χέρι
μας και νὰ συγκαλοῦμε τὰ δικαστήρια και νὰ διασκεπτόμαστε γιὰ τὰ
κοινά· ὅταν λοιπὸν θα εἶχαμε γράφῃ τοὺς λόγους, θα καλοῦσαμε τότε
12 τοὺς ἄλλους πολῖτες νὰ τοὺς ἀκούσουν· ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως που αὐτὰ
τὰ καθορίζουν ἄλλοι, δὲν εἶναι ἀραγε ἀφελές εμεῖς νὰ υιοθετοῦμε ἄλ-
λου τύπου ἀσκηση σὲ σύνταξη λόγων, που οδηγεῖ στο ακριβῶς ἀντί-
θετο;² Ἄλλωστε, οἱ λόγοι που εἶναι δουλεμένοι με ἰδιαίτερη φροντίδα
ὡς πρὸς τὴν ἐκφραση και μοιάζουν πιο πολὺ με ποιήματα παρά με λό-
γους και ἔχουν ἀποβάλεῖ καθετὶ τὸ αυθόρμητο και αυθεντικό και δί-
νουν τὴν ἐντύπωση τοῦ πλαστοῦ και τοῦ κατασκευασμένου γεμίζουν
13 με δυσπιστία και φθόνο τὲς ψυχές τῶν ἀκροατῶν. Ἡ μέγιστη ἀπόδειξη:
Ὅσοι γράφουν λόγους γιὰ τὰ δικαστήρια ἀποφεύγουν νὰ ἐπεξεργάζο-
νται ἰδιαίτερα τὴν ἐκφραση και μιμούνται τὸ ὄφος ἐκείνων που αυτο-

² Στὸ σημεῖο αὐτὸ και σὲ τὴ συνέχεια φαίνεται νὰ ὑπάρχει πρόβλημα με τὸ κείμενο που παρα-
δίδεται σὲ χειρόγραφα. Νεότεροι ἐκδότες υπολογίζουν με χάσματα ἢ θεωροῦν τὸ κείμενο
ἀπεράπτευτα φθαμένο. Γιὰ λόγους κυρίως πρακτικοὺς ἀκολουθοῦμε τὴν ἐκδοση τοῦ Blab.

αὐτοσχεδιαζόντων ἐρμηναίης, καὶ τότε κάλλιστα γράφειν δοκοῦσι, ὅταν ἤκιστα γεγραμμένοις ὁμοίους πορίσωνται λόγους, ὅποτε δὲ καὶ τοῖς λογογράφοις τοῦτο πέρας τῆς ἐπιεικείας ἐστίν, ὅταν τοὺς αὐτοσχεδιάζοντας μιμήσωνται, πῶς οὐ χρὴ καὶ τῆς παιδείας ἐκείνην μάλιστα τιμᾶν, ἀφ' ἧς πρὸς τοῦτο τὸ γένος τῶν λόγων εὐπόρως ἐξομεν;

- .....
- 15 δεινὸν δ' ἐστὶ τὸν ἀντιποιοῦμενον φιλοσοφίας [ἀντιλέγειν] καὶ παιδεύσειν ἑτέρους ὑπισχνοῦμενον, ἂν μὲν ἔχη γραμματεῖον ἢ βιβλίον, δεικνύει δύνασθαι τὴν αὐτοῦ σοφίαν, ἂν δὲ τούτων ἄμοιρος γένηται, μηδὲν τῶν ἀπαιδευτῶν βελτίω καθεστάναι, καὶ χρόνου μὲν δοθέντος δύνασθαι λόγον ἐξενεγκεῖν, εὐθείως δὲ περὶ τοῦ προτεθέντος ἀφωρότερον εἶναι τῶν ἰδιωτῶν, καὶ λόγων μὲν τέχνας ἐπαγγέλλεσθαι, τοῦ δὲ λέγειν μηδὲ μικρὰν δύναμιν ἔχοντ' ἐν ἑαυτῷ φαίνεσθαι, καὶ γὰρ ἡ μελέτη τοῦ γράφειν ἀπορίαν τοῦ λέγειν πλείστην παραδίδωσι, ὅταν γὰρ τις ἐπιβῆ κατὰ μικρὸν ἐξεργάζεσθαι τοὺς λόγους καὶ μετ' ἀκριβείας καὶ ῥυθμοῦ τὰ ῥήματα συντιθέναι, καὶ βραδεία τῆ τῆς διανοίας κινήσει χρώμενος ἐπιτελεῖν τὴν ἐρμηναίαν, ἀναγκαῖόν ἐστὶ τοῦτον, ὅταν εἰς τοὺς αὐτοσχεδιαστοὺς ἔλθῃ λόγους, ἐναντία πράσσοντα ταῖς συνηθείαις ἀπορίας καὶ θορύβου πλήρη τὴν γνώμην ἔχειν, καὶ πρὸς ἅπαντα μὲν δυσχεραίνειν, μηδὲν δὲ διαφέρειν τῶν ἰσχυροφάνων, οὐδέποτε δ' εὐλύτω τῆ τῆς ψυχῆς ἀγχυνοῖα χρώμενον ὑγρῶς καὶ φιλανθρώπως μεταχειρίζεσθαι τοὺς λόγους.

- .....
- 27 ἡγοῦμαι δ' οὐδὲ λόγους δίκαιον εἶναι καλεῖσθαι τοὺς γεγραμμένους, ἀλλ' ὡσπερ εἰδωλα καὶ σχήματα καὶ μιμήματα λόγων, καὶ τὴν αὐτὴν κατ' αὐτῶν εἰκότως ἂν δόξαν ἔχομεν, ἤπερ καὶ κατὰ τῶν χαλκῶν ἀνδριάντων καὶ λιθίνων ἀγαλμάτων καὶ γεγραμμένων ζώων, ὡσπερ γὰρ ταῦτα μιμήματα τῶν ἀληθινῶν σωματίων

σχεδιάζουν, και τότε θεωρείται ότι γράφουν άριστα, όταν προσφέρουν λόγους που μοιάζουν ελάχιστα με γραπτούς. Από τη στιγμή λοιπόν που και για τους λογογράφους³ το ιδεώδες είναι τούτο, να μιμηθούν εκείνους που αυτοσχεδιάζουν, για ποιο λόγο δεν θα έπρεπε να εκτιμάμε πρωτίστως εκείνο το είδος εκπαίδευσης που θα μας εξασφαλίσει ευχέρεια σ' αυτό το είδος λόγων;

- .....
- 15 Είναι περίεργο πράγμα, ο ασχολούμενος με την φιλοσοφία και υποσχόμενος να διδάξει άλλους, εάν μεν έχει πινακίδα ή χειρόγραφο να είναι ικανός να επιδεικνύει την σοφία του, εάν δε στερείται αυτών, να μην είναι καθόλου ανώτερος από τον απάιδευτο και όταν του δοθεί χρόνος να είναι ικανός να βγάλει λόγο αλλά, όταν υποβληθεί πρόταση για άμεση συζήτηση, έχει «λιγότερη φωνή» και από έναν απλό πολίτη, και, αν και είναι επαγγελματίας δεξιότηχης του λόγου, φαίνεται να μην έχει καμία δυνατότητα να αγορεύει. Αυτό, επειδή η ενασχόληση με τον γραπτό λόγο οδηγεί σε ανικανότητα στον προφορικό
- 16 λόγο. Γιατί όταν κάποιος συνηθίσει στην σύνθεση του λόγου κατά διαστήματα και με ιδιαίτερη φροντίδα για τον ρυθμό και τις εκφράσεις και δίνοντας προσοχή στην επακριβή λογική ερμηνεία, αναγκαστικά, όταν επιχειρήσει να μιλήσει αντίθετα με τις συνήθειές του, βρίσκεται σε πλήρες αδιέξοδο και σύγχυση και αφ' ενός μεν προξενεί κακή εντύπωση, αφ' ετέρου δε δεν διαφέρει σε τίποτε απ' αυτούς που έχουν αδύνατη φωνή, εφ' όσον δε του λείπει η ψυχική αγγίνοια, ουδέποτε χειρίζεται το θέμα του με ευφράδεια και επιτυχώς.

- .....
- 27 Οι γραπτοί λόγοι, νομίζω, δεν είναι δίκαιο να ονομάζονται λόγοι, αλλά είδωλα και σχήματα και απομιμήσεις λόγων, και θα έπρεπε φυσικά να είχαμε την ίδια γνώμη γι' αυτούς, όπως έχουμε για τους χάλκινους ανδριάντες, τα λίθινα αγάλματα και τα ζωγραφισμένα ζώα. Γιατί, όπως αυτά, είναι απομιμήσεις των αληθινών σωμάτων και προ-

³ Λογογράφοι ονομάζονται εδώ εκείνοι που γράφουν δικανικούς λόγους, όπως είναι, για παράδειγμα, ο Λυσίας.

ἐστί, καὶ τέρψην μὲν ἐπὶ τῆς θεωρίας ἔχει, χρήσιν δ' οὐδεμίαν τῶν
28 τῶν ἀνθρώπων βίῳ παραδίδωσι, τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ γεγραμμένος
λόγος, ἐνὶ σχήματι καὶ τάξει κεχρημένος, ἐκ βιβλίου <μὲν> θεω-
ρούμενος ἔχει τινὰς ἐκπλήξεις, ἐπὶ δὲ τῶν καιρῶν ἀκίνητος ὢν
οὐδεμίαν ὠφέλειαν τοῖς κεκτημένοις παραδίδωσι· ἀλλ' ὥσπερ ἀν-
δριάντων καλῶν ἀληθινὰ σώματα πολὺ χείρους τὰς εὐπρεπείας
ἔχοντα πολλαπλασίους ἐπὶ τῶν ἔργων τὰς ὠφελείας παραδίδωσι,
οὕτω καὶ λόγος ὁ μὲν ἀπ' αὐτῆς τῆς διανοίας ἐν τῷ παραυτικά λε-
γόμενος ἔμφυχός ἐστι καὶ ζῆ καὶ τοῖς πράγμασι ἔπεται καὶ τοῖς
ἀληθέσι ἀφωμοίωται σώμασι, ὁ δὲ γεγραμμένος εἰκόνι λόγου τὴν
φύσιν ὁμοίαν ἔχων ἀπάσης ἐνεργείας ἄμοιρος καθέστηκεν.

- 28 καλούν μεν ευχαρίστηση με τη θεά τους, αλλά δεν έχουν καμία πρακτική αξία στη ζωή του ανθρώπου, κατά τον ίδιο τρόπο ο γραπτός λόγος, που χρησιμοποιεί ένα σχήμα και μια μέθοδο, εάν διαβασθεί από το κείμενο, προξενεί μερικές εντυπώσεις, αλλά, όταν οι περιστάσεις το καλούν, επειδή είναι άκαμπτος, δεν παρέχει καμία βοήθεια στο δημιουργό του. Αλλά, όπως τα ζωντανά ανθρώπινα σώματα είναι πολύ κατώτερα από τα ωραία αγάλματα, όμως έχουν πολλαπλάσια ωφέλεια πρακτικής μορφής, έτσι και ο λόγος, που προέρχεται από άμεση λογική επεξεργασία, έχει μέσα του ψυχή και είναι ζωντανός και είναι μέσα στα πράγματα και γίνεται ένα με τα αληθινά σώματα, ο δε γραπτός, όντας από τη φύση του απεικόνιση του λόγου, απογοιμνώνεται από κάθε δυνατότητα ενέργειας.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος [§§ 11-13]
Ν. Δ. Δημητριάδης [§§ 15-16, 27-28])

Ανακατασκευασμένη κλεψύδρα (της Αντιοχίδος φυλής) την ώρα που ρέει το νερό.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση η κλεψύδρα χωρούσε 2 χόες (περ. 6,4 λίτρα) και άδειαζε σε έξι περίπου λεπτά.

ΑΙΣΧΙΝΗΣ

(περ. 397 – περ. 315 π.Χ.)

124. – Κατὰ Κτησιφώντος §§ 168–176

Για την αφορμή της διαμάχης μεταξύ Δημοσθένη και Αισχίνη και για το γενικότερο πλαίσιο βλ. το Εισαγωγικό σημείωμα στο απόσπασμα από τον λόγο του Δημοσθένη Περί του στεφάνου (Κείμενο 127).

Ο Αισχίνης προσέβαλε την πρόταση του Κτησιφώντα να στεφανωθεί ο Δημοσθένης στο θέατρο του Διονύσου με χρυσό στεφάνι για τεπτικούς και ουσιαστικούς λόγους, αλλά ηττήθηκε και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα και να περάσει τα υπόλοιπα χρό-

- 168 ναί, ἀλλὰ δημοτικός ἐστίν, ἂν μὲν τοῖνυν πρὸς τὴν εὐφημίαν αὐτοῦ τῶν λόγων ἀποβλέπητε, ἐξαπατηθήσεσθε, ὥσπερ καὶ πρότερον, εἰάν δ' εἰς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν, οὐκ ἐξαπατηθήσεσθε, ἐκείνως δὲ ἀπολάβετε παρ' αὐτοῦ λόγον, ἐγὼ μὲν μεθ' ὑμῶν λογιούμαι, ἃ δεῖ ὑπάρξαι ἐν τῇ φύσει τῷ δημοτικῷ ἀνδρὶ καὶ σώφροσι, καὶ πάλιν ἀντιθήσω, ποῖόν τινα εἰκός ἐστίν εἶναι τὸν ὀλιγαρχικὸν ἄνθρωπον καὶ φαῦλον· ὑμεῖς δ' ἀντιθέντες ἑκάτερα τούτων θεωρήσατ' αὐτόν, μὴ ὁποτέρου τοῦ λόγου, ἀλλ' ὁποτέρου τοῦ βίου ἐστίν.
- 169 οἶμαι τοῖνυν ἅπαντας ἂν ὑμᾶς ὁμολογήσαι τάδε δεῖν ὑπάρξαι τῷ δημοτικῷ, πρῶτον μὲν ἐλεύτερον αὐτὸν εἶναι καὶ πρὸς πατρός καὶ πρὸς μητρός, ἵνα μὴ διὰ τὴν περὶ τὸ γένος ἀτυχίαν δυσμενῆς ἢ τοῖς νόμοις, οἳ σώζουσι τὴν δημοκρατίαν, δεύτερον δ' ἀπὸ τῶν προγόνων εὐεργεσίαν τινὰ αὐτῷ πρὸς τὸν δῆμον ὑπάρχειν, ἢ τὸ γ' ἀναγκαιότατον μηδεμίαν ἔχθραν, ἵνα μὴ βοηθῶν τοῖς τῶν προγόνων ἀτυχήμασι κακῶς ἐπιχειρῆ ποιεῖν τὴν πόλιν.
- 170 τρίτον σώφρονα καὶ μέτριον χρὴ πεφυκέναι αὐτὸν πρὸς τὴν καθ' ἡμέραν δίαίταν, ὅπως μὴ διὰ τὴν ἀσέλγειαν τῆς δαπάνης δωροδοκῆ κατὰ τοῦ δῆμου, τέταρτον εὐγνώμονα καὶ δυνατὸν εἰπεῖν καλὸν γὰρ τὴν μὲν διάνοιαν προαιρεῖσθαι τὰ βέλτιστα, τὴν δὲ παιδείαν [τὴν τοῦ ῥήτορος] καὶ τὸν λόγον πείθει τοὺς ἀκούοντας·

Ο Δημοσθένης του Αισχίνη

για της ζωής του στη Μικρά Ασία και στη Ρόδο, όπου παραδίδεται ότι δίδασκε ρητορική.

Στο παρατιθέμενο απόσπασμα ο ρήτορας επιχειρεί να αποδείξει ότι ο Δημοσθένης, παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις, δεν είναι δημοτικός (φιλόδημος, "δημοκρατικός"). Με τρόπο αρκετά σχηματοποιημένο ο Αισχίνης αναφέρει ένα-ένα τα χαρακτηριστικά του δημοτικού και υποστηρίζει ότι στην περίπτωση του Δημοσθένη αυτά δεν υπάρχουν.

- 168 Ναι, αλλά είναι δημοκρατικός. Αν βέβαια μείνετε στα ωραία του λόγια, θα εξαπατηθείτε, όπως και στο παρελθόν, αν όμως δείτε τον χαρακτήρα του και την αλήθεια, δεν θα εξαπατηθείτε. Ο απολογισμός ας γίνει ως εξής: εγώ θα απαριθμήσω μαζί σας ποια προσόντα πρέπει να διαθέτει ο δημοκρατικός και σώφρων άνδρας και παράλληλα θα σκιαγραφήσω τι είδους άνθρωπος θα πρέπει να είναι λογικά ο ολιγαρχικός και αστόχαστος· εσείς πάλι με τη σειρά σας, συγκρίνοντας τη μια εικόνα με την άλλη, εξετάστε σε ποια από τις δύο κατηγορίες ανήκει αυτός, όχι με βάση το τι δηλώνει, αλλά το πώς ζει.
- 169 Νομίζω λοιπόν πως όλοι σας θα συμφωνήσετε ότι ο δημοκρατικός άνθρωπος πρέπει να διαθέτει τα εξής: πρώτον, να είναι ελεύθερος και από πατέρα και από μητέρα, για να μην φτάσει, λόγω της βεβαρυμένης καταγωγής του, να είναι εχθρικός προς τους νόμους που συνέχουν τη δημοκρατία· δεύτερον, πρέπει εκ μέρους των προγόνων του να έχει να επιδείξει κάποια προσφορά προς τη δημοκρατία ή — το απολύτως απαραίτητο — να μην υπάρχει κανενός είδους έχθρα, για να μην επιχειρήσει να βλάψει την πόλη στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει τους προγόνους του που ατύχησαν. Τρίτον, οφείλει να είναι εγκρατής και μετρημένος στην καθημερινή του ζωή, για να μην τον αναγκάζουν οι υπέρογκες δαπάνες να δωροδοκείται εις βάρος του δήμου. Τέταρτον, πρέπει να έχει ορθή κρίση και να είναι ικανός αγορητής· γιατί είναι όντως ωραίο αφενός η ευστροφία του να επιλέγει τα άριστα, αφετέρου η ρητορική παιδεία του και η εικφράδειά του να πείθει τους ακροατές· αν δεν είναι δυνατό να συνυπάρχουν

εἰ δὲ μή, τὴν γ' εὐγνωμοσύνην αἰεὶ προτακτέον τοῦ λόγου. πέμπτον ἀνδρείον εἶναι τὴν ψυχὴν, ἵνα μὴ παρὰ τὰ δεινὰ καὶ τοὺς κινδύνους ἐγκαταλείπη τὸν δῆμον. τὸν δ' ὀλιγαρχικὸν πάντα τὰναντία τούτων ἔχειν· τί γὰρ δεῖ πάλιν διεξιέναι; σκέψασθε δὴ τί τούτων ὑπάρχει Δημοσθένει· ὁ δὲ λογισμὸς ἔστω ἐπὶ πᾶσι δίκαιος.

- 171 τούτῳ πατὴρ μὲν ἦν Δημοσθένης ὁ Παιανιεύς, ἀνὴρ ἐλεύθερος· οὐ γὰρ δεῖ ψεύδεσθαι· τὰ δ' ἀπὸ τῆς μητρὸς καὶ τοῦ πάππου τοῦ πρὸς μητρὸς πῶς ἔχει αὐτῷ, ἐγὼ φράσω. Γύλων ἦν ἐκ Κεραμείων, οὗτος προδοὺς τοῖς πολεμίοις Νύμφαιον τὸ ἐν τῷ Πόντῳ, τότε τῆς πόλεως ἐχούσης τὸ χωρίον τοῦτο, φυγὰς ἀπ' εἰσαγγελίας ἐκ τῆς πόλεως ἐγένετο θανάτου καταγνωσθέντος αὐτοῦ, τὴν κρίσιν οὐχ ὑπομείνας, καὶ ἀφικνεῖται εἰς Βόσπορον, κακεῖ λαμβάνει δωρεὰν παρὰ τῶν τυράννων τοὺς ἀνομοασμένους Κήπους, καὶ γαμει γυναικα πλουσίαν μὲν νῆ Δία καὶ χρυσίον ἐπιφερομένην πολὺ, Σκύθιν δὲ τὸ γένος, ἐξ ἧς αὐτῷ γίνονται θυγατέρες δύο, ἃς ἐκεῖνος δεῦρο μετὰ πολλῶν χρημάτων ἀποστεύλας, συνώκισε τὴν μὲν ἑτέραν ὀταθήποτε, ἵνα μὴ πολλοῖς ἀπεχθάνωμαι· τὴν δ' ἑτέραν ἔγημε παριδῶν τοὺς τῆς πόλεως νόμους Δημοσθένης ὁ Παιανιεύς, ἐξ ἧς ὑμῖν ὁ περίεργος καὶ συκοφάντης Δημοσθένης γεγένηται, οὐκοῦν ἀπὸ μὲν τοῦ πάππου πολέμος ἂν εἴη τῷ δήμῳ, θάνατον γὰρ αὐτοῦ τῶν προγόνων κατέγνωτε, τὰ δ' ἀπὸ τῆς μητρὸς Σκύθης, βάρβαρος ἑλληνίζων τῇ φωνῇ· ὅθεν καὶ τὴν πονηρίαν οὐκ ἐπιχώριός ἐστι, περὶ δὲ τὴν καθ' ἡμέραν δίαιταν τίς ἐστιν; ἐκ τριηράρχου λογογράφος ἀνεφάνη, τὰ πατρῶα καταγλάστως προέμενος· ἄπιστος δὲ καὶ περὶ ταῦτα δόξας εἶναι καὶ τοὺς λόγους ἐκφέρειν τοῖς ἀντιδίκαις, ἀνεπήδησεν ἐπὶ τὸ βῆμα· πλείστον δ' ἐκ τῆς πολιτείας εὐληφῶς ἀργύριον, ἐλάχιστα περιποιήσατο, ἵν' μὲ-

¹ Ἀττικὸς δῆμος στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Κεραμεικοῦ.

² Ἑλληνικὴ ἀποικία στὴ χερσόνησο τῆς Κριματίας, ιδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ σίτου στὴν Ἀθήνα.

³ Βλ. Κείμενο 113, σελ. 8.

⁴ Ἔνωσε τὸν Κιμμέριο Βόσπορο.

⁵ Ἡ τριηραρχία ἦταν ἡ δαπανηρότερη 'λειτουργία'.

⁶ Ἐγγραφε δικανικούς λόγους ἐναντι ἀμοιβῆς, ὅπως π.χ. ὁ Λυσίας.

και τα δύο, η ορθή κρίση πρέπει οπωσδήποτε να προτάσσεται πάντα της ευφράδειας. Πέμπτον, πρέπει να είναι γενναίος, για να μην εγκαταλείπει τον δήμο στις δυσκολίες και τους κινδύνους. Ο ολιγαρχικός από την άλλη πρέπει να έχει ακριβώς τα αντίθετα από αυτά. Ποιος ο λόγος να τα διεξέρχομαι εκ νέου; Εξετάστε λοιπόν τι από αυτά ισχύει στην περίπτωση του Δημοσθένη· και ας είναι ο έλεγχος απολύτως ακριβοδίκαιος.

- 171 Πατέρας του ήταν ο Δημοσθένης από την Παιανία, ένας άνδρας ελεύθερος — δεν υπάρχει λόγος να πω ψέματα. Πώς όμως έχουν τα πράγματα σχετικά με τη μητέρα του και τον παππού του από την πλευρά της μητέρας του, θα σας εξηγήσω εγώ. Υπήρχε κάποιος Γύλων από τον δήμο των Κεραμέων.¹ Αυτός πρόδωσε στους εχθρούς το Νύμφαιο που βρίσκεται στον Πόντο² — η συγκεκριμένη περιοχή ανήκε τότε στην πόλη· μνησθήκε γι' αυτό με τη διαδικασία της εισαγγελίας³ και καταδικάστηκε σε θάνατο, αλλά, χωρίς να περιμένει την τελική κρίση, εγκατέλειψε την πόλη και αυτοεξορίστηκε· έτσι έφτασε στον
- 172 Βόσπορο·⁴ εκεί παίρνει από τους τυράννους ως δώρο τους αποκαλούμενους Κήπους και παντρεύεται μια γυναίκα πλούσια βέβαια μα τον Δία και με πολύ μεγάλη προίκα, σκυθικής όμως καταγωγής· από αυτήν απέκτησε δυο κόρες, που εκείνος τις έστειλε εδώ με πάμπολλα χρήματα και παντρεψε τη μία με όποιον τέλος πάντων την παντρεύτηκε — για να μη δημιουργώ εχθρες με πολλούς· την άλλη την παντρεύτηκε ο Δημοσθένης από την Παιανία, αδιαφορώντας για τους νόμους της πόλης· αυτή σας χάρισε τον πολυπράγμονα και συκοφάντη Δημοσθένη. Επομένως, από την πλευρά του παππού του θα είναι λογικά εχθρός του δήμου, αφού καταδικάσατε σε θάνατο τους προγόνους του, ενώ από την πλευρά της μητέρας του είναι Σκύθης, βάρβαρος ελληνόφωνος· γι' αυτό και η φαυλότητά του δεν είναι η συνήθης στα μέ-
- 173 ρη μας. Όσον αφορά τώρα στην καθημερινή του ζωή, ποιος είναι; Από τρίηραρχος⁵ μας προέκυψε λογογράφος,⁶ αφού κατασπατάλησε με τρόπο καταγέλαστο την πατρική περιουσία·⁷ όταν θεωρήθηκε αναξιόπιστος και σ' αυτό τον χώρο, επειδή αποκάλυπτε στους αντιπάλους τα επιχειρήματα των εντολέων του, το έριξε στην πολιτική· και ενώ έχει κερδίσει πάμπολλα χρήματα από τον τρόπο με τον οποίο

¹ Ο Δημοσθένης είχε κληρονομήσει σεβαστή περιουσία από τον πατέρα του, αλλά ικανό μέρος πρέπει να χάθηκε, λόγω της κακής διαχείρισης των επιτρόπων. Ο Αισχίνης υποβάλλει την ιδέα ότι ο Δημοσθένης ζούσε έκλιτο βίο.

- ντοι τὴν δαπάνην ἐπικέκλυκεν αὐτοῦ τὸ βασιλικὸν χρυσίον, ἔσται δ' οὐδὲ τοῦτ' ἰκανόν· οὐδεὶς γὰρ πώποτε πλούτος τρόπου ποιηροῦ περιεγένετο, καὶ τὸ κεφάλαιον, τὸν βίον οὐκ ἐκ τῶν ἰδίων προσόδων πορίζεται, ἀλλ' ἐκ τῶν ὑμετέρων κινδύνων, πρὸς δ' εἰγνωμοσύνην καὶ λόγου δύναμιν πῶς πέφυκε; δευτὸς λέγειν, κακὸς βιώναι, οὕτω γὰρ κέχρηται καὶ τῷ ἑαυτοῦ σώματι καὶ παιδοποιῶ, ὥστ' ἐμὲ μὴ βούλεσθαι λέγειν ἢ τοῦτω πέπρακται· ἤδη γάρ ποτε εἶδον μισηθέντας τοὺς τὰ τῶν πλησίων αἰσχρὰ λίαν σαφῶς λέγοντας, ἔπειτα τί συμβαίνει τῇ πόλει; οἱ μὲν λόγοι καλοί, τὰ δ' ἔργα φαῦλα, πρὸς δὲ ἀνδρείαν βραχύς μοι λείπεται λόγος, εἰ μὲν γὰρ ἤρκειτο μὴ δειλὸς εἶναι, ἢ ὑμεῖς μὴ συνήδετε, διατριβὴν ὁ λόγος ἂν μοι παρέσχει· ἐπειδὴ δὲ καὶ αὐτὸς ὁμολογεῖ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, καὶ ὑμεῖς σύνιστε, λοιπὸν ὑπομῆσαι τοὺς περὶ τούτων κειμένους νόμους, ὁ γὰρ Σόλων ὁ παλαιὸς νομοθέτης ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐπιτιμίαις ᾤκετο δεῖν ἐνέχεσθαι τὸν ἀστράτευτον καὶ τὸν λελοιπῶτα τὴν τάξιν καὶ τὸν δειλὸν ὁμοίως· εἰσὶ γὰρ καὶ δειλίας γραφαί, καίτοι θαυμάσιεν ἂν τις ὑμῶν, εἰ εἰσὶ φύσεως γραφαί, εἰσὶν, τίνας ἔνεκα; ἢ ἕκαστος ἡμῶν τὰς ἐκ τῶν νόμων ζημίας φοβούμενος μᾶλλον ἢ τοὺς πολεμίους, ἀμείνων ἀγωνιστὴς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ὑπάρχει, ὁ μὲν τοῦτον νομοθέτης τὸν ἀστράτευτον καὶ τὸν δειλὸν καὶ τὸν λιπῶντα τὴν τάξιν ἔξω τῶν περιραντηρίων τῆς ἀγορᾶς ἐξείργει, καὶ οὐκ εἴη στεφανοῦσθαι, οὐδ' εἰσιέναι εἰς τὰ ἱερὰ τὰ δημοτελή· σὺ δὲ τὸν ἀστεφάνωτον ἐκ τῶν νόμων κελεύεις ἡμᾶς στεφανοῦν, καὶ τῷ σαυτοῦ ψηφίσματι τὸν οὐ προσήκοντα εἰσκαλεῖς τοῖς τραγαδοῖς εἰς τὴν ὀρχήστραν, εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Διονύσου τὸν τὰ ἱερὰ δειλία προδεδωκότα.

ἵνα δὲ μὴ ἀποπλανῶ ὑμᾶς ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως, ἐκεῖνο μέμνησθε, ὅταν φῆ δημοτικὸς εἶναι· θεωρεῖτ' αὐτοῦ μὴ τὸν λόγον, ἀλλὰ τὸν βίον, καὶ σκοπεῖτε μὴ τίς φησιν εἶναι, ἀλλὰ τίς ἐστί.

⁸ Ο Διοδώριος (17, 4), παραπέμποντας στο χωρίο αυτό, αναφέρει ότι είχαν δοθεί από τους Πέρσες πολλά χρήματα στον Δημοσθένη, προκειμένου να συνεχίσει να ασκεί αντιμακεδονική πολιτική.

πολιτεύτηκε, ελάχιστα έβαλε στην άκρη. Τούτη τη στιγμή βέβαια το βασιλικό χρυσάφι έχει κατακλύσει τις σπατάλες του, όμως ακόμα και αυτό δεν θα επαρκέσει· γιατί ποτέ, κανένας πλούτος δεν φάνηκε ισχυρότερος από τον διεφθαρμένο χαρακτήρα. Συνοψίζω: εξασφαλίζει τα προς το ζην όχι από τα δικά του εισοδήματα αλλά από τους δικούς σας κινδύνους.

- 174 Όσον αφορά πάλι στην ορθή κρίση και τη δύναμη του λόγου πώς έχουν τα πράγματα; Ο λόγος του δεινός, ο βίος αισχρός. Διότι χρησιμοποιεί με τέτοιο τρόπο το ίδιο του το σώμα και την ικανότητά του να τεκνοποιεί, ώστε αυτά που εκείνος έχει πράξει εγώ να μην θέλω να τα λέω· έχω δει άλλωστε ως τώρα να γίνονται μισητοί εκείνοι που αναφέρονται στις αισχροτήτες των άλλων εντελώς απροκάλυπτα. Και
- 175 για την πόλη ποιο το όφελος; Λόγια ωραία, έργα όμως φαύλα. Σχετικά τώρα με την ανδρεία του λίγα πράγματα υπολείπονται να πω. Γιατί αν βέβαια αμφισβητούσε ότι είναι δειλός ή δεν το γνωρίζατε και εσείς, θα χρειαζόταν να επιμείνω από τη στιγμή όμως που και ο ίδιος το παραδέχεται στην εκκλησία του δήμου και το γνωρίζετε και εσείς, απομένει να υπενθυμίσω τους σχετικούς νόμους. Γιατί ο Σόλων, ο παλαιός νομοθέτης, πίστευε ότι πρέπει να επιβάλλεται η ίδια ποινή αδιακρίτως στον ανυπότακτο, στον λιποτάκτη και στον δειλό· γιατί υπάρχουν και μηνύσεις για δειλία. Μπορεί βέβαια κάποιος από σας να εκπλαγεί που υπάρχουν μηνύσεις για φυσικά ελαττώματα. Ωστόσο υπάρχουν. Για ποιο λόγο; Για να φοβάται καθένας από μας την τιμωρία των νόμων πιο πολύ από τους εχθρούς και να είναι καλύτερος αγωνιστής για την υπεράσπιση της πατρίδας του. Ο νομοθέτης λοιπόν κρατάει μακριά από τον ιερό περίβολο της αγοράς τον ανυπότακτο και τον δειλό και τον λιποτάκτη, και δεν τους επιτρέπει να στεφανώνονται ούτε να εισέρχονται στα δημόσια ιερά· εσύ όμως μας προτείνεις να στεφανώσουμε αυτόν που οι νόμοι τον έχουν καταδικάσει να μένει αστεφανώτος και με το ψήφισμά σου καλείς να εισέλθει στην ορχήστρα, όταν δίνονται παραστάσεις τραγωδιών, εκείνος που δεν έχει το δικαίωμα, δηλ. να μπει στο ιερό του Διονύσου ο άνδρας που από δειλία επρόδωσε τα ιερά.

Για να μη σας αποστώ όμως από το προκείμενο, θυμηθείτε τούτο όταν θα λέει ότι είναι δημοκρατικός: εξετάστε όχι τα λεγόμενά του, αλλά τον βίο του και σκεφτείτε όχι ποιος λέει ότι είναι, αλλά ποιος είναι.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

(384–322 π.Χ.)

125. – Κατ' Ἀριστοκράτους §§ 65–70

Ο λόγος Κατ' Ἀριστοκράτους εκφωνήθηκε τὸ 352 ἢ τὸ 351 π.Χ. ἀπὸ τὸν φίλον προσκεϊμένο πρὸς τὸν Δημοσθένην Εὐθυκλῆν τὸν Θρακιστὴν, ποῦ παλαιότερα εἶχε υπηρετήσει μαζί με τὸν Δημοσθένην στὴν περιοχὴ τῆς Θράκης ὡς τριηραρχός. Τυπικὰ ὁ λόγος γράφεται γιὰ μιὰ δεκαστικὴ διαμάχη, στὴν οὐσία ὅμως ἡ διαμάχη αὐτὴ συνδέεται εὐθέως με τὴν ἀθηναϊκὴν πολιτικὴν στὴν ἰδιαίτερα σημαντικὴν γιὰ τὸ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο τῶν Ἀθηναίων περιοχὴ τῆς Θράκης.

Ἡ υπόθεσις σε γενικὴν γραμμὴν εἶχε ὡς ἐξῆς: Ὁ ἀρχηγὸς μισθοφορικῶν σάιματος Χαρίδημος ἀπὸ τὸν Ὠρεὸν τῆς Εὐβοίας εἶχε τεθεὶ διαδοχικὰ στὴν υπηρεσίαν τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ βασιλεῦς τῶν Θρακῶν Κότυ, τοῦ ὁποῦν τὴν κόρη παντρεύτηκε. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κότυ, τάχθηκε στο πλεῖρόν του γιου του καὶ διαδόχον τὸν Κερσοβλέπτη. Με ἐνέργειαι τοῦ κατάφερε νὰ πείσει τὸν Κερσοβλέπτη καὶ τοὺς δύο ἄλλους ἡγεμόνας τῆς Θράκης νὰ παραχωρήσουν ἀπὸ κοινῶν τὴν περιοχὴ τῆς θρακικῆς Χερσονήσου στοὺς Ἀθηναίους. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸν τίμησαν με χρυσοὺς στεφάνους καὶ τὸν παραχώρησαν τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη. Ὁ Χαρίδημος ἀφῆκε νὰ γίνῃ γνωστὸς στὴν Ἀθήναις ὅτι, ἀν ἐγγυηθῶν τὴν ἀσφάλειάν του, θὰ ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν τῶν Ἀθηναίων Φίλιππον τὴν Ἀμφίπολη καὶ θὰ τὴν

- (65) πολλὰ μὲν δὴ παρ' ἡμῖν ἐστὶ τοιαῦθ' οἷ' οὐχ ἑτέρωθι, ἐν δ' οὖν ἰδιωτάτων πάντων καὶ σεμνότατον, τὸ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ δικαστήριον, ὑπὲρ οὗ τοσαῦτ' ἔστιν εἰπεῖν καλὰ παραδεδομένα καὶ μνηώδη καὶ ὧν αὐτοὶ μάρτυρες ἐσμεν, ὅσα περὶ οὐδενὸς ἄλλου δικαστηρίου' ὧν ὡσπερὶ δείγματος εἶνεκ' ἀξιὸν ἐστίν, ἐν ἧ δὴ
- 66 ἀκούσαι, τοῦτο μὲν τοῖνυν τὰ παλαιὰ, ὡς ἡμῖν ἀκούειν παραδίδονται, ἐν μόνῳ τούτῳ τῷ δικαστηρίῳ δίκας φόνου θεοὶ καὶ δούναὶ καὶ λαβεῖν ἡξίωσαν καὶ δικασταὶ γενέσθαι διενεχθεῖσιον ἀλλήλοις, ὡς λόγος' λαβεῖν μὲν Ποσειδῶν ὑπὲρ Ἀλιφροθίου τοῦ υἱοῦ παρ' Ἄρεως, δικάσαι δ' Εὐμένισιν καὶ Ὀρέστη οἱ δώδεκα θεοί, καὶ τὰ μὲν δὴ παλαιὰ ταῦτ'· τὰ δ' ἕστερον, τοῦτο μόνον τὸ δικαστήριον

¹ Ὁ Ἄρης σκότωσε τὸν Ἀλιφροθίον, ἐπειδὴ ἐκεῖνος ἀποπειράθηκε νὰ βιάσει τὴν κόρην τοῦ Ἀλιφροθίου. Μετὰ τὴν πράξιν αὐτήν, ὁ Ἄρης δικάστηκε ἀπὸ δικαστήριον ποῦ συγκροτήθηκε ἀπὸ θεοὺς καὶ ἀνῆλθε σὲ ἓνα βράχον, ὁ ὁποῖος ἐκτοτε ὀνομάζεται βράχος τοῦ Ἄρη (' Ἄρειος πάγος).

Το δικαστήριο των δικαστηρίων

παραχωρούσε στους Αθηναίους. Ενεργώντας προς αυτή την κατεύθυνση, ο Αριστοκράτης πρότεινε ψήφισμα που προέβλεπε ότι, αν κάποιος σκότωνε τον Χαρίδημο, θα μπορούσε να συλληφθεί σε όλη την επικράτεια των Αθηναίων και των συμμάχων — κάτι που δεν προβλεπόταν από την κείμενη νομοθεσία— και ότι όποιος τον ελευθέρωνε θα εξέπιπτε από τη συμμαχία. Το ψήφισμα αυτό, που εξασφάλιζε προνομακή μεταχείριση στον Χαρίδημο, το προσέβαλε ο Ευθυκλής με τη διαδικασία της γραφής παρανόμων, υποστηρίζοντας δηλ. ότι το ψήφισμα αντίκειται σε υπάρχοντα νόμο. Διείρυνε μάλιστα την επίθεσή του, προσθέτοντας ότι επιπλέον είναι και ασύμφορο και ότι ο Χαρίδημος δεν είναι άξιος αυτής της ειδικής μεταχείρισης. Αναπτύσσοντας το πρώτο σημείο, ότι δηλ. το ψήφισμα προσκρούει σε υπάρχοντα νόμο, ο Ευθυκλής αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και στα δικαστήρια που είχαν την αρμοδιότητα να εκδικάζουν υποθέσεις φόνου. Στο απόσπασμα που παρατίθεται ο λόγος είναι για τον Άρειο πάγο. Από το χωρίο αυτό μαθαίνουμε ενδιαφέροντα πράγματα για την 'ιστορία' του δικαστηρίου, για το κύρος του θεσμού και για τη διαδικασία.

- (65) Υπάρχουν πολλά εδώ, ανάλογα των οποίων δεν υπάρχουν αλλού, υπάρχει όμως και ένα που είναι το πιο χαρακτηριστικό και το πιο αξιολογικό, το δικαστήριο του Αρείου πάγου, για το οποίο είναι δυνατόν να λεχθούν τόσα εγκωμιαστικά, που είτε τα έχουμε ακουστά και ανήκουν στη σφαίρα του μύθου είτε τα γνωρίζουμε εμείς οι ίδιοι, όσα για κανένα άλλο δικαστήριο από αυτά αξίζει, δείγματος χάριν κατά κάποιον τρόπο, να ακούσετε ένα ή δύο. Κατ' αρχήν, την παλαιά εποχή, όπως παραδίδεται από στόμα σε στόμα, σ' αυτό το δικαστήριο και μόνο συγκατατέθηκαν να δώσουν και να λάβουν ικανοποίηση για φόνο θεοί και να εμφανιστούν ως δικαστές διαδίκων που διαφώνησαν μεταξύ τους, να λάβει, όπως λέγεται, ικανοποίηση ο Ποσειδώνας από τον Άρη για τον γιο του τον Αλιρρόθιο και να εμφανιστούν ως δικαστές ανάμεσα στις Ευμενίδες και τον Ορέστη οι δώδεκα θεοί. Αυτά λοιπόν είναι τα παλαιά· όσον αφορά τώρα σε εκείνα που ακολούθησαν αργότερα, τούτο είναι το μόνο δικαστήριο από το οποίο

οὐχὶ τύραννος, οὐκ ὀλιγαρχία, οὐ δημοκρατία τὰς φονικὰς δίκας ἀφελέσθαι τετόλμηκεν, ἀλλὰ πάντες ἀσθενέστερον ἢ τὸ δίκαιον εὐρεῖν ἠγούνται περὶ τούτων αὐτοὶ τοῦ παρὰ τούτοις εὐρημένον δικαίου, πρὸς δὲ τούτοις τοιοῦτοις οὖσι, ἐνταυθοὶ μόνον οἰδεὶς πάποτ' οὔτε φεύγων ἀλοὺς οὔτε διώκων ἠττηθεὶς ἐξήλεγξεν ὡς ἀδίκως ἐδικάσθη τὰ κρεθέντα.

- .....
- (67) ἴστε δήπου τοῦθ' ἅπαντες, ὅτι ἐν Ἀρείῳ πάγω, οὐ δίδωσ' ὁ νόμος καὶ κελεύει τοῦ φόνου δικάζεσθαι, πρῶτον μὲν διομεῖται κατ' ἐξω-
 68 λείας αὐτοῦ καὶ γένους καὶ οἰκίας ὃ τιν' αἰτιώμενος εἰργάσθαι τι τοιοῦτον, εἰτ' οὐδὲ τὸν τυχόντα τιν' ὄρκον {τοῦτο ποιήσει} ἀλλ' ὄν οἰδεὶς ὄμνυσ' ὑπὲρ οἰδεῖνός ἄλλου, στὰς ἐπὶ τῶν τομίῳν κάπρου καὶ κριοῦ καὶ ταύρου, καὶ τούτων ἐσφαγμένων ὑφ' ὧν δεῖ καὶ ἐν αἷς ἡμέραις καθήκει, ὥστε καὶ ἐκ τοῦ χρόνου καὶ ἐκ τῶν μεταχειριζομένων ἅπαν, ὅσον ἔσθ' ὄσιον, πεπρᾶχθαι, καὶ μετὰ ταῦθ' ὁ τὸν τοιοῦτον ὄρκον ὀμωμοκῶς οὕτω πεπίστευται, ἀλλ' ἐὰν ἐξελεγχθῆ μὴ λέγων ἀληθῆ, τὴν ἐπιπορκίαν ἀπενεγκάμενος τοῖς αὐτοῦ παισὶν
 69 καὶ τῷ γένει πλέον οὐδ' ὀτιοῦν ἔξει, ἂν δὲ δόξη τὰ δίκαι' ἐγκαλεῖν καὶ ἔλη τὸν δεδρακότα τοῦ φόνου, οὐδ' οὕτω κύριος γίγνεται τοῦ ἀλόοντος, ἀλλ' ἐκείνου μὲν οἱ νόμοι κύριοι κολάσαι καὶ οἷς προστέτακται, τῷ δ' ἐπιδοεῖν δίδόντα δίκην ἔξεστιν, ἦν ἔταξ' ὁ νόμος, τὸν ἀλόοντα, πέρα δ' οὐδὲν τούτου, καὶ τῷ μὲν διώκοντι ὑπάρχει ταῦτα, τῷ δὲ φεύγοντι τὰ μὲν τῆς διωμοσίας ταῦτά, τὸν πρότερον δ' ἔξεστιν εἰπόντα λόγον μεταστήναι, καὶ οὔθ' ὁ διώκων οὔθ' οἱ δικάζοντες οὔτ' ἄλλος ἀνθρώπων οἰδεὶς κύριος κωλύσαι, τί δήποτ', ὡ
 70 ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῦθ' οὕτως ἔχει; ὅτι οἱ ταῦτ' ἐξ ἀρχῆς τὰ νόμιμα διαθέντες, οἰτινές ποτ' ἦσαν, εἴθ' ἦραες εἴτε θεοί, οὐκ ἐπέθεντο τοῖς ἀτυχήμασι, ἀλλ' ἀνθρωπίνως ἐπεκούφισαν, εἰς ὅσον εἶχε καλῶς, τὰς συμφορὰς.

ούτε τύραννος ούτε ολιγαρχία ούτε δημοκρατία δεν τόλμησε να αφαιρέσει την αρμοδιότητα να εκδικάζει τις υποθέσεις φόνου, αλλά όλοι θεωρούν ότι σε τέτοιες περιπτώσεις η δικαιοσύνη που θα απέδιδαν οι ίδιοι δεν θα είχε το κύρος που έχει η δικαιοσύνη που αποδίδεται από το συγκεκριμένο δικαστήριο. Επιπλέον, εκτός από αυτά, που είναι όπως τα περιγράφω, μόνο εδώ κανείς έως σήμερα, ούτε κατηγορούμενος που καταδικάστηκε ούτε κατηγορός που έχασε τη δίκη, δεν απέδειξε ότι η απόφαση που εκδόθηκε υπήρξε άδικη.

- (67) Γνωρίζετε ασφαλώς όλοι ότι στον Άρειο πάγο, όπου ο νόμος επιτρέπει και επιτάσσει να εκδικάζονται οι υποθέσεις ανθρωποκτονίας, εκείνος που κατηγορεί κάποιον ότι έχει διαπράξει ένα τέτοιο έγκλημα, κατ' αρχάς ορκίζεται επικαλούμενος τον αφανισμό τον δικό του και τοι γένους του και του σπιτιού του· έπειτα, ο όρκος που δίνει δεν είναι ο τυχών, αλλά ένας όρκος που δεν τον δίνει κανείς σε καμία άλλη περίπτωση· στέκεται όρθιος πάνω στα κομμένα μέλη κάπρου, κριού και ταύρου, που έχουν μάλιστα σφαγεί από τα πρόσωπα που πρέπει και τις ημέρες που πρέπει, ώστε τα πάντα, και ως προς το χρόνο και ως προς τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, να έχουν πραγθεί, στο μέτρο του δυνατού, σύμφωνα με τις ιερές επιταγές. Μετά και από αυτά, εκείνος που έδωσε τέτοιον όρκο δεν γίνεται ακόμα πιστευτός, αλλά αν αποδειχθεί ότι δεν λέει την αλήθεια, χρεώνεται την επιορκία για τα παιδιά του και το γένος του και δεν κερδίζει τίποτα. Αν πάλι κριθεί ότι η κατηγορία ευσταθεί και καταδικαστεί ο δράστης για φόνο, ούτε και τότε δεν έχει εξουσία επί του καταδικασθέντος· εξουσία να τον τιμωρήσουν εκείνον έχουν οι νόμοι και τα εντεταλμένα πρόσωπα, ενώ ο κατηγορός έχει απλώς το δικαίωμα να δει να επιβάλλεται στον καταδικασμένο η τιμωρία που όρισε ο νόμος, πέραν τούτου τίποτε άλλο. Και για μὲν τον κατηγοροῦ ἰσχύουν αὐτά· για τον κατηγορούμενο τώρα τα σχετικά με την ορκοδοσία είναι τα ίδια, έχει όμως το δικαίωμα να εγκαταλείψει την πόλη μετά την πρώτη απολογία, και ούτε ο κατηγορός ούτε οι δικαστές ούτε άλλος κανείς έχει εξουσία να τον εμποδίσει. Για ποιο λόγο άραγε, άνδρες Αθηναίοι, υπάρχουν αυτές οι ρυθμίσεις; Επειδή εκείνοι που εξ αρχής εθέσπισαν αυτούς τους κανόνες, όποιοι τέλος πάντων ήσαν, είτε ήρωες είτε θεοί, δεν φάνηκαν σκληροί με τις ατυχίες, αλλά, στο βαθμό που ήταν πρόπον, ανακούφισαν ανθρώπινα τις συμφορές.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

126. – Κατὰ Φιλίππου Α' §§ 35–40

Ο πρώτος λόγος Κατὰ Φιλίππου εκφωνήθηκε πιθανότατα το 349 π.Χ. Ο Φίλιππος, από το 357 π.Χ., όταν κατέλαβε την Αμφίπολη, βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Αθηναίους, την παρουσία και την επιρροή των οποίων στη βόρεια Ελλάδα είχε καταφέρει ενδιαμέσως να συγκρινώσει ουσιαστικά, ενώ παράλληλα είχε δεισθώσει προς τον Νότο. Λίγο πριν από την εκφώνηση του λόγου, είχε αναμειχθεί αποφασιστικά στα πράγματα της Θράκης και πολιορκούσε το Ηραίο τείχος στα βόρεια της Προποντίδας. Η πολιορκία αυτή και ο έλεγχος των ζωτικής σημασίας για τις αθηναϊκές εισαγωγές Στενών φαίνεται ότι σήμαινε συναγισμό στην Αθήνα. Ο Δημοσθένης επικρίνει τους Αθηναίους για την τακτική που ακολούθησαν έως τώρα, αλλά δεν θεωρεί την υπόθεση χαμένη, αν αποφευχθούν τα

- 35 καίτοι τί δήποτ', ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νομίζετε τὴν μὲν τῶν Παναθηναίων ἑορτὴν καὶ τὴν τῶν Διονυσίων αἰεὶ τοῦ καθήκοντος χρόνου γίνεσθαι, ἂν τε δεινοὶ λάχωσιν ἂν τ' ἰδιῶται οἱ τούτων ἑκατέρων ἐπιμελούμενοι, εἰς ἃ τοσαυτ' ἀναλίσκεται χρήματα, ὅσ' οὐδ' εἰς ἓνα τῶν ἀποστόλων, καὶ τοσοῦτον ὄχλον καὶ παρασκευὴν ὄσῃν οὐκ οἶδ' εἴ τι τῶν ἀπάντων ἔχει, τοὺς δ' ἀποστόλους πάντας ὑμῖν ὑστερίζειν τῶν καιρῶν, τὸν εἰς Μεθώνην, τὸν εἰς Παγασάς, τὸν εἰς
- 36 Ποτεΐδειαν; ὅτι ἐκεῖνα μὲν ἅπαντα νόμῳ τέτακται, καὶ πρόοιδεν ἕκαστος ὑμῶν ἐκ πολλοῦ τίς χορηγὸς ἢ γυμνασίαρχος τῆς φυλῆς, πότε καὶ παρὰ τοῦ καὶ τί λαβόντα τί δεῖ ποιεῖν, οὐδὲν ἀνεξέταστον οὐδ' ἀόριστον ἐν τούτοις ἡμέληται· ἐν δὲ τοῖς περὶ τοῦ πολέμου καὶ

¹ Τα (Μεγάλα) Παναθήναια εἶναι ἡ μεγαλύτερη αθηναϊκὴ γιορτὴ. Γιορτάζονταν πρὸς τιμὴν τῆς Αθηνᾶς κάθε πέντε χρόνια, στις 28 του μηνὸς Ἐκατομβαιῶνος (περ. 15 Αυγούστου), τὴν ἡμέρα γέννησης τῆς Αθηνᾶς. Μετὰ τα Παναθήναια, τα (Μεγάλα) Διονύσια, που γιορτάζονταν κάθε χρόνο στις 10 του μηνὸς Ἐλαφβυλιῶνος (περ. 25 Μαρτίου), ἦταν ἡ δευτέρη σημαντικότερη αθηναϊκὴ γιορτὴ. Καὶ στις δύο περιπτώσεις ἡ δαπάνη ἦταν ἀνάλογη με τὴ σημασία των γιορτῶν.

² Το 356 π.Χ. ὁ Φίλιππος κατέλαβε, ἔπειτα ἀπὸ πολιορκία, τὴν σιμίμαχο των Αθηναίων Ποτεΐ-

Οἱ καιροὶ οὐ μενετοί

λάθη του παρελθόντος. Προτείνει να συγκροτηθούν —με τη συμμετοχή τουλάχιστον κατά 1/4 και Αθηναίων πολιτῶν— δύο στρατιωτικά σώματα, τα οποία θα παρενοχλοῦν τον Φίλιππο στην Ξηρά και θα του επιτίθενται στη χώρα του με ναυτική δύναμη, ἵνα τον αφαιρέσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων. Καταθέτει επίσης εισηγήση για την εξασφάλιση χρημάτων.

Το απόσπασμα που ακολουθεῖ εἶναι ἕνα αντιπροσωπευτικὸ δείγμα συμβουλευτικῆς λόγου του Δημοσθένη, αξιοπρόσεκτο και για τον τρόπο επιχειρηματολογίας και για το χαρακτηριστικὸ δημοσθενικὸ ἔφος και τη δραστικὴ εἰρωνεία.

- 35 Γιατί ὅμως, ἄνδρες Αθηναῖοι, νομίζετε ὅτι οἱ μὲν γιορτές των Παναθηναίων και των Διονυσίων' πάντα τελούνται στη σωστήν ἡμερομηνία, εἴτε εἶναι ἔμπειροι, εἴτε ἄπειροι οἱ επιφορτισμένοι με τὴ φροντίδα τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης γιορτῆς, και γι' αὐτές ξοδεύονται τόσα χρήματα ὅσα για καμιὰ σας εκστρατεία και γίνεται τέτοια αναστάτωση και τόση ετομασσία, ὅση δεν ξέρω να γίνεται σε καμιάν ἄλλην περίσταση, ἐνῶ οἱ πολεμικὲς σας εξορμήσεις πάντοτε αργοποροῦν και στη Μεθώνη και στις Παγασές και στην Ποτεΐδαϊα;³
- 36 Διότι ἐκεῖνα μὲν κανονίζονται ἀπὸ τὸ νόμο και καθένας σας ξέρει ἀπὸ πολὺ πρὶν ποῖος εἶναι ὁ χορηγός, ποῖος ὁ γυμνασιάρχος' τῆς φυλῆς του' ξέρει τι ἔχει να λάβει και πότε και ἀπὸ ποῖον, και ἀφού λάβει, τι πρέπει να πράξει. Τίποτα δεν ἀρέθηκε ανεξέταστο και ἀόριστο. Στα ζητήματα ὅμως του πολέμου και τῆς προπαρασκευῆς του

δαϊα (στη χερσόνησο τῆς Κασσάνδρας), ἐνῶ τὸ θέρος τοῦ 353 π.Χ. συνέβη τὸ ἴδιο με τὴν Μεθώνη (κοντὰ στην Κατερίνη), τὴν τελευταία σὺμμαχο των Αθηναίων στις ακτὲς τῆς Μακεδονίας. Τὸ 352 π.Χ. εγκατέστησε μακεδονικὴ φρουρά στις Παγασές (στον Παγασητικὸ κόλπο).

³ Ὁ χορηγὸς ἀναλάμβανε τὴ δαπάνη για τὸν χορὸ, ὁ γυμνασιάρχος για τοὺς ἀθλητικὸς ἀγῶνες.

τῇ τούτου παρασκευῇ ἄτακτα, ἀδιόρθωτα, ἀόρισθ' ἅπαντα, τοιγαροῦν ἅμ' ἀκηκόαμέν τι καὶ τριηράρχους καθίσταμεν καὶ τούτοις ἀντιδόσεις ποιούμεθα καὶ περὶ χρημάτων πόρον σκοτούμεν, καὶ μετὰ ταῦτ' ἐμβαίνειν τοὺς μετοίκους ἔδοξε καὶ τοὺς χωρὶς οἰκοῦντας, εἴτ' αὐτοὺς πύλιον, εἴτ' ἀντεμβιβάζειν, εἴτ' ἐν ὄσῳ ταῦτα μέλλεται, προαπόλωλεν τὸ ἐφ' ὃ ἂν ἐκπλέωμεν¹ τὸν γὰρ τοῦ πράττειν χρόνον εἰς τὸ παρασκευάζεσθαι ἀναλίσκομεν, οἱ δὲ τῶν πραγμάτων οὐ μένουσι καιροὶ τὴν ἡμετέραν βραδυτῆτα καὶ εἰρωνείαν, ἃς δὲ τὸν μεταξὺ χρόνον δυνάμεις οἰόμεθ' ἡμῖν ὑπάρχειν, οὐδὲν οἶαί τ' οἴσαι ποιεῖν ἐπ' αὐτῶν τῶν καιρῶν ἐξελέγχονται, ὁ δ' εἰς τοῖσφ' ὕβρεως ἐλήλυθεν ὥστ' ἐπιστέλλειν Εὐβοεῦσι ἤδη τοιαύτας ἐπιστολάς.

ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΙΣ.

38 τούτων, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῶν ἀνεγνωσμένων ἀληθῆ μὲν ἐστὶ τὰ πολλά, ὡς οὐκ ἔδει, οὐ μὴν ἀλλ' ἴσως οὐχ ἠδέ' ἀκούειν, ἀλλ' εἰ μὲν, ὅσ' ἂν τις ὑπερβῆ τῷ λόγῳ, ἵνα μὴ λυπήσῃ, καὶ τὰ πράγμασφ' ὑπερβήσεται, δεῖ πρὸς ἡδονὴν διμηγορεῖν²· εἰ δ' ἢ τῶν λόγων χάρις, ἂν ἢ μὴ προσήκουσα, ἔργῳ ζημίᾳ γίγνεται, αἰσχρὸν ἐστὶ φενακίζειν ἑαυτούς, καὶ ἅπαντ' ἀναβαλλομένους ἂν ἢ δυσχερῆ πάντων ὑστερεῖν τῶν ἔργων, καὶ μηδὲ τοῦτο δύνασθαι μαθεῖν, ὅτι δεῖ τοὺς ὀρθῶς πολέμῳ χρωμένους οὐκ ἀκολουθεῖν τοῖς πράγμασιν, ἀλλ' αὐτοὺς ἔμπροσθεν εἶναι τῶν πραγμάτων, καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον ὥσπερ τῶν στρατευμάτων ἀξιώσειέ τις ἂν τὸν στρατηγὸν ἡγεῖσθαι, οὕτω καὶ τῶν πραγμάτων τοὺς βουλευομένους, ἵν' ἂν ἐκείνοις δοκῇ, ταῦτα πράττηται καὶ μὴ τὰ συμβάντ' ἀναγκάζονται

40 δαίκεν, ὑμεῖς δ', ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πλείστην δύναμιν ἅπαντων ἔχοντες, τριήρεις, ὀπλίτας, ἰππείας, χρημάτων πρόσοδον, τούτων

¹ Ἐν ἀνάθετον σε Ἀθηναῖο πολίτη τη δαπάνη για κάποια "λειτοουργία" και εκείνος πιστεύει ότι ἔπρεπε να την αναλάβει άλλος συμπολίτης του, επειδή ήταν πλουσιότερος, είχε δικαίωμα να ζητήσει από τον "πλουσιότερο" ή να αναλάβει τη δαπάνη ή να ανταλλάξουν τις περιουσίες τους (ἀντιδόσεις).

² Οἱ αντικαταστάτες μπορεί να ήταν και δοῦλοι.

όλα είναι ακατάστατα, ανόργανα και αόριστα. Έτσι όταν πληροφορηθούμε κάτι, και τριηράρχους ορίζουμε και κανονίζουμε τις αντιδόσεις⁴ και φροντίζουμε για την εξεύρεση χρημάτων και μετά αποφασίζουμε να επιβιβάσουμε τους μετοίκους και τους απελεύθερους και ύστερα πάλι τους εαυτούς μας και τέλος τους υποκαταστάτους μας.⁵

- 37 Και ενόσω χάνεται καιρός για όλα αυτά, ο σκοπός για τον οποίο πρόκειται να πλεύσουμε έχει κιάλας ματαιωθεί. Το χρόνο που έπρεπε να δράσουμε, τον καταναλίσκουμε σε προετοιμασίες. Οι ευκαιρίες που προσφέρουν τα πράγματα, δεν περιμένουν τις αργοπορίες και τις υποκριτικές προφάσεις μας. Έτσι με τις δυνάμεις, στις οποίες εν τω μεταξύ υπολογίζουμε, αποδεικνύεται πως τίποτα πια δεν μπορεί να κάνουμε, όταν σημάνει η ώρα της δράσης. Εκείνος δε έφθασε σε τέτοιο σημείο αλαζονείας, ώστε να στέλνει επιστολές⁶ στους Ευβοείς, σαν και τούτην:

ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

- 38 Άνδρες Αθηναίοι, από αυτά που διαβάσθηκαν τα πιο πολλά είναι αληθινά —μακάρι να μην ήταν— και θαρρώ πως δεν είναι και ευχάριστα να τα ακούτε. Και αν όσα κανείς θα διέγραφε από τα λόγια του, για να μην σας λυπήσει, μπορούσε να τα διαγράψει και από τα πράγματα, τότε θα έπρεπε να δημηγορεί μόνο για να σας ευχαριστεί. Αν όμως η ευχαρίστηση από τα λόγια, όταν δεν είναι εκείνα που πρέπει, καταντά ζημιά στα έργα, τότε είναι ντροπή να φενακίζουμε τον εαυτό μας, και αναβάλλοντας όλα όσα είναι δύσκολα, να φθάνουμε καθυστερημένοι σε όλες τις επιχειρήσεις μας⁷ και ούτε τούτο να μην μπορούμε να αντιληφθούμε, ότι εκείνοι που διεξάγουν καλά έναν πόλεμο, δεν ακολουθούν τα πράγματα, αλλά προπορεύονται των πραγμάτων και όπως έχομε την αξίωση ο στρατηγός να οδηγεί το στρατό του, έτσι αξιούμε και οι πολιτικοί να κατευθύνουν τα δημόσια πράγματα, ώστε αυτά που εκείνοι φρονούν, αυτά να εκτελούνται, και να μην σέρνονται πίσω από τα γεγονότα.
- 40 Σεις, άνδρες Αθηναίοι, που διαθέτετε περισσότερη δύναμη από όλους σε τρήρεις, οπλίτες, ιππείς, σε χρηματικές προσόδους, ποτέ δεν

⁴ Κατά τον αρχαίο σχολιαστή ο Φύλιππος έγραψε στους Ευβοείς να μην ελπίζουν στη συμμαχία των Αθηναίων, επειδή αυτοί δεν μπορούν να σώσουν ούτε τον εαυτό τους. Οι Ευβοείς από το 357 π.Χ. ήταν σύμμαχοι με τους Αθηναίους. Αυτή τη συμμαχία κατάφερε να τη διασπάσει ο Φύλιππος το 350 π.Χ.

μὲν μέχρι τῆς τήμερον ἡμέρας οὐδενὶ πώποτ' εἰς δέον τι κέχρησθε,
 οὐδέν δ' ἀπολείπετε, ὥσπερ οἱ βάρβαροι πυκτεύουσιν, οὕτω πολέ-
 μειν Φιλίππῳ, καὶ γὰρ ἐκείνων ὁ πληγῆς αἰὲς τῆς πληγῆς ἔχεται,
 κἂν ἐτέρωσι πατάξῃ τις, ἐκείσ' εἰσὶν αἱ χεῖρες· προβάλλεσθαι δ' ἢ
 βλέπειν ἐναντίον οὐτ' οἶδεν οὐτ' ἐθέλει,

Παράσταση νεκρού θωρακοφόρου πολεμιστή με δόρυ. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας μακεδονικού τάφου, λίγο μετά το 300 π.Χ. (Μακεδονικός τάφος αγροκτίματος Μπέλλα στη Βεργίνα.)

την χρησιμοποιήσατε ως σήμερα με τον κατάλληλο τρόπο και δεν διαφέρετε, καθώς πολεμάτε το Φίλιππο, από τους βάρβαρους πυγμαίους. Γιατί όταν κάποιος από αυτούς χτυπηθεί, πάντα βάζει το χέρι του εκεί που τον χτύπησαν και αν αλλού τον χτυπήσουν, εκεί πάλι βάζει το χέρι του. Να αποκρούσει όμως ένα χτύπημα, ή κοιτάζοντας κατάματα τον αντίπαλο, να παρακολουθεί τις κινήσεις του, ούτε ξέρει, ούτε θέλει.

(μετάφραση Κ. Τσάτσος)

Τοιχογραφία με παράσταση μακεδονικού οπλισμού.
Μακεδονικός τάφος Λύσινα και Καλλιυγή, 2ος αι. π.Χ. (Λευκάδια Νάουσας.)

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

127. – Περὶ τοῦ στεφάνου §§ 256–266

Το 336 π. Χ. ο Αθηναῖος πολιτικός Κτησιφών, που αἰτῆκε στον στενὸ κύκλο του Δημοσθένη, ενθαρρυνόμενος ἴσως και ἀπὸ τὸ εὐνοϊκὸ κλίμα που εἶχε διαμορφωθεῖ, ἐπειδὴ πρόσφατα ὁ Δημοσθένης ὡς τεichoποιὸς εἶχε συνεισφέρει ἰκανὸ ποσὸ ἐξ ἰδίων για τὴν ἐπισκευὴ των τειχῶν, ἔκανε πρόταση στη βουλὴ νὰ στεφανωθεῖ ὁ Δημοσθένης με χρυσὸ στέφανο για τις υπηρεσίες που εἶχε προσφέρει στην πόλη. Ἡ πρόταση προέβλεπε ἐπίσης ἡ ἀπόδοση της τιμῆς αὐτῆς νὰ γίνῃ στα Μεγάλα Διονύσια της ἐπόμενης χρονιάς, ὅταν θὰ παιζόνταν οἱ τραγωδίες, δηλ. σε μια στιγμή που θὰ ἦταν συγκεντρωμένοι στο θέατρο ὅλοι οἱ Αθηναῖοι και πάρα πολλοὶ ξένοι. Στην πρόταση ἀντέδρασε ὁ Λισχίνης, ὁ οποίος προσέβαλε τὴν πρόταση (ψήφισμα) τοῦ Κτησιφώντα με τὴ διαδικασία της γραφῆς παρενόμιων, υποβάλλοντας δηλ. μῆνυση διότι, κατὰ τους ἰσχυρισμούς του, ἡ πρόταση προσέκρουε σε ἤδη υπάρχοντα νόμο —κάτι ἀνάλογο δηλ. με τὴ δικὴ μας ἀντισυνταγματικότητα. Για λόγους που δεν γνωρίζουμε, ἡ ὑπόθεση ἐκδικάστηκε με μεγάλη καθυστέρηση το 330 π. Χ. Ὁ Δη-

256 καὶ μὴν εἴ γε τὴν ἐμὴν τύχην πάντως ἐξετάζειν, Λισχίνη, προαιρεῖ, πρὸς τὴν σεαυτοῦ σκόπει, κἂν εὖρης τὴν ἐμὴν βελτίω τῆς σῆς, παῦσαι λοιδορούμενος αὐτῇ, σκόπει τούνν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, καὶ μου πρὸς Διὸς μηδεμίαν ψυχρότητα καταγνῶ μηδεῖς, ἐγὼ γὰρ οὔτ' εἴ τις πενίαν προπηλακίζει, νοῦν ἔχειν ἡγοῦμαι, οὔτ' εἴ τις ἐν ἀφθόνοις τραφεῖς ἐπὶ τούτῳ σεμνύνεται· ἀλλ' ὑπὸ τῆς τουτουῖ τοῦ χαλεποῦ βλασφημίας καὶ συκοφαντίας εἰς τοιούτους λόγους ἐμπίπτειν ἀναγκάζομαι, οἷς ἐκ τῶν ἐνότων ὡς ἂν δύνωμαι μετριώτατα χρήσομαι.

257 ἔμοι μὲν τούνν ὑπῆρξεν, Λισχίνη, παιδὶ μὲν ὄντι φοιτᾶν εἰς τὰ προσήκοντα διδασκαλεῖα, καὶ ἔχειν ὅσα χρή τὸν μηδὲν αἰσχρὸν ποιήσοντα δι' εὐδειαν, ἐξελθόντι δ' ἐκ παιδων ἀκόλουθα τούτοις πράττειν, χορηγεῖν, τριηραρχεῖν, εἰσφέρειν, μηδεμιᾶς φιλοτιμίας

¹ Ἡ τριηραρχία ἦταν ἡ δαπανηρότερη λειτουργία, με δεύτερη τὴ χορηγία. Ἡ εἰσφορά (εδώ: εἰσφέρειν) ἦταν ἕκτακτος φόρος που ἐπιβαλλόταν ἔπειτα ἀπὸ ἀπόφαση της ἐκκλησίας του.

Ο Αισχίνης του Δημοσθένη

μοσθένης εκφώνησε τον λόγο Περί τοῦ στεφάνου, που θεωρείται από πολλούς το αριστούργημά του. Ο Αισχίνης απάντησε με τον λόγο Κατὰ Κτησιφώντος, από τον οποίο προέρχεται το Κείμενο 124, που προσφέρεται να διαβαστεί παράλληλα.

Ο Δημοσθένης, εκμεταλλεζόμενος την ευκαιρία, επιχειρεί στον Περί τοῦ στεφάνου ἐφ' ὅλης τῆς ὄλης απολογισμό για την πολιτική που ακολούθησε. Στο παρατιθέμενο απόσπασμα, που προέρχεται από την απόδειξη (το αποδεικτικό μέρος του λόγου), ο ρήτορας, παραμένοντας στην ιδιωτική σφαίρα και χωρίς να αναφέρεται εσθίως στην πολιτική του διαδρομή, συγκρίνει τον βίον του Αισχίνη με τον δικό του, εστιάζοντας κυρίως στην καταγωγή, την ανατροφή, την εκπαίδευση και την επαγγελματική σταδιοδρομία. Ο Δημοσθένης με λόγο χειμαρρώδη και ἔφος συχνά δηκτικό και σαρκαστικό επιτίθεται με δριμύτητα στον αντίπαλό του σε προσωπικό επίπεδο. (Ο αρχαίος ἔφος για τέτοιου είδους προσωπικές επιθέσεις είναι διαβολή = αμαίρωση, κατασκοφάντηση του αντιπάλου).

256 Αν πάντως, Αισχίνη, η επιλογή σου είναι να εξετάσεις οπωσδήποτε την προσωπική μου τύχη, παράβαλέ την με τη δική σου και, αν διαπιστώσεις ότι η τύχη μου είναι καλύτερη από την δική σου, πάψε να την χλευάζεις. Εξέτασέ την λοιπόν από την αρχή-αρχή. Και μη με καταλογίσει κανείς μα τον Δία την παραμικρή ἔλλειψη ευαισθησίας. Γιατί εγώ δεν θεωρώ βουνεχή ούτε αυτόν που ονειδίζει κάποιον για τη φτώχεια του ούτε εκείνον που ἔζησε μέσα στην αφθονία και επαίρεται γι' αυτό· με αναγκάζουν όμως οι διαβολές και οι συκοφαντίες αυτού του αδίσταχτου ανθρώπου να μιλήσω και για τέτοια θέματα, στα οποία εγώ θα αναφερθώ, στο βαθμό που μου επιτρέπουν οι περιστάσεις, με τη μέγιστη δυνατή διακριτικότητα.

257 Εγώ λοιπόν, Αισχίνη, είχα την άνεση, όταν ήμουν παιδί, να φοιτώ στα σχολεία που ἔπρεπε και να ἔχω όλα ὅσα απαιτείται να ἔχει κάποιος προκειμένου να μην κάνει κάτι ἐπονειδιστο από ἀνέχεια· αργότερα, όταν ενηλικιώθηκα, μπορούσα να κάνω πράγματα ανάλογα με τις προϋποθέσεις αυτές, να αναλαμβάνω χορηγός, τριήραρχος,¹ να ει-

¹ δῆμοι σε εύπορους Αθηναίους πολίτες και μετοίκους προκειμένου να συγκεντρωθούν χρήματα για κάποιο συγκεκριμένο σκοπό (π.χ. για μια ναυτική εκστρατεία). Η ανάληψη λι-

μήτ' ἰδίας μήτε δημοσίας ἀπολείπεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῇ πόλει καὶ τοῖς φίλοις χρήσιμον εἶναι, ἐπειδὴ δὲ πρὸς τὰ κοινὰ προσελθεῖν ἔδοξέ μοι, τοιαῦτα πολιτεύμαθ' ἐλέσθαι ὥστε καὶ ὑπὸ τῆς πατριδος καὶ ὑπ' ἄλλων Ἑλλήνων πολλῶν πολλάκις ἐστεφανῶσθαι, καὶ μηδὲ τοὺς ἐχθροὺς ὑμᾶς, ὡς οὐ καλὰ γ' ἦν ἂ προειλόμην, ἐπιχειρεῖν λέγειν. ἐγὼ μὲν δὴ τοιαύτη συμβεβίωκα τύχη, καὶ πόλλ' ἂν ἔχων ἕτερόν εἰπεῖν περὶ αὐτῆς παραλείπω, φυλαττόμενος τὸ λυπήσαι τιν' ἐν οἷς σεμνύομαι, σὺ δ' ὁ σεμνὸς ἀνὴρ καὶ διαπτύων τοὺς ἄλλους σκόπει πρὸς ταύτην ποῖά τιν' ἐκέρχρησαι τύχη, δι' ἣν παῖς μὲν ὢν μετὰ πολλῆς τῆς ἐνδείας ἐτράφη, ἅμα τῷ πατρὶ πρὸς τῷ διδασκαλείῳ προσεδρεύων, τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάθρα σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον κορῶν, οἰκέτου τάξιν, οὐκ ἐλευθέρου παιδὸς ἔχων, ἀνὴρ δὲ γενόμενος τῇ μητρὶ τελούσῃ τὰς βίβλους ἀνεγίνωσκας καὶ τᾶλλα συνσκευαροῦ, τὴν μὲν νύκτα νεβρίζων καὶ κρατηρίζων καὶ καθαίρων τοὺς τελουμένους καὶ ἀπομάττων τῷ πηλῷ καὶ τοῖς πιτύροις, καὶ ἀνιστὰς ἀπὸ τοῦ καθαρμοῦ κελεύων λέγειν “ἔφυγον κακόν, εὖρον ἄμεινον”, ἐπὶ τῷ μηδένα πώποτε τηλικούτ' ὀλολύξαι σεμνυνόμενος (καὶ ἔγωγε νομίζω· μὴ γάρ

τοιγαῖν καὶ ἡ βοήθεια στους συμπολίτες φανερώνει τὸ ἦθος τοῦ κατηγορούμενου ἢ τοῦ κατηγοροῦ· ἡ ἐπίκλησή τους ἀποτελεῖ τόπο στους δικαστικούς λόγους.

² Ἀργότερα (§268) ὁ Δημοσθένης ἀναφέρει ὅτι προσέφερε χρήματα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτων καὶ τὴν προικοδότηση ἀπόρων κοριτσιῶν.

³ Συγκεκριμένα στοχεῖα ἀναφέρει στὶς §§ 83 κε. 120, 222 κε.

⁴ Δὲν γνωρίζουμε τίποτα συγκεκριμένο.

⁵ Ὁ πατέρας τοῦ Αἰσχίνη ἦταν δάσκαλος (προφανῶς γραμματιστής), ποὺ δίδασκε τὰ στοιχειώδη σὲ μικρὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν ηλικία τῶν ἐπτὰ ἐτῶν. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ὑπῆρχε δημόσιο σχολεῖο στὸ ὁποῖο διδάσκονταν ὅλα τὰ μαθήματα. Κάθε δάσκαλος δίδασκε σὲ ἰδιωτικό χώρο τὸ ἀντικείμενο ποὺ κατεῖχε. Ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ δασκάλου ἦταν πολὺ χαμηλὴ. Ὁ Αἰσχίνης ἐμφανίζεται ὡς βοηθὸς τοῦ πατέρα του καὶ κάνει ἐργασίες ποὺ συνήθως κάνει ἕνας υπηρέτης.

⁶ Στὶς μυστηριακὰς λατρεῖες καὶ σὲ ἄλλες τελετουργίες ἡ ἀκριβὴς ἐκφορά τοῦ κτεμένου ἐφευρέτο προϋπόθεση γιὰ τὴν επιτυχή ἐπίκληση τῶν θεοτήτων.

⁷ Ἡ μητέρα τοῦ Αἰσχίνη ἔκανε μῆσους στὸ πλαίσιο ὀργανιστικῆς λατρείας Διονυσιακοῦ τύπου. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Σαβάζιου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἀναφέρεται ὀνομαστικά. Ὁ Σαβάζιος εἶναι φρυγικὸς θεὸς ἀντίστοιχος μὲ τὸν Διόνυσο. Ἡ μυστηριακὴ λατρεία του, ποὺ φαίνεται ὅτι διατηροῦσε ‘πρωτόγονα’ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα εἶχε ἀποβάλλει ἡ λατρεία τοῦ ‘ἐξημερωμένου’ Διονύσου, διαδόθηκε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰῶνα, ὅταν ἡ κρίση τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὥθησε τοὺς δοκιμαζόμενους Ἀθηναίους νὰ ἀναζητήσουν τὴν εὐδαιμονία στὴ λατρεία ξενικῶν θεῶν, ποὺ εἰσέβαλαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή.

σφέρω εκτάκτως μεγάλα ποσά, να μην απουσιάζω από καμιά γυναικόδωρη προσφορά ούτε ιδιωτική ούτε δημόσια,⁷ αλλά να είμαι χρησίμος και στην πόλη και στους φίλους· τέλος, όταν πήρα την απόφαση να ασχοληθώ με τα κοινά, είχα τη δυνατότητα να επιλέξω να πολιτευτώ με τέτοιο τρόπο, ώστε να έχω στεφανωθεί πολλές φορές και από την πατρίδα μου⁸ και από πολλούς άλλους Έλληνες⁹ και ακόμα και εσείς, οι εχθροί μου, να μην επιχειρήσετε να πείτε ότι οι επιλογές μου δεν υπήρξαν τουλάχιστον τιμητικές.

- 258 Εμένα λοιπόν τέτοια τύχη με συνόδευσε στη ζωή μου και παρ' όλο που θα μπορούσα να πω και άλλα πολλά γι' αυτή, τα παραλείπω, επειδή δεν θα 'θελα να ενοχλήσω κάποιους αναφερόμενος σ' αυτά για τα οποία σεμνώνομαι. Εσύ όμως, ο σπουδαίος άνδρας που αντιμετωπίζει τους άλλους απ' υψηλού, εξέτασε παράλληλα ποια ήταν η δική σου τύχη, εξαιτίας της οποίας, όταν ήσουν παιδί, μεγάλωσες μέσα σε απεριγράπτη ένδεια —βοηθούσες σαν υπηρέτης τον πατέρα σου στο σχολείο, έτριβες το μελάνι, ξεσκόνιζες τους πάγκους, σκούπιζες την
- 259 αίθουσα, η θέση σου ήταν θέση δούλου, όχι ελεύθερου παιδιού¹⁰ όταν πάλι έγινες άντρας, διάβαζες τις φυλλάδες,¹¹ όταν η μητέρα σου έκανε τις μύησις,¹² και συνέπραττες και σε όλες τις άλλες αγυρτείες, τη νύχτα φορούσες στους μισούμενους τη νεβρίδα,¹³ τους έβαζες να κρασοπίνουν από τον κρατήρα, διεκπεραίωνες τον καθαρισμό τους αλειφοντάς τους με πηλό και με πίτουρα, και αφού τους σήκωνες όρθιους μετά τον καθαρισμό, τους έλεγες να φωνάζουν «Ξέφυγα από το κακό, βρήκα το καλύτερο»¹⁴ και καμάρωνες που κανείς έως τότε δεν είχε α-
- 260 λαλάξει¹⁵ τόσο δυνατά (κάτι που το πιστεύω βέβαια και εγώ, γιατί μη

⁷ Δεν γνωρίζουμε τι σημαίνει ακριβώς *νεβρίδα* και *κρατηρίδα*. Και η *νεβρίδα* και οι *κρατήρες* συνδέονται με τη λατρεία του Διονύσου. *Νεβρίδα* ονομάζεται το δέρμα του ελαφιού —κατά γράμμα: του μικρού ελαφιού, του *νεβρού*. Ήταν το ιερό ένδυμα των βασιχών, των γυναικών που ακολουθούσαν τον Διόνυσο. Το *κρατηρίδα* πιθανώς σημαίνει ότι έβαζε τους μισούμενους να πουν από το περιεχόμενο του κρατήρα.

⁸ Σχετικά με τον καθαρισμό συνάγονται από το χωρίο τα εξής: η μύηση γινόταν νύχτα· οι μισούμενοι ήταν ξαπλωμένοι ή —τουλάχιστον— καθιστοί ή γονατιστοί. Ο Αισχίνης, που εκτελούσε χρέη βοηθού της μητέρας του, τους αλειψε με πηλό και με πίτουρα· στη συνέχεια απομάκρυνε πιθανώς τον πηλό και τα πίτουρα, τους σήκωνε όρθιους και τους έβαζε να λένε «ξέφυγα από το κακό, βρήκα το καλύτερο».

¹⁰ Στο πρωτότυπο: *ἀδοίξιαι*. Το ρήμα *ἀδοίξιαι* (κατά γράμμα: «κραυγάζω *ἀδοίξιαι*») δηλώνει τη διαπεραστική —πρωτίστως γυναικεία— κρηγή που συνόδευε διάφορες ιεροπραξίες (προσευχές, θυσίες κ.ά.). Η αιχμή του Δημοσθένη έχει να κάνει κυρίως με το ότι εδώ δεν αλολιζούν γυναίκες, αλλά ο Αισχίνης, ο οποίος, όπως δείχνουν ήδη οι επανέληπτες επιθεσίες του Δημοσθένη, πρέπει να είχε πράγματι ωραία φωνή —θυμίζουμε ότι αρχικά ήταν γθοποιός.

- οἶσθ' αὐτὸν φθέγγεσθαι μὲν οὕτω μέγα, ἀλολίξειν δ' οὐχ ὑπέρλαμπρον). ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις τοὺς καλοὺς θιάσους ἄγων διὰ τῶν ὁδῶν, τοὺς ἐστεφαναμένους τῷ μαράθῳ καὶ τῇ λεύκῃ, τοὺς ὄφεις τοὺς παρείας θλίβων καὶ ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς αἰωρῶν, καὶ βοῶν "εὐοὶ σαβοί", καὶ ἐπορχούμενος "Υἷς Ἄττης Ἄττης Υἷς", ἔξαρχος καὶ προηγμένων καὶ κιστοφόρος καὶ λικνοφόρος καὶ τοιαῦθ' ὑπὸ τῶν γραδίων προσαγορευόμενος, μισθὸν λαμβάνων τούτων ἐνθρυπτα καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα, ἐφ' οἷς τίς οὐκ ἂν ὡς ἀληθῶς αὐτὸν εὐδαιμονίσειε καὶ τὴν αὐτοῦ τύχην; ἐπειδὴ δ' εἰς τοὺς δημότας ἐνεγράφησ ὅπως οὐδέποτε, (εἰώ γὰρ τοῦτο.) ἐπειδὴ γ' ἐνεγράφησ, εὐθέως τὸ κάλλιστον ἐξελέξω τῶν ἔργων, γραμματεῦειν καὶ ὑπηρετεῖν τοῖς ἀρχιδίοις, ὡς δ' ἀπηλλάγης ποτὲ καὶ τούτου,
- 261 πάνθ' ἃ τῶν ἄλλων κατηγορεῖς αὐτὸς ποιήσας, οὐ κατήσχυνας μὰ Δί' οὐδὲν τῶν προὔπηργμένων τῷ μετὰ ταῦτα βίῳ, ἀλλὰ μισθώσας σαυτὸν τοῖς βαριστόνοις [ἐπικαλουμένοις] ἐκείνοις ὑποκριταῖς Σμύκκῃ καὶ Σωκράτει, ἐτριταγωνίστηκες, σῦκα καὶ βότρυν καὶ ἐλάας συλλέγων ὡσπερ ὀπωρώνης ἐκ τῶν ἀλλοτρίων χωρίων, πλείω λαμβάνων ἀπὸ τούτων ἢ τῶν ἀγώνων, οὓς ὑμεῖς περὶ τῆς ψυχῆς ἠγωνίζεσθε· ἦν γὰρ ἄσπινδος καὶ ἀκήρυκτος ὑμῖν πρὸς τοὺς θεατὰς πόλεμος, ὑφ' ᾧ πολλὰ τραύματ' εἰληφῶς εἰκότως
- 263 τοὺς ἀπείρους τῶν τοιούτων κινδύνων ὡς δειλοὺς σκώπτεις, ἀλλὰ γὰρ παρὲς ᾧν τὴν πενίαν αἰτιάσαιτ' ἂν τις, πρὸς αὐτὰ τὰ τοῦ

¹¹ θιάσος ονομάζεται πρωτίστως ἡ ἀκολουθία τοῦ Διονύσου.

¹² Το μάραθο καὶ ἡ λεύκη χαρακτηρίζονται φετὰ μυστικά, που συνδέονται δηλ. με μυστήρια καὶ μυστηριακὲς λατρεῖες. Εἰδικά ἡ λεύκη χαρακτηρίζεται φετὸν χθόνιον καὶ σημεῖον τι τοῦ βίου καὶ τοῦ θανάτου. Πιθανῶς καὶ τα δύο φετὰ συμβολίζουν τὴν ἀνανέωση τῆς ζωῆς καὶ τὴν λύτρωση στο πλαίσιο τῶν μυστηρίων.

¹³ Στο πρωτότυπο: τοῖς παρείας. Ἡ ονομασία πιθανῶς ἔχει νὰ κάνει με τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς (πθ. παρκιαί=μάγουλα). Το φετὸ παίζει σημαντικό ρόλο στη λατρεία θεορῶν θεῶν (τοῦ Διονύσου, τοῦ Σαβάζου κ.ά.).

¹⁴ Το πρῶτο ἐπιφώνημα (εὐοὶ) προέρχεται ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου, το δεύτερο (σαβοί) ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Σαβάζου. Ἡ συνόψαφξή τοῖς μαρτυρεῖ τὸν συνηρητισμὸ τῶν δύο λατρειῶν.

¹⁵ Οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι ἀκατανόητες. Ἴσως πρόκειται για κίβρια ονόματα ἢ λατρευτικοὺς τίτλους. Οἱ προσπάθειες που ἔχουν γίνεῖ να συσχετίσων το πρῶτο (Υἷς) με τὸν Διόνυσο καὶ το δεύτερο (" Ἄττης) με τὸν φρυγικὸ θεὸ " Ἄττη δὲν πεῖθουν.

- φανταστείτε ότι φωνάζει τόσο δυνατά, και δεν αλαλάζει διαπεραστικότητα¹⁶ τις ημέρες πάλι οδηγούσες μέσα από τους δρόμους τους ωραίους; θιάσους,¹⁷ τους στεφανωμένους με το μάραθο και τη λεύκη,¹⁸ κρατοί τες σφιχτά τα φίδια με τα φουσκωμένα μάγουλα,¹⁹ τα ανάδευες πάνω από το κεφάλι σου, εκραύγαζες «εἰοὶ σαβοί»,²⁰ χόρευες από πάνω το «Ἰῆς Ἄττης, Ἄττης Ἰῆς»,²¹ ενώ οι γριούλες σε αποκαλούσαν κοροφαίο και αργηγό και κιστοφόρο και λικνοφόρο²² και τα παρόμοια και ως αμοιβή γι' αυτά έπαιρνες πίτες, κουλούρια και παστέλια —γι' αυτά ποιος δεν θα εμακάριζε αλήθεια τον εαυτό του και την τύχη του; Και όταν έπειτα έγινε η εγγραφή σου στους δημότες,²³ όπως τέλος πάντων έγινε —αυτό το αφήνω κατά μέρος—, όταν λοιπόν έγινε η εγγραφή, έσπευσες την ίδια στιγμή να διαλέξεις για τον εαυτό σου την πιο τιμητική απασχόληση, να υπηρετείς ως γραμματέας και κλητήρας ανθυποαξιωματούχων. Όταν κάποτε εγκατέλειψες και αυτή σου τη δραστηριότητα, αφού έκανες ο ίδιος όλα όσα προσάπτεις στους άλλους, με τον μετέπειτα βίο σου σοδόλως μα τον Δία εντρόπιασες την προηγούμενη διαδρομή σου, αλλά αφού εκμίσθωσες τον εαυτό σου στον Σιμόκα και τον Σωκράτη,²⁴ τους γνωστούς εκείνους ή όποιους με τις αγριοφωνάρες, έπαιζες ως τριταγωνιστής και μάζουσε; σύκα, σταφύλια, ελιές, όπως ο οπωροπώλης από τα ξένα χτήματα, κερδίζοντας περισσότερα από αυτά παρά από τους δραματικούς αγώνες, που για σας ήσαν αγώνες ζωής ή θανάτου,²⁵ γιατί υπήρχε πόλεμος ανελέητος και χωρίς ανακωχή ανάμεσα σε σας και τους θεατές, και επειδή δέχτηκες απ' αυτούς πολλά τραύματα, έχεις κάθε λόγο να λαιδορείς ως δειλούς εκείνους που δεν αντιμετώπισαν τέτοιους κινδύνους.
- 263   Ώστόσο θα αφήσω κατά μέρος αυτά για τα οποία θα μπορούσε να κατηγορήσει κανείς την πενία και θα προχωρήσω στις συγκεκριμένες κατηγορίες που έχουν να κάνουν με τον χαρακτήρα σου. Γιατί όταν

¹⁶ Στη λατρεία του Σαβάζιου συμμετείχαν σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες. Ο Αισχίνης ονομάζεται, μεταξύ άλλων, «κιστοφόρος» (αυτός που μεταφέρει την ιερή κίστη, δηλ. το κασελάκι μέσα στο οποίο φιλάσσονταν τα σκεύη της λατρείας, εν προκειμένω και τα φίδια) και «λικνοφόρος» (αυτός που μεταφέρει το λίκνο [σκεύος που το χρησιμοποιούσαν για να ξεχωρίσουν το σιτάρι από το άχυρο και το οποίο συνδέεται με διάφορες ιεροπραξίες]).

¹⁷ Οι Αθηναίοι πολίτες, όταν συμπλήρωναν τα 18, υποβάλλονταν σε έλεγχο (δοκιμασία) προκειμένου να εγγραφούν στους δημότες.

¹⁸ Ο Σιμόκας και ο κατά τα άλλα άγνωστος Σωκράτης ήσαν τραγικοί υποκριτές.

¹⁹ Το αθηναϊκό κοινό ήταν ανελέητο και εξέφραζε ποικιλοτρόπως την αποδοκιμασία του.

- τρόπου σου βαδιοῦμαι κατηγορήματα, τοιαύτην γὰρ εἴλου πολι-
 τείαν, ἐπειδὴ ποτε καὶ τοῦτ' ἐπῆλθέ σοι ποιῆσαι, δέ ἦν εὐτυχούσης
 μὲν τῆς πατρίδος λαγῶ βίον ἕξις δεδιώς καὶ τρέμων καὶ αἰεὶ πλη-
 γήσεσθαι προσδοκῶν ἐφ' οἷς σαυτῷ συνήδεις ἀδικοῦντι, ἐν οἷς δ'
 264 ἠτύχησαν οἱ ἄλλοι, θρασὺς ὢν ὑφ' ἀπάντων ὄψαι, καίτοι ὅστις
 χιλίων πολιτῶν ἀποθανόντων ἐθάρρησε, τί οὗτος παθεῖν ὑπὸ τῶν
 ζώντων δίκαιός ἐστιν; πολλὰ τοῖνυν ἕτερ' εἰπεῖν ἔχων περὶ αὐτοῦ
 παραλείψω· οὐ γὰρ ὅσ' ἂν δείξαμι προσόντ' αἰσχρὰ τούτῳ καὶ
 ὀνειδῆ, πάντ' οἶμαι δεῖν εὐχερῶς λέγειν, ἀλλ' ὅσα μηδὲν αἰσχρὸν
 ἐστὶν εἰπεῖν ἐμοί.
- 265 ἐξέτασον τοῖνυν παρ' ἀλλήλα τὰ σοὶ κάμοι βεβιωμένα, πράως,
 μὴ πικρῶς. Αἰσχίνῃ· εἴτ' ἐρώτησον τουτουσὶ τὴν ποτέρον τύχην
 ἂν ἔλοιθ' ἕκαστος αὐτῶν, ἐδιδασκες γράμματα, ἐγὼ δ' ἐφοίτων,
 ἐτέλεις, ἐγὼ δ' ἐτελούμην, ἐγραμμάτευες, ἐγὼ δ' ἠκκλησίαζον,
 ἐτριταγωνίστεις, ἐγὼ δ' ἐθεάουρον, ἐξέπιπτες, ἐγὼ δ' εἰσύριπτον,
 ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν πεπολίτευσαι πάντα, ἐγὼ δ' ὑπὲρ τῆς πατρίδος,
 266 ἐῷ τᾶλλα, ἀλλὰ νυνὶ τήμερον ἐγὼ μὲν ὑπὲρ τοῦ στεφανωθῆναι
 δοκιμάζομαι, τὸ δὲ μηδ' ὅτιοῦν ἀδικεῖν ἀνωμολόγημαι, σοὶ δὲ συ-
 κοφάντη μὲν εἶναι δοκεῖν ὑπάρχει, κινδυνεῖς δ' εἴτε δεῖ σ' ἔτι
 τοῦτο ποιεῖν, εἴτ' ἤδη πεπαῦσθαι μὴ μεταλαβόντα τὸ πέμπτον μέ-
 ρος τῶν ψήφων, ἀγαθῇ γ', οὐχ ὀρᾶς; τύχη συμβεβωκῶς τῆς ἐμῆς
 κατηγορεῖς.

²⁰ Στὴ μάχη στὴ Χαϊρώνεια (338 π.Χ.).

κάποια στιγμή είχες τη φαινή ιδέα να ασχοληθείς με την πολιτική, επέλεξες να πολιτευτείς με τέτοιο τρόπο, ώστε, όταν η πατρίδα σου ευτυχούσε, ζούσες βίο λαγού —φοβόσουν και έτρεμες και κάθε στιγμή περιμένες με αγωνία ότι θα δεχθείς κάποιο χτύπημα για τα αδικήματα που γνώριζες ότι είχες διαπράξει—. όταν όμως οι άλλοι ατύχησαν, σε είδαν οι πάντες να είσαι θρασύς. Ωστόσο, για εκείνον που δεν 264 έχασε το θράσος του όταν σκοτώθηκαν χίλιοι πολίτες,²¹ ποια τιμωρία από τους επιζώντες θα ήταν η προσήκουσα; Παρά το γεγονός λοιπόν ότι μπορώ να αναφέρω γι' αυτόν πολλά ακόμη, θα τα παραλείψω γιατί νομίζω ότι δεν πρέπει να λέω χωρίς ενδοιασμό όλα τα αισχρά και επονειδιστά που τον βαραίνουν, αλλά μόνο όσα δεν είναι καθόλου ντροπή για μένα να τα πω.

265 Εξέτασε λοιπόν πλάι-πλάι τη ζωή τη δική σου και τη δική μου, ήρεμα. Αισχίνη, χωρίς οξύτητα, έπειτα ρώτησε αυτούς εδώ την τύχη τίνας εκ των δύο θα προτιμούσε ο καθένας. Εσύ έδιδασκες γράμματα, εγώ εμπόλαινα· εσύ έκανες μήσεις, εγώ ήμουν ανάμεσα στους μουσόμενους· εσύ υπηρετούσες ως γραμματέας, εγώ συμμετείχα στην εκκλησία του δήμου· εσύ έπαιζες ως τριταγωνιστής, εγώ παρακολουθούσα ως θεατής· σε γιουχάιζαν, εγώ σε σφύριζα· ως πολιτικός εσύ 266 υπηρέτησες πάντα τους εχθρούς, εγώ την πατρίδα. Παραλείπω τα υπόλοιπα· τώρα, σήμερα, εγώ κρίνομαι για το αν θα στεφανωθώ —ότι δεν έχω διαπράξει οποιοδήποτε αδίκημα γίνεται κοινώς παραδεκτό—, ενώ για σένα είναι δεδομένο ότι θεωρείσαι συκοφάντης και κρίνεται αν θα συνεχίσεις να κάνεις αυτά που έκανες ή θα τερματιστεί η δραστηριότητά σου εδώ και τώρα, αν δεν εξασφαλίσεις το 1/5 των ψήφων.²² Στη ζωή σου είχες τύχη προφανώς λαμπρή —δεν το βλέπεις;— και γι' αυτό κατηγορείς τη δική μου.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

²¹ Αν ο κατηγορούς δεν εξασφάλιζε το 1/5 των ψήφων, έχανε το δικαίωμα να υποβάλει ξανά ανάλογη μήυση και καταδικαζόταν σε πρόστιμο 1.000 δραχμών.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

128. – Κατὰ Κόωνος §§ 3–12

Δεν γνωρίζουμε πότε εκφωισήθηκε ο λόγος. Με βάση τα αναφερόμενα στην § 3 έχουν προταθεί, με επιφυλάξεις, τα έτη 355 και 341 π.Χ.

Ο κατά τα άλλα άγνωστος νεαρός Αθηναίος Αρίστων δικάζει με τη διαδικασία της δικής αίκειας (μήνυση για κακοποίηση) τον αρκετά μεγαλύτερό του Κόωνα. Σύμφωνα με την εκδοχή του κατηγορού, όλα ξεκίνησαν πριν από δύο χρόνια, όταν, στη διάρκεια μιας στρατιωτικής εξόδου στο Πάνακτο οι γιοι του κατηγορούμενου, που μεθοκοπούσαν καθημερινά από το πρωί ως το βράδυ, φέρονταν προκλητικά, στην αρχή απέναντι στους δούλους του Αρίστων, στη συνέχεια όμως και απέναντι στον ίδιο: τους έβριζαν, ασχημονούσαν εις βάρος τους και έφτασαν ακόμη να εισβάλουν στη σκηνή τους και να τους ξυλοκοπήσουν.

- 3 ἐξήλθον ἔτος τουτὶ τρίτον εἰς Πάνακτον φρουρᾶς ἡμῖν προγραφείσης, ἐσκήνωσαν οὖν οἱ υἱεῖς οἱ Κόωνος τουτουὶ ἐγγύς ἡμῶν, ὡς οὐκ ἂν ἐβουλόμην· ἡ γὰρ ἐξ ἀρχῆς ἐχθρα καὶ τὰ προσκρούματ' ἐκείθεν ἡμῖν συνέβη· ἐξ ὧν δέ, ἀκούσεσθε, ἔπιπον ἐκάστοθ' οὗτοι τὴν ἡμέραν, ἐπειδὴ τάχιστ' ἀριστήσαιεν, ὄλην, καὶ τοῦθ', ἕως περ ἡμεν ἐν τῇ φρουρᾷ, διετέλουν ποιούντες, ἡμεῖς δ' ὡσπερ ἐνθάδ' 4 εἰώθειμεν, οὕτω διήγομεν καὶ ἔξω, ἦν οὖν δειπνοποιεῖσθαι τοῖς ἄλλοις ὦραν συμβαίνοι, ταύτην ἂν ἤδη ἐπαρῶνουν οὗτοι, τὰ μὲν πόλλ' εἰς τοὺς παῖδας ἡμῶν τοὺς ἀκολούθους, τελευτῶντες δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς αὐτούς, φήσαντες γὰρ καπνίζειν αὐτοὺς ὀφθοποιουμένους τοὺς παῖδας ἢ κακῶς λέγειν, ὃ τι τύχοιεν, ἔτυπτον καὶ τὰς ἀμίδας κατεσκεδάννουν καὶ προσεοῖρουν, καὶ ἀσελγείας καὶ ὕβρως οὐδ' ὀτιοῦν ἀπέλειπον, ὁρῶντες δ' ἡμεῖς ταῦτα καὶ λυπούμενοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεπεμφάμεθα, ὡς δ' ἐχλεύαζον ἡμᾶς καὶ οὐκ ἐπαίνοιο.

¹ Αθηναϊκό φρονήριο στα όρια της Αττικής με την Βοιωτία.

² Οι αρχαίοι δειπνούσαν κατά κανόνα πριν από τη δύση του ήλιου, όπως συνάγεται και από

Διαπληκτισμοί θερμόαιμων Αθηναίων

Παρά το γεγονός ότι ο κατηγορος, μετά την επιστροφή στην πόλη, δεν έδωσε συνέχεια στο θέμα, όταν ένα βράδυ, ενώ περπατούσε με κάποιο φίλο του στην αγορά, συναντήθηκε τυχαία με τον ένα γιο του Κώνωνα, δέχθηκε λίγο αργότερα επίθεση από τον Κώνωνα, τον γιο του και την παρέα τους και κακοποιήθηκε βίαια. Έτσι αναγκάστηκε να προσφύγει στη δικαιοσύνη.

Το απόσπασμα που ακολουθεί προέρχεται από την αρχή της διήγησης του λόγου, που δικαίως έχει χαρακτηριστεί «λαμπρό δείγμα επιδέξιας ῥητορίας». (Ἡθοποιία ονομάζεται η προσαρμογή των λεγομένων στον χαρακτήρα του ομιλούντος. Αριστοτέλης στην ἦθοποιία θεωρείται ο Λυσίας, βλ. το Κείμενο από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, τόμ. 3).

- 3 Πριν από δύο χρόνια στρατεύτηκα στο Πάνακτο,¹ όπου είχαμε κληθεί να υπηρετήσουμε ως φρουροί. Οι γιοι του κατηγορουμένου Κώνωνα κατασκήνωσαν τότε κοντά μας —που είθε να μην είχε συμβεί· γιατί από εκεί ξεκίνησαν αρχικά η έχθρα και οι καβγάδες. Το πώς, θα το ακούσετε. Αυτοί, με το που τέλειωναν το πρωινό φαγητό, άρχιζαν να πίνουν και μόνιμως έπιναν όλη μέρα. Όσον καιρό υπηρετούσαμε ως φρουροί, αυτό το έκαναν ανελλιπώς. Εμείς πάλι, όπως είχαμε συνηθίσει εδώ, έτσι ζούσαμε και εκεί. Την ώρα λοιπόν που οι άλλοι συνήθως δειπνούν,² αυτοί, ήδη τότε, είχαν μεθύσει και παρεκτρέπονταν. Τις πιο πολλές φορές τα έβαζαν με τους δούλους που μας συνόδευαν, στο τέλος όμως και μαζί μας. Προφασιζόμενοι δηλ. ότι οι δούλοι, όταν μαγειρεύαν, τους ενοχλούσαν με τον καπνό ή ότι τους έβριζαν —αναλόγως, ό,τι τους κατέβαινε—, τους χτυπούσαν, άδειαζαν πάνω τους τα δοχεία νυκτός, ουρούσαν πάνω τους και γενικά εξαντλούσαν κάθε είδος αισχροτήτας και υβριστικής συμπεριφοράς. Εμείς τα βλέπαμε αυτά και είχαμε αγανακτήσει· ωστόσο στην αρχή κοιτάξαμε απλώς να τους διώξουμε. Όταν όμως μας εχλεύαζαν και δεν έλεγαν να σταμα-
- 4

τον τρόπο με τον οποίο προσδιόριζαν το χρόνο αφίξεως των καλεσμένων (=όταν η σιά θα έχει τόσο μέκος=).

- τῷ στρατηγῷ τὸ πρᾶγμ' εἶπομεν κουή πάντες οἱ σύσσιτοι προσελθόντες, οὐκ ἐγὼ τῶν ἄλλων ἕξω, λοιδορηθέντος δ' αὐτοῖς ἐκείνου καὶ κακίσατος αὐτοὺς οὐ μόνον περὶ ὧν εἰς ἡμᾶς ἠσέλγαιον, ἀλλὰ καὶ περὶ ὧν ὅλως ἐποίουν ἐν τῷ στρατοπέδῳ, τοσοῦτου ἐδέησαν παύσασθαι ἢ αἰσχυρῆναι, ὥστ' ἐπειδὴ θάττον συσκοτάσεν, εὐθὺς ὡς ἡμᾶς εἰσεπήδησαν ταύτῃ τῇ ἐσπέρᾳ, καὶ τὸ μὲν πρῶτον κακῶς ἔλεγον, τελευτώντες δὲ καὶ πληγὰς ἐπέτειναν ἐμοί, καὶ τοσαύτην κραυγὴν καὶ θόρυβον περὶ τὴν σκηνὴν ἐποίησαν ὥστε καὶ τὸν στρατηγὸν καὶ τοὺς ταξιάρχους ἐλθεῖν καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν τινας, οἵπερ ἐκώλυσαν μηδὲν ἡμᾶς ἀνήκεστον παθεῖν μηδ' αὐτοὺς ποιῆσαι παροουσιμένους ὑπὸ τουτωνί, τοῦ δὲ πράγματος εἰς τοῦτο προσελθόντος, ὡς δεῦρ' ἐπανήλθομεν, ἦν ἡμῖν, οἷον εἰκός, ἐκ τούτων ὀργὴ καὶ ἔχθρα πρὸς ἀλλήλους, μὰ τοὺς θεοὺς οὐ μὴν ἔγωγ' ὠόμην δεῖν οὔτε δίκην λαχεῖν αὐτοῖς οὔτε λόγον ποιείσθαι τῶν συμβάντων οὐδένα, ἀλλ' ἐκεῖν' ἀπλῶς ἐγνώκειν τὸ λοιπὸν εὐλαβεῖσθαι καὶ φυλάττεσθαι μὴ πλησιάζειν τοῖς τοιούτοις, πρῶτον μὲν οὖν τούτων ὧν εἶρηκα βούλομαι τὰς μαρτυρίας παρασχόμενος, μετὰ ταῖθ' οἱ' ὑπ' αὐτοῦ τούτου πέποιθ' ἐπιδείξει, ἵν' εἰδῆθ' ὅτι ὧ προσήκεν τοῖς τὸ πρῶτον ἀμαρτηθεῖσιν ἐπιτιμᾶν, οὗτος αὐτὸς πρότερος πολλῶ δεινότερ' εἵασται.

MARTYRIAΙ.

- 7 ὧν μὲν τοίνυν οὐδέν' ὤμην δεῖν λόγον ποιείσθαι, ταῦτ' ἐστίν, χρόνῳ δ' ὕστερον οὐ πολλῶ περιπατοῦντος, ὥσπερ εἰώθειν, ἐσπέρας ἐν ἀγορᾷ μου μετὰ Φανοστράτου τοῦ Κηφισιεύος, τῶν ἡλικιωτῶν τινός, παρέρχεται Κτησίας ὁ υἱὸς ὁ τούτου, μεθύων, κατὰ τὸ Λεωκόριον, ἐγγὺς τῶν Πυθοδώρου, κατιδὼν δ' ἡμᾶς καὶ κραυγὰς, καὶ διαλεχθεῖς τι πρὸς αὐτὸν οὕτως ὡς ἂν μεθύων, ὥστε μὴ μαθεῖν ὃ τι λέγοι, παρήλθε πρὸς Μελίτην ἄνω, ἔπινον δ' ἄρ'

³ Οἱ ταξίμαχοι ἦσαν δέκα, ἕνας ἀπὸ κάθε φυλῆ. Κάθε ταξίμαχος διοικούσε μία τάξι (το τμήμα των οπλιτῶν που προερχόταν ἀπὸ μία φυλῆ).

⁴ Το Λεωκόριο ἦταν μνημεῖο (ἢ ιερὸ) αφιερωμένο στις τρεῖς κόρες του Λεῶ, τις οποίες θυσίασε ο πατέρας τους για τη σωτηρία της χώρας τους, ὅπως απαιτοῦσε ἕνας χρησμός. Η αφιέρωση

- 5 τήσουν, απευθυνθήκαμε στον στρατηγό και τον ενημερώσαμε —όλο το τμήμα μαζί, όχι εγώ χωριστά από τους άλλους. Εκείνος τους επέ-
 6 πληξε αυστηρά και τους επιτίμησε όχι μόνο για όσα προκλητικά έκα-
 ναν εις βάρος μας αλλά και για την εν γένει συμπεριφορά τους στο
 στρατόπεδο. Αυτοί ούτε που διανοήθηκαν να σταματήσουν ή να
 ντραπούν —κάθε άλλο. Μόλις έπεσε το σκοτάδι, αμέσως εισέβαλαν
 το βράδυ εκείνο στη σκηνή μας και στην αρχή μας έβριζαν μόνο, στο
 τέλος όμως έφτασαν να με ξυλοκοπήσουν κιόλας. Φωνασκούσαν μά-
 λιστα τόσο και προκάλεσαν τέτοια αναστάτωση γύρω από τη σκηνή,
 ώστε να έλθει ο ίδιος ο στρατηγός και οι ταξίαρχοι⁵ και μερικοί από
 τους άλλους στρατιώτες —σ' αυτούς οφείλεται ότι δεν πάθαμε, αλλά
 και δεν κάναμε, κάτι ανεπανόρθωτο, έτσι που μας προπηλάκιζαν
 6 εκείνοι. Αφού το πράγμα έφτασε εκεί που έφτασε, μετά την επάνοδο
 μας στην πόλη, υπήρχε, όπως ήταν αναμενόμενο, έπειτα από αυτά
 που είχαν γίνει, οργή και έχθρα και από τις δύο πλευρές. Ωστόσο εγώ,
 μα τους θεούς, ειλικρινά δεν πίστευα ότι έπρεπε να υποβάλω μήνυση
 εναντίον τους ή να δώσω συνέχεια στο θέμα. Απλώς είχα αποφασίσει
 ένα πράγμα: στο εξής να προσέχω και να αποφεύγω να συναναστρέ-
 φομαι τέτοια πρόσωπα. Θέλω λοιπόν κατ' αρχάς να προσκομίσω τις
 μαρτυρίες για όσα είπα και εν συνέχεια να σας εκθέσω τι έχω τραβή-
 ξει από τον ίδιο τον κατηγορούμενο, για να γνωρίζετε ότι εκείνος που
 όφειλε να στηλιτεύσει τα αρχικά έκτροπα, αυτός ο ίδιος έχει κάνει
 πρώτος πολύ χειρότερα.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

- 7 Τα ζητήματα λοιπόν στα οποία νόμιζα ότι δεν πρέπει να δοθεί συ-
 νέχεια, είναι αυτά. Όμως, έπειτα από ένα όχι ιδιαίτερος μεγάλο διά-
 στημα, ενώ ένα βράδυ περπατούσα, όπως το συνήθιζα, στην αγορά
 μαζί με τον Φανόστρατο από την Κηφισιά, ένα συνομηλικό μου, περ-
 νάει μεθυσμένος δίπλα μας, εκεί προς το Λεωκόριο,⁶ κοντά στο σπίτι
 του Πυθόδωρου,⁵ ο Κτησίας, ο γιος αυτού. Μόλις μας είδε, έβγαλε μια
 κραυγή και αφού μιλώντας μόνος του είπε κάτι, όπως θα το έλεγε
 ένας μεθυσμένος, ώστε να μην καταλάβουμε τι λέει, πέρασε πάνω
 προς την Μελίτη.⁶ Ο λόγος ήταν ότι εκεί —αυτά τα μάθαμε αργότε-

βής θέση του Λεωκορίου δεν είναι γνωστή. Ξέρουμε πάντως ότι βρισκόταν κοντά στην αγο-
 ρά και ότι ήταν προσηφιλής τόπος συναντήσεων.

⁵ Πόθανως είναι ο έμπορος που αναφέρεται και σε ένα λόγο του Ισοκράτη.

⁶ Περιοχή στα νοτιοδυτικά της αγοράς, όπου βρισκόταν η Πνίκα.

- ἐνταῦθα (ταῦτα γὰρ ὕστερον ἐπιθόμεθα) παρὰ Παμφίλῳ τῷ γναφεί Κόνων οὔτοσί, Διότιμός τις, Ἀρχεβιάδης, Σπίνθαρος ὁ Εὐβούλου, Θεογένης ὁ Ἀνδρομένους, πολλοὶ τινες, οὓς ἐξαναστήσας ὁ
- 8 Κτησίας ἐπορεύετ' εἰς τὴν ἀγορὰν, καὶ ἡμῖν συμβαίνει ἀναστρέφουσι ἀπὸ τοῦ Φερρεφαττίου καὶ περιπατοῦσιν πάλιν κατ' αὐτό πως τὸ Λεωκόριον εἶναι, καὶ τούτοις περιτυγχάνομεν, ὡς δ' ἀνεμείχθημεν, εἰς μὲν αὐτῶν, ἀγνώσ τις, Φανοστράτῳ προσπίπτει καὶ κατεῖχεν ἐκείνον, Κόνων δ' οὔτοσί καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ ὁ Ἀνδρομένους υἱὸς ἐμοὶ προσπεσόντες τὸ μὲν πρῶτον ἐξέδυσαν, εἴθ' ὑποσκελίσαντες καὶ ῥάξαντες εἰς τὸν βόρβορον οὕτω διέθηκαν ἐναλλόμενοι καὶ ὑβρίζοντες, ὥστε τὸ μὲν χεῖλος διακόψαι, τοὺς δ' ὀφθαλμοὺς συγκλείσαι· οὕτω δὲ κακῶς ἔχοντα κατέλιπον, ὥστε μὴτ' ἀναστήναι μῆτε φθέγξασθαι δύνασθαι, κείμενος δ' αὐτῶν ἤκουον
- 9 πολλὰ καὶ δεινὰ λεγόντων, καὶ τὰ μὲν ἄλλα καὶ βλασφημίαν ἔχει τινὰ καὶ ὀνομάζειν ὀκνήσαμι· ἂν ἐν ὑμῖν ἔνια, ὃ δὲ τῆς ὕβρεώς ἐστὶ τῆς τούτου σημεῖον καὶ τεκμήριον τοῦ πᾶν τὸ πράγμ' ὑπὸ τούτου γεγενῆσθαι, τοῦθ' ὑμῖν ἐρῶ· ἦδε γὰρ τοὺς ἀλεκτρούνας μιμούμενος τοὺς νενικηκότας, οἱ δὲ κροτεῖν τοῖς ἀγκῶσι αὐτὸν ἤξιουν ἀντὶ πτερύγων τὰς πλευράς, καὶ μετὰ ταῦτ' ἐγὼ μὲν ἀπεκομίσθην ὑπὸ τῶν παρατυχόντων γυμνός, οὗτοι δ' ᾤχοντο θοιμάτιον λαβόντες μου, ὡς δ' ἐπὶ τὴν θύραν ἦλθον, κραυγὴ καὶ βοή τῆς μητρὸς καὶ τῶν θεραπειῶν ἦν, καὶ μόγις ποτ' εἰς βαλανεῖον ἐνεγκόντες με καὶ περιπλύναντες ἔδειξαν τοῖς ἰατροῖς, ὡς οὖν ταῦτ' ἀληθῆ λέγω, τούτων ὑμῖν τοὺς μάρτυρας παρέξομαι.

MARTYRES.

- 10 συνέβη τοίνυν, ὧ ἄνδρες δικασταί, καὶ Εὐξίβειον τούτου τὸν Χολλήδην, οὗθ' ἡμῖν συγγενῆ, καὶ Μειδίαν μετὰ τούτου ἀπὸ δει-

⁷ Οι γναφεῖς ἐπ' ἐργάζονταν, ἐξαιῖαν καὶ ἐλεόκαινον τα μάλλινα οφθαλμοστάσια.

⁸ Παραδέχεται ὅτι εἶχε ασχοληθεῖ με τὴν πολιτική.

⁹ Πιθανῶς ὁ Εὐξίβουλος εἶναι ὁ ἐπιφανὴς πολιτικός, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Δημοσθένη.

ρα— έπιναν στο σπίτι του Πάμφιλου του γναφέα¹⁰ ο κατηγορούμενος Κώνων, κάποιος Διότιμος, ο Αρχεβιάδης,¹¹ ο Σπίνθαρος ο γιος του Εύβουλου,⁹ ο Θεογένης ο γιος του Ανδρομένη και κάποιιο ακόμη, ουκ ολίγοι· αυτούς τους Ξεσήκωσε ο Κτησίας και προχώρησε προς την αγορά. Την ώρα που εμείς περπατώντας επιστρέφαμε από τον ναό της Περσεφόνης,¹⁰ συνέπεσε να βρεθούμε και πάλι κάπου κοντά στο Λεωκόριο, οπότε πέφτουμε πάνω τους. Μόλις συναπαντηθήκαμε, κάποιος απ' αυτούς, ένας που δεν τον γνώριζα, επιτίθεται στον Φανόστρατο και τον ακινητοποιεί, ενώ ο κατηγορούμενος Κώνων και ο γιος του και ο γιος του Ανδρομένη όρμησαν επάνω μου. Το πρώτο που έκαναν ήταν να μου βγάλουν το χιάτιο. Έπειτα, αφού με ανέτρεψαν και με πέταξαν μέσα στο βόρβορο, με κακοποίησαν τόσο, ποδοπατώντας με και βιαιοπραγώνοντας εις βάρος μου, ώστε να μου σκίσουν το χεῖλος και να μου βουλώσουν τα μάτια. Με εγκατέλειψαν μάλιστα σε τέτοιο χάλι ώστε να μην μπορώ ούτε να σηκωθώ ούτε να μιλήσω. Και όπως ήμουνα πεσμένος κάτω, τους άκουγα που έλεγαν πολλά και φοβερά. Τα περισσότερα ήσαν βωμολοχίες, κάποιες από τις οποίες εγώ θα δισταζα ακόμα και να τις επαναλάβω ενώπιόν σας. Ένα στοιχείο ωστόσο, που αποκαλύπτει την υβριστική νοοτροπία του κατηγορουμένου και αποδεικνύει ότι τα πάντα τα έκανε αυτός, θα σας το αναφέρω. Αυτός, λοιπόν, μμιούμενος τα κοκόρια που νικούν, έκανε πως λαλεί, ενώ οι άλλοι του ζητούσαν, αντί με φτερά, να χτυπάει με τους αγκώνες τα πλειρά. Στη συνέχεια εγώ μεταφέρθηκα από περαστικούς στο σπίτι μου ημίγυμνος, ενώ αυτοί επήραν το χιάτιό μου και εξαφανίστηκαν. Μόλις έφθασα στην πόρτα του σπιτιού, ακολούθησε θρήνος και οδυρμός από τη μητέρα μου και τις υπηρέτριες. Τελικά, είδαν κι έπαθαν οι άνθρωποι που με μετέφεραν να με πάνε κάποτε στο λουτρό, να με πλύνουν καθαρά και μετά να με παρουσιάσουν στους γιατρούς. Για το ότι πάντως λέω την αλήθεια, επ' αυτού θα σας παρουσιάσω μάρτυρες.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ

10 Συνέβη μάλιστα, άνδρες δικαστές, να με συναντήσουν, όταν βρισκόμουν ήδη κοντά στο σπίτι μου, και ο παρών στο δικαστήριο Ευξίθεος ο Χολλήδης,¹¹ που είναι συγγενής μας, και μαζί του ο Μειδίας,

¹⁰ Ο ναός βρισκόταν κοντά στην αγορά, αλλά η ακριβής θέση δεν είναι γνωστή.

¹¹ Χολλήδαι: δήμος της Αττικής που υπαγόταν στην Λεοντίδα φυλή.

πνου ποθὲν ἀπιόντας περιτυχεῖν πλησίον ὄντι μοι τῆς οἰκίας ἤδη, καὶ εἰς τε τὸ βαλανεῖον φερομένῳ παρακολουθήσαι, καὶ ἰατρὸν ἄγουσιν παραγενέσθαι, οὕτω δ' εἶχον ἀσθενῶς ὥστε, ἵνα μὴ μακρὰν φεροίμην οἴκαδ' ἐκ τοῦ βαλανείου, ἐδόκει τοῖς παροῦσιν ὡς τὸν Μειδίαν ἐκείνην τὴν ἐσπέραν κομίσαι, καὶ ἐποίησαν οὕτω. λάβ' οὖν καὶ τὰς τούτων μαρτυρίας, ἵν' εἰδῆθ' ὅτι πολλοὶ συνίσασιν ὡς ὑπὸ τούτων ὑβρίσθην.

ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ.

λαβὲ δὴ καὶ τὴν τοῦ ἰατροῦ μαρτυρίαν.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ.

- 11 τότε μὲν τοῖσιν παραχρήμ' ὑπὸ τῶν πληγῶν ἄς ἔλαβον καὶ τῆς ὑβρεως οὕτω διετέθην, ὡς ἀκούετε καὶ μεμαρτύρηται παρὰ πάντων ὑμῶν τῶν εὐθὺς ἰδόντων, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν μὲν οἰδημάτων τῶν ἐν τῷ προσώπῳ καὶ τῶν ἐλκῶν οὐδὲν ἔφη φοβεῖσθαι λίαν ὁ ἰατρός, πυρετοὶ δὲ παρηκολούθουν μοι συνεχεῖς καὶ ἀλγήματα, ὅλου μὲν τοῦ σώματος πάνν σφοδρὰ καὶ δεινὰ, μάλιστα δὲ τῶν
- 12 πλευρῶν καὶ τοῦ ἥτρου, καὶ τῶν σιτίων ἀπεκεκλείμην, καὶ ὡς μὲν ὁ ἰατρός ἔφη, εἰ μὴ κάθαρσις αἵματος αὐτομάτη μοι πάνν πολλή συνέβη περιωδύνῳ ὄντι καὶ ἀπορουμένῳ ἤδη, κἄν ἔμπυος γενόμενος διεφθάρην· ἵν' δὲ τοῦτ' ἔσωσεν τὸ αἶμ' ἀποχωρῆσαν.

που επέστρεφαν από κάπου όπου είχαν δειπνήσει, και να με συνοδεύσουν κατά τη μεταφορά μου στο λουτρό και να είναι παρόντες όταν έφεραν γιατρό. Ήμουν δε τόσο εξαντλημένος, ώστε, για να μη μεταφερθώ σε μεγάλη απόσταση από το λουτρό στο σπίτι μου, οι παρόντες εθεώρησαν προτιμότερο να με πάνε το βράδυ εκείνο στο σπίτι του Μειδία, πράγμα που και έκαναν. Πάρε λοιπόν και τις δικές τους μαρτυρίες, για να έχετε υπόψη σας ότι πολλοί γνωρίζουν πόσο υβριστική αντιμετώπιση είχα από αυτούς.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Πάρε τώρα και τη μαρτυρία του γιατρού.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ

- 11 Τότε λοιπόν, η άμεση συνέπεια από τα χτυπήματα που δέχτηκα και από την κακοποίησή μου ήταν να βρεθώ στην κατάσταση που σας περιγράφω και την οποία έχουν επιβεβαιώσει με τη μαρτυρία τους όλοι εκείνοι που με είδαν την πρώτη στιγμή. Μετά, ο γιατρός έλεγε ότι δεν ανησυχούσε ιδιαίτερα για τα πρηξίματα στο πρόσωπο και τα τραύματα, συνεχώς όμως είχα πυρετό και πόνους, σε όλο μου το σώμα εντονότατους και ανυπόφορους, ιδιαίτερα όμως στα πλευρά και
- 12 το στομάχι και μου είχε κοπεί η όρεξη. Όπως είπε μάλιστα ο γιατρός, αν δεν είχε μεσολαβήσει από μόνη της ισχυρότατη αιμορραγία, όταν ήδη είχα αφόρητους πόνους και με είχαν ξεγράψει, θα έπιανα πύον και θα πέθαινα. Τώρα με έσωσε το αίμα που έχασα.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

129. – Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου ψευδομαρτυριῶν §§ 68–72

Ο λόγος αυτός αποκλίνει αισθητά από άλλους λόγους του Δημοσθένη: πιθανότατα δεν είναι γνήσιος, αλλά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως γιατί φωτίζει ορισμένες πτυχές της ζωής στην αρχαία Αθήνα.

Σε μια κρίσιμη στιγμή που η Αθήνα χρειαζόταν επείγοντως «τριηρικά σκευή» (εξαρτήματα ή σκευή απαραίτητα για τον εξοπλισμό των πολεμικών πλοίων), ανετέθη σε κάποιους να τα συγκεντρώσουν από εκείνους που δεν τα είχαν παραδώσει. Ένας από τους υπόχρους, ο Θεόφημος, που είχε διατελέσει τριηραρχος, δεν ανταποκρίθηκε: μηνύθηκε γι' αυτό από τον επιφορτισμένο με τη συγκέντρωση —τον κατηγορο στην παρούσα δίκη—, αλλά, παρά το γεγονός ότι καταδικάστηκε, συνέχισε να αρνείται. Όταν, έπειτα από απόφαση της βουλής, επιτεράπη στους επιφορτισμένους με τη συγκέντρωση να χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο για να πετύχουν το σκοπό τους, ο κατηγορος πήγε στο σπίτι του Θεόφημου, προκειμένου να προχωρήσει σε «κατάσχεση» (να πάρει ενέχυρα). Εκεί συνεπλάκη-

- 68 ἐπειδὴ τοῖνυν ἐτελεύτησεν, ἦλθον ὡς τοὺς ἐξηγητὰς, ἵνα εἰδείην ὅτι με χρῆ ποιεῖν περὶ τούτων, καὶ διηγησάμην αὐτοῖς ἅπαντα τὰ γενόμενα, τὴν τε ἄφιξιν τὴν τούτων καὶ τὴν εἴνοιαν τῆς ἀνθρώπου, καὶ ὡς εἶχον αὐτὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ, καὶ ὡς διὰ τὸ κυμβίον, οὐκ ἀφμίση, τελευτήσκειν. ἀκούσαντες δέ μου οἱ ἐξηγηταὶ ταῦτα, ἤροντό με πότερον ἐξηγήσωνταί μοι μόνον ἢ καὶ συμβουλευέωσιν·
- 69 ἀποκριναμένου δέ μου αὐτοῖς ἀμφότερα, εἶπόν μοι, “ἡμεῖς τοῖνυν σοὶ τὰ μὲν νόμιμα ἐξηγησόμεθα, τὰ δὲ σίμφορα παραυέσομεν· πρῶτον μὲν ἐπεινεγκεῖν δόρυ ἐπὶ τῇ ἐκφορᾷ, καὶ προαγορεύειν ἐπὶ τῷ μῆματι, εἴ τις προσήκων ἐστὶν τῆς ἀνθρώπου, ἔπειτα τὸ μῆμα φυλάττειν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας. τάδε δὲ συμβουλευόμεν σοι, ἐπειδὴ

¹ Οι εξηγητές, οι οποίοι προέρχονταν από παλαιά αριστοκρατικά γένη και ήσαν ισόβιοι, ήταν σώμα ερμηνευτών των ιερών κανόνων και παρείχαν συμβουλές για ποικίλα λατρευτικά και θρησκευτικά θέματα.

² Η ηλικιωμένη απειλεύθη, την ώρα της «επιδρομής», έτρωγε στην αυλή μαζί με τη γυναίκα του κατηγορού και κακοποιήθηκε όταν προσπάθησε να κρύψει στον κόρφο της ένα ποτήρι (κυμβίον) για να το σώσει.

Ένα θρησκευτικό και νομικό ερώτημα

σαν και αλληλομηνύθηκαν. Εκδικάστηκε πρώτη η μίνυση του Θεόφημου, στην οποία κατέθεσαν ως μάρτυρες ο αδελφός του Εύργος και ο γαμπρός του Μνησιβοσκός. Ο Θεόφημος κέρδισε τη δίκη και ο τωρινός κατηγορός, που τότε καταδικάστηκε σε χρηματικό πρόστιμο, εμπήνισε τους δύο μάρτυρες για ψευδομαρτυρία. Ενδιαμέσως, επειδή ο καταδικασθείς είχε καθυστερήσει να πληρώσει στον Θεόφημο τα χρήματα που επιδίκασε το δικαστήριο, ο Θεόφημος και οι δύο κατηγορούμενοι πήγαν στο σπίτι του, όταν αυτός αποσιώζει, και σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, του πήραν πενήντα πρόβατα μαζί με τον βοσκό και κάποια σκεύη. Κατά την επίδρομή³ αυτή κακοποιήσαν και μια γριά απελεύθερη, η οποία πέθανε λίγες ημέρες αργότερα. Μετά το θάνατό της, ο κατηγορός απεικονήθηκε στους εξηγητές των ιερών κανόνων, για να του πουν τι έπρεπε να κάνει. Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο κατηγορός παραθέτει την απάντηση των εξηγητών και αναφέρεται στις δικές του ενέργειες.

- 68 Όταν λοιπόν απεβίωσε [η ηλικιωμένη απελεύθερη], πήγα στους εξηγητές⁴ για να μάθω τι έπρεπε να κάνω εν προκειμένω τους εξέθεσα όλα όσα είχαν συμβεί ανέφερα και τον ερχομό των αντιδίκων και την αφοσίωση της γυναίκας, και ότι την είχα στο σπίτι μου, και ότι έχασε τη ζωή της για το ποτήρι⁵ που δεν το άφηνε από τα χέρια της. Αφού άκουσαν οι εξηγητές αυτά που τους είπα, με ρώτησαν αν ήθελα να ερμηνεύσουν μόνο τους ιερούς κανόνες ή και να με συμβουλευθούν όταν εγώ τους απάντησα «και τα δύο», μου είπαν: «τότε εμείς θα σου υποδείξουμε όσα πρέπει ναπραχθούν κατά τους ιερούς κανόνες και θα σε συμβουλεύουμε όσα είναι συμφέροντα.⁶ Κατ' αρχήν, αν υπάρχει κάποιος συγγενής της γυναίκας, να παρακολουθήσει την εκφορά κρτώντας δόρυ και να προβεί στη δημόσια διακήρυξη εναντίον του δράστη πάνω στον τάφο έπειτα να φρουρήσει τον τάφο τρεις ημέρες.

³ Όπως προκύπτει από τη συνέχεια (§§ 69-70), το περιεχόμενο της συμβουλής είχε να κάνει κυρίως με την νομική πτυχή του θέματος.

⁴ Με την επίσημη διακήρυξη, που γινόταν την ώρα της ταφής (προαγορευία, πρόδρομος), εκλείπει ο δράστης του φόνου να κρατηθεί μακριά από τα ιερά και τους δημόσιους χώρους.

- αὐτὸς μὲν οὐ παρεγένου, ἡ δὲ γυνή καὶ τὰ παῖδιά, ἄλλοι δὲ σοὶ μάρτυρες οὐκ εἰσίν, ὀνομαστὶ μὲν μηδεὶν προαγορεύειν, τοῖς δεδρακόσι δὲ καὶ κτείναςω, εἶτα πρὸς τὸν βασιλέα μὴ λαγχάνειν.
- 70 οὐδὲ γὰρ ἐν τῷ νόμῳ ἔστι σοὶ· οὐ γὰρ ἔστω ἐν γένει σοὶ ἡ ἀνθρώπος, οὐδὲ θεράπαινα, ἐξ ὧν σὺ λέγεις· οἱ δὲ νόμοι τούτων κελεύουσιν τὴν δίωξιν εἶναι· ὥστ' εἰ διομῆ ἐπὶ Παλλαδίῳ αὐτὸς καὶ ἡ γυνή καὶ τὰ παῖδιά καὶ καταράσεισθε αὐτοῖς καὶ τῇ οἰκίᾳ, χείρων τε δόξεις πολλοῖς εἶναι, καὶ εἴαν μὲν ἀποφύγη σε, ἐπιωρκηκέναι, εἴαν δὲ ἔλθῃ, φθοιήσῃ, ἀλλ' ὑπὲρ σεαυτοῦ καὶ τῆς οἰκίας ἀφοσιωσάμενος ὡς ῥᾶστα τὴν συμφορὰν φέρειν, ἄλλη δὲ εἴ πη βούλει, τι-
- 71 μωροῦ." ταῦτα ἀκούσας ἐγὼ τῶν ἐξηγητῶν, καὶ τοὺς νόμους ἐπισκεψάμενος τοῖς τοῦ Δράκοντος ἐκ τῆς στήλης, ἐβουλευόμην μετὰ τῶν φίλων ὅ τι χρῆ με ποιεῖν, συμβουλευόντων δὲ μοι ταῦτά, ἃ μὲν ὑπὲρ τῆς οἰκίας προσήκεν μοι πράξαι καὶ ἃ ἐξηγήσαντό μοι οἱ ἐξηγηταί, ἐποίησα, ἃ δ' ἐκ τῶν νόμων οὐκέτι μοι προσήκεν, ἡσυχίαν εἶχον, κελεύει γὰρ ὁ νόμος, ὃ ἄνδρες δικασταί, τοὺς προσήκοντας ἐπεξιέναι μέχρι ἀνεψιαδῶν (καὶ ἐν τῷ ὄρκῳ διορίζεται ὅ τι προσήκων ἔστιν), κἄν οἰκέτης ἦ, τούτων τὰς ἐπισκήψεις εἶναι, ἐμοὶ δὲ οὔτε γένει προσήκεν ἡ ἀνθρώπος οὐδέν, εἰ μὴ ὅσον τιτθῆ γενομένη, οὐδ' αὖ θεράπαινά γε· ἀφεῖτο γὰρ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐμοῦ ἐλευθέρα καὶ χωρὶς ᾧκει καὶ ἄνδρα ἔσχεν.

⁵ Στον ἀρχόντα βασιλέα, που ἦταν ἐπιφορτισμένος κυρίως με λατρευτικά καθήκοντα, υποβάλλονταν οι κατηγορίες για ανθρωποκτονία.

⁶ Στο Παλλάδιον, το δικαστήριο που συγκροτείται από εφῆτες οι οποίοι συνέρχονταν στο ιερό της Παλλάδας Αθηνάς (κυρίως έξω από την Αθήνα), εκδικάζονταν υποθέσεις για ἀκοῖσια ἀνθρωποκτονία, για βούλευση ἀνθρωποκτονίας και για φόνο δούλου ή ξένου.

- Αυτά πάλι που σε συμβουλευόμαστε είναι τα εξής: επειδή δεν ήσουν παρών ο ίδιος, αλλά μόνο η γυναίκα σου και τα παιδιά σου, και επειδή άλλοι μάρτυρες δεν υπάρχουν, η δημόσια διακήρυξη να μην είναι ονομαστική, αλλά να στρέφεται γενικά εναντίον εκείνων που έπραξαν και εφόνευσαν· επίσης, να μην υποβάλλεις μήνυση ενώπιον του άρχοντος βασιλέως.⁷ Άλλωστε, ο νόμος δεν σου παρέχει καν τέτοιο δικαίωμα· γιατί, σύμφωνα με αυτά που λες, η γυναίκα δεν είναι συγγενής σου ούτε και δούλη σου· οι νόμοι όμως επιτάσσουν να ασκείται δίωξη μόνο για τις περιπτώσεις αυτές. Αν λοιπόν με πάσα επισιμότητα δώσεις τον όρκο στο Παλλάδιο⁸ εσύ ο ίδιος και η γυναίκα σου και τα παιδιά σου και εκστομίσετε κατάρες για σας και το σπίτι σας, πολλοί θα σχηματίσουν για σένα αρνητική γνώμη και, αν ο κατηγορούμενος αθωωθεί, θα μείνει η εντύπωση ότι ψευδορκήσες, ενώ, αν τον καταδικάσεις, θα επισύρεις τον φθόνο. Γι' αυτό, αφού εξαγνιστείς με καθαρμούς εσύ και το σπίτι σου, αντιμετώπισε τη συμφορά όσο πιο καρτερικά μπορείς και, αν θέλεις να πάρεις εκδίκηση με άλλο τρόπο, πάρε.»
- 71 Όταν τα άκουσα αυτά από τους εξηγητές, αφού συμβουλευτήκα τους νόμους του Δράκοντα που είναι χαραγμένοι πάνω στη στήλη,⁹ σκεφτόμουν μαζί με τους φίλους μου τι έπρεπε να κάνω. Μου έδωσαν και εκείνοι την ίδια συμβουλή. Έκανα λοιπόν για το σπίτι μου αυτά που όφειλα να κάνω και μου υπέδειξαν οι εξηγητές, ενώ απέφυγα να πράξω οτιδήποτε για ζητήματα για τα οποία ο νόμος δεν μου έδινε ανάλογη δικαιοδοσία. Ο νόμος εν προκειμένω ορίζει, άνδρες δικαστές, ότι η δίωξη ασκείται από τους συγγενείς μέχρι και τους γιους του πρώτου εξαδέλφου (ο βαθμός της συγγενείας ορίζεται στον όρκο): σ' αυτούς αναθέτει τη δίωξη και σε περίπτωση που το θύμα είναι δούλος. Η συγκεκριμένη γυναίκα όμως ούτε συνδεόταν μαζί μου με συγγένεια οποιασδήποτε μορφής —υπήρξε απλώς τροφός μου— ούτε βέβαια ήταν δούλη μου, αφού ο πατέρας μου της είχε χαρίσει την ελευθερία της και ζούσε χωριστά και παντρεύτηκε.
- 72

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

⁷ Ακόμα και μετά τη νομοθεσία του Σόλωνα (περ. 590 π.Χ.), για την ανθρωποκτονία παρέμεναν σε ισχύ οι νόμοι του πρώτου Αθηναίου νομοθέτη, του Δράκοντα (περ. 620 π.Χ.). Στα τέλη του πέμπτου αιώνα έγινε προσπάθεια συστηματοποίησης και νέας καταγραφής των νόμων αυτών. Το 409/408 π.Χ. οι 'φρονικοί' νόμοι του Δράκοντα χαραχτηκαν σε στήλη που τοποθετήθηκε στη Βασιλείο στοά στην αγορά. Σώζεται απόσπασμα της επιγραφής αυτής.

ΥΠΕΡΕΙΔΗΣ

(390-322 π.Χ.)

130. - Ἐπιτάφιος §§ 41-43

Όταν το 323 π.Χ. έφτασε στην Αθήνα η είδηση για τον θάνατο του Αλεξάνδρου, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να ξεγερθούν εναντίον των Μακεδόνων. Στη λήψη της απόφασης αυτής, στην οποία εναντιώθηκαν ανεπιτυχώς ισχυροί Αθηναίοι πολιτικοί, πρωτοστάτησε ο ορκισμένος εχθρός των Μακεδόνων Γπερίδης και ο στρατηγός Λεωσθένης, ο οποίος ετέθη επικεφαλής του αντιμακεδονικού αγώνα. Ο Λεωσθένης προσεταιρίστηκε τους Αιτωλοίς, τους Λοκρούς και τους Φαικείς, κατέλαβε τις Θερμοπύλες, νίκησε αρχικά τους Βοιωτούς και την εγκατεστημένη στη Θήβα μακεδονική φρουρά κοντά στις Πλαταιές και αργότερα, κοντά στην Ηράκλεια, τον ίδιο τον Αντίπατρο, που τον ανάγκασε να κλειστεί

- 41 χαλεπὸν μὲν ἴσως ἐστὶ τοὺς ἐν τοῖς τοιούτοις ὄντας πάθει παραμυθεῖσθαι, τὰ γὰρ πένθη οὔτε λόγῳ οὔτε νόμῳ κομίζεται, ἀλλ' ἡ φύσις ἐκάστου καὶ φιλία πρὸς τὸν τελευτήσαντα <τὸν> ὀρισμὸν ἔχει τοῦ λυπεῖσθαι, ὅμως δὲ χρὴ θαρρεῖν καὶ τῆς λύπης παραιρεῖν εἰς τὸ ἐνδεχόμενον, καὶ μεμῆσθαι μὴ μόνον τοῦ θανάτου τῶν τε-
- 42 τελευτηκότων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρετῆς ἧς καταλελοίπασιν, οὐ γὰρ θρήνων ἄξια πεπόνθασιν, ἀλλ' ἐπαίνων μεγάλων πεποιήκασιν, εἰ δὲ γήρως θνητοῦ μὴ μετέσχον, ἀλλ' εὐδοξίαν ἀγήρατον εἰλήφασιν, εὐδαίμονές τε γεγονάσι κατὰ πάντα, ὅσοι μὲν γὰρ αὐτῶν ἄπαιδες τετελευτήκασιν, οἱ παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἔπαυνοι παῖδες αὐτῶν ἀθάνατοι ἔσονται, ὅσοι δὲ παῖδας καταλελοίπασιν, ἡ τῆς πατρίδος
- 43 εὐνοία ἐπίτροπος αὐτοῖς τῶν παῶν καταστήσεται, πρὸς δὲ τούτοις, εἰ μὲν ἐστὶ τὸ ἀποθανεῖν ὁμοιον τῷ μὴ γενέσθαι, ἀπηλλαγμένοι εἰσὶ νόσων καὶ λύπης καὶ τῶν ἄλλων τῶν προσπιπτόντων εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον· εἰ δ' ἔστιν αἰσθησις ἐν Ἄιδου καὶ ἐπιμέλεια παρὰ τοῦ δαμονίου, ὥσπερ ὑπολαμβάνομεν, εἰκὸς τοὺς ταῖς τιμαῖς τῶν θεῶν καταλυομέναις βοηθήσαντας πλείστης κηδεμονίας ὑπὸ τοῦ δαμονίου τυγχάνειν....

Η δύσκολη παραμυθία

στη Λαμία. Στη διάρκεια της πολιορκίας σκοτώθηκε ο Λεωσθένης στις αρχές του 322 π.Χ. Την άνοιξη του ίδιου έτους οι Αθηναίοι ανέθεσαν στον Υπερείδη, που λίγους μήνες αργότερα θα εκτελεστεί από τον Αντίπατρο, να εκφωνήσει τον επιτάφιο, που τον εγκωμιάζει ιδιαίτερα ένας κριτικός της ολκής του Ψευδο-Λογγίνου.

Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι ο ακρωτηριασμένος επίλογος του λόγου, όπου ο ρητορας προσπαθεί να παρηγορήσει τους οικείους των νεκρών, παρ' όλο που γνωρίζει και τονίζει πόσο δύσκολη είναι η παρηγορία.

- 41 Είναι ίσως δύσκολο να παρηγορηθούν άνθρωποι που τους χτύπησαν τόσο βαριές συμφορές. Τα πένθη δεν ανακουφίζονται ούτε με λόγους ούτε με νόμους. Το μέγεθος της λύπης καθορίζεται από το χαρακτήρα του καθενός μας και την αγάπη που είχε για το νεκρό. Και όμως πρέπει να δείξουμε θάρρος, να μετριάσουμε, όσο μπορούμε, τον πόνο μας, και να μην έχουμε συνεχώς στο μυαλό μας το θάνατο των αγαπημένων μας προσώπων αλλά και την αρετή που άφησαν φεύγοντας
- 42 από τον κόσμο αυτόν. Γιατί δεν έχουν πάθει μόνο συμφορές που αξίζουν το θρήνο, αλλά έχουν κάνει και έργα που αξίζουν τον έπαινο. Βεβαίως δεν έζησαν ως τα βαθιά γεράματα, κέρδισαν εντούτοις καλή φήμη που θα παραμείνει αγέραστη και έτσι πάντα θα καλοτυγχάνονται. Όσοι πέθαναν χωρίς να αφήσουν απογόνους, θα έχουν τέκνα αθάνατα τους επαίνους των Ελλήνων. Όσοι άφησαν παιδιά ορφανά, η εύνοια της πατρίδας θα τα κηδεμονεύσει. Αλλά και ακόμη αν ο θάνατος είναι σαν να μην είχε ο άνθρωπος ποτέ γεννηθεί, έχουν οι νεκροί μας απαλλαγεί από τις αρρώστιες, τις στενοχώριες και τα άλλα δυσάρεστα που λυμαινόνται την ανθρώπινη ζωή. Και τέλος, αν όπως θέλουμε να πιστεύουμε, οι νεκροί έχουν στον Άδη τη δική τους ζωή, αν η θεότητα τους φροντίζει, τότε είναι φυσικό ότι ιδιαίτερη αγάπη θα δείξει σ' αυτούς που υπερασπίστηκαν τις τιμές των θεών όταν κινδύνευαν να καταρτηθούν.

(μετάφραση Μ. Ζ. Κοτιδάκης)

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΠΛΑΤΩΝ

(427–347 π.Χ.)

131. – Ίων 533c4–535a

Ο Ίων ανήκει στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα (γράφηκε πιθανώς το 394 π.Χ. ή λίγο αργότερα). Η σκηνοθεσία και το θέμα του σωκρατικού διαλόγου είναι απλά: ο Ίων, ο οποίος ως ραψωδός όχι μόνο απαγγέλλει τα ομηρικά ποιήματα, αλλά και τα ερμηνεύει, έχει μόλις επιστρέψει νικητής από τη γιορτή του Ασκληπείου στην Επίδαυρο. Στη συζήτηση με τον Σωκράτη που ακολουθεί, ο τελευταίος τον ρωτά για το είδος και το περιεχόμενο της γνώσης που διαθέτει. Σύμφωνα με την κοινή πεποίθηση, που είχε ενισχυθεί από τις αντιλήψεις των σοφιστών, ο Όμηρος αποτελούσε, εκτός των άλλων, πηγή για κάθε είδους εξειδικευμένη γνώση (για τον πόλεμο, την ιατρική, τη μαντική κ.ά.), η

533 ΙΩΝ. Οὐκ ἔχω σοι περὶ τούτου ἀντιλέγειν, ὦ Σώκρατες· ἀλλ' ἐκείνο ἐμαυτῶ σίνοῖδα, ὅτι περὶ Ὀμήρου κάλλιστ' ἀνθρώπων λέγω καὶ εὐπορῶ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες μέ φασιν εὖ λέγειν, περὶ δὲ τῶν ἄλλων οὐ· καίτοι ὄρα τοῦτο τί ἔστιν.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ. Καὶ ὄρω, ὦ Ίων, καὶ ἔρχομαι γέ σοι ἀποφανοῦμενος ὁ μοι δοκεῖ τούτο εἶναι, ἔστι γὰρ τοῦτο τέχνη μὲν οὐκ ὄν παρὰ σοὶ περὶ Ὀμήρου εὖ λέγειν, ὁ νυνδὴ ἔλεγον, θεία δὲ δύναμις ἢ σε κινεῖ, ὥσπερ ἐν τῇ λίθῳ ἦν Εὐρεπίδης μὲν Μαγνήτην ὠνόμασεν, οἱ δὲ πολλοὶ Ἡρακλείαν, καὶ γὰρ αὕτη ἡ λίθος οὐ μόνον αὐτοῖς τοῖς δακτυλίους ἄγει τοὺς σιδηροῦς, ἀλλὰ καὶ δύναμιν ἐντίθησι τοῖς δακτυλίοις ὥστ' αὐτὴ δύνασθαι ταῦτόν τοῦτο ποιῶν ὅπερ ἡ λίθος, ἄλλους ἄγει δακτυλίους, ὥστ' ἐνίοτε ὄρμαθός μακρὸς πᾶν σιδηρίων καὶ δακτυλίων ἐξ ἀλλήλων ἤρτηται· πᾶσι δὲ τούτοις ἐξ ἐκείνης τῆς λίθου ἢ δύναμις ἀνήρτηται, οὕτω δὲ καὶ ἡ Μοῦσα ἐνθέου μὲν ποιεῖ αὐτή, διὰ δὲ τῶν ἐνθέων τούτων ἄλλων ἐθουσιαζόντων ὄρμαθός ἐξαρτάται, πάντες γὰρ οἱ τε τῶν ἐπῶν ποιηταὶ οἱ ἀγαθοὶ

¹ Στον μαγνήτη αναφέρεται ο Ευρεπίδης σε απόσπασμα του (χαμένου) έργου του Θίαις. Το όνομα μαγνήτης σχετίζεται μάλλον με την περιοχή Μαγνησία, αλλά είναι άγνωστο με ποιὰ συγκεκριμένα από τις τρεις περιοχές που έφεραν το ίδιο όνομα (της Λυδίας, της Καρίας ή της Θεσσαλίας).

Η 'θεική έμπνευση' των ποιητών

οποία κατά συνέπεια αποτελούσε κτήμα και των ερμηνευτών του. Στόχος του σωκρατικού ελέγχου είναι να καταδείξει ότι η γνώση τόσο των ραψωδών όσο και των ποιητών είναι φαινομενική. Ο διάλογος θίγει με άλλα λόγια στην ουσία το ζήτημα της διαφοράς της ποίησης από τη φιλοσοφία.

Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Σωκράτης, μιλώντας με τρόπο που θυμίζει σε αρκετά σημεία τους μεταγενέστερους πλατωνικούς μύθους και επικεντρώνοντας πια τον λόγο του στους ίδιους τους ποιητές και όχι τους ερμηνετές τους, διατυπώνει την άποψη ότι η ποιητική δημιουργία είναι αποτέλεσμα εξωλογικών δυνάμεων.

ΙΩΝ

533 Σ' αυτά, Σωκράτη, δεν γίνεται να σε αντικρούσω. Ξέρω εντούτοις καλά όσο με αφορά, πως για τον Όμηρο μιλώ ωραιότερα απ' τον καθένα, και είμαι ανεξάντλητος, και παραδέχονται την επιτυχία μου οι πάντες· για τους άλλους ποιητές όχι. Σκέψου λοιπόν τι τελοσπάντων συμβαίνει.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Το σκέφτομαι, Ίων, και θα σου πω αμέσως τι γίνεται κατά τη γνώμη μου.

- d Η επιτυχία σου στον Όμηρο, όπως έλεγα μόλις, δεν είναι αποτέλεσμα επιστήμης. Μια θεική δύναμη σε βάζει σε κίνηση, όπως γίνεται με την πέτρα που ονομάζει ο Ευριπίδης Μαγνητική· κι ο κόσμος Ηράκλεια. Η πέτρα αυτή δεν σέρνει μόνο τα σιδερένια δαχτυλίδια μαζί της, παρά τους μεταδίδει τη δύναμη να κάνουν κι αυτά σαν την πέ-
- cτρα, να σέρνουν δηλαδή άλλα δαχτυλίδια μαζί τους, ώστε συχνά ολόκληρη αρμαθιά σιδεράκια και δαχτυλίδια κρέμεται το ένα απ' το άλλο, ενώ η δύναμη όλων τους εξαρτάται απ' την πέτρα.

Έτσι ακριβώς και η μούσα: εμπνέει αυτή μερικούς, κι από τους εμπνευσμένους αυτούς αποκρεμιέται αρμαθιά ενθουσιωδών άλλων, αφού όλοι, και οι καλοί επικοί φυσικά, δεν είναι από επιστήμη αλλά

- οὐκ ἐκ τέχνης ἀλλ' εἴθεο ὄντες καὶ κατεχόμενοι πάντι ταῦτα τὰ
 534 καλὰ λέγουσι ποιήματα, καὶ οἱ μελοποιοὶ οἱ ἀγαθοὶ ὡσαύτως,
 ὥσπερ οἱ κορυβαντιῶντες οὐκ ἔμφρονες ὄντες ὀρχοῦνται, οὕτω καὶ
 οἱ μελοποιοὶ οὐκ ἔμφρονες ὄντες τὰ καλὰ μέλη ταῦτα ποιοῦσιν,
 ἀλλ' ἐπειδὴν ἐμβῶσιν εἰς τὴν ἁρμονίαν καὶ εἰς τὸν ρυθμόν, βακ-
 χεύουσι καὶ κατεχόμενοι, ὥσπερ αἱ βάρκλαι ἀρῶνται ἐκ τῶν πο-
 ταμιῶν μέλι καὶ γάλα κατεχόμεναι, ἔμφρονες δὲ οὐσαι οὔ, καὶ τῶν
 μελοποιῶν ἡ ψυχὴ τοῦτο ἐργάζεται, ὅπερ αὐτοὶ λέγουσι, λέγουσι
 b γὰρ δῆπουθεν πρὸς ἡμᾶς οἱ ποιηταὶ ὅτι ἀπὸ κρηνῶν μελιρρύτων
 ἐκ Μουσαῶν κήπων τινῶν καὶ νηπιῶν δρεπόμενοι τὰ μέλη ἡμῖν φέ-
 ρουσιν ὥσπερ αἱ μέλιτται, καὶ αὐτοὶ οὕτω πετόμενοι· καὶ ἀληθῆ
 λέγουσι, κοῦφον γὰρ χρῆμα ποιητῆς ἐστὶν καὶ πτηνὸν καὶ ἱερὸν,
 καὶ οὐ πρότερον οἶός τε ποιεῖν πρὶν ἂν εἴθεός τε γένηται καὶ
 ἔκφρων καὶ ὁ νοῦς μηκέτι ἐν αὐτῷ ἐνῆ· ἕως δ' ἂν τοιῦτι ἔχη τὸ
 κτήμα, ἀδύνατος πᾶς ποιεῖν ἀνθρωπός ἐστιν καὶ χρησμοδεῖν, ἄτε
 οἶν οὐ τέχνη ποιοῦντες καὶ πολλὰ λέγοντες καὶ καλὰ περὶ τῶν
 c πραγμάτων, ὥσπερ σὺν περὶ Ὀμήρου, ἀλλὰ θεία μοῖρα, τοῦτο μό-
 νον οἶός τε ἕκαστος ποιεῖν καλῶς ἐφ' ᾧ ἡ Μοῖσα αὐτὸν ὤρμησεν, ὁ
 μὲν διθυράμβους, ὁ δὲ ἐγκώμια, ὁ δὲ ὑπορχήματα, ὁ δ' ἔπη, ὁ δ'
 ἰάμβους· τὰ δ' ἄλλα φαῦλος αὐτῶν ἕκαστός ἐστιν, οὐ γὰρ τέχνη
 ταῦτα λέγουσιν ἀλλὰ θεία δυνάμει, ἐπεὶ, εἰ περὶ ἐνός καλῶς ἠπί-
 σταντο λέγειν, κἂν περὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων· διὰ ταῦτα δὲ ὁ θεὸς
 ἐξαιρούμενος τούτων τὸν νοῦν τούτοις χρῆται ὑπὲρταῖς καὶ τοῖς
 d χρησμοδοῖς καὶ τοῖς μάντεσι τοῖς θείοις, ἵνα ἡμεῖς οἱ ἀκούοντες
 εἰδῶμεν ὅτι οὐχ οὐτοὶ εἰσιν οἱ ταῦτα λέγοντες οὕτω πολλοῦ ἀξία,
 οἷς νοῦς μὴ ἀρεστίω, ἀλλ' ὁ θεὸς αὐτός ἐστιν ὁ λέγων, διὰ τού-
 των δὲ φθέγγεται πρὸς ἡμᾶς, μέγιστον δὲ τεκμήριον τῷ λόγῳ
 Τύνιχος ὁ Χαλκιδεὺς, ὃς ἄλλο μὲν οὐδὲν πώποτε ἐποίησε ποιήματα
 ὅτου τις ἂν ἀξιώσειεν μνησθῆναι, τὸν δὲ παῖωνα ὄν πάντες ἄδουσι,
 σχεδόν τι πάντων μελῶν κάλλιστον, ἀτεχνῶς, ὅπερ αὐτὸς λέγει,

² Ὅσοι μετείχαν στις τελετουργίες πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς Κυβέλης, εἰρηκτές των οποίων ἦταν οἱ πρῶτοι ἀκόλουθοι τῆς θεᾶς, οἱ Κορίβαντες, ἐφάρταν με χοροὺς που συνοδεύονταν ἀπὸ ἰδιαιτέρη μουσικὴ σε κατάστασι ἐκστασης.

³ Στὴν ἀρχαιότητα τὸ μέλι συνδέεται, μεταξὺ ἄλλων, με τὴν ποίηση. Σιχρὰ ποιητικοὶ ὄροι συνοδεύονται ἀπὸ σύνθετα ἐπιθετα με πρῶτο συνθετικῷ τῆ λ. μέλι (π.χ. μελιφογγος ἀοδή).

ως θεόπνευστοι και δαιμονισμένοι μόνο δημιουργούν τα ωραία τους
 334 έργα. Και οι λυρικοί επίσης, καθώς ακριβώς οι κορύβαντες⁴ δεν χο-
 ρεύουν νηφάλιοι, έτσι κι αυτοί δεν συνθέτουν στα καλά καθούμενα
 τα λαμπρά τους τραγούδια, μα δαιμονίζονται και μεθούν βουτώντας
 στην αρμονία και στο ρυθμό σαν τις βάκχες — που μόνο άμα δαιμονι-
 στούν κι αυτές αντλούν από τα ποτάμια μέλι και γάλα, όχι όμως νη-
 φάλιες— έτσι ακριβώς και των λυρικών η ψυχή απεργάζεται τα όσα
 b λένε. Και λένε, ως γνωστόν, οι ποιητές ότι από βρώσιμες μελίρροτες κι
 από κήπους Μουσών και λιβάδια, πετώντας εκεί κι αυτοί σαν τις μέ-
 λισσες,⁵ δρέπουν τις μελωδίες τους και μας τις φέρνουν.

Και λένε αλήθεια: γιατί ο ποιητής είναι πράγμα ελαφρό, πεταχτό
 και δαιμόνιο, και δεν μπορεί να δημιουργήσει παρά σαν ενθουσιαστεί
 μόνο και πέσει σ' έκσταση και χάσει το λογικό από μέσα του: όσο α-
 ντίθετα το κρατάει, αδύνατο να δημιουργήσει κανείς ποίημα ή να δώ-
 σει χρησμό.

Καθώς λοιπόν από θεϊκή δύναμη μόνο είναι δημιουργοί κι όχι από
 επιστήμη, φέρνοντας στο φως πολλά κι ωραία για όλα τα πράγματα
 c όπως εσύ για τον Όμηρο, αυτό μόνο μπορεί να φέρει καλά κανένας
 σε τέλος, στο οποίο τον σπρώχνει η Μούσα του: διθυράμβους ο ένας,
 εγκώμια ο άλλος, χορευτικά ο τρίτος, έπη εκείνος, ιάμβους ο άλλος.
 Για τ' άλλα είναι ο καθένας τους σκάρτος αφού, το ξαναλέω, δεν εί-
 ναι καμιά επιστήμη που τους οδηγεί να μιλούν, αλλά η θεϊκή δύναμη,
 κι αν ήξεραν, από επιστήμη, να μιλήσουν για κάτι καλά, θα ήξεραν
 τότε και για όλα τ' άλλα.

Αφαιρώντας τους λοιπόν έτσι το λογικό ο θεός τους χρησιμοποιεί
 d ως υπηρέτες, ποιητές χρησμοδούς και θείους μάντεις, για να το κα-
 ταλάβουμε καλά οι ακροατές εμείς πως δεν είναι αυτοί που μιλούν
 τόσο σπουδαία, οι στερημένοι το λογικό τους, αλλά, μέσ' απ' αυτούς,
 ο θεός ο ίδιος μιλάει κι απευθύνεται σε μας.

Μέγιστη απόδειξη ο Χαλκιδαεύς Τύννιχος.⁶ Ουδέποτε ο καλός σου
 δημιούργησε άλλο ποίημα για το οποίο θ' άξιζε να τον μνημονεύει
 κανένας έξω από τον παιάνα που φάλλουν οι πάντες, τ' ωραιότερο

⁴ Ποιητής που δεν μας είναι γνωστός από άλλη πηγή. Σε μεταγενέστερη πηγή αναφέρε-
 ται μόνον η παρακάτω παράδοση: όταν οι ιερείς των Δελφών ζήτησαν από τον Αισχύλο να
 συνθέσει παιάνα, εκείνος αρνήθηκε λέγοντας ότι ο καλύτερος είχε ήδη συνταχθεί από τον
 Τύννιχο.

- ε "εὔρημά τι Μοισᾶν." ἐν τούτῳ γὰρ δὴ μάλιστα μοι δοκεῖ ὁ θεὸς ἐνδείξασθαι ἡμῖν, ἵνα μὴ δισταζώμεν, ὅτι οὐκ ἀνθρώπινα ἐστὶν τὰ καλὰ ταῦτα ποιήματα οὐδὲ ἀνθρώπων, ἀλλὰ θεῖα καὶ θεῶν, οἳ δὲ ποιηταὶ οὐδὲν ἄλλ' ἢ ἐρμηγῆς εἰσὶν τῶν θεῶν, κατεχόμενοι ἐξ ὅτου ἂν ἕκαστος κατέχηται, ταῦτα ἐνδεικνύμενος ὁ θεὸς ἐξεπίτηδες διὰ
535 τοῦ φανλοτάτου ποιητοῦ τὸ κάλλιστον μέλος ἤσεν· ἢ οὐ δοκῶ σοι ἀληθῆ λέγειν, ὦ Ἴων;

ΙΩΝ, Ναὶ μὰ τὸν Δία, ἔμογγε' ἄπτει γὰρ πῶς μου τοῖς λόγοις τῆς ψυχῆς, ὦ Σώκρατες, καί μοι δοκοῦσι θεῖα μοῖρα ἡμῖν παρὰ τῶν θεῶν ταῦτα οἳ ἀγαθοὶ ποιηταὶ ἐρμηκεύειν.

Ραψωδός που απαγγέλλει πιθανώς κάποιο ἔπος για τον Ηρακλή. Ερωθρόμορφος αμφορέας, περ. 480 π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.)

ίσως τραγούδι που έγινε ποτέ, κυριολεκτικά «δώρο Μουσών», όπως το λέει ο ίδιος.

- e Με τον παιάνα λοιπόν κατέδειξε, νομίζω, σε μας ο θεός μια και καλή, ότι δεν είναι ανθρώπινα τα ωραία ποιήματα, ούτε ανήκουν στους ανθρώπους, παρά θεικά κι ανήκουν στους θεούς. Και οι ποιητές δεν είναι παρά διερμηνείς των θεών, στην κυριότητα καθένας τους ενός μόνο θεού. Θέλοντας να δείξει αυτά ακριβώς ο θεός, επίτηδες τραγουδῆσε μέσ' από τον ασημαντότερο ποιητή τ' ομορφότερό του τραγούδι. Ή θαρρείς ότι σφαλλώ, Ίων;

ΙΩΝ

Καθόλου δεν το νομίζω, μα το θεό. Αγγίξεις ίσα ίσα με τα λόγια σου την ψυχή μου, Σωκράτη, κι έχω κι εγώ την ιδέα πως οι καλοί ποιητές, από θεία μοίρα μας μεταφέρουν όλ' αυτά εκ μέρους των θεών.

(μετάφραση Λουκάς Κοΐσουλας)

ΠΛΑΤΩΝ

132. – Συμπόσιον 202d8-204b7

Το συμπόσιον αποτελούσε στην αρχαιότητα ένα ξεχωριστό είδος ανδρικής ψυχαγωγίας με αριστοκρατικά χαρακτηριστικά: μετά το δείπνον οι άνδρες στεφανωμένοι επάνω μαζί (ακολουθώντας συγκεκριμένους κανόνες), απαγγέλναν ποιήματα, συζητούσαν και έπαιζαν παιχνίδια, ενώ στην αρχή και στο τέλος του συμποσίου έκαναν σπονδές και έφελαν ύμνους προς τιμήν των θεών. Το σκηνικό ενός τέτοιου συμποσίου χρησιμοποίησε ο Πλάτων για το δικό του ομώνυμο έργο (περ. 384 π.Χ.). Οργανωτής υπήρξε ο τραγικός ποιητής Αγάθων και αφορμή η νίκη του στα Αθήναια του 416 π.Χ. Θέμα της συζήτησης στο πλαίσιο του συμποσίου, την οποία αναδηγείται στην αρχή του διαλόγου ο Απολλοδώροσ όπως του την είχε αφηγηθεί κάποιος Αριστόδημος που ήταν παρών, είναι ο έρωτας. Οι συνδαιτομόνες αναλαμβάνουν να παρουσιάσουν —ο καθένας κατά τη δική του

202d Τί οὖν ἄν, εἶφην, εἴη ὁ Ἔρως; θνητός;

Ἦκιστά γε.

Ἄλλὰ τί μὴν;

Ὅσπερ τὰ πρότερα, εἶφη, μεταξύ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου.

Τί οὖν, ὦ Διοτίμα;

Δαίμων μέγας, ὦ Σώκρατες· καὶ γὰρ πᾶν τὸ δαιμόνιον μεταξύ
e ἔστι θεοῦ τε καὶ θνητοῦ.

Τίνα, ἦν δ' ἐγώ, δύναμιν ἔχον;

Ἐρμηνεύον καὶ διαπορθμεύον θεοῖς τὰ παρ' ἀνθρώπων καὶ ἀνθρώποις τὰ παρὰ θεῶν, τῶν μὲν τὰς δεήσεις καὶ θυσίας, τῶν δὲ τὰς ἐπιτάξεις τε καὶ ἀμοιβὰς {τῶν θυσιῶν}, ἐν μέσῳ δὲ ὄν ἀμφοτέρων συμπληροῖ, ὥστε τὸ πᾶν αὐτὸ αὐτῷ ξυνδεδέσθαι. διὰ τούτου καὶ ἡ μαντικὴ πᾶσα χωρεῖ, καὶ ἡ τῶν ἱερέων τέχνη τῶν τε περὶ τὰς θυσίας καὶ τὰς τελετὰς καὶ τὰς ἐπαυδὰς καὶ τὴν μα-

¹ Η λέξη 'δαίμων' χρησιμοποιείται συχνά στην ποίηση με ευρύτερη σημασία ως σπώνυμο του 'θεός'. Εδώ χρησιμοποιείται με μεγαλύτερη ακρίβεια για να δηλώσει τα υπερφυσικά όντα που είναι κατώτερα από τους θεούς.

Ο έρως δαίμων μέγας

αντίληψη και με τον δικό του τρόπο— το θέμα. Μετά τους λόγους του Φαίδρου και του Πανσαιία, που είναι γνωστοί μόνο από τους διαλόγους του Πλάτωνα, ακολουθεί ο γιατρός Ερεξίμαχος, ο γνωστός κωμικός ποιητής Αριστοφάνης, ο Αγάθων και στο τέλος ο Σωκράτης, του οποίου ο λόγος αποτελεί την κορύφωση της συζήτησης. Σύμφωνα ωστόσο με τα λεγόμενα του Σωκράτη, οι απόψεις που θα εκθέσει αποτελούν αναπαραγωγή των όσων του είχε αναπτύξει η Διοτίμα, η ύφεια από την Μαντίνεια, όταν ο Σωκράτης είχε ισχυρισθεί ότι ο Έρωτας είναι μεγάλος και ωραίος θεός. Στο παρακάτω απόσπασμα από τη συζήτηση μεταξύ Σωκράτη και Διοτίμας, η Διοτίμα, αφού έχει αποδείξει στον Σωκράτη ότι ο Έρως δεν είναι θεός, εκθέτει την δική της άποψη. Την αφορμή δίνει η ερώτηση του Σωκράτη για τη φύση του Έρωτα.

- 202d «Μα τι τέλος πάντων», είπα, «θα μπορούσε να είναι ο Έρωτας; Μήπως θνητός;»
«Σε καμιά περίπτωση.»
«Τότε τί;»
«Όπως και στα παραδείγματα που αναφέραμε προηγουμένως, κάτι μεταξύ θνητού και αθανάτου.»
«Δηλαδή, Διοτίμα, τι;»
«Δαίμων μέγας, Σωκράτη! Αφού βέβαια καθετί δαιμονικό βρίσκεται μεταξύ θεού και θνητού.»
«Και ποιά είναι», είπα εγώ, «η ιδιαίτερη ικανότητά του;»
«Να διερμηνεύει και να μεταφέρει στους θεούς όσα προέρχονται από τους ανθρώπους, και στους ανθρώπους όσα προέρχονται από τους θεούς: τις δεήσεις και τις θυσίες των μεν, τις εντολές και τις ανταποδόσεις των δε. Και καθώς βρίσκεται στη μέση μεταξύ των δύο συμπληρώνει το κενό, ώστε το σύμπαν να αποτελεί ένα αδιάσπαστο σύνολο. Μέσω αυτής της δαιμονικής ικανότητας λειτουργεί τόσο ολόκληρη η μαντική όσο και η τέχνη των ιερέων που σχετίζεται με θυσίες, τελετουργίες, εξορκισμούς και γενικά με κάθε είδους μα-

- 203 γείαν πάσαν καὶ γοητείαν. θεὸς δὲ ἀνθρώπων οὐ μείγνυται, ἀλλὰ διὰ τούτου πάσα ἐστὶν ἡ ὁμιλία καὶ ἡ διάλεκτος θεοῖς πρὸς ἀνθρώπους, καὶ ἐγγηγοροῖσι καὶ καθεύδουσι, καὶ ὁ μὲν περὶ τὰ τοιαῦτα σοφὸς δαίμωνιος ἀνὴρ, ὁ δὲ ἄλλο τι σοφὸς ὢν ἢ περὶ τέχνας ἢ χειρουργίας τινὰς βάναισος, οὗτοι δὴ οἱ δαίμονες πολλοὶ καὶ παντοδαποὶ εἰσιν, εἰς δὲ τούτων ἐστὶ καὶ ὁ Ἔρως.
- Πατὴρ δὲ, ἦν δ' ἐγὼ, τίνος ἐστὶ καὶ μητρός;
- b Μακρότερον μὲν, ἔφη, διηγήσασθαι ὅμως δὲ σοὶ ἐρῶ, ὅτε γὰρ ἐγένετο ἡ Ἀφροδίτη, ἥστυόντο οἱ θεοὶ οἱ τε ἄλλοι καὶ ὁ τῆς Μητιδος υἱὸς Πόρος, ἐπειδὴ δὲ ἐδείπνησαν, προσαιτήσουσα οἶον δὴ εὐωχίας οὔσης ἀφίκετο ἡ Πενία, καὶ ἦν περὶ τὰς θύρας, ὁ οὖν Πόρος μεθυσθεὶς τοῦ νέκταρος—οἶνος γὰρ οὐπω ἦν—εἰς τὸν τοῦ Διὸς κήπον εἰσελθὼν βεβαρημένος ἠῦδεν, ἡ οὖν Πενία ἐπιβουλεύουσα διὰ τὴν αὐτῆς ἀπορίαν παιδίον ποιήσασθαι ἐκ τοῦ Πόρου,
- c κατακλύεται τε παρ' αὐτῷ καὶ ἐκύησε τὸν Ἔρωτα, διὸ δὴ καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἀκόλουθος καὶ θεραπείων γέγονεν ὁ Ἔρως, γεννηθεὶς ἐν τοῖς ἐκαύτης γενεθλίοις, καὶ ἅμα φύσει ἐραστῆς ὢν περὶ τὸ καλὸν καὶ τῆς Ἀφροδίτης καλῆς οὔσης, ἅτε οὖν Πόρου καὶ Πενίας υἱὸς ὢν ὁ Ἔρως ἐν τοιαύτῃ τύχῃ καθίστηκεν, πρῶτον μὲν πένης αἰεὶ ἐστὶν καὶ πολλοῦ δεῖ ἀπαλός τε καὶ καλός, οἶον οἱ
- d πολλοὶ οἴονται, ἀλλὰ σκληρὸς καὶ αὐχμηρὸς καὶ ἀνυπόδητος καὶ ἄοικος, χαμαιπετῆς αἰεὶ ὢν καὶ ἄστρωτος, ἐπὶ θύραις καὶ ἐν ὁδοῖς ὑπαίθριος κοιμώμενος, τὴν τῆς μητρός φύσιν ἔχων, αἰεὶ ἐνδεία ξύνοικος, κατὰ δὲ αὐτὸν πατέρα ἐπίβουλος ἐστὶ τοῖς καλοῖς καὶ τοῖς ἀγαθοῖς, ἀνδρείος ὢν καὶ ἴτης καὶ σύντονος, θηρευτῆς δεινός, αἰεὶ τινὰς πλέκων μηχανάς, καὶ φρονήσεως ἐπιθυμητῆς καὶ πόρι-

² Όλα ὅσα ἀπαριθμοῦνται ἐδῶ ἀποτελοῦν περιγραφή τῆς ἐνώσιας ἄθροισμα, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχος ὅρος στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά.

³ Ἐμπνέεται δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ δαίμονος.

⁴ Ὁ Πόρος ἀποτελεῖ προσωποποίηση τῆς ἰκανότητος νὰ βρῆσκει κανεὶς μέσα, διέξοδο γιὰ ὅλα τὰ πράγματα, στὰ ὁποῖα συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἀπόκτηση πλοῦτου. Ἡ Μητις, κόρη, συμφορὰ μετὰ τοῦ μύθο, τοῦ Ωκεανῶ καὶ τῆς Τηθύος καὶ πρώτη σύζυγος τοῦ Δία, εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς πρακτικῆς ἐπιθυμίας. Ἡ Πενία (φτώχεια), ποὺ ἀναφέρεται ἀμέσως παρακάτω, ἂν καὶ χαρακτηρίζεται ἐνώστε θεᾶ, ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ κυρίως προσωποποίηση.

203 γεία και μαγγανεία.³ Ο θεός δεν έρχεται σε επαφή με τον άνθρωπο. Με τη μεσολάβηση αυτού του δαίμονα υπάρχει οποιαδήποτε επικοινωνία και συνομιλία των θεών με τους ανθρώπους, και ενόσω είναι ξάγρυπνοι και όταν κοιμούνται. Όποιος είναι γνώστης αυτών των πραγμάτων είναι άνδρας δαιμόνιος,⁴ όποιος γνωρίζει μόνον άλλα πράγματα, είτε πρόκειται για το χώρο της επιστήμης είτε των χειμωνακτικών εργασιών, αυτός είναι χυδαίος. Τέτοιοι, λοιπόν, δαίμονες υπάρχουν πολλοί και πολλών ειδών. Ένας από αυτούς είναι και ο Έρωτας.»

«Ποιος είναι ο πατέρας του», ρώτησα τότε εγώ, «και ποια η μητέρα του;»

b «Αυτό», απάντησε, «απαιτεί περισσότερο χρόνο για να στο διηγηθώ. Θα στο πω όμως.

«Όταν ήρθε στον κόσμο η Αφροδίτη, είχαν τραπέζι οι θεοί, με τους άλλους μαζί και ο Πόρος, ο γιος της Μήτιδας.⁵ Ξαν απόφαγαν, ήρθε, όπως θα περίμενε να κανείς σε μεγάλο φαγοπότι, η Πενία για να ζητιανέψει, και στεκόταν εκεί κοντά στην πόρτα. Ο Πόρος τότε μεθυσμένος από το νέκταρ —κρασί δεν υπήρχε ακόμη— βγήκε έξω στον κήπο του Δία⁶ και, καθώς είχε βαρύνει, έπεσε και κοιμήθηκε. Η Πενία εκείνη την ώρα, οδηγημένη από την ανέχειά της, συνέλαβε το

c σχέδιο να αποκτήσει παιδί από τον Πόρο. Πλαγιάζει λοιπόν δίπλα του και έτσι συνέλαβε τον Έρωτα. Γι' αυτόν προφανώς τον λόγο έγινε συνοδός και υπηρέτης της Αφροδίτης ο Έρωτας, επειδή συνελήφθη την ημέρα της γέννησής της και επειδή συγχρόνως είναι μέσα του έμφυτος ο έρωτας προς το ωραίο. Και η Αφροδίτη είναι ωραία.

«Σαν γιος λοιπόν του Πόρου και της Πενίας που είναι ο Έρωτας βρίσκεται στην εξής κατάσταση: Πρώτον είναι πάντα φτωχός και

d κάθε άλλο παρά απαλός και ωραίος, όπως νομίζει ο πολύς κόσμος. Αντιθέτως, είναι τραχύς, ρυπαρός, ξυπόλυτος, άστεγος· πλαγιάζει πάντα χάμω, χωρίς στρώμα, κοιμάται κάτω από τον ανοιχτό ουρανό σε σκαλοπάτια και στις άκρες του δρόμου· μοιράζεται τη φύση της μάνας του και έχει για συγκάτοικο πάντα τη στέρηση. Σύμφωνα πάλι με τη φύση του πατέρα του επιβουλεύεται τα ωραία και τα εκλεκτά, είναι γενναίος, ριψοκίνδυνος, ορμητικός, κινηγός τρομερός, που σκαρφίζεται συνεχώς τεχνάσματα, συγχρόνως όμως προικισμέ-

³ Ο 'κήπος του Δία' αποτελεί ποιητική εικόνα για να δηλωθεί ο ουρανός ως παραδεισένιος τόπος.

e μος, φιλοσοφῶν διὰ παντὸς τοῦ βίου, δευρὸς γόης καὶ φαρμα-
 κεύς καὶ σοφιστής, καὶ οὔτε ὡς ἀθάνατος πέφυκεν οὔτε ὡς
 θνητός, ἀλλὰ τοτὲ μὲν τῆς αὐτῆς ἡμέρας θάλλει τε καὶ ζῆ,
 ὅταν εὐπορήσῃ, τοτὲ δὲ ἀποθνήσκει, πάλιν δὲ ἀναβιώσκειται
 διὰ τὴν τοῦ πατρὸς φύσιν· τὸ δὲ ποριζόμενον αἰεὶ ὑπεκρίει, ὥστε
 οὔτε ἀπορρεῖ Ἔρως ποτὲ οὔτε πλουτεῖ, σοφίας τε αὐτὸ καὶ ἀμα-
 204 θίας ἐν μέσῳ ἐστίν, ἔχει γὰρ ὅδε, θεῶν οὐδεὶς φιλοσοφεῖ οὐδ'
 ἐπιθυμεῖ σοφὸς γενέσθαι — ἔστι γὰρ — οὐδ' εἴ τις ἄλλος σοφός,
 οὐ φιλοσοφεῖ, οὐδ' αὖ οἱ ἀμαθεῖς φιλοσοφούσιν οὐδ' ἐπιθυμοῦσι
 σοφοὶ γενέσθαι· αὐτὸ γὰρ τοῦτό ἐστι χαλεπὸν ἀμαθία, τὸ μὴ
 ὄντα καλὸν καγαθὸν μηδὲ φρόνημον δοκεῖν αὐτῷ εἶναι ἰκανόν,
 οὔκων ἐπιθυμεῖ ὁ μὴ οἴομενος ἐνδεὴς εἶναι οὐ ἂν μὴ οἴηται ἐπι-
 δεῖσθαι.

Τίνας οὖν, ἔφημ ἐγώ, ὦ Διοτίμα, οἱ φιλοσοφούντες, εἰ μήτε
 οἱ σοφοὶ μήτε οἱ ἀμαθεῖς;

b Δῆλον δὲ, ἔφη, τοῦτό γε ἤδη καὶ παιδί, ὅτι οἱ μεταξὺ τούτων
 ἀμφοτέρων, ὧν ἂν εἴη καὶ ὁ Ἔρως, ἔστιν γὰρ δὴ τῶν καλλί-
 στων ἢ σοφία, Ἔρως δ' ἐστὶν ἔρως περὶ τὸ καλόν, ὥστε ἀνα-
 γκαῖον Ἔρωτα φιλόσοφον εἶναι, φιλόσοφον δὲ ὄντα μεταξὺ
 εἶναι σοφοῦ καὶ ἀμαθοῦς, αἰτία δὲ αὐτῷ καὶ τούτων ἢ γένεσις·
 πατρὸς μὲν γὰρ σοφοῦ ἐστὶ καὶ εὐπόρου, μητρὸς δὲ οὐ σοφῆς
 καὶ ἀπόρου,

Ἐρωτας, Πηλινό ειδώλιο
 ελληνοιστινῆς ἐποχῆς.
 (Μουσεῖο Κορινθίου.)

νος με πόθο για τη γνώση της αλήθειας αλλά και επινοητικότητα, διαρκώς σε όλη του τη ζωή αγαπά τη σοφία, δεινός σαγγρευτής, μάγος, σοφιστής. Και δεν είναι η φρόση του όμοια με αθάνατου ούτε όμως πάλι με θνητού. Άλλοτε μέσα στην ίδια μέρα ανθεί και ζει, όταν βρει τα μέσα, άλλοτε πεθαίνει, μα ξαναζωντανεύει πάλι χάρη στη φρόση του πατέρα του. Ότι αποκτά κάθε φορά τρέχει σιγά σιγά και χάνεται. Δεν είναι λοιπόν ο Έρωτας ποτέ ούτε τελείως φτωχός σε μέσα ούτε πλούσιος. Και μεταξύ σοφίας και ανοησίας βρίσκεται πάλι στη μέση. Τα πράγματα έχουν δηλαδή ως εξής: κανείς θεός δεν αγαπά τη σοφία, ούτε ποθεί να γίνει σοφός —γιατί είναι. Ούτε και κάποιος άλλος αν είναι σοφός, αγαπά τη σοφία. Όμως, από την άλλη, ούτε και όσοι είναι ανόητοι έχουν τον πόθο να γίνουν σοφοί. Γιατί αυτό ακριβώς είναι το ανυπόφορο στην ανοησία, το ότι, χωρίς να είναι κανείς ωραίος, αξιοσέβαστος και γνωστικός, μένει ικανοποιημένος με τον εαυτό του. Όποιος λοιπόν δεν θεωρεί πως κάτι του λείπει, εκείνος και δεν επιθυμεί αυτό που δεν φαντάζεται ότι του λείπει.»

«Ποιοι είναι λοιπόν, Διοτίμα, εκείνοι που φιλοσοφούν, αν δεν είναι ούτε οι σοφοί ούτε οι ανόητοι;»

«Αυτό πια», είπε, «είναι φανερό ακόμα και σε ένα παιδί: όσοι βρίσκονται μεταξύ των δύο. Ένας από αυτούς είναι και ο Έρωας. Διότι η σοφία είναι προφανώς από τα ωραιότερα πράγματα, και ο Έρωας είναι έρωτας προς το ωραίο. Συνεπώς ο Έρωας είναι κατ' ανάγκην φιλόσοφος, και ως φιλόσοφος είναι κάτι μεταξύ σοφού και ανόητου. Αιτία και γι' αυτό είναι η καταγωγή του. Ο πατέρας του ήταν σοφός και επινοητικός, η μητέρα του όμως ούτε σοφή ούτε επινοητική.»

(μετάφραση Σταύρος Τσιτσιριδής)

Ο Σωκράτης. Τοιχογραφία από την Θέρο. 5ος αι. π.Χ.

Η σχολή του Πλάτωνα. Μωσαϊκό από την Πομπηία, 1ος αι. μ.Χ., πιθανώς αντίγραφο ελληνικού προτύπου. (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο.)

ΠΛΑΤΩΝ

133. — Φαίδων 107c-108c

Ο Φαίδων ανήκει στους πρώτους (περ. 387-380 π.Χ.) διαλόγους της Μεσης περιόδου του Πλάτωνα. Στο έργο παρουσιάζεται ο Φαίδων από την Ηλεία, ο οποίος ήταν παρών στη φυλακή κατά την θανάτωση του Σωκράτη, να αφηγείται στον συνομιλητή του Εγκράτη καθώς και στον υπόλοιπο κύκλο των πυθαγορείων οπαδών του Σωκράτη στην πόλη του Φλειούντα τις τελευταίες πριν από την εκτέλεση ώρες του δασκάλου του. Το σκηنيκό αυτό εκμεταλλεύεται με θαυμαστή δραματουργική επιδεξιότητα ο Πλάτων για να αναπτύξει μέσα από τις συζητήσεις του Σωκράτη το πραγματικό θέμα του διαλόγου, την επιμέλειαν τῆς ψυχῆς ὡς κανόνα του βίου. Όπως και στο Συμπόσιο, το έργο δομείται πάνω σε σειρά ομόκεντρων συζητήσεων και λόγων, αφητηρία των οποίων αποτελεί η ρήση του Σωκράτη ότι ο πραγματικός φιλόσοφος δεν πρέπει να φοβάται τον θάνατο, αλλά αντιθέτως να τον αποδέχεται με ευχαρίστηση, αφού χάρις σ' αυτόν η ψυχή απαλλάσσεται από τα επαχθή δεσμά του σώματος. Για να έχει όμως νόημα αυτός ο ισχυρισμός θα πρέπει προηγουμένως ο Σωκράτης να πείσει για την αλήθεια της λογικά προνομιούμενης

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

- 107c — ἀλλὰ τότε γ', ἔφη, ὦ ἄνδρες, δίκαιον διανοηθῆναι, ὅτι, εἴπερ ἡ ψυχὴ ἀθάνατος, ἐπιμελείας δὴ δεῖται, οὐχ ὑπὲρ τοῦ χρόνου τούτου μόνον ἐν ᾧ καλοῦμεν τὸ ζῆν, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ παντός, καὶ ὁ κίνδυνος νῦν δὴ καὶ δόξειεν ἂν δευρὸς εἶναι εἴ τις αὐτῆς ἀμελήσει. εἰ μὲν γὰρ ἦν ὁ θάνατος τοῦ παντός ἀπαλλαγὴ, ἔρμαιον ἂν ἦν τοῖς κακοῖς ἀποθανοῦσι τοῦ τε σώματος ἅμ' ἀπηλλάχθαι καὶ τῆς αὐτῶν κακίας μετὰ τῆς ψυχῆς. νῦν δέ, ἐπειδὴ ἀθάνατος φαίνεται οὐσα, οὐδεμίαν ἂν εἴη αὐτῇ ἄλλη ἀποφυγὴ κακῶν οἷδ' ἐπιτηρία, πλὴν τοῦ ὡς βελτίστην τε καὶ φρονιμωτάτην γενέσθαι· οἷδ' ἔτι γὰρ ἄλλο ἔχουσα εἰς Ἄιδου ἢ ψυχὴ ἔρχεται πλὴν τῆς παιδείας τε καὶ τροφῆς, ἃ δὴ καὶ μέγιστα λέγεται ὠφελεῖν ἢ βλάπτειν τὸν τελευτήσαντα, εἴθ' ἐν ἀρχῇ τῆς ἐκείσε πορείας.

¹ Υπαινιγμός σε ορφικές διδασκαλίες.

Η σημασία της αθανασίας της ψυχής

πρότασης, ότι δηλαδή η ψυχή επιζεί μετά τον θάνατο του σώματος. Με αλληεπλήθους συλλογισμούς του εκκινούν από διαφορετική κάθε φορά οπτική γωνία ο Σωκράτης επιχειρεί να θεμελιώσει λογικά την αθανασία της ψυχής. Στις αντιφράσεις των συνομιλητών του Σιμμία και Κέρβη ο Σωκράτης αναφέρει ένα τελευταίο επιχείρημα που στηρίζεται στη *ἑσθαιρία των ἰσίων*¹: η ψυχή συνδέεται άρρηκτα με την ιδέα της ζωής, άρα αποκλείει τον θάνατο —συνεπώς είναι αθάνατη. Αφού η απόδειξη γίνεται δεκτή —αν και όχι ως οριστική, όπως αφήνει και ο Σωκράτης να εννοηθεί—, ακολουθεί το παρατιθέμενο απόσπασμα. Σ' αυτό επισημαίνεται αφενός η πρακτική σημασία του συμπεράσματος της συζήτησης: αφού η ψυχή είναι αθάνατη, οι συνέπειες από την επίμελειαν ή μη της ψυχής δεν τελειώνουν με τον θάνατο! Η αναφορά στο ταξίδι της ψυχής στον Άδη δίνει παράλληλα την αφορμή γ α να αρχίσει η αφήγηση του —αντίστοιχου με τους εσχατολογικούς μύθους με τους οποίους τελειώνουν ο Γοργίας και η Πολιτεία— κοσμολογικού μύθου, στον οποίο περιγράφεται η *πραγματική*² γη και ο Κάτω κόσμος.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

- 107c Ωστόσο, είπε [ο Σωκράτης], είναι σωστό να συλλογιζόσαστε και τούτο: πως αν η ψυχή είναι αλήθεια αθάνατη, έχει ανάγκη από φροντίδα, όχι μόνο σ' αυτό το διάστημα που τ' ονομάζουμε ζωή αλλά σ' ολόκληρο τον καιρό· και ο κίνδυνος θα φαίνονταν από τώρα τρομερός για εκείνον που θα την αμελούσε. Γιατί αν είναι ο θάνατος απαλλαγή από τα πάντα, θα ήταν τύχη αναπάντεχη για τους κακούς, σαν πεθάνουν ν' απαλλαγούν και από το σώμα τους και από την κακία τους συνάμα και από την ψυχή τους. Αφού όμως τώρα είναι φανερό πως είναι αθάνατη, δεν υπάρχει γι' αυτήν άλλος τρόπος ν' αποφύγει τα δεινά, ούτε σωτηρία, παρά να γίνει όσο μπορεί καλύτερη και πιο φρόνιμη. Η ψυχή δεν έχει τίποτε μαζί της πηγαίνοντας στον Άδη, παρά μονάχα την παιδεία της και τον τρόπο της ζωής που έκανε· αυτά ακριβώς, καθώς λένε,³ που ωφελούν ή βλάπτουν τον αποθαμένο, μόλις αρχίσει την πορεία του κατά χει.

λέγεται δὲ οὕτως, ὡς ἄρα τελευτήσαντα ἕκαστον ὁ ἐκάστου δαίμων, ὅσπερ ζῶντα εἰλήχει, οὗτος ἄγειν ἐπιχειρεῖ εἰς δὴ τινα τόπον, οἱ δὲ τοὺς ξυλλεγέντας διαδικασαμένους εἰς Ἄιδου πορεύεσθαι, μετὰ ἡγεμόνος ἐκείνου ᾧ δὴ προστέτακται τοὺς ἐνθένδε
 c ἐκείσε πορεύσαι, τυχόντας δὲ ἐκεῖ ὧν δὴ τυχεῖν καὶ μείναντας ὄν
 χρῆ χρόνον, ἄλλος δεῦρο πάλιν ἡγεμῶν κομίζει, ἐν πολλαῖς χρόνου καὶ μακραῖς περιόδοις, ἔστι δὲ ἄρα ἡ πορεία οὐχ ὡς ὁ Λίσχυλου
 108 Τηλέφος λέγει· ἐκείνος μὲν γὰρ ἀπλήν οἰμόν φησι εἰς Ἄιδου φέρειν· ἢ δ' οὔτε ἀπλή οὔτε μία φαίνεται μοι εἶναι· οὐδὲ γὰρ ἂν ἡγεμόνων ἔδει, οὐ γάρ πού τις ἂν διαμάρτοι οὐδαμῶσε μᾶς ὁδοῦ οὔσης, νῦν δὲ ἔοικε σχίσαις τε καὶ τριόδοις πολλὰς ἔχειν· ἀπὸ τῶν ὁσίων τε καὶ νομίμων τῶν ἐνθάδε τεκμαιρόμενος λέγω, ἢ μὲν οὖν κοσμία τε καὶ φρόνιμος ψυχὴ ἔπεται τε καὶ οὐκ ἀγνοεῖ τὰ παρόντα· ἢ δ' ἐπάθμητικῶς τοῦ σώματος ἔχουσα, ὅπερ ἐν τῷ ἔμ-
 προσθεν εἶπον, περὶ ἐκεῖνο πολὺν χρόνον ἐπτοημένη καὶ περὶ τὸν
 b ὄρατὸν τόπον, πολλὰ ἀντιτείνασα καὶ πολλὰ ποθοῦσα βία καὶ μόγις ὑπὸ τοῦ προστεταγμένου δαίμονος οἴχεται ἀγομένη, ἀφικομένην δὲ ὅθιπερ αἱ ἄλλαι, τὴν μὲν ἀκάθαρτον καὶ τι πεποιηκυῖαν τοιοῦτον ἢ φόνων ἀδίκων ἡμμένην, ἢ ἄλλ' ἄττα τοιαῦτα εἰργασμένην ἢ τούτων ἀδελφά τε καὶ ἀδελφῶν ψυχῶν ἔργα τυγχάνει ὄντα, ταύτην μὲν ἅπασ φεύγει τε καὶ ὑπεκτρέπεται, καὶ οὔτε ξυνέ-
 c μporos οὔτε ἡγεμῶν ἐθέλει γίνεσθαι· αὐτὴ δὲ πλανᾶται ἐν πάσῃ ἐχομένη ἀπορίᾳ, ἕως ἂν δὴ τινας χρόνοι γένωται, ὧν ἐλθόντων ὑπ' ἀνάγκης φέρεται εἰς τὴν αὐτῇ πρέπουσαν οἴκησιν, ἢ δὲ καθαρῶς τε καὶ μετρίως τὸν βίον διεξελθοῦσα, καὶ ξυνεμπόρων καὶ ἡγεμόνων θεῶν τυχοῦσα, ᾤκησε τὸν αὐτῇ ἐκάστη τόπον προσήκοντα.

² Ἡ ἀντίληψη ὅτι κάθε ἄνθρωπος συνοδεύεται ἀπὸ τῆς γέννησός του ἀπὸ ἑνὸς δαίμονα, ὁ ὁποῖος εἶναι υπεύθυνος γιὰ τὴν εὐτυχία ἢ τὴν δυστυχία του ('εὐτυχησέμενος', αἰδαίμων, εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ ἀγαθῶ δαίμονα), ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορά ἐδῶ, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ προφανῶς παλαιότερες ἀντιλήψεις. Ἡ περίφημη ῥήσις τοῦ Ἡρακλείτου ἦθος ἀνθρώπου δαίμων ('ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ μοῖρα του') στρέφεται ἐναντίον αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀντιλήψεως.

- Συνηθίζουν λοιπόν να λένε πως όταν κανείς πεθάνει, ο δαίμων του καθενός,³ αυτός που τον φροντίζει και ζωντανό, τον παίρνει και τον οδηγεί σε κάποιον τόπο, εκεί που συναθροίζονται οι νεκροί για να κριθούν κι έπειτα να αρχίσουν την πορεία τους στον Άδη με οδηγό εκείνον που έχει προσταχτεί να τους οδηγήσει. Κι αφού λάβουν την τύχη που είναι να λάβουν και μείνουν το διάστημα που πρέπει, άλλος οδηγός τους φέρνει πάλι εδώ, έπειτα από πολλά και μεγάλα γυρίσματα του καιρού. Αυτή η πορεία δεν είναι λοιπόν, όπως την παρουσιάζει ο Τήλεφος του Αισχύλου,³ γιατί εκείνος λέει πως ο δρόμος που μας φέρνει στον Άδη είναι απλός, ενώ δεν είναι μήτε απλός μήτε μοναδικός καθώς μου φαίνεται: αν ήταν έτσι δεν θα χρειαζούνταν οδηγός: ούτε θα τον έχανε κανείς αν ήταν ένας και μόνο. Αλλά μοιάζει να έχει πολλά παρακλάδια και σταυροδρόμια καθώς απεικάζω από τις παραδομένες συνήθειες της λατρείας μας. Λοιπόν η σωστή και φρόνημη ψυχή συμμορφώνεται και δεν αγνοεί αυτά που της συμβαίνουν: αλλά εκείνη που οι επιθυμίες τη δένουν με το σώμα, όπως έλεγα στην αρχή, εκείνη που το σώμα και ο ορατός τόπος τη γεμίζουν τρόμους με πολλές αντιστάσεις και πολλά παθήματα, καταναγκαστικά και δύσκολα, πηγαίνει καθώς την οδηγεί ο προσταγμένος δαίμων. Κι όταν φτάσει όπου και οι άλλες, η ακάθαρτη, αυτή που έπραξε κάτι μιαρό, άδικους φόνους ή άλλα τέτοια που μοιάζουν σαν αδέρφια μ' αυτές τις πράξεις ή με πράξεις που κατεργάστηκαν αδερφές ψυχές—αυτή την ψυχή, όλοι την αποφεύγουν, όλοι αποτραβιούνται από κοντά της και κανείς δε θέλει να γίνει σύντροφος ή οδηγός της: κι αυτή περιπλανιέται ολωσδιόλου χαμένη, ώσπου να περάσουν κάποιοι καιροί, και τότε η ανάγκη τη φέρνει στην κατοικία που της πρέπει. Αλλά η ψυχή που πέρασε τη ζωή της καθαρά και μετρημένα και βρήκε θεούς για συντρόφους και οδηγούς στο δρόμο της, κατοικεί αμέσως στον τόπο που της πρέπει.

(μετάφραση Γιώργος Σεφέρης)

³ Ο Πλάτων αναφέρεται σε χαμένη τραγωδία του Αισχύλου με τον τίτλο Τήλεφος, όπου ο ομώνυμος ήρωας, γιος του Ηρακλή και της Λύγης, γνωστός κυρίως για τη σύγκρουσή του με τους Έλληνες που πήγαιναν στην Τροία και τον τραυματισμό του από τον Αχιλλέα (επιτομήριες για τον μύθο βλ. Κείμενο 81, σελ. 7), αποφανόταν—όπως δηλώνεται παρακάτω—για τον δρόμο που οδηγεί στον Άδη.

ΠΛΑΤΩΝ

134. – Πολιτεία 7, 514a–518d

Η Πολιτεία, η ολοκλήρωση της οποίας τοποθετείται περί το 375 π.Χ., αποτελεί το θεμελιώδες φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνα. Εκκινώντας από το ερώτημα για την ουσία της δικαιοσύνης, ο Πλάτων εξετάζει τη συγκεκριμένη αρετή στο πλαίσιο της ιδεώδους πολιτείας του, η οποία παρουσιάζει δομή αντιστοιχη με αυτήν της ψυχής: στις τρεις τάξεις των πολιτών, δηλαδή τους άρχοντες, τους δημιουργούς (τεχνίτες, αγρότες κλπ.) και τους φύλακες, αντιστοιχούν τα τρία μέρη της ψυχής, το λογιστικόν (λογική), το επιθυμητικόν (επιθυμίες και πάθη) και το θυμοειδές (παρορμήσεις). Στη μέση περίπου του έργου τίθεται το ζήτημα της εκπαίδευσης των αρχόντων, οι οποίοι θα πρέπει να είναι φιλόσοφοι, ώστε να μπορεί να πραγματοποιηθεί η ιδεώδης πολιτεία. Η ολοκλήρωση της εκπαίδευσης των αρχόντων προϋποθέτει ότι θα έχουν κατακτήσει το 'μέγιστον μάθημα', θα έχουν δηλαδή συλλάβει την

- 514 Μετά ταῦτα δὴ, εἶπον, ἀπέικασον τοιούτῳ πάθει τὴν ἡμετέραν φύσιν παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας, ἰδὲ γὰρ ἀνθρώπους οἷον ἐν καταγείῳ οὐσίῃσι σπηλαιώδει, ἀναπεπταμένην πρὸς τὸ φῶς τὴν εἴσοδον ἐχούσῃ μακρὰν παρὰ πᾶν τὸ σπήλαιον, ἐν ταύτῃ ἐκ παίδων ὄντας ἐν δεσμοῖς καὶ τὰ σκέλη καὶ τοὺς αὐχένους, ὥστε μένει
- b τε αὐτοὺς εἰς τε τὸ πρόσθεν μόνον ὄραν, κύκλω δὲ τὰς κεφαλὰς ὑπὸ τοῦ δεσμοῦ ἀδυνάτους περιάγειν, φῶς δὲ αὐτοῖς πυρὸς ἀνωθεν καὶ πόρρωθεν καόμενον ὄπισθεν αὐτῶν, μεταξὺ δὲ τοῦ πυρὸς καὶ τῶν δεσμωτῶν ἐπάνω ὁδόν, παρ' ἣν ἰδὲ τεχνίον παρακκοδομημένον, ὥσπερ τοῖς θαυματοποιοῖς πρὸ τῶν ἀνθρώπων πρόκειται τὰ παραφράγματα, ὑπὲρ ὧν τὰ θαύματα δεκνύασιν.
- Ὅρω, εἶφη.
- c Ὅρα τοίνυν παρὰ τοῦτο τὸ τεχνίον φέροντας ἀνθρώπους σκεῆ
- 515 τε παντοδαπά ὑπερέχοντα τοῦ τεχνίου καὶ ἀνδριάντας καὶ ἄλλα ζῶα λίθινά τε καὶ ξύλινα καὶ παντοῖα εἴργασμένα, οἷον εἰκὸς τοῖς

Η αλληγορία του σπηλαιίου

‘*ιδέα του αγαθού*’, που αποτελεί το θεμέλιο όλων των όντων και την προπόδηση για την ορθή χρήση των λοιπών αρετών. Για να καταστήσει σαφή την έννοια των ‘*ιδεών*’ (των α-ιταλλοϊστών και υπεραισθητών πραγματικών όντων που αποτελούν αρχέτυπα των αισθη-τών πραγμάτων), οι οποίες, σε αντίθεση με τον εμπειρικό κόσμο των αισθητών πραγμά-των αισθάνουν, στον κόσμο της νοήσης, ο Πλάτων βάζει στο στόμα του Σωκράτη τρεις αλλη-γορίες. Στην τρίτη απ’ αυτές, που παρατίθεται εδώ, παρουσιάζεται με συμβολικό και δρα-ματικό τρόπο η κατάσταση του ανθρώπου και η προσπάθειά του να ξεφύγει από τον κόσμο των αισθήσεων (σπήλαιο) και να προσεγγίσει τον κόσμο των νοητών όντων και του αγα-θού (ο κόσμος έξω από το σπήλαιο).

- 514 Ύστερα από αυτά, είπα, δοκίμασε να απεικονίσεις την ανθρώπινη φύση μας ως προς την παιδεία και την απαιδευσία της, πλάθοντας με το νου σου μια κατάσταση όπως η ακόλουθη: Φαντάσου δηλαδή αν-θρώπους σ’ ένα οίκημα υπόγειο, κάτι σαν σπηλιά, που το άνοιγμά της, ελεύθερο στο φως σε μεγάλο μάκρος, θα απλώνεται σε όλο το πλάτος της σπηλιάς, και τους ανθρώπους αυτούς να βρίσκονται εκεί μέσα από παιδιά κιόλας, αλυσοδεμένοι από τα σκέλια και τον αυχέ-
b να, ώστε να μένουν στην ίδια θέση και να κοιτάζουν μόνο προς τα ε-μπρός χωρίς να μπορούν, έτσι αλυσοδεμένοι καθώς θα είναι, να στρέ-φουν γύρω το κεφάλι τους· κι ένα φως να τους έρχεται από ψηλά κι από μακριά, από μια φωτιά που θα καίει πίσω τους, κι ανάμεσα στη φωτιά και τους δεσμώτες, στην επιφάνεια του εδάφους, να περνάει ένας δρόμος, κι εκεί δίπλα φαντάσου ένα τειχάκι χτισμένο παράλλη-λα στο δρόμο σαν εκείνα τα χαμηλά παραπετάσματα που στήνουν οι ταχυδακτυλουργοί μπροστά στους θεατές για να δείχνουν από εκεί τα τεχνάσματά τους.
— Φαντάζομαι, είπε.
c — Φαντάσου ακόμη ότι κατά μήκος σε αυτό το τειχάκι κάποιοι άνθρωποι μεταφέρουν κάθε λογής κατασκευάσματα, που εξέχουν α-
515 πό το τειχάκι, αγάλματα και άλλα ομοιώματα ζώων, από πέτρα, από

(515) μὲν φθεγγομένους, τοὺς δὲ σιγῶντας τῶν παραφερόντων.

Ἄτοπον, ἔφη, λέγεις εἰκόνα καὶ δεσμώτας ἀτόπους.

Ὅμοίους ἡμῖν, ἦν δ' ἐγώ· τοὺς γὰρ τοιοῦτους πρῶτον μὲν ἑαυτῶν τε καὶ ἀλλήλων οἶε ἂν τι ἐωρακέναι ἄλλο πλὴν τὰς σκιὰς τὰς ὑπὸ τοῦ πυρὸς εἰς τὸ καταντικρὺ αὐτῶν τοῦ σπηλαίου προσιπτούσας;

Πῶς γάρ, ἔφη, εἰ ἀκινήτους γε τὰς κεφαλὰς ἔχειν ἠναγκασμένοι εἴεν διὰ βίον;

Τί δὲ τῶν παραφερομένων; οὐ ταῦτόν τοῦτο;

Τί μὴν;

Εἰ οὖν διαλέγεσθαι οἰοί τ' εἴεν πρὸς ἀλλήλους, οὐ ταῦτα ἡγήσονται τὰ ὄντα αὐτοὺς νομίζεω ἄπερ ὄρωεν;

Ἀνάγκη.

Τί δ' εἰ καὶ ἡχῶ τὸ δεσμωτήριον ἐκ τοῦ καταντικρὺ ἔχοι; ὅποτε τις τῶν παριόντων φθέγγαιτο, οἶε ἂν ἄλλο τι αὐτοὺς ἡγεῖσθαι τὸ φθεγγόμενον ἢ τὴν παριούσαν σκιάν;

Μὰ Δί' οὐκ ἔγωγ', ἔφη.

Παντάπασι, δὴ, ἦν δ' ἐγώ, οἱ τοιοῦτοι οὐκ ἂν ἄλλο τι νομίζοιεν τὸ ἀληθές ἢ τὰς τῶν σκευαστῶν σκιὰς.

Πολλὴ ἀνάγκη, ἔφη.

Σκόπει δὴ, ἦν δ' ἐγώ, αὐτῶν λύσειν τε καὶ ἴασιν τῶν τε δεσμῶν καὶ τῆς ἀφροσύνης, οἷα τις ἂν εἴη, εἰ φύσει τοιάδε συμβαίνοι αὐτοῖς· ὅποτε τις λυθείη καὶ ἀναγκάζοιτο ἐξαίφνης ἀνίστασθαι τε καὶ περιάγειν τὸν ἀνχένα καὶ βαδίξειν καὶ πρὸς τὸ φῶς ἀναβλέπειν, πάντα δὲ ταῦτα ποιῶν ἀλγοὶ τε καὶ διὰ τὰς μαρμαρυγὰς ἀδυνατοὶ καθορᾶν ἐκεῖνα ὧν τότε τὰς σκιὰς εἴωρα, τί ἂν οἶε αὐτὸν εἰπεῖν, εἰ τις αὐτῷ λέγοι ὅτι τότε μὲν εἴωρα φλυαρίας, νῦν δὲ μᾶλλον τι ἐγγυτέρω τοῦ ὄντος καὶ πρὸς μᾶλλον ὄντα τετραμμένος ὀρθότερον βλέπει, καὶ δὴ καὶ ἕκαστον τῶν παριόντων δει-

- (515) Ξύλο ή από οτιδήποτε άλλο, κι ότι, όπως είναι φυσικό, άλλοι από τους ανθρώπους που κουβαλάνε αυτά τα πράγματα μιλούν και άλλοι είναι σιωπηλοί.
- Αλλόκοτη, είπε, η εικόνα που περιγράφεις, και οι δεσμώτες αλλόκοτοι κι αυτοί.
  - Όμοιοι με εμάς, έκανα εγώ· γιατί πρώτα-πρώτα μήπως φαντάζεσαι ότι οι δεσμώτες αυτοί εκτός από τον εαυτό τους και τους διπλανούς τους έχουν ιδωμένο τίποτε άλλο πέρα από τις σκιές που ρίχνει το φως αντικρύ τους στον τοίχο της σπηλιάς;
  - Μα πώς θα ήταν δυνατόν, είπε, αφού σ' όλη τους τη ζωή είναι
- b αναγκασμένοι να έχουν το κεφάλι τους ακίνητο;
- Και με τα πράγματα που περνούν μπροστά στο τειχάκι τι γίνεται; Τι άλλο από αυτά παρά μόνο τις σκιές τους βλέπουν οι δεσμώτες;
  - Τι άλλο θα μπορούσαν να δούν;
  - Αν, τώρα, είχαν τη δυνατότητα να μιλούν μεταξύ τους, δεν νομίζεις ότι θα πίστευαν πως οι ονομασίες που θα χρησιμοποιούσαν αφορούν τις σκιές που έβλεπαν να περνούν μπροστά από τα μάτια τους;
  - Κατ' ανάγκην, είπε.
  - Κι αν υποθέσουμε ακόμη ότι στο δεσμοτήριο ερχόταν και αντιλαλος από τον αντικρινό τοίχο; Κάθε φορά που θα μιλούσε κάποιος από όσους πενούσαν έξω, φαντάζεσαι ότι οι δεσμώτες θα πίστευαν ότι η φωνή δεν βγαίνει από τη σκιά που θα έβλεπαν να περνά από μπροστά τους;
  - Μα το Δία, είπε, αναγκαστικά.
- c — Ασφαλώς λοιπόν, είπα εγώ, οι άνθρωποι αυτοί δεν θα ήταν δυνατόν να πιστέψουν για αληθινό τίποτε άλλο παρά μονάχα τις σκιές των κατασκευασμάτων.
- Ανάγκη αδήριτη, είπε.
  - Σκέψου τώρα, είπα εγώ, ποια μορφή θα μπορούσε να πάρει η απαλλαγή τους από τα δεσμά και η γιατρεία τους από την πλάνη και την αφροσύνη, αν, όπως είναι φυσικό, τους συνέβαιναν τα εξής: Κάθε φορά που κάποιος από αυτούς θα λυγόταν και θα αναγκαζόταν ξαφνικά να σηκωθεί και να στριφογυρίζει το κεφάλι και να περπατάει και να βλέπει προς τα πάνω το φως — και όλα αυτά πονώντας πολύ και αδυνατώντας από την εκτυφλωτική λάμψη να κοιτάζει εκείνα τα πράγματα που ως τώρα έβλεπε τις σκιές τους — τι φαντάζεσαι πως θα έλεγε ο άνθρωπος αυτός αν κάποιος του έλεγε ότι όσα έβλεπε τότε ήταν ανωσιές κι ότι τώρα είναι κάπως πιο κοντά
- d

κινῶν αὐτῶ ἀναγκάζοι ἐρωτῶν ἀποκρίνεσθαι ὃ τι ἔστιν; οὐκ οἶε αὐτὸν ἀπορεῖν τε ἂν καὶ ἠγείσθαι τὰ τότε ὁρώμενα ἀληθέστερα ἢ τὰ νῦν δεικνύμενα;

Πολύ γ', ἔφη.

- c Οὐκοῦν κἂν εἰ πρὸς αὐτὸ τὸ φῶς ἀναγκάζοι αὐτὸν βλέπειν, ἀλγεῖν τε ἂν τὰ ὄμματα καὶ φεύγειν ἀποστρεφόμενον πρὸς ἐκεῖνα ἃ δύναται καθορᾶν, καὶ νομίζειν ταῦτα τῶ ὄντι σαφέστερα τῶν δεικνυμένων;

Οὕτως, ἔφη.

- Εἰ δέ, ἦν δ' ἐγώ, ἐντεῦθεν ἔλκοι τις αὐτὸν βία διὰ τραχείας τῆς ἀναβάσεως καὶ ἀνάντους, καὶ μὴ ἀνείη πρὶν ἐξελκύσειεν εἰς τὸ τοῦ ἡλίου φῶς, ἄρα οὐχὶ ὀδυνᾶσθαι τε ἂν καὶ ἀγανακτεῖν ἐλκόμενον, 516 καὶ ἐπειδὴ πρὸς τὸ φῶς ἔλθοι, αἰγῆς ἂν ἔχοντα τὰ ὄμματα μεστὰ ὄραν οὐδ' ἂν ἐν δύνασθαι τῶν νῦν λεγομένων ἀληθῶν;

Οὐ γὰρ ἂν, ἔφη, ἐξαίφνης γε.

- Συνηθείας δὴ οἶμαι δεοίτ' ἂν, εἰ μέλλοι τὰ ἄνω ὄψεσθαι, καὶ πρῶτον μὲν τὰς σκιὰς ἂν ῥᾶστα καθορῶ, καὶ μετὰ τοῦτο ἐν τοῖς ὕδασι τὰ τε τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ τῶν ἄλλων εἰδωλα, ὕστερον δὲ αὐτά· ἐκ δὲ τούτων τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ αὐτὸν τὸν οὐρανὸν νύκτωρ ἂν ῥᾶρον θεάσαιτο, προσβλέπων τὸ τῶν ἀστρῶν τε καὶ σελήνης φῶς, ἢ μεθ' ἡμέραν τὸν ἥλιόν τε καὶ τὸ τοῦ ἡλίου.

Πῶς δ' οὐ;

Τελευταῖον δὴ οἶμαι τὸν ἥλιον, οὐκ ἐν ὕδασι οὐδ' ἐν ἀλλοτρίᾳ ἔδρᾳ φαντάσματα αὐτοῦ, ἀλλ' αὐτὸν καθ' αὐτὸν ἐν τῇ αὐτοῦ χώρᾳ δύναται ἂν κατιδεῖν καὶ θεάσασθαι οἷός ἐστιν.

Ἀναγκαῖον, ἔφη.

- Καὶ μετὰ ταῦτ' ἂν ἤδη συλλογίζοιτο περὶ αὐτοῦ ὅτι οὗτος ὁ τᾶς 517 τε ὥρας παρέχων καὶ ἐνιαυτοὺς καὶ πάντα ἐπιτροπεύων τὰ ἐν τῷ ὁρωμένῳ τόπῳ, καὶ ἐκείνων ὧν σφεῖς ἐώρων τρόπον τινα πάντων αἴτιος.

στην πραγματικότητα και έχοντας στραφεί σε αντικείμενα πιο πραγματικά βλέπει τώρα σωστότερα; Ιδίως μάλιστα αν δείχνοντάς του καθένα από τα αντικείμενα που θα περνούσαν από μπροστά τον ρωτούσε και τον υποχρέωνε να απαντήσει τι είναι το καθένα τους. Δεν νομίζεις ότι ο άνθρωπος εκείνος θα τα ἔχανε και θα πίστευε ότι όσα έβλεπε τότε ήταν αληθινότερα απ' ό,τι αυτά που του έδειχναν τώρα;

— Και πολύ μάλιστα.

- c — Κι άμα θα τον ανάγκαζε να κοιτάζει σε αυτό καθαυτό το φως, δεν θα αισθανόταν έντονο πόνο στα μάτια και δεν θα προσπαθούσε να το αποφύγει στρέφοντας το βλέμμα του πάλι σ' εκείνα που μπορεί να τα βλέπει, και δεν θα νόμιζε ότι αυτά είναι στ' αλήθεια πιο σαφή και ευκρινή από όσα του δείχνουν τώρα;

— Έτσι, είπε. Αν, τέλος, είπα εγώ, κάποιος τον τραβούσε διά της βίας προς τα έξω από ένα ανέβασμα κακοτράχαλο και απότομο, και δεν τον άφηνε προτού να τον βγάλει στο φως του ήλιου, άραγε ο δεσμιώτης δεν θα πονούσε και δεν θα αγανακτούσε που τον τραβολογούσαν, κι όταν θα έβγαινε στο φως, έτσι καθώς τα μάτια του θα ήσαν πλημμυρισμένα από την εκτυφλωτική λάμψη, δεν θα του ήταν εντελώς αδύνατο να διακρίνει έστω ένα από τα πράγματα, για τα οποία του λένε τώρα πως είναι αληθινά;

— Θα του ήταν αδύνατον, είπε· έτσι στα ξαφνικά τουλάχιστον.

— Θα χρειαζόταν, νομίζω, κάποιος χρόνος προσαρμογής, προκειμένου να αντικρίσει τα πράγματα επάνω. Έτσι, πρώτα-πρώτα, θα διέκρινε ευκολότερα τις σκιές, έπειτα τα είδωλα των ανθρώπων και των άλλων πραγμάτων στο νερό κι ύστερα τα ίδια τα πράγματα· κι από αυτά όσα είναι στον ουρανό, και αυτό τον ίδιο τον ουρανό, θα μπορούσε να τα κοιτάζει πιο εύκολα τη νύχτα με το φως των άστρων και του φεγγαριού παρά την ημέρα, με τον ήλιο και το φως του.

- b — Ασφαλώς.
 — Και τελευταίο απ' όλα θα μπορούσε να αντικρίσει τον ήλιο, όχι είδωλά του στο νερό ή σε κάποια θέση άλλη από τη δική του, αλλά τον ήλιο αυτόν καθαυτόν στον δικό του τόπο και να θεαθεί τη φύση του.

— Κατ' ανάγκην, είπε.

Και ύστερα από αυτά θα έφθανε να συλλάβει με το λογισμό του ότι αυτός, ο ήλιος, είναι που δωρίζει τις εποχές και τα χρόνια και διαφεντεύει τα πάντα στη σφαίρα των ορατών πραγμάτων, και που κατά κάποιον τρόπο είναι η αιτία για όλα όσα έβλεπαν ο ίδιος και οι άλλοι δεσμιώτες.

- c

Δήλον, ἔφη, ὅτι ἐπὶ ταῦτα ἂν μετ' ἐκεῖνα ἔλθοι.

Τί οὖν; ἀναμμησκοόμενον αὐτὸν τῆς πρώτης οἰκίσεως καὶ τῆς ἐκεῖ σοφίας καὶ τῶν τότε συνδεσμοτῶν οὐκ ἂν οἶε αὐτὸν μὲν εὐδαιμονίζεω τῆς μεταβολῆς, τοὺς δὲ ἐλεεῖν;

Καὶ μάλα.

Τίμαι δὲ καὶ ἔπαινοι εἴ τινες αὐτοῖς ἦσαν τότε παρ' ἀλλήλων καὶ γέρα τῷ ὀξύτατα καθορῶντι τὰ παριόντα, καὶ μνημονεύοντι
 d μάλιστα ὅσα τε πρότερα αὐτῶν καὶ ὕστερα εἰώθει καὶ ἅμα πορεύεσθαι, καὶ ἐκ τούτων δὴ δυνατώτατα ἀπομαντευομένων τὸ μέλλον ἤξεω, δοκεῖς ἂν αὐτὸν ἐπιθυμητικῶς αὐτῶν ἔχειν καὶ ζηλοῦν τοὺς παρ' ἐκείνοις τιμωμένους τε καὶ ἐνδυναστεύοντας, ἢ τὸ τοῦ Ὀμήρου ἂν πεποιθέναί καὶ σφόδρα βούλεσθαι "ἐπάρουρον ἔοντα θητευέμεν ἄλλω ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρω" καὶ ὅτιοῦν ἂν πεποιθέναί μᾶλλον ἢ κεινά τε δοξάζειν καὶ ἐκείνως ζῆν;

e Οὕτως, ἔφη, ἔγωγε οἶμαι, πᾶν μᾶλλον πεποιθέναί ἂν δέξασθαι ἢ ζῆν ἐκείνως.

Καὶ τοῦδε δὴ ἐνόησον, ἦν δ' ἐγώ, εἰ πάλιν ὁ τοιοῦτος καταβὰς εἰς τὸν αὐτὸν θάκον καθίζοιτο, ἄρ' οὐ σκοτούς <ἂν> ἀνάπλευς σχοίη τοὺς ὀφθαλμούς, ἐξαίφνης ἤκων ἐκ τοῦ ἡλίου;

Καὶ μάλα γ', ἔφη.

517 Τὰς δὲ δὴ σκιάς ἐκείνας πάλιν εἰ δέοι αὐτὸν γνωματεύοντα διαμυλλᾶσθαι τοῖς αἰὲ δεσμοῦταις ἐκείνοις, ἐν ᾗ ἀμβλυώττει, πρὶν καταστῆναι τὰ ὄμματα, οὗτος δ' ὁ χρόνος μὴ πάνυ ὀλίγος εἴη τῆς συνηθείας, ἄρ' οὐ γέλωτ' ἂν παράσχοι, καὶ λέγοιτο ἂν περὶ αὐτοῦ ὡς ἀναβὰς ἄνω διεφθαρμένος ἤκει τὰ ὄμματα, καὶ ὅτι οὐκ ἄξιον οὐδὲ πειρᾶσθαι ἄνω ἰέναι; καὶ τὸν ἐπιχειροῦντα λύειν τε καὶ ἀνάγειν, εἴ πως ἐν ταῖς χερσὶ δύναντο λαβεῖν καὶ ἀποκτείνειν, ἀποκτευνῆναι ἂν;

Σφόδρα γ', ἔφη.

6 Ταύτην τοῦνν, ἦν δ' ἐγώ, τὴν εἰκόνα, ᾧ φίλε Γλαύκων, προσᾶπτεόν ἅπασαν τοῖς ἔμπροσθεν λεγομένοις, τὴν μὲν δι' ὄψεως φαι-

— Προφανώς, είπε, αυτό θα είναι το επόμενο συμπέρασμά του.

— Λοιπόν; Καθώς θα ξαναθυμάται τον τόπο, στον οποίο έμνε πρώτα, και τη «σοφία» που είχαν εκεί, και τους συγκρατούμενούς του, δεν νομίζεις ότι θα καλοτυχίζει τον εαυτό του για την αλλαγή, ενώ για εκείνους θα αισθάνεται οίκτο;

— Και πολύ μάλιστα.

— Κι αν υποθέσουμε ότι οι δεσμώτες είχαν θεσπίσει τότε κάποιες τιμές και επαίνους μεταξύ τους και βραβεία για όποιον διέκρινε καθαρότερα απ' όλους τα αντικείμενα που περνούσαν μπροστά τους, και για όποιον συγκρατούσε στη μνήμη του ποια από αυτά συνήθως περνούσαν πρώτα, ποια ύστερα και ποια πήγαιναν μαζί με ποια, έτσι που βάσει αυτού να έχει εξαιρετική ικανότητα στο να μαντεύει τι επρόκειτο να περάσει κάθε φορά, έχεις μήπως τη γνώμη ότι ο άνθρωπος αυτός θα φλεγόταν από την επιθυμία για τέτοια πράγματα και ότι θα ζήλευε όσους τιμούνταν εκεί και είχαν δύναμη και αναγνώριση; Ή θα είχε πάθει αυτό που λέει ο Όμηρος και διακαώς θα επιθυμούσε «πάνω στη γη να ζούσε κι ως ξενοδούλευε σε κάποιον άκληρο» και να υπέφερε οτιδήποτε παρά να νομίζει τέτοια πράγματα και να ζει όπως εκείνοι;

d — Έτσι νομίζω κι εγώ, είπε, θα προτιμούσε να είχε πάθει οτιδήποτε παρά να ζει εκείνη τη ζωή.

— Συλλογίσου τώρα και τούτο, είπα εγώ. Αν ένας άνθρωπος σαν αυτόν κατέβαινε ξανά εκεί κάτω και καθόταν στην ίδια θέση, άραγε τα μάτια του δεν θα ήταν γεμάτα σκοτάδι, καθώς θα ερχόταν έτσι απότομα από το φως του ήλιου;

— Βεβαιότατα.

— Κι αν θα χρειαζόταν να παραβγεί πάλι με εκείνους τους παντοτινούς δεσμώτες προσπαθώντας να διακρίνει τις σκιές, ενώ η όρασή του θα είναι αδύναμη προτού να προσαρμοστούν τα μάτια του, κι ο χρόνος της προσαρμογής όχι πολύ σύντομος, άραγε δεν θα γινόταν περγέλωσ και δεν θα έλεγαν γι' αυτόν ότι γύρισε με τα μάτια του χαλασμένα από εκεί πάνω που ανέβηκε, και ότι δεν αξίζει τον κόπο ούτε καν να δοκιμάσει κανείς να ανεβεί επάνω; Κι όποιον θα επιχειρούσε να τους λύσει και να τους ανεβάσει επάνω, αυτόν, αν θα μπορούσαν με κάποιον τρόπο να τον πιάσουν στα χέρια τους και να τον σκοτώσουν, δεν θα τον σκότωναν;

— Ασφαλώς, είπε.

— Αυτή λοιπόν την εικόνα, φίλε Γλαύκων, πρέπει να την συνδέσουμε ολόκληρη με όσα λέγαμε προκύτερα, και να συγκρίνουμε την

b

νομένην ἔδραν τῆ τοῦ δεσμοτηρίου οἰκῆσει ἀφομοιοῦντα, τὸ δὲ τοῦ πυρὸς ἐν αὐτῇ φῶς τῆ τοῦ ἡλίου δυνάμει· τὴν δὲ ἄνω ἀνάβασιν καὶ θέαν τῶν ἄνω τὴν εἰς τὸν νοητὸν τόπον τῆς ψυχῆς ἀνοδὸν τιθεῖς οὐχ ἀμαρτήσῃ τῆς γ' ἐμῆς ἐλπίδος, ἐπειδὴ ταύτης ἐπιθυμῆς ἀκοίκω, θεὸς δὲ που οἶδεν εἰ ἀληθῆς οὔσα τυγχάνει. τὰ δ' οὖν ἐμοὶ
 c φαινόμενα οὕτω φαίνεται, ἐν τῷ γνωστῷ τελευταία ἢ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα καὶ μόγις ὁρᾶσθαι, ὀφθειῖσα δὲ συλλογιστέα εἶναι ὡς ἄρα πᾶσι πάντων αὕτη ὀρθῶν τε καὶ καλῶν αἰτία, ἐν τε ὁρατῷ φῶς καὶ τὸν τούτου κύριον τεκοῦσα, ἐν τε νοητῷ αὕτη κυρία ἀλήθειαν καὶ νοῦν παρασχομένη, καὶ ὅτι δεῖ ταύτην ἰδεῖν τὸν μέλλοντα ἐμφρόνως πράξειν ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ.

Συνοίκομαι, ἔφη, καὶ ἐγώ, ὃν γε δὴ τρόπον δύναμαι.

Ἴθι τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, καὶ τὸδε συνούθητι καὶ μὴ θαυμάσῃς ὅτι οἱ ἐνταῦθα ἐλθόντες οὐκ ἐθέλουσιν τὰ τῶν ἀνθρώπων πράττειν,
 d ἀλλ' ἄνω αἰεὶ ἐπείγονται αὐτῶν αἱ ψυχαὶ διατρίβειν· εἰκὸς γάρ που οὕτως, εἴπερ αὐτὰ κατὰ τὴν προειρημένην εἰκόνα τούτ' ἔχει.

Εἰκὸς μέντοι, ἔφη.

Τί δέ; τὸδε οἶε τι θαυμαστόν, εἰ ἀπὸ θεῶν, ἦν δ' ἐγώ, θεωριῶν ἐπὶ τὰ ἀνθρώπειά τις ἐλθὼν καὶ ἀσχημονεῖ τε καὶ φαίνεται σφόδρα γελοῖος ἔτι ἀμβλυώττων καὶ πρὶν ἰκανῶς συνήθης γενέσθαι τῷ παρόντι σκότῳ ἀναγκαζόμενος ἐν δικαστηρίοις ἢ ἄλλοθί που ἀγωνίζεσθαι περὶ τῶν τοῦ δικαίου σκιῶν ἢ ἀγαλμάτων ὧν αἱ σκι-
 e αἱ, καὶ διαμυλλᾶσθαι περὶ τούτου, ὅπῃ ποτὲ ὑπολαμβάνεται ταῦτα ὑπὸ τῶν αὐτῆν δικαιοσύνην μὴ πώποτε ἰδόντων;

Οὐδ' ὅπωςτιοῦν θαυμαστόν, ἔφη.

518 Ἄλλ' εἰ νοῦν γε ἔχοι τις, ἦν δ' ἐγώ, μεμνητ' ἂν ὅτι δετταὶ καὶ ἀπὸ δεττῶν γίνονται ἐπιταράξεις ὄμμασιν, ἐκ τε φωτὸς εἰς σκότος μεθισταμένων καὶ ἐκ σκότους εἰς φῶς, ταῦτά δὲ ταῦτα νομίσας γίνεσθαι καὶ περὶ ψυχῆν, ὅποτε ἴδοι θορυβουμένην τινὰ καὶ

περιοχή που μας εμφανίζεται διαμέσου της όρασης με την κατοικία στο δεσμοτήριο, και το φως της φωτιάς που υπάρχει εκεί με τη δύναμη του ήλιου· κι αν παραβάσεις το ανέβασμα προς τα πάνω, και τη θέα των πραγμάτων του επάνω κόσμου με την άνοδο της ψυχής στον νοητό τόπο, δεν θα πέσεις μακριά από τη δική μου πίστη, μια που θέλεις να την ακούσεις. Αν είναι αληθινή, το ξέρει ο θεός. Σ' εμένα πάντως το πράγμα φαίνεται να έχει ως εξής: Στη σφαίρα της γνώσης, γίνεται ορατή, τελευταία και με μεγάλη δυσκολία, η ιδέα του αγαθού και, σαν γίνει ορατή, πρέπει κανείς να την συλλογιστεί ως την αιτία κάθε καλού και ωραίου πράγματος για όλα τα όντα —αυτή η οποία στον ορατό τόπο γέννησε το φως και τον άρχοντά του, και η οποία στον νοητό τόπο είναι η ίδια αρχόντισσα που δώρισε αλήθεια και λογισμό και ότι την ιδέα αυτή του αγαθού είναι απαραίτητο να την αντικρίσει όποιος μέλλει να πράξει με φρόνηση είτε στην ιδιωτική είτε στη δημόσια σφαίρα.

— Συμφωνώ, είπε, κι εγώ μαζί σου, με τον τρόπο βέβαια που μπορώ.

— Έλα τότε λοιπόν, είπα εγώ, να συμφωνήσεις μαζί μου και σε τούτο, και μην παραξενεύεσαι που όσοι έφθασαν ως εδώ δεν θέλουν να καταπιάνονται με τις συνηθισμένες ασχολίες των ανθρώπων αλλά οι ψυχές τους νιώθουν την επιθυμία να μένουν εκεί στα ψηλά· και είναι, υποθέτω, φυσικό να συμβαίνει έτσι, αν η εικόνα που αναφέραμε πρωτότερα είναι σωστή.

— Βεβαίως είναι φυσικό, είπε.

— Το νομίζεις, τότε, παράξενο, είπα εγώ, αν κάποιος, ύστερα από εκείνη τη θέαση πραγμάτων θεϊκών, μόλις έλθει σε επαφή με τις ανθρώπινες μικρότητες, φέρεται αδέξια και φαίνεται πολύ γελοίος καθώς ακόμη η όρασή του είναι ανήμπορη να δει, και προτού συνηθίσει αρκετά στη σκοτεινιά του κόσμου, αναγκάζεται να μπλέξει σε δικαστικούς αγώνες και άλλα τέτοια για τις σκιές του δικαίου ή για τα είδωλα που ρίχνουν αυτές τις σκιές και να πολεμάει με πάθος τις δοξασίες που έχουν γι' αυτά άνθρωποι, οι οποίοι την αληθινή δικαιοσύνη δεν την έχουν αντικρίσει ποτέ τους;

— Δεν το νομίζω διόλου παράξενο, είπε.

— Όποιος όμως έχει νου, είπα, θα αναλογιστεί ότι δύο ειδών είναι οι συγχύσεις που συμβαίνουν στα μάτια και δύο ειδών οι αιτίες στις οποίες οφείλονται, ανάλογα με το αν περνάει κανείς από το φως στο σκοτάδι ή από το σκοτάδι στο φως. Και θεωρώντας ότι ακριβώς τα ίδια συμβαίνουν και με την ψυχή, όποτε θα βλέπει κάποια ψυχή να τα

ἀδυνατούσαν τι καθορᾶν, οὐκ ἂν ἀλογίστως γελῶ, ἀλλ' ἐπισκοποῖ
 ἂν πότερον ἐκ φανότερου βίου ἤκουσα ὑπὸ ἀηθείας ἐσκότωται, ἢ
 ἐξ ἀμαθίας πλείονος εἰς φανότερον ἰούσα ὑπὸ λαμπροτέρου μαρ-
 b μαρυγῆς ἐμπέπλησται, καὶ οὕτω δὴ τὴν μὲν εὐδαμονίσειεν ἂν τοῦ
 πάθους τε καὶ βίου, τὴν δὲ ἐλεήσειεν, καὶ εἰ γελᾶν ἐπ' αὐτῇ βούλοι-
 το, ἦττον ἂν καταγέλαστος ὁ γέλωσ αὐτῶ εἴη ἢ ὁ ἐπὶ τῇ ἄνοθην
 ἐκ φωτὸς ἠκούσῃ.

Καὶ μάλα, ἔφη, μετρίως λέγεις.

Δεῖ δὴ, εἶπον, ἡμᾶς τοιόνδε νομίσει περι αὐτῶν, εἰ ταῦτ' ἀληθῆ
 τὴν παιδείαν οὐχ οἶαν τυτὲς ἐπαγγελλόμενοί φασιν εἶναι τοιαύτην
 c καὶ εἶναι, φασὶ δέ που οὐκ ἐνούσης ἐν τῇ ψυχῇ ἐπιστήμης σφείδ
 ἐνταῖναι, οἷον τυφλοῖς ὀφθαλμοῖς ὄψιν ἐνταθέντες.

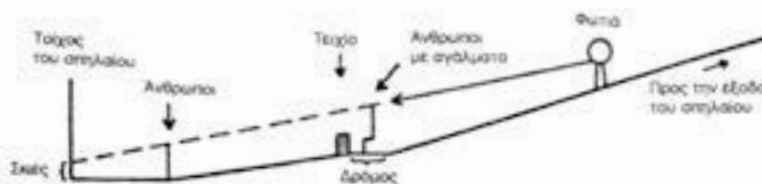
Φασὶ γὰρ οὖν, ἔφη.

Ὁ δέ γε ἰὼν λόγος, ἦν δ' ἐγώ, σημαίνει ταύτην τὴν ἐνούσαν ἐκά-
 στου δύναμιν ἐν τῇ ψυχῇ καὶ τὸ ὄργανον ᾧ καταμαιθάνει ἕκαστος,
 οἷον εἰ ὄμμα μὴ δυνατὸν ἦν ἄλλως ἢ σὺν ὄλῳ τῷ σώματι στρέφει
 πρὸς τὸ φανὸν ἐκ τοῦ σκοτώδους, οὕτω σὺν ὄλῳ τῇ ψυχῇ ἐκ τοῦ
 γενομένου περιακτέον εἶναι, ἕως ἂν εἰς τὸ ὄν καὶ τοῦ ὄντος τὸ
 φανότατον δυνατῇ γένηται ἀνασχέσθαι θεωμένη· τοῦτο δ' εἶναι
 d φαμεν τὰγαθόν, ἢ γάρ;

Ναί.

Τούτου τοῖνυν, ἦν δ' ἐγώ, αὐτοῦ τέχνη ἂν εἴη, τῆς περιαγωγῆς,
 τίνα τρόπον ὡς ῥῆσά τε καὶ ἀνυσμιάτα μεταστραφήσεται, οὐ
 τοῦ ἐμποῖσθαι αὐτῶ τὸ ὄραν, ἀλλ' ὡς ἔχοντι μὲν αὐτό, οὐκ ὀρθῶς
 δὲ τετραμμένῳ οὐδὲ βλέποντι οἱ ἔδει, τοῦτο διαμηχανήσασθαι.

Ἔοικεν γάρ, ἔφη.

Ἡ ἀλληγορία τοῦ Σπηλαίου: σχέδιο Κ. Vretska.

χει χαμένα και να μην μπορεί να διακρίνει κάτι, αυτός δεν θα βάζει τα γέλια ασυλλόγιστα αλλά θα προσπαθεί να διαπιστώσει τι από τα δύο συμβαίνει: Είναι άραγε τυφλωμένη επειδή έχοντας έλθει από μια ζωή φωτεινότερη δεν είναι συνηθισμένη στο σκοτάδι ή, αντιθέτως, επειδή προχωρεί από την περισσή αμάθεια σε μια περιοχή φωτεινότερη, κάτι πιο λαμπερό έχει πλημμυρίσει τα μάτια της με εκτυφλωτικό φως; Κι έτσι τη μια ψυχή θα την καλοτυχίσει για το πάθημά της και για τη ζωή της, ενώ για την άλλη θα αισθανθεί λύπη, κι αν θα είχε τη διάθεση να την περιγελάσει, το γέλιο του αυτό θα ήταν λιγότερο καταγέλαστο απ' ό,τι το γέλιο για εκείνη που έχει φθάσει εδώ από φηλά, από το φως.

— Πάρα πολύ μετρημένα, είπε, τα λόγια σου.

— Τότε, είπα, αν αυτά είναι αληθινά, πρέπει κι εμείς να παραδεχθούμε τα εξής σχετικά με αυτά: Ότι δηλαδή η παιδεία δεν είναι ό,τι ισχυρίζονται γι' αυτήν κάποιοι, οι οποίοι έχουν για επάγγελμά τους την εκπαίδευση. Ισχυρίζονται δηλαδή ότι μέσα στην ψυχή δεν υπάρχει γνώση κι ότι κατά κάποιον τρόπο τη γνώση την βάζουν αυτοί στην ψυχή, περίπου σαν να έβαζαν όραση σε μάτια τυφλών.

— Το ισχυρίζονται πράγματι, είπε.

— Απεναντίας, η τυρινή διερεύνησή μας, είπα εγώ, δείχνει αυτή τη δύναμη της γνώσης που καθένας έχει μέσα στην ψυχή του, κι επίσης το εργαλείο, με το οποίο καθένας μαθαίνει. Όπως ακριβώς αν δεν υπήρχε άλλος τρόπος να στρέφει κανείς τα μάτια του από το σκοτάδι στο φως παρά μόνο στρέφοντας ολόκληρο το σώμα, έτσι πρέπει να στραφεί με ολόκληρη την ψυχή από την περιοχή της γένεσης στην άλλη πλευρά, ώσπου να γίνει ικανή η ψυχή να αντέχει να αντικρίζει το ον και την πιο αστραφτερή λάμψη του όντος· κι υποστηρίζουμε ότι αυτό είναι το αγαθό. Δεν είναι έτσι;

— Ναι.

— Επομένως η παιδεία, είπα εγώ, θα είναι η τέχνη για αυτό το πράγμα, για την μεταστροφή της ψυχής, με ποιον τρόπο δηλαδή η μεταστροφή θα συντελεστεί όσο το δυνατόν ευκολότερα και αποτελεσματικότερα, — όχι πώς θα εμφυτευθεί στο όργανο αυτό η δύναμη της όρασης, αλλά θεωρώντας δεδομένο ότι το όργανο διαθέτει αυτή τη δύναμη κι ότι απλώς δεν είναι στραμμένο στη σωστή διεύθυνση και δεν κοιτάζει προς τα εκεί που θα έπρεπε, να μηχανευτεί η τέχνη της παιδείας έναν τρόπο ώστε αυτό να κατορθωθεί.

— Έτσι φαίνεται, είπε.

(μετάφραση Νίκος Σκουτερόπουλος)

ΠΛΑΤΩΝ

135. — Τίμαιος 24d6–25d6

Στον Τίμαιο, ένα από τα τελευταία έργα του Πλάτωνα, που άσκησε τεράστια επίδραση κατά τον Μεσαίωνα και μέχρι τους Νεότερους Χρόνους, εκτίθεται η πλατωνική κοσμολογία, η δημιουργία δηλαδή του κόσμου, του ανθρώπου και των άλλων ζωντανών οργανισμών από τον δημιουργό, τον θεό 'τεχνίτη'. Στον σύντομο διάλογο που υπάρχει στην αρχή του έργου λαμβάνουν μέρος εκτός του Σωκράτη ο (άγνωστος από άλλες πηγές) Τίμαιος από τους Λοκρούς της Κάτω Ιταλίας, ο οποίος εκθέτει αργότερα στον λόγο του την κοσμολογική θεωρία, ο συντηρητικός Αθηναίος πολιτικός Κριτίας και ο γνωστός από την εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία στρατηγός των Σαρακοσίων Ερμοκράτης. Πριν από τον λόγο του Τίμαιου, ο Κριτίας αφηγείται τον περίφημο μύθο της Ατλαντίδας, όπως —υποτίθεται— τον είχε ακούσει ο Σόλων από Αιγύπτιους ιερείς, οι οποίοι πάλι τον γνώ-

- (24) "... πολλὰ μὲν οὖν ὑμῶν καὶ μεγάλα ἔργα τῆς πόλεως τῆδε γε
 e γραμμίνα θαυμάζεται, πάντων μὲν ἐν ὑπερέχει μεγέθει καὶ ἀρετῇ·
 λέγει γὰρ τὰ γεγραμμίνα ὅσῃν ἡ πόλις ὑμῶν ἔπαυσεν ποτε δύνα-
 μιν ὑβρεῖ πορευομένην ἅμα ἐπὶ πᾶσαν Εὐρώπην καὶ Ἀσίαν, ἐξω-
 θεν ὀρμηθεῖσαν ἐκ τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους, τότε γὰρ πορευόσι-
 μον ἦν τὸ ἐκεῖ πέλαγος· νῆσον γὰρ πρὸ τοῦ στόματος εἶχεν ὁ κα-
 λεῖτε, ὡς φατε, ὑμεῖς Ἡρακλέους στήλας, ἡ δὲ νῆσος ἅμα Λιβύης
 ἦν καὶ Ἀσίας μείζων, ἐξ ἧς ἐπιβατὸν ἐπὶ τὰς ἄλλας νήσους τοῖς
 τότε ἐγίγνετο πορευομένοις, ἐκ δὲ τῶν νήσων ἐπὶ τὴν καταντικρῦ
 25 πᾶσαν ἠπειρον τὴν περὶ τὸν ἀληθινὸν ἐκείνον πόντον, τάδε μὲν
 γάρ, ὅσα ἐντὸς τοῦ στόματος οὗ λέγομεν, φαίνεται λιμὴν στενὸν
 τινα ἔχων εἰσπλοῦν· ἐκεῖνο δὲ πέλαγος ὄντως ἢ τε περιέχουσα
 αὐτὸ γῆ παντελῶς ἀληθῶς ὀρθότατ' ἂν λέγοιτο ἠπειρος, ἐν δὲ δὴ

¹ 'Στήλες του Ηρακλή' (Ηρακλέους στήλαι) ονομάζονταν τα δύο ακρωτήρια που σχηματίζονται στα στενά του Γιβραλτάρ.

Ο μύθος της Ατλαντίδας

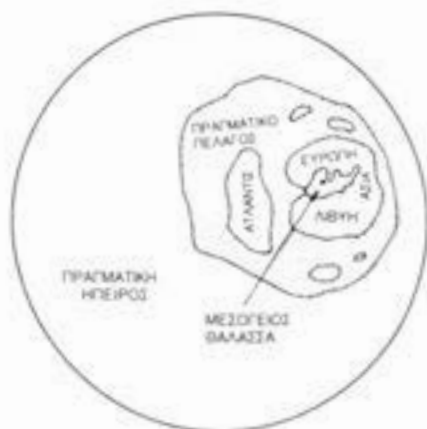
ριζαν, επειδή ήταν καταγραμμένοι στις ιερές γραφές τους. Πρόκειται για τον ίδιο μύθο που ο Πλάτων αφηγείται εκτενέστερα στον Κριτία. Τα εξιστορούμενα συμβάντα εκτυλίσσονται 9.000 χρόνια πριν από την εποχή του Σόλωνα, όταν μια άλλη, αρχαϊκή Αθήνα, απέκρουσε την επίθεση του πανίσχυρου ιησιού του Ατλαντικού, της Ατλαντίδας. Αν λάβει κανείς υπόψη του ότι το αρχαϊκό αυτό κράτος της Αθήνας έμοιαζε εμφανώς με την Αθήνα των Περσικών πολέμων και διέφερε εντελώς από τη σύγχρονη του Πλάτωνα ναυτική Αθήνα, αντιλαμβάνεται εύκολα το πολιτικό περιεχόμενο του μύθου. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Αιγύπτιος ιερέας, αφού έχει αφηγηθεί τα σχετικά με την αρχαϊκή Αθήνα, περιγράφει την Ατλαντίδα, τη σύγκρουση των δύο δυνάμεων και την ολοκληρωτική εξαφάνισή τους.

- (24) «... Τα έργα της πόλης σας ήταν πολλά και μεγάλα· τα έχουμε γραμμένα εδώ και τα θαυμάζουμε.
- ε Όμως ένα τα ξεπερνά όλα και σε μεγαλείο και σε αρετή. Τα κείμενά μας λένε πως η πόλη σας καταπόνεσε κάποτε μια δύναμη που όρμησε με αλαζονεία καταπάνω της Ευρώπης ολόκληρης και συνάμα ολόκληρης της Ασίας· ξεκινούσε απ' έξω, από το Ατλαντικό πέλαγος, γιατί τότε ταξιδευόταν εκείνο το πέλαγος. Είχε ένα νησί εμπρός από το στόμιό του, αυτό που ονομάζεται, καθώς λέτε, Στήλες του Ηρακλή.¹ Και το νησί ήταν μεγαλύτερο από την Ασία και τη Λιβύη² μαζί. Και οι ταξιδιώτες μπορούσαν να περάσουν από αυτό το νησί στα 25 άλλα νησιά και από τα νησιά σ' ολόκληρη την ήπειρο, στην αντίπερα όχθη αυτής της πραγματικής θάλασσας. Και μέσα στο στόμιο που λέγαμε μοιάζει να είναι ένα λιμάνι με στενή είσοδο· όμως έξω από το άλλο μέρος είναι πραγματικό πέλαγος και τη στεριά που το περιτοιχίζει θα τη λέγαμε πολύ σωστά και με την κυριολεξία ήπειρο.³

¹ Λιβύη ονομαζόταν στην αρχαιότητα η Αφρική. Όπως φαίνεται, ο Πλάτων θεωρούσε την Αίγυπτο τμήμα όχι της Αφρικής αλλά της Ασίας.

² Ο Πλάτων συνδέει μάλλον τη λέξη 'ήπειρος' με τη λέξη 'άπειρος'.

τῇ Ἀτλαντίδι νήσῳ ταύτῃ μεγάλη συνέστη καὶ θαυμαστὴ δύναμις βασιλείων, κρατοῦσα μὲν ἀπάσης τῆς νήσου, πολλῶν δὲ ἄλλων νήσων καὶ μερῶν τῆς ἠπείρου· πρὸς δὲ τούτοις ἔτι τῶν ἐντὸς τῆδε Λιβύης μὲν ἤρχον μέχρι πρὸς Αἴγυπτον, τῆς δὲ Εὐρώπης μέχρι Τυρρηνίας. αὕτη δὲ πᾶσα συναθροισθεῖσα εἰς ἓν ἡ δύναμις τὸν τε παρ' ὑμῶν καὶ τὸν παρ' ἡμῶν καὶ τὸν ἐντὸς τοῦ στόματος πάντα τόπον μᾶ ποτὲ ἐπεχείρησεν ὀρμῇ δουλοῦσθαι, τότε οὖν ὑμῶν, ὦ Σόλων, τῆς πόλεως ἡ δύναμις εἰς ἅπαντας ἀνθρώπους διαφανῆς ἀρετῇ τε καὶ ρώμῃ ἐγένετο· πάντων γὰρ προστάσα εὐψυχία καὶ τέχναις, ὅσαι κατὰ πόλεμον, τὰ μὲν τῶν Ἑλλήνων ἡγουμένη, τὰ δ' αὕτη μονωθεῖσα ἐξ ἀνάγκης τῶν ἄλλων ἀποστάντων, ἐπὶ τοὺς ἐσχάτους ἀφικομένη κινδύνους, κρατήσασα μὲν τῶν ἐπιόντων τρόπαιον ἔστησεν, τοὺς δὲ μήπω δεδουλωμένους διεκώλυσεν δουλωθῆναι, τοὺς δ' ἄλλους, ὅσοι κατοικοῦμεν ἐντὸς ὄρων Ἡρακλείων, ἀφθόως ἅπαντας ἠλευθέρωσεν, ἰστέρω δὲ χρόνῳ σεισμῶν ἐξαισιῶν καὶ κατακλυσμῶν γενομένων, μᾶς ἡμέρας καὶ νυκτὸς χαλεπῆς ἐπελθοῦσης, τό τε παρ' ὑμῶν μάχιμον πᾶν ἀθρώον ἔδω κατὰ γῆς, ἣ τε Ἀτλαντὶς νήσος ὡσαύτως κατὰ τῆς θαλάττης δύοσα ἠφανίσθη· διὸ καὶ νῦν ἄπορον καὶ ἀδιερεύνητον γέγονεν τοῦκέι πέλαγος, πληοῦ κάρτα βραχείος ἐμποδῶν ὄντος, ὃν ἡ νήσος ἰζομένη παρέσχετο."

Ἡ σφαῖρα τῆς γῆς ὅπως περιγράφεται στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα (σχέδιο J.V. Luce).

- Λοιπόν σ' αυτό το νησί, την Ατλαντίδα, βασιλιάδες είχαν δημιουργήσει μια μεγάλη και θαυμαστή δύναμη, που κυριαρχούσε πάνω σ' ολόκληρο το νησί και πολλά άλλα νησιά και μέρη της ηπείρου. Κι ακόμη κρατούσε τη Λιβύη ως την Αίγυπτο, και την Ευρώπη ως την Τυρρηνία. Κι αυτή η δύναμη, αφού συγκεντρώθηκε σύσσωμη, επεχείρησε να υποδουλώσει με μια ορμή όλα τα μέρη σας και τα δικά μας και όσα βρίσκονται μέσα στο στόμιο. Τότε, Σόλων, φανερώθηκε σε όλους τους ανθρώπους η δύναμη της πόλης σας με την αρετή και τη ρώμη της. Γιατί ξεπέρασε όλες τις άλλες σε ψυχική αντοχή και σε πολεμική τέχνη. Στην αρχή επικεφαλής των Ελλήνων, κι έπειτα, όταν οι άλλοι την εγκατέλειψαν, αναγκασμένη να πολεμήσει μόνη, αφού άγγιξε τον έσχατο κίνδυνο, νίκησε τους εισβολείς, έστησε τρόπαιό, και δεν άφησε να υποδουλωθούν αυτοί που ποτέ δεν είχαν γίνει δούλοι. Κι εμάς τους άλλους, όσοι κατοικούμε δώθε από τις Ηράκλειες Στήλες, γενναιόδωρα όλους μας ελευθέρωσε. Όμως αργότερα ήρθαν τρομεροί σεισμοί και κατακλυσμοί και μέσα σε μια μέρα και μια νύχτα φρίκης, ολόκληρος ο στρατός σας βούλιαξε μονομιás μέσα στη γη και το νησί η Ατλαντίδα βούλιαξε στη θάλασσα και αφανίστηκε. Γι' αυτό και σήμερα ακόμη το πέλαγος σ' εκείνα τα μέρη είναι δυσκολοταξίδευτο και ανεξερεύνητο· το εμπόδιο είναι η ρηχή λάσπη που άφησε το νησί καθώς καταποντιζότανε...»

(μετάφραση Γιώργος Σεφέρης)

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

(384–322 π.Χ.)

136. – Πολιτικά 1, 1252b27–1253a 39

Τα Πολιτικά του Αριστοτέλη δεν αποτελούν ενιαίο έργο αλλά συνένωση διαφορετικών πραγματειών, στις οποίες συζητούνται θέματα πολιτικής φιλοσοφίας: η οργάνωση της οικογένειας ως προτάδιου του κράτους (βιβλίο I), παλαιότερα υπαρκτά και ιδανικά πολιτεύματα (βιβλίο II), η έννοια του πολίτη και η κατάσταση των πολιτευμάτων (βιβλίο III), κατηγορίες και υποκατηγορίες πολιτευμάτων (βιβλία IV–VI), το ιδανικό πολίτευμα (βιβλία VII–VIII). Το απόσπασμα που ακολουθεί αποτελεί τμήμα ενός κεφαλαίου, στο οποίο ο Αριστοτέλης εφαρμόζει με λαμπρό τρόπο τη γενετική μέθοδο: ανασυνθέτει —στηριζόμενος μάλλον περισσότερο στη φαντασία παρά σε ιστορικά δεδομένα— τα στάδια της κοινωνικής εξέλιξης μέχρι τη δημιουργία της πόλεως (της υψηλότερης κατά τη γνώμη του

- 1252b27 ἡ δ' ἐκ πλειόνων κοινωνία τέλειος πόλις, ἤδη πάσης ἔχουσα
πέρας τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἶπείν, γνομένη μὲν τοῦ ζῆν
30 εἶκεν, οὐσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν, διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν, εἶπερ
καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι. τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις
τέλος ἐστίν· οἷον γὰρ ἕκαστος ἐστὶ τῆς γενέσεως τελεσθείσης,
ταύτην φάμεν τὴν φύσιν εἶναι ἐκάστου, ὡς περ ἀνθρώπου
ἵππου οἰκίας, ἔτι τὸ οὐ εἶκεν καὶ τὸ τέλος βέλτιστον· ἡ δ'
1253a αὐτάρκεια τέλος καὶ βέλτιστον, ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι
τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν
ζῶον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἤτοι φαῦλός
ἐστίν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος· ὡς περ καὶ ὁ ὑφ' Ὀμήρου λοι-
5 δορηθεὶς "ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνίστιος"· ἅμα γὰρ φύσει τοι-
οῦτος καὶ πολέμου ἐπιθημητής, ἅτε περ αἰζυγῶν ὡς περ ἐν
πεττοῖς, διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῶον πάσης μελίττης

¹ Εἰδὲ μετὰ τὴν ἀρχαία σημασίαν : 'ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο κάτι υπάρχει'.

² *Ιδιόθε* θ 63.

Ο σχηματισμός της πόλεως

μορφής πολιτικής οργάνωσης). Επίδιωξη του είναι να προσδιορίσει την ουσία της πόλεως-κράτους και να υπερασπίσει τον 'φυσικό' της χαρακτήρα απέναντι στις απόψεις ορισμένων σοφιστών, που υποστήριζαν ότι οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής οργάνωσης αποτελεί σύμβαση μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Αφού έχει αναφερθεί στην οικογένεια, τη μικρότερη μορφή κοινωνίας, και στην κώμη (χωριό), που δεν αποτελεί παρά άθροισμα περισσότερων οικογενειών, εκθέτει τις απόψεις του για τη δημιουργία της πόλεως. Στην έκθεση του Αριστοτέλη είναι εμφανής η επίδραση των βιολογικών του μελετών καθώς και η τελολογική οπτική στην εξέταση των φαινομένων (βλ. σχετικά το Κείμενο 141).

- 1252b27 Η ολοκληρωμένη κοινωνία που σχηματίζεται από περισσότερες κώμες αποτελεί πόλη, η οποία διαθέτει ήδη, για να το πούμε απλά, πλήρη αυτάρχεια. Και ενώ σχηματίστηκε για να εξασφαλίζει την επιβίωση, διατηρείται, επειδή διασφαλίζει την ευζωία.
- 30 Συνεπώς, κάθε πόλη υπάρχει φύσει, εφόσον βέβαια αυτό ισχύει και για τις πρώτες μορφές κοινωνίας. Γιατί η πόλη είναι ο σκοπός χάριν του οποίου υπάρχουν οι άλλες μορφές κοινωνίας, και η φύση είναι καθεαυτήν σκοπός, αφού η κατάληξη της εξελικτικής ανάπτυξης ενός πράγματος λέμε ότι αποτελεί τη φύση του (όπως στην περίπτωση ενός ανθρώπου, ενός αλόγου, ενός σπιτιού). Επιπλέον, σκοπός και τέλος¹ ταυτίζονται με την τελειότητα. Και η αυτάρχεια συνιστά συγχρόνως και σκοπό και τελειότητα.
- 1253a Από τα παραπάνω λοιπόν είναι φανερό ότι η πόλη ανήκει στα πράγματα που υπάρχουν εκ φύσεως, ότι ο άνθρωπος είναι ον που ζει από τη φύση του σε πόλη, και ότι όποιος είναι από τη φύση του και όχι λόγω τυχαίων συνθηκών άπολις είναι ή αχρείος ή ανώτερος από τους κοινούς ανθρώπους. Όπως εκείνος που λοιδορείται από τον Όμηρο ότι είναι «χωρίς γενιά, χωρίς νόμους, χωρίς εστία».² Γιατί, όποιος είναι εκ φύσεως έτσι, είναι συγχρόνως και φιλοπόλεμος, όπως ακριβώς ένα μοναχικό πόνι σε παιχνίδι με πεσσούς.
- 5

- καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον, δῆλον, οὐθὲν γὰρ, ὡς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων·
- 10 ἢ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἠδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζώοις (μέχρι γὰρ τούτου ἢ φύσις αὐτῶν ἐλήλυθε, τοῦ ἔχειν αἰσθησὶν λυπηροῦ καὶ ἠδέος καὶ ταῦτα σημαίνει ἄλλήλοις), ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον καὶ
- 15 τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἀδίκον· τούτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἰσθησὶν ἔχειν· ἢ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖν οἰκίαν καὶ πόλιν, καὶ πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν, τὸ γὰρ ὅλον πρό-
- 20 τερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀναιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται ποὺς οὐδὲ χεῖρ, εἰ μὴ ὁμωνύμως, ὥσπερ εἴ τις λέγοι τὴν λιθίνην (διαφθαρείσα γὰρ ἔσται τοιαύτη), πάντα δὲ τῷ ἔργῳ ὄρισται καὶ τῇ δυνάμει, ὥστε μηκέτι τοιαῦτα ὄντα οὐ λε-
- 25 κτέον τὰ αὐτὰ εἶναι ἀλλ' ὁμώνυμα, ὅτι μὲν οὖν ἢ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθεῖς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός.
- 30 φύσει μὲν οὖν ἢ ὁρμὴ ἐν πᾶσι ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος, ὥσπερ γὰρ καὶ τελευθεῖς βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεῖς νόμου καὶ δίκης χεῖριστον πάντων, χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα· ὁ δὲ ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει

³ Το ὅλον προηγείται του μέρους υπό την έννοια ότι δεν μπορεί να θεωρησει κανείς κάτι ως μέρος ενός συνόλου, εάν δεν υπάρχει ήδη το σύνολο.

- Η αιτία για την οποία ο άνθρωπος είναι σε μεγαλύτερο βαθμό προορισμένος να ζει σε κοινωνία πόλης απ' όσο η μέλισσα ή οποιοδήποτε ζώο που ζει σε αγέλη είναι λοιπόν προφανής. Διότι η φύση, σύμφωνα με όσα υποστηρίζουμε, δεν κάνει τίποτα μάταια.
- 10 Από την άλλη, ο άνθρωπος είναι το μόνο από τα ζώα που διαθέτει λόγο. Η φωνή βέβαια εξυπηρετεί την έκφραση της οδύνης και της χαράς, γι' αυτό και υπάρχει και στα άλλα ζώα (η φύση τους, με άλλα λόγια, έχει εξελιχθεί μέχρι του σημείου να αισθάνονται την οδύνη και τη χαρά, και να δείχνουν τα αισθήματα αυτά το ένα στο άλλο). Αλλά ο λόγος υπάρχει για να εκφράζει το επωφελές
- 15 και το επιζήμιο, και επομένως και το δίκαιο και το άδικο. Αυτή είναι η ιδιαιτερότητα του ανθρώπου σε σχέση με τα άλλα ζώα: μόνος αυτός έχει αντίληψη του καλού και του κακού, του δίκαιου και του άδικου. Και είναι η κοινότητα αυτών των πραγμάτων που κάνει την οικογένεια και την πόλη.

- Ας προσθέσουμε ότι ως προς τη φυσική τάξη των πραγμάτων η πόλη προηγείται της οικογένειας και του καθενός από εμάς ξεχωριστά. Διότι το όλον προηγείται κατ' ανάγκην του μέρους.² Εάν, για παράδειγμα, καταστρέψει κανείς το σώμα ως σύνολο, δεν θα υπάρχει πόδι ούτε χέρι, παρά μόνον ως όνομα —όπως όταν μιλά κανείς για 'πέτρινο χέρι' (γιατί ένα νεκρό χέρι θα είναι πράγματι 'πέτρινο'). Όλα τα πράγματα καθορίζονται από το έργο τους και τη δύναμή τους. Συνεπώς, όταν δεν έχουν πια τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά, δεν θεωρούνται τα ίδια πράγματα παρά μόνο κατ'
- 20 όνομα. Είναι λοιπόν φανερό ότι η πόλη υπάρχει εκ φύσεως και προηγείται του ατόμου. Διότι, αν ο καθένας, όταν χωριστεί από το σύνολο, δεν είναι αυτόν της, θα είναι στην ίδια κατάσταση, όπως όλα τα μέρη προς το σύνολο. Όποιος δεν είναι ικανός να συμμετέχει σε μια κοινότητα ή δεν του χρειάζεται επειδή είναι αυτόν της, σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί μέρος της πόλης, και κατά συνέπεια είναι ή άγριο ζώο ή θεός.

- 30 Είναι λοιπόν φυσική η ορμή που υπάρχει σε όλους τους ανθρώπους για την κοινωνία αυτού του είδους. Και εκείνος που πρώτος την οργάνωσε υπήρξε μέγιστος ευεργέτης. Γιατί όπως ο άνθρωπος είναι το ανώτερο από όλα τα ζώα, όταν φτάσει στην τελειότητά του, έτσι γίνεται και το χειρότερο, όταν απομακρυνθεί από τον νόμο και το δίκαιο. Διότι η αδικία που έχει όπλα είναι τρομερή. Ο άνθρωπος γεννιέται έχοντας όπλα που σκοπό έχουν να υπηρετούν τη φρόνηση και την αρετή, τα οποία όμως πάρα

- 35 καὶ ἀρετῇ, οἷς ἐπὶ τάναντία ἐστὶ χρῆσθαι μάλιστα, διὸ ἀνοσιώ-
τατον καὶ ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς, καὶ πρὸς ἀφροδίσια καὶ
ἐδωδῆν χείριστον. ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολι-
τικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις.

Ἡ πόλις τῆς ἀρχαίας Σμύρνης. Ὁφειμος 7ος αἰ. π.Χ.
(Αναπαράσταση σύμφωνα με τον Nicholls.)

- 35 πολύ εύκολα μπορεί να τα χρησιμοποιήσει για το αντίθετο. Αυτός είναι ο λόγος που ο άνθρωπος χωρίς αρετή είναι το πιο ανόσιο και άγριο ον, και το χειρότερο όσον αφορά στις ερωτικές ηδονές και στη λαίμαργία. Η δικαιοσύνη όμως είναι χαρακτηριστικό της πόλης, αφού η απονομή δικαιοσύνης αποτελεί θεσμό της κοινωνίας της πόλης, ενώ η δικαιοσύνη η ίδια είναι ο καθορισμός του τί είναι δίκαιο.

(μετάφραση Σταύρος Τσιτσιφίδης)

Σχεδιάγραμμα της πόλης της Πριήνης (σύμφωνα με τους Wiegand και Schrader).

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

137. – Ῥητορικὴ 3, 1404b 1–25

Η ενασχόληση του Αριστοτέλη με τη ρητορική ανάγεται στην εποχή που ως μέλος της Ακαδημίας του Πλάτωνα δίδασκε το μάθημα αυτό σε άλλα μέλη της Ακαδημίας, τα οποία ήθελαν έτσι να ολοκληρώσουν τη μόρφωσή τους. Η Ῥητορικὴ, η οποία έχει κι αυτή, όπως όλα τα σωζόμενα έργα, τον χαρακτήρα σημειώσεων για τη διδασκαλία, συμπυκνώνει τις γνώσεις (από παλαιότερα εγχειρίδια) και τις σκέψεις ή παρατηρήσεις που έκανε γύρω από το γνωστικό αυτό αντικείμενο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ο Αριστοτέλης. Τα δύο πρώτα βιβλία του έργου πραγματεύονται τις αποδεικτικές μεθόδους της ρητορικής, ενώ το το τρίτο βιβλίο (το οποίο αρχικά αποτελούσε ξεχωριστό έργο) ασχολείται αφενός

- 1404b ἔστω οὖν ἐκεῖνα θεθεωρημένα, καὶ ὠρίσθω λέξεως ἀρετὴ σαφῆ
 εἶναι (σημείον γὰρ τι ὁ λόγος, ὥστ' ἐὰν μὴ δηλοῖ οὐ ποιήσει τὸ
 ἑαυτοῦ ἔργον), καὶ μῆτε ταπεινὴν μῆτε ὑπὲρ τὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ
 πρέπουσαν¹ ἢ γὰρ ποιητικὴ ἴσως οὐ ταπεινὴ, ἀλλ' οὐ πρέπουσα
 5 λόγῳ, τῶν δ' ὀνομάτων καὶ ῥημάτων σαφῆ μὲν ποιεῖ τὰ κύρια,
 μὴ ταπεινὴν δὲ ἀλλὰ κεκοσμημένην τὰλλα ὀνόματα ὅσα εἴρηται
 ἐν τοῖς περὶ ποιητικῆς· τὸ γὰρ ἐξαλλάξει ποιεῖ φαίνεσθαι σε-
 μνοτέραν· ὥσπερ γὰρ πρὸς τοὺς ξένους οἱ αἰθρωποὶ καὶ πρὸς
 10 τοὺς πολίτας, τὸ αὐτὸ πάσχουσι καὶ πρὸς τὴν λέξιν, διὸ δεῖ
 ποιεῖν ξένην τὴν διάλεκτον· θαυμασταὶ γὰρ τῶν ἀπόντων εἰσίν,
 ἡδὺ δὲ τὸ θαυμαστόν ἐστίν· ἐπὶ μὲν οὖν τῶν μέτρων πολλὰ τε
 ποιεῖ τοῦτο καὶ ἀρμόττει ἐκεῖ (πλέον γὰρ ἐξέστηκεν περὶ αὐτῶν καὶ
 15 περὶ οὗς ὁ λόγος, ἐπεὶ καὶ ἐνταῦθα, εἰ δοῦλος καλλιπεῖτο ἢ λίαν
 νέος, ἀπρεπέστερον, ἢ περὶ λίαν μικρῶν, ἀλλ' ἔστι καὶ ἐν τούτοις
 ἐπισυστελλόμενον καὶ αὐξανόμενον τὸ πρέπον), ἐν δὲ τοῖς ψι-

¹ Προηγουμένως ο Αριστοτέλης έχει αναφερθεί στη σημασία του λεκτικού στην ποίηση και έχει διευκρινίσει ότι τα σχετικά με την ποίηση έχουν συζητηθεί στο *Περὶ ποιητικῆς*, ενώ εδώ θα τον απασχολήσει το θέμα του λεκτικού μόνο σε σχέση με τη ρητορική.

Η αρετή της λέξεως

με την λέξιν (τη γλωσσική διατύπωση των σκέψεων στον έντεχνο πεζό λόγο, ο οποίος νοείται σε αντιδιαστολή προς τον ποιητικό και τον καθαρά επιστημονικό) και αφιέρου την τάξιν (την οργάνωση δηλαδή των μερών του ρητορικού λόγου). Στο παρατιθέμενο απόσπασμα από την αρχή του τρίτου βιβλίου ο Αριστοτέλης διατυπώνει την άποψη ότι η σαφήνεια αποτελεί την άρετήν (= 'τελειότητα, σπουδαιότερη ιδιότητα') του ύφους στον εντεχνο πεζό λόγο. Η σχετική φράση του Αριστοτέλη στάθηκε αφορμή για να διατυπωσουν μεταγενέστεροι (κυρίως ο μαθητής του Θεόφραστος) δικές τους θεωρίες περί των αρετών της λέξεως.

- 1404b Ας θεωρήσουμε λοιπόν ότι εκείνα έχουν συζητηθεί και ας ορισθεί η σαφήνεια ως η αρετή του λεκτικού (λέξις).¹ (Καθώς ο λόγος είναι ένα είδος σημείου, αν δεν είναι σαφής, δεν επιτελεί το έργο του). Το λεκτικό συνεπώς ούτε ταπεινό πρέπει να είναι ούτε να υπερβαίνει την
- 5 αξία του αντικειμένου, αλλά να είναι το προσήκον. Οπωσδήποτε το ποιητικό λεκτικό δεν είναι καθόλου ταπεινό, όμως δεν αρμόζει στον πεζό λόγο. Οι κοινές λέξεις και τα κοινά ρήματα δημιουργούν τη σαφήνεια. Άλλα είδη λέξεων, όσα έχουμε συζητήσει στην Ποιητική, κάνουν το λεκτικό όχι ταπεινό αλλά κεκοσμημένο. Πράγματι η απόκλιση συντελεί ώστε να εμφανίζεται το λεκτικό μεγαλοπρεπές, επειδή οι άνθρωποι παθαίνουν με το λεκτικό ό,τι παθαίνουν με τους ξένους σε σχέση με τους συμπολίτες. Ιδού λοιπόν γιατί πρέπει να κά-
- 10 νουμε τον καθημερινό λόγο ανοίκειο; επειδή οι άνθρωποι θαυμάζουν ό,τι είναι απόμακρο και ό,τι είναι θαυμαστό είναι ευχάριστο. Οπωσδήποτε στον έμμετρο λόγο πολλές λέξεις το πετυχαίνουν αυτό και εκεί αρμόζει, επειδή ό,τι λέγεται εδώ για τα πράγματα και τα πρόσωπα είναι πολύ έξω από το σύνηθες —άλλωστε, ακόμη και
- 15 στην ποίηση θα ήταν ολωσδιόλου ανάρμοστο, αν κάποιος δούλος μιλούσε με καλλιπέπια ή κάποιος πάρα πολύ νέος, ή αν ο λόγος ήταν για ασήμαντα πράγματα. Όμως και στις περιπτώσεις αυτές το αρμόζον λεκτικό μπορεί να είναι θέμα συμπύκνωσης ή επέκτασης.

- λοῖς λόγοις πολλῶ ἐλάττωσι· ἢ γὰρ ὑπόθεσις ἐλάττων, διὸ δεῖ
λαιθάνειν ποιῶντας, καὶ μὴ δοκεῖν λέγειν πεπλασμένως ἀλλὰ
20 πεφυκότως (τοῦτο γὰρ πιθανόν, ἐκεῖνο δὲ τούναντίον· ὡς γὰρ
πρὸς ἐπιβουλεύοντα διαβάλλονται, καθάπερ πρὸς τοὺς οἴνους
τοὺς μεμεγμένους), καὶ οἶον ἢ Θεοδώρου φωνὴ πέποιθε πρὸς τὴν
τῶν ἄλλων ὑποκριτῶν· ἢ μὲν γὰρ τοῦ λέγοντος ἔοικεν εἶναι, αἱ
δ' ἀλλότριαι, κλέπτεται δ' εὖ, εἴαν τις ἐκ τῆς εἰσθηνίας διαλέκτου
25 ἐκλέγων συντιθῆ· ὅπερ Εὐριπίδης ποιῶ καὶ ὑπέδειξε πρῶτος.

- Στον πεζό λόγο ωστόσο οφείλει να επιτυγχάνει κανείς τον ίδιο στόχο με πολύ λιγότερα, αφού το θέμα είναι λιγότερο υψηλό. Όμως όσοι κάνουν αυτό πρέπει να περνούν απαρατήρητοι και να μη δίνουν την εντύπωση ότι ομιλούν επίπλαστα αλλά φυσικά. (Το δεύτερο είναι πειστικό, το άλλο ακριβώς το αντίθετο. Οι άνθρωποι τότε δυσπιστούν, ωσάν κάποιος να τους επιβουλεύεται, όπως ακριβώς δυσπιστούν προς τα ανακατωμένα κρασιά). Αυτό λόγου χάρη συμβαίνει με τη φωνή του Θεόδωρου,² όταν συγκρίνεται με τη φωνή των άλλων υποκριτών. Η δική του φωνή μοιάζει φωνή αληθινού προσώπου, ενώ οι άλλες φωνές τυχόν προσποιητές. Η κλοπή πετυχαίνει όταν κάποιος συνθέτει διαλέγοντας λέξεις από τον συνήθη καθημερινό λόγο. Αυτό ακριβώς κάνει ο Ευριπίδης και πρώτος αυτός έδειξε τον τρόπο.

(μετάφραση Γιώργης Γιατρομανωλάκης)

² Φημισμένος πρωταγωνιστής τραγωδιών κατά το πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. Στις μμητικές ικανότητες της φωνής του αναφέρεται και ο Πλούταρχος.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

138. – Περὶ ποιητικῆς 9.1451a36–1451b32

Το Περὶ ποιητικῆς του Αριστοτέλη, ἔργο γραμμένο κατὰ τὴ δὲυτέρη ἀθηναϊκὴ περίοδο τοῦ φιλοσόφου (335–323 π.Χ.), ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα τὸ σημαντικότερο ἔργο θεωρίας τῆς λογοτεχνίας τῆς ἀρχαιότητος. Ὅπως ὅλα τὰ σοξόμενα συγγράμματα του Αριστοτέλη, δὲν προορίζονται ἀπὸ τὸν ἴδιο γιὰ δημοσίευση, ἀλλὰ εἶχε χαρακτῆρα σημειώσεων ποῦ θὰ υποστήριζαν τὴν προφορικὴν τὸν διδασκαλία (γιὰ τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς κατηγορίας χρησιμοποιεῖται συνήθως ὁ ὄρος ἀκροαματικά). Ἀπὸ τὰ δύο βιβλία ποῦ πιθανότατα ἀποτελοῦσαν ἀρχικὰ τὸ ἔργο, ἔχει σωθεῖ τὸ πρῶτο βιβλίον ποῦ πραγματεύεται τὴν τραγωδία καὶ τὸ ἔπος, ὄχι ὅμως τὸ δὲυτερο ποῦ ἦταν ἀφιερωμένο στὴν κωμωδία. Στὰ πρῶτα πέντε κεφάλαια τοῦ ἔργου ἐξετάζεται ἀδρομερῶς ἡ ἐννοια τῆς ποιήσης καὶ ἡ σημασία τῆς μίμησης σ' αὐτήν (με τὸν ὄρο ἐννοεῖται ὄχι ἡ πιστὴ ἀντιγραφή τῆς πραγματικότητος ἀλλὰ ἡ δημιουργικὴ ἀναπαράσταση με καλλιτεχνικὰ μέσα πραγματικῶν ἢ δυνατῶν γεγονότων, καταστάσεων ἢ ἀντικειμένων). Ὑστερα ἀπὸ τὸ γενικὸ μέρος ἀκολουθεῖ ἡ πραγμάτευση τῆς τραγωδίας. Ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς τραγωδίας καὶ τῶν συστατικῶν τῆς ἀναδεικνύεται ὡς σημαντικότερο στοιχεῖο ὁ μῦθος, δηλαδὴ ἡ πλοκὴ τῶν γεγονότων. Ὁ μῦθος πρέπει, σύμφωνα με τὸν Αριστοτέλη, νὰ ἀποτελεῖ ὅλον με τὸ ἀπαραίτητο μέγεθος καὶ με

- 1451a36 φανερόν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ὅτι οὐ τὸ τὰ γενόμενα λέγειν, τοῦτο ποιητοῦ ἔργον ἐστίν, ἀλλ' οἷα ἂν γένοιτο καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἶκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον, ὁ γὰρ ἱστορικὸς καὶ ὁ ποιητὴς
- 1451b οὐ τῶ ἢ ἔμμετρα λέγειν ἢ ἄμμετρα διαφέρουσιν (εἶη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῆναι καὶ οὐδὲν ἦττον ἂν εἶη ἱστορία τις μετὰ μέτρον ἢ ἄνευ μέτρων)· ἀλλὰ τούτῳ διαφέρει, τῶ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο, διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν· ἢ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει. ἔστιν δὲ καθόλου μὲν, τῶ ποίῳ τὰ ποῖα ἄττα συμβαίνει λέγειν ἢ πράττειν κατὰ τὸ εἶκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον, οὐ στοχάζε-

φιλοσοφώτερον ποιήσις ιστορίας

οργανική ενότητα. Με αφορμή την έννοια της εσωτερικής ενότητας, ο Αριστοτέλης εξετάζει συγκριτικά στο περίφημο κεφ. 9 την ποίηση και την ιστορία. Σύμφωνα με την άποψη που διατυπώνει στο ανθολογούμενο απόσπασμα, η ποίηση είναι 'φιλοσοφικότερη' από την ιστορία, γιατί ασχολείται με πράγματα που έχουν γενική ισχύ, με τα καθόλου, όχι με τα συγκεκριμένα γεγονότα. Για τους αρχαίους όμως —συνειπώς και για τον Αριστοτέλη— ο μύθος αποτελεί ένα προωμότερο στάδιο της ιστορίας, που περιλαμβάνει εξίσου πραγματικά γεγονότα με τα μεταγενέστερα στάδια. Ο Αριστοτέλης προσπαθεί στη συνέχεια να άρει τη (φαινομενική) αντίφαση που δημιουργείται μεταξύ της δήλωσης ότι η ποίηση έχει ως θέμα της τα καθόλου και του γεγονότος ότι πραγματεύεται κατά κανόνα μυθικά (= ιστορικά) θέματα. Παραθέτει τρία επιχειρήματα για να στηρίξει την καθολικότητα της ποίησης: (α) Οι παραδεδωμένοι μύθοι χρησιμοποιούνται γιατί είναι πιστευτοί. (β) Σε μερικές τραγωδίες είναι τα πιο πολλά ονόματα επισημμένα, ενώ υπάρχουν και άλλες, στις οποίες είναι όλα επισημμένα. (γ) Από το σύνολο του μυθικού υλικού ο ποιητής επιλέγει —αυτό άλλωστε τον καθιστά κατ' ουσίαν ποιητή— εκείνο που ανταποκρίνεται στους κανόνες της πιθανοφάνειας και έχει καθολικότερο χαρακτήρα.

- 1451a36 Από όσα έχουν λεχθεί προκύπτει επίσης σαφώς ότι έργο του ποιητή δεν είναι να παρουσιάζει τα πραγματικά γεγονότα, αλλά αυτά που θα μπορούσαν να συμβούν, δηλαδή τα δυνατά σύμφωνα
- 1451b με τους κανόνες της πιθανοφάνειας ή της αναγκαιότητας. Ο ιστορικός και ο ποιητής δεν διαφοροποιούνται κατά το ότι γράφουν έμμετρα ή χωρίς μέτρο (το έργο του Ηροδότου θα μπορούσε να στιχουργηθεί, αλλά και με μέτρο δεν θα ήταν λιγότερο ιστορία από ό,τι χωρίς το μέτρο)· η διαφορά τους είναι η εξής: ο ένας παρουσιάζει αυτά που έγιναν, ο άλλος αυτά που θα μπορούσαν να γίνουν. Συνειπώς η ποίηση είναι και φιλοσοφικότερη και σπουδαιότερη από την ιστοριογραφία. Γιατί η ποίηση έχει ως θέμα της πιο πολύ τα καθόλου, ενώ η ιστοριογραφία τα καθ' έκαστον. Το καθόλου έγκειται στο ότι σ' έναν τύπο ανθρώπου προσιδιάζει να λείει ή να πράττει σύμφωνα με την πιθανοφάνεια και την αναγκαιότητα κάποιου είδους πράγματα. Σε αυτό ακριβώς αποβλέπει η ποίηση, έστω και αν δίνει κύρια ονόματα στα πρόσωπα. Το

- 10 ται ἢ ποιήσις ὀνόματα ἐπιτιθεμένη· τὸ δὲ καθ' ἕκαστον, τί
 Ἀλκιβιάδης ἔπραξεν ἢ τί ἔπαθεν, ἐπὶ μὲν οὖν τῆς κωμωδίας ἤδη
 τοῦτο δῆλον γέγονεν· συστήσαντες γὰρ τὸν μῦθον διὰ τῶν
 εἰκότων οὕτω τὰ τυχόντα ὀνόματα ὑποτιθέασιν, καὶ οὐχ ὥσπερ
 15 οἱ ἱαμβοποιοὶ περὶ τὸν καθ' ἕκαστον ποιοῦσιν, ἐπὶ δὲ τῆς
 τραγωδίας τῶν γενομένων ὀνομάτων ἀντέχονται, αἴτιον δ' ὅτι
 πιθανόν ἐστὶ τὸ δυνατόν· τὰ μὲν οὖν μὴ γινόμενα οὐπω πι-
 στεύομεν εἶναι δυνατά, τὰ δὲ γινόμενα φανερόν ὅτι δυνατά· οὐ
 γὰρ ἂν ἐγένετο, εἰ ἦν ἀδύνατα, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς
 τραγωδίαις ἐν ἐνίαις μὲν ἐν ἢ δύο τῶν γνωρίμων ἐστὶν ὀνομά-
 20 των, τὰ δὲ ἄλλα πεποημένα, ἐν ἐνίαις δὲ οὐθέν, οἷον ἐν τῷ
 Ἀγάθωνος Ἄιθεϊ· ὁμοίως γὰρ ἐν τούτῳ τὰ τε πράγματα καὶ τὰ
 ὀνόματα πεποήται, καὶ οὐδὲν ἤττον εὐφραίνει, ἄστ' οὐ πάντως
 εἶναι ζητητέον τῶν παραδεδομένων μύθων, περὶ οὓς αἱ τρα-
 25 γωδίαί εἰσὶν, ἀντέχεσθαι, καὶ γὰρ γελοῖον τοῦτο ζητεῖν, ἐπεὶ καὶ
 τὰ γνώριμα ὀλίγοις γνώριμά ἐστιν, ἀλλ' ὅμως εὐφραίνει πά-
 ντας, δῆλον οὖν ἐκ τούτων ὅτι τὸν ποιητὴν μᾶλλον τῶν μύθων
 εἶναι δεῖ ποιητὴν ἢ τῶν μέτρων, ὅσω ποιητὴς κατὰ τὴν μίμησίν
 ἐστίν, μιμῆται δὲ τὰς πράξεις, κἂν ἄρα συμβῆ γινόμενα ποιεῖν,
 30 οὐθέν ἤττον ποιητὴς ἐστὶ τῶν γὰρ γενομένων ἕνα οὐδὲν κω-
 λυκεῖ τοιαῦτα εἶναι οἷα ἂν εἰκὸς γενέσθαι {καὶ δυνατὰ γενέσθαι},
 καθ' ὃ ἐκεῖνος αὐτῶν ποιητὴς ἐστίν.

¹ Ο Ἀγάθων ἦταν σημαντικός τραγικός ποιητής, λίγο νεότερος του Ευριπίδη. Για την τραγωδία του Ἄιθεός δεν γνωρίζουμε τίποτα πέρα από τη συγκεκριμένη αναφορά του Αριστοτέλη.

10 καθ' ἕκαστον ἐγκρίεται, για παράδειγμα, στο τι ἔκανε ἢ τι ἔπαθε ὁ Αλκιβιάδης.

Στην κωμωδία αὐτό ἔχει γίνει στις μέρες μας ἤδη σαφές: οἱ ποιητές συνθέτουν πρῶτα τὴν πλοκὴ στηριζόμενοι στους κανόνες τῆς πιθανοφάνειας καὶ κατόπιν δίνουν στα πρόσωπα τυχαία ὀνόματα — ὅχι ὅπως οἱ ἱαμβογράφοι, που συνθέτουν ποιήματα για
 15 συζητημένα πρόσωπα. Στην τραγωδίᾳ ὡστόσο οἱ ποιητές διατηροῦν τὰ παραδεδομένα ὀνόματα τῶν προσώπων. Ἡ αἰτία ἐγκρίεται πρὸ ὅτι πιστευτὸ εἶναι αὐτὸ που εἶναι δυνατό· αὐτὰ ὁμως που δεν ἔχουν πραγματικὰ συμβεῖ δεν πιστεύουμε εὐκόλα ὅτι εἶναι δυνατὰ, ἐνῶ ἀντιθέτως ὅσα ἔχουν συμβεῖ εἶναι προφανές ὅτι εἶναι δυνατὰ (γιατί δεν θα εἶχαν συμβεῖ, εἰάν ἦταν ἀδύνατα). Ἐντούτοις καὶ μεταξύ τῶν τραγωδιῶν ὑπάρχουν μερικές που διατηροῦν ἕνα
 20 ἢ δύο γνωστὰ ὀνόματα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἐπινοημένα· σε μερικές μάλιστα οὔτε ἕνα ὄνομα δεν εἶναι γνωστὸ, ὅπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στον Ἀνδία τοῦ Ἀγάθωνα.¹ Στο ἔργο αὐτὸ εἶναι ἐπινοημένη τόσο ἡ ὑπόθεση ὅσο καὶ τὰ ὀνόματα, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ δεν προσφέρει μικρότερη εὐχαρίστηση. Κατὰ συνέπεια δεν πρέπει να ἐπιδιώκει κανεὶς πάση θυσία να μὴν προσκολλημένος
 25 στους παραδεδομένους μύθους, ἀπὸ τους οποίους ἀντλοῦν τὸ υλικὸ τους οἱ τραγωδίες. Μια τέτοια ἐπιδίωξη θα ἦταν μάλιστα ἀστεία, ἀφοῦ καὶ οἱ γνωστοὶ μῦθοι εἶναι μόνον σε λίγους γνωστοί, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ προσφέρουν εὐχαρίστηση σε ὅλους.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω καθίσταται λοιπὸν σαφές ὅτι ὁ ποιητής πρέπει να εἶναι περισσότερο ποιητής μύθων παρά στίχων, στὸ βαθμὸ που εἶναι ποιητής ἐπειδὴ μιμείται καὶ ἀντικείμενο τῆς μίμησης τοῦ αποτελοῦν οἱ πράξεις. Ἀκόμη λοιπὸν καὶ ἀν ἀσχολεῖται
 30 στὴν ποίησή του με πραγματικὰ γεγονότα, δεν εἶναι λιγότερο ποιητής. Διότι τίποτα δεν ἐμποδίζει κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα να συνάδουν πρὸς τὸ πιθανόν. Καὶ βάσει αὐτοῦ τοῦ χαρακτηριστικοῦ ὁ ποιητής τὰ ἐπιλέγει για να τὰ πραγματευθεῖ.

(μετάφραση Σταύρος Τσιτσιφίδης)

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

139. – Περὶ ποιητικῆς 26.1461b26–1462b15

Σε ένα σημαντικό κεφάλαιο, με το οποίο έκλεινε τὸ πρώτο βιβλίο τῆς Ποιητικῆς, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανέρχεται στὴν τραγωδία, ἀφοῦ προηγουμένως ἔχει πραγματοποιηθεῖ καὶ τὸ ἔπος, γιὰ νὰ συγκρίνει τὰ δύο λογοτεχνικά εἴδη. Ἀφοῦ ἀναφέρει τὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς τραγωδίας, ἀντιτείνει ὅτι αὐτὰ ἀφοροῦν πιο πολὺ στὶς παραστάσεις τῆς καὶ παρουσιάζει ὁ ἴδιος

- 1461b26 πότερον δὲ βελτίων ἢ ἐποποιικὴ μίμησις ἢ ἡ τραγικὴ, διαπο-
ρήσειεν ἂν τις, εἰ γὰρ ἡ ἤττον φορτικὴ βελτίων, τοιαύτη δ' ἢ
πρὸς βελτίους θεατὰς ἐστὶν αἰεὶ, λίαν δῆλον ὅτι ἡ ἅπαντα μι-
μουμένη φορτικὴ· ὡς γὰρ οὐκ αἰσθανομένων ἂν μὴ αὐτὸς προ-
30 σθῆ, πολλὴν κίνησι κινοῦνται, οἷον οἱ φαῦλοι αὐληταὶ κυλιό-
μενοι ἂν δίσκον δέξῃ μιμῆσθαι, καὶ ἔλκοντες τὸν κορυφαῖον ἂν
Σκύλλαν αὐλῶσι, ἢ μὲν οὖν τραγωδία τοιαύτη ἐστίν, ὡς καὶ
οἱ πρότερον τοῖς ὑστέροις αὐτῶν ὤντο ὑποκριτὰς· ὡς λίαν
35 γὰρ ὑπερβάλλοντα πῆθηκον ὁ Μιννίσκος τὸν Καλλιπιδῆν
ἐκάλει, τοιαύτη δὲ δόξα καὶ περὶ Πινδάρου ἦν· ὡς δ' οὗτοι
1462a ἔχουσι πρὸς αὐτοὺς, ἡ ὅλη τέχνη πρὸς τὴν ἐποποιίαν ἔχει, τὴν
μὲν οὖν πρὸς θεατὰς ἐπιεικεῖς φασὶν εἶναι <οἱ> οὐδὲν δέονται
τῶν σχημάτων, τὴν δὲ τραγικὴν πρὸς φαύλους· εἰ οὖν φορτι-
κὴ, χείρων δῆλον ὅτι ἂν εἴη, πρῶτον μὲν οὐ τῆς ποιητικῆς ἢ
5 κατηγορία ἀλλὰ τῆς ὑποκριτικῆς, ἐπεὶ ἔστι περιεργάζεσθαι
τοῖς σημείοις καὶ ραψωδοῦντα, ὅπερ [ἐστὶ] Σωσίστρατος, καὶ
διάδοντα, ὅπερ ἐποίει Μνασίθεος ὁ Ὑπούντιος, εἶτα οὐδὲ κίνη-
σις ἅπαντα ἀποδοκιμαστέα, εἴπερ μηδ' ὄρχησις, ἀλλ' ἢ φαύ-

¹ «Σκύλλα» ἦταν πῆλος θεοράμβου τοῦ Τιμόθεου, στον ὁποῖο ὁ αὐλητὴς παρίστανε τὴ μυθικὴ Σκύλλα με τοὺς ἤχους καὶ τὶς κινήσεις τῆς, ὁ κορυφαῖος τὸν ὀδοῦσα καὶ ὁ ὑπόλοιπος χορὸς τοὺς συντρόφους του, ποὺ ἀρπάζονταν ἀπὸ τὸ τέρας.

² Μιννίσκος: πρωταγωνιστὴς τοῦ Λισχίλου. Καλλιπιδῆς: περίφημος ἠθοποιὸς τῆς τραγωδίας (περ. 400 π.Χ.). Πινδαρος: ἀγνωστος ἀπὸ ἀλλοῦ ἠθοποιῶς.

³ Τόσο ὁ Σωσίστρατος ὅσο καὶ ὁ Μνασίθεος μας εἶναι ἀγνωστοὶ ἀπὸ ἀλλοῦ.

Τραγική και επική μίμηση

κάποια επιχειρήματα για την κατωτερότητα του έπους σε σχέση με την τραγωδία. Στη σύγκριση των δύο ειδών υπόκειται η φιλοσοφική αντίληψη ότι για να καταλάβει κανείς σε βάθος ένα φαινόμενο πρέπει να εξετάσει τις υψίστες δυνατότητες που παρέχει (εδώ τέτοιες δυνατότητες όσον αφορά την ποιητική τέχνη παρέχουν η τραγωδία και το έπος).

- 1461b26 Εύλογα θα αναρωτιόταν κανείς ποια μίμηση είναι ανώτερη, η επική ή η τραγική. Εάν ανώτερη είναι η λιγότερο αγοραία και αν τέτοια είναι πάντα αυτή που απευθύνεται σε υψηλότερο κοινό, τότε προφανώς εκείνη που αναπαριστά το καθετί είναι άκρως αγοραία. Οι ηθοποιοί στην περίπτωση αυτή, θεωρώντας ότι το κοινό δεν μπορεί να παρακολουθήσει, αν δεν προσθέσουν τα δικά τους,
- 30 διαρκώς κινούνται —όπως οι αξιοθρήνητοι εκείνοι αυλητές που κυλιούνται, όταν είναι να μιμηθούν έναν δίσκο, και τραβολογούν τον κορυφαίο, όταν παίζουν τη Σκυλλα.¹

- Στην τραγωδία λοιπόν απευθύνεται η ίδια κατηγορία, για την οποία και οι παλαιότεροι ηθοποιοί μέμφονταν τους νεότερους: ο
- 35 Μυνίσκος αποκαλούσε τον Καλλιπίδη πίθηκο, επειδή το παράκανε, ενώ παρόμοια άποψη επικρατούσε και για τον Πίνδαρο.²
- 1462a Όποια σχέση έχουν αυτοί οι ηθοποιοί προς τους προγενέστερούς τους, την ίδια έχει η τραγική τέχνη ως σύνολο προς το έπος. Το έπος, λένε, απευθύνεται σε υψηλού επιπέδου κοινό, που δεν χρειάζεται τις χειρονομίες, η τραγική τέχνη αντιθέτως σε κοινό χαμηλού επιπέδου. Εάν συνεπώς η τραγωδία είναι αγοραία, τότε προφανώς είναι κατώτερη.

- 5 Πρώτον, όμως, η κατηγορία δεν απευθύνεται στην ποιητική τέχνη αλλά στην υποκριτική. Διότι υπερβολές σε εκφραστικές κινήσεις είναι δυνατές και κατά την εκτέλεση ενός έπους, όπως στην περίπτωση του Σωσίστρατου, καθώς και όταν τραγουδά κανείς σε μουσικό διαγωνισμό, όπως ο Μνασίθεος από τον Οπούντα.³ Έπειτα, δεν είναι σωστό να αποδοκιμάζεται κάθε είδος μιμητικής κίνησης —εφόσον βέβαια ούτε ο χορός συνολικά αποδοκιμάζε-

- 10 λων, ὅπερ καὶ Καλλιππίδῃ ἐπετιμῆτο καὶ νῦν ἄλλοις ὡς οὐκ ἐλευθέρως γυναικάς μμουμένων, ἔτι ἡ τραγωδία καὶ ἄνευ κινήσεως ποιῆ τὸ αὐτῆς, ὥσπερ ἡ ἐποποιία⁴· διὰ γὰρ τοῦ ἀναγινώσκειν φανερά ὅποια τίς ἐστίν· εἰ οὖν ἐστὶ τὰ γ' ἄλλα κρείττων, τοῦτό γε οὐκ ἀναγκαῖον αὐτῇ ὑπάρχειν, ἔπειτα διότι
- 15 πάντ' ἔχει ὅσαπερ ἡ ἐποποιία (καὶ γὰρ τῷ μέτρῳ ἔξεστι χρῆσθαι), καὶ ἔτι οὐ μικρὸν μέρος τὴν μουσικὴν [καὶ τὰς ὄψεις].
- 1462b δι' ἧς αἱ ἡδοναὶ συνίστανται ἐναργέστατα· εἶτα καὶ τὸ ἐναργές ἔχει καὶ ἐν τῇ ἀναγνώσει καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων· ἔτι τῷ ἐν ἐλάττωι μήκει τὸ τέλος τῆς μμήσεως εἶναι (τὸ γὰρ ἀθρούτερον ἡδίων ἢ πολλῶ κεκραμένον τῷ χρόνῳ, λέγω δ' οἷον εἴ τις τὸν Οιδίπουν θεῖν τὸν Σοφοκλέους ἐν ἔπεισιν ὅσοις ἡ Ἰλιάς)⁵· ἔτι ἦττον μία ἢ μμήσις ἢ τῶν ἐποποιῶν (σημείον δέ, ἐκ γὰρ
- 5 ὁποιασοῦν μμήσεως πλείους τραγωδίαί γίνονται), ὥστε εἴαν μὲν εἶνα μῦθον ποιῶσιν, ἢ βραχείως δεικνύμενον μύουρον φαίνεσθαι, ἢ ἀκολουθοῦντα τῷ τοῦ μέτρου μήκει ὑδαρῆ⁶· λέγω δέ οἷον εἴαν ἐκ πλειόνων πράξεων ἢ συγκειμένη, ὥσπερ ἡ Ἰλιάς ἔχει πολλὰ τοιαῦτα μέρη καὶ ἡ Ὀδύσεια <α> καὶ καθ' ἑαυτὰ
- 10 ἔχει μέγεθος· καίτοι ταῦτα τὰ ποιήματα συνέστηκεν ὡς ἐνδέχεται ἄριστα καὶ ὅτι μάλιστα μᾶς πράξεως μήσις, εἰ οὖν τούτοις τε διαφέρει πᾶσι καὶ ἔτι τῷ τῆς τέχνης ἔργῳ (δεῖ γὰρ οὐ τὴν τυχοῦσαν ἡδονὴν ποιεῖν αὐτὰς ἀλλὰ τὴν εἰρημένην), φανερόν ὅτι κρείττων ἂν εἴη μᾶλλον τοῦ τέλους τυγχάνουσα
- 15 τῆς ἐποποιίας.

⁴ Εἰννοεῖται τὸ στοιχεῖο τῆς υπόκρισης.

⁵ Δηλαδή τὸ δακτυλικὸν ἐξάμετρο (το ὁποῖο ὅμως ἀπαντᾷ σπανιότατα στὴν τραγωδία).

⁶ Ἡ λ. 'πλαθαρή' ἀποδίδει τὸ ἀρχαιοελληνικὸν ἰθάρης (= 'νεροὺλός', κυρίως προκειμένου γιὰ οἶνο που ἔχει αραιωθεί με πολὺ νερό).

⁷ Στὴν «οικεῖα ἡδονή» τῆς τραγωδίας ἔχει ἀναφερθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ κεφ. 14. Σήμερα με ἀρισμένους μελετητὲς ἐδῶ εἰννοεῖται ἡ ἡδονὴ που προκαλεῖται ἀπὸ τὴ διέγερση τῶν συναίσθημάτων τοῦ ἐλέου καὶ τοῦ φόβου καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κἀθαροσ.

ται— αλλά μόνο εκείνες οι κινήσεις που εκτελούνται από χυδαίους ηθοποιούς. Αυτό έφεγαν και στον Καλλιπίδη και τώρα σε άλλους, πως δεν είναι δηλαδή σε θέση να παραστήσουν με τον τρόπο που ταιριάζει ελεύθερες γυναίκες. Επιπλέον, η τραγωδία επιτελεί το έργο της και χωρίς κίνηση, όπως ακριβώς το έπος. Αρχεί η ανάγνωση της για να καταστεί φανερός ο χαρακτήρας της. Εάν λοιπόν η τραγωδία υπερέχει ως προς τα υπόλοιπα, δεν της είναι απαραίτητο αυτό το στοιχείο.⁴

- 15 Δεύτερον, η τραγωδία περιέχει όλα τα στοιχεία που περιέχει και το έπος —ακόμη και το δικό του μέτρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί— και εκτός αυτού σε βαθμό όχι ασήμαντο τη μουσική, η οποία
1462b προκαλεί ζωηρότατες συγκινήσεις. Έπειτα, το χαρακτηριστικό της ενάρξεως υπάρχει και κατά την ανάγνωση και κατά την παράσταση. Υπερέχει επίσης με το να επιτυγχάνει τον σκοπό της μίμησης με μικρότερο μήκος. Το πιο συμπυκνωμένο προκαλεί μεγαλύτερη τέρψη από το διεσπαρμένο μέσα σε μακρά χρονική περίοδο. (Ενώ την περίπτωση, για παράδειγμα, να επιδιώκε κανείς να συνθέσει τον *Οιδίποδα* του Σοφοκλή σε τόσους επικούς στίχους, όσους έχει η *Ιλιάδα*.) Η μίμηση επίσης των επικών ποιητών είναι λιγότερο ενιαία (απόδειξη γι' αυτό αποτελεί το γεγονός ότι από οποιοδήποτε έπος
5 μπορούν να προέλθουν αρκετές τραγωδίες). Το αποτέλεσμα είναι, ότι στην περίπτωση που οι επικοί ποιητές συνθέτουν μία πλοκή, τότε αυτή φαίνεται είτε κολοβωμένη (αν έχει εκτεθεί με συντομία) είτε πλαδαρή (αν συμβαδίζει με το μήκος που ταιριάζει στο επικό μέτρο).⁵ Μιλώ για ένα έπος που αποτελείται από περισσότερες πράξεις, όπως η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, έπη που περιλαμβάνουν πολλά τέτοια μέρη, καθένα από τα οποία έχει από μόνο του ικανό
10 μέγεθος. Ωστόσο τα δυο αυτά ποιήματα έχουν συντεθεί κατά τον τελειότερο δυνατό τρόπο και αποτελούν στον μέγιστο δυνατό βαθμό μίμηση μιας και μοναδικής πράξης.

- Αν λοιπόν η τραγωδία υπερέχει σε όλα αυτά και επιπλέον υπερέχει ως προς το καλλιτεχνικό της αποτέλεσμα (γιατί έπος και τραγωδία πρέπει να προκαλούν όχι οποιαδήποτε ηδονή αλλά την προαναφερθείσα), τότε είναι φανερό ότι αυτή υπερτερεί του έπους.
15 αφού βέβαια επιτυγχάνει καλύτερα τον επιδιωκόμενο σκοπό.

(μετάφραση Σταύρος Τσιτσιφίδης)

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

140. – Ἀθηναίων Πολιτεία § 42

Στο πλαίσιο της προεργασίας για τη συγγραφή των μεγάλων έργων του ο Αριστοτέλης συγκρότησε με τη βοήθεια των συνεργατών του μεγάλες συλλογές υλικού. Ως προεργασία για τη συγγραφή των Πολιτικών συγκεντρώθηκαν περιγραφές 158 πολιτευμάτων. Η πρώτη από τις χαμένες πια πολιτείες, η οποία φέρει τον τίτλο Ἀθηναίων πολιτεία, ήρθε στο φως με την ανακάλυψη ενός παπίρου το 1891 και αποδίδεται (αν και όχι ομόφωνα) στον ίδιο τον Αριστοτέλη. Το ἔργο απαρτίζεται από ένα ιστορικό και ένα συστηματικό μέρος. Το απόσπασμα που ακολουθεί προέρχεται από την αρχή του συστηματικού μέρους

- 42 ἔχει δ' ἡ ἴνυν κατάστασις τῆς πολιτείας τόνδε τὸν τρόπον. μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν, ἐγγράφονται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαιδέκα ἔτη γεγονότες, ὅταν δ' ἐγγράφονται διαψηφίζονται περὶ αὐτῶν ὁμόσαντες οἱ δημόται, πρῶτον μὲν εἰ δοκοῦσι γεγονῆναι τὴν ἡλικίαν τὴν ἐκ τοῦ νόμο[υ], κἂν μὴ δόξωσι, ἀπέρχονται πάλιν εἰς παιδας, δεύτερον δ' εἰ ἐλεύθερός ἐστι καὶ γέγονε κατὰ τ[ο]ὺς νόμους, ἐπειτ' ἂν μὲν ἀποψηφίσωνται μὴ εἶναι ἐλεύθερον, ὁ μὲν ἐφήσω εἰς τὸ δικαστήριον, οἱ δὲ δημόται κατηγοροῦνται αἰροῦνται πέντε [ἄ]νδρας ἐξ αὐτῶν, κἂν μὲν μὴ δόξη δικαίως ἐγγράφεισ[θ]αι, πωλεῖ τούτον ἡ πόλις· εἰ δὲ νικήσῃ, τοῖς δημόταις ἐπάναγκες ἐγγράφειν, μετὰ δὲ ταῦτα δ[ο]κιμάζει τοὺς ἐγγραφέντας ἡ βουλή, κἂν τις δόξ[η] νεώτερος ὀκτωκαιδέκ' ἐτῶν εἶναι, ζήμοι τ[ο]ὺς δημότας τοὺς ἐγγράφοντας, ἐπὶ δὲ δοκιμασθῶσιν οἱ ἔφηβοι, συλλεγόντες οἱ πατέρες αὐτῶν κατὰ φυλὰς ὁμόσαντες αἰροῦνται τρεῖς ἐκ τῶν φυλετῶν τῶν ὑπὲρ τετραράκοντα ἔτη γεγονότων, οὓς ἂν ἡγῶνται βελτίστους εἶναι καὶ ἐπιτηδειοτάτους ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφήβων, ἐκ δὲ τούτων ὁ δῆμος

¹ Η προϋπόθεση που αναφέρεται εδώ καθοριζόταν από τον νόμο που είχε ψηφιστεί το 451/0 π.Χ., ἔπειτα από πρόταση του Περικλή.

Πώς αποκτά ένας Αθηναίος τα πολιτικά δικαιώματά του

και αναφέρεται σε δύο θεσμούς που συνδέονται άρρηκτα με την απόκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων στην Αθήνα. Ο πρώτος είναι η δοκιμασία, η διαδικασία για να πολιτογραφηθεί ο νεαρός Αθηναίος, ο οποίος στην ηλικία των 18 ετών ενηλικιώνεται. Ο δεύτερος θεσμός είναι η έφηβεία, η οποία στη μορφή που περιγράφεται εδώ (ένα είδος υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας με παιδευτικό και μνηστικό χαρακτήρα) είχε οργανωθεί μόλις το 335/4 π.Χ.

- 42 Η σημερινή οργάνωση του καθεστώτος είναι η εξής: Πολιτικά δικαιώματα έχουν όσοι είναι γεννημένοι από πατέρα και μητέρα Αθηναίους πολίτες, και εγγράφονται στους καταλόγους των δημοτών όταν γίνουν δέκα οκτώ χρόνων. Κατά το χρόνο της εγγραφής τους, αφού οι δημότες δώσουν όρκο, αποφασίζουν γι' αυτούς με ψηφοφορία, πρώτον, αν θεωρούν ότι αυτοί έχουν την ηλικία που προβλέπει ο νόμος (και, αν αποδειχθεί το αντίθετο, επιστρέφουν στην κατηγορία των παιδών) και, δεύτερον, αν είναι ελεύθερα και νόμιμα τέκνα. Κατόπιν, αν απορρίψουν κάποιον για το λόγο ότι δεν είναι ελεύθερος, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να κάνει έφεση στο δικαστήριο και οι δημότες ορίζουν μεταξύ τους πέντε πρόσωπα κατηγορούς. Αν αποφασισθεί ότι δεν έχει το δικαίωμα εγγραφής, τότε η πολιτεία τον πουλάει ως δούλο. Αν ο ενδιαφερόμενος κερδίσει τη δίκη, τότε οι δημότες είναι υποχρεωμένοι να τον εγγράψουν. Ύστερα η βουλή εξετάζει όσους έχουν εγγραφεί και αν αποδειχθεί ότι κάποιος δεν είναι δέκα οκτώ ετών, τότε η βουλή τιμωρεί με πρόστιμο τους δημότες που τον ενέγραψαν. Όταν οι έφηβοι περάσουν αυτήν τη δοκιμασία, οι πατέρες τους συγκεντρώνονται κατά φυλές και, αφού ορκιστούν, εκλέγουν μεταξύ εκείνων που έχουν υπερβεί τα σαράντα χρόνια τρία πρόσωπα, που τα θεωρούν τα καλύτερα και καταλληλότερα για να φροντίζουν τους εφήβους. Από αυτούς ο δήμος εκλέγει με ανάταση χειρών ένα σωφρο-

- ἓνα τῆς [φ]υλῆς ἐκάστης χειροτονεῖ σωφρονοστὴν καὶ λοσμητὴν ἐκ
- 3 τῶν ἄλλων Ἀθηναίων ἐπὶ πάντας. συλλαβόντες δ' οὗτοι τοὺς ἐφήβους, πρῶτον μὲν τὰ ἱερά περιήλθον, εἴτ' εἰς Πειραιεὶς πορεύονται καὶ φρουροῦσι οἱ μὲν τὴν Μοινηχίαν οἱ δὲ τὴν Ἀκτὴν, χειροτ[ο]νεῖ δὲ καὶ παιδοτρίβας αὐτοῖς δύο, καὶ διδασκάλους, οἵτινες ὄπλομαχεῖν καὶ τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν κα[ὶ] καταπάλην ἀφιέναι διδάσκουσι, δίδωσι δὲ καὶ εἰς τροφ[ὴν] τοῖς μὲν σωφρονοσταῖς δραχμὴν ἅ ἐκάστω, τοῖς δ' ἐφήβοις τέτταρας ὀβολοὺς ἐκάστω· τὰ δὲ τῶν φυλετῶν τῶν αὐτοῦ λαμβάνων ὁ σωφρονοστής ἕκαστος ἀγοράζει τὰ ἐπιτήδεια πᾶσι εἰς τὸ κοινόν, συσσιτοῦσι γὰρ κατὰ φυλάς, καὶ τῶν ἄλλων ἐπιμελεῖται πάντων, καὶ τὸν μὲν πρῶτον ἐναυτὸν οὕτως διαίγουσι· τὸν δεύτερον ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένης ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ τὰ περὶ τὰς τάξεις καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ
- 5 διατρίβουσι ἐν [τ]οῖς φυλακτηρίοις, φρουροῦσι δὲ τὰ δύο ἔτη, χλαμύδας ἔχοντες, καὶ ἀτελεῖς εἰσι πάντων· καὶ δίκ[η]ν οὔτε δίδουσι οὔτε λαμβάνουσιν, ἵνα μὴ πρό[φ]ασις ἢ τ[ο]ῦ ἀπιέναι, πλὴν περὶ κλήρου καὶ ἐπικλήρου], καὶ τ[ε]ν κατὰ τὸ γένος ἱερωσίνῃ γένηται, διε[ξ]ελθόντων δὲ τῶν δικῶν ἐτῶν ἤδη μετὰ τῶν ἄλλων εἰσὶν.

² Μοινηχία: λόφος στα ανατολικά του Πειραιά, ο οποίος βλέπει στον κόλπο του Φαλήρου. Ἀκτὴ: ακρωτήριο στα νότια του κόλπου λιμανιοῦ που ἦταν γνωστὸ ὡς Κάνθαρος.

³ Ο ὀβολὸς ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τὸ 1/6 τῆς δραχμῆς.

⁴ Ἡ χλαμύδα ἦταν κοντὸς μανδύας, τὸν ὁποῖο ἀρχικὰ φοροῦσαν οἱ ἱππεῖς στὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία. Στὴν Αἴθρα ἡ μαῖωση χλαμύδα υιοθετήθηκε ὡς στολὴ τῶν ἐφήβων.

- 3 νιστή για κάθε φυλή και έναν επιμελητή για όλους τους εφήβους. Οι σωφρονιστές και ο επιμελητής, αφού συγκεντρώσουν τους εφήβους, περιέρχονται τους ιερούς χώρους και μετά πορεύονται στον Πειραιά, όπου θύε φρουρούν άλλοι τη Μουνιχία⁵ και άλλοι την Ακτή. Εκλέγουν με ανάταση χειρών και δύο προπονητές και ειδικούς εκπαιδευτές, που τους μαθαίνουν οπλομαχία, τόξευση, ακόντιο και χειρισμό καταπέλτη. Για ημερήσια αποζημίωση δίνουν μια δραχμή την ημέρα στους σωφρονιστές και στους εφήβους από τέσσερις οβολούς⁶ στον καθένα. Ο σωφρονιστής εισπράττει από τη φυλή του όσα αναλογούν στους εφήβους της φυλής και αγοράζει όσα χρειάζονται για όλους (γιατί έχουν κοινό συσσίτιο κατά φυλές) και έχει την επιμέλεια για όλα τα άλλα ζητήματα. Τον πρώτο, λοιπόν, χρόνο τον περνούν έτσι. Το δεύτερο χρόνο γίνεται συγκέντρωση του λαού στο θέατρο και οι έφηβοι κάνουν επίδειξη γυμνασίων σε πυκνή τάξη. Η πολιτεία τους δίνει ασπίδα και δόρυ και από τότε και ύστερα οι έφηβοι περιπολούν μέσα στην Αττική και μένουν στα φρουρία ως φύλακες. Στα δύο αυτά χρόνια υπηρεσίας φορούν γλαμίδα⁷ και δεν πληρώνουν κανένα φόρο. Δεν μπορούν ούτε να εναχθούν ούτε να εναγάγουν σε δικαστήριο, ώστε να μην έχουν πρόφαση να απουσιάσουν, εκτός αν πρόκειται για δίκες περί κληρονομιάς ή επικλήρου κώρης⁸ ή για οικογενειακό ιερατικό αξίωμα. Όταν περάσουν δύο χρόνια, γίνονται κανονικοί πολίτες όπως όλοι οι άλλοι.

(μετάφραση Α. Παναγόπουλος)

⁵ Επικλήρος ονομαζόταν η ορανή μοναχοκόρη, η οποία έπρεπε να παντρευτεί τον πλησιέστερο συγγενή για να μην περιέλθει η περιουσία (ο κλήρος) σε ξένη οικογένεια.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

141. – Περὶ ζώων μορίων 644b23–645a37

Ο Αριστοτέλης δεν ασχολήθηκε μόνο με τις θεωρητικές επιστήμες, αλλά υπήρξε και ο σημαντικότερος βιολόγος της αρχαιότητας, θεμελιωτής μεταξύ άλλων της ζωολογίας, της συγκριτικής ανατομίας και της βοτανικής. Στα αφιερωμένα στη βιολογία έργα του, τα οποία αποτελούν περίπου το 1/3 της έκτασης του σωζόμενου έργου του, έχει συλλέξει ένα τεράστιο όγκο υλικού από παρατηρήσεις (αναφέρονται 581 είδη ζώων!), κάποιες από τις οποίες οφείλονται σε δική του αυτοψία, πολλές άλλες όμως θα τις είχε ασφαλώς αντλήσει από συζητήσεις με φαραδες, κυνηγούς, βοσκούς κ.ά. Η μεγαλύτερη συμβολή του έγκειται ωστόσο στη συστηματοποίηση του υλικού, για την οποία πρώτος χρησιμοποίησε περισσότερα από ένα κριτήρια, αλλά και στην εξέταση των αιτίων των διαφόρων φαινο-

- 644b23 τῶν οὐσιῶν ὅσαι φύσει συνεστᾶσι, τὰς μὲν <λέγομεν> ἀγενή-
τους καὶ ἀφθάρτους εἶναι τὸν ἅπαντα αἰῶνα, τὰς δὲ μετέχειν
25 γενέσεως καὶ φθορᾶς, συμβέβηκε δὲ περὶ μὲν ἐκείνας τιμίας οὐ-
σας καὶ θείας ἐλάττους ἡμῖν ὑπάρχειν θεωρίας (καὶ γὰρ ἐξ ὧν
ἂν τις σκέψαιτο περὶ αὐτῶν, καὶ περὶ ὧν εἶδέναι ποθοῦμεν, παν-
τελῶς ἐστὶν ὀλίγα τὰ φανερά κατὰ τὴν αἴσθησιν), περὶ δὲ τῶν
φθαρτῶν φυτῶν τε καὶ ζώων εὐποροῦμεν μᾶλλον πρὸς τὴν
30 γνώσιν διὰ τὸ σύντροφον· πολλὰ γὰρ περὶ ἕκαστον γένος λά-
βοι τις ἂν τῶν ὑπαρχόντων βουλόμενος διαποικεῖν ἱκανῶς, ἔχει
δ' ἐκάτερα χάριν, τῶν μὲν γὰρ εἰ καὶ κατὰ μικρὸν ἐφαπτόμεθα,
ὅμως διὰ τὴν τιμότητα τοῦ γνωρίζειν ἥδιον ἢ τὰ παρ' ἡμῶν ἅ-
παντα, ὥσπερ καὶ τῶν ἐρασιμένων τὸ τυχὸν καὶ μικρὸν μόριον
35 κατιδεῖν ἥδιον ἐστὶν ἢ πολλὰ ἕτερα καὶ μεγάλα δι' ἀκριβείας
645a ἰδεῖν· τὰ δὲ διὰ τὸ μᾶλλον καὶ πλείω γνωρίζειν αὐτῶν λαμβάνει
τὴν τῆς ἐπιστήμης ὑπεροχὴν, ἔτι δὲ διὰ τὸ πλησιαίτερα ἡμῶν

Η μελέτη της βιολογίας

μένων. Ως προς τα αίτια, στη σκέψη του Αριστοτέλη κυριαρχεί η τελολογική ερμηνεία της φύσης: κάθε μέλος και όργανο ενός ζωντανού οργανισμού υπάρχει ως εργαλείο για κάτι και εξυπηρετεί ένα σκοπό, τον οποίο μπορεί να διαγνώσει κανείς από το έργο που επιτελεί. Η αντίληψη αυτή είναι εμφανής και στο απόσπασμα που ακολουθεί. Στο προγραμματικό αυτό κείμενο, που ξεχωρίζει εκτός των άλλων και για το φροντισμένο ύφος του, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η σπουδή της βιολογίας δεν είναι λιγότερο σημαντική από την σπουδή των άλλων επιστημών και ότι η μελέτη των κατώτερων από τον άνθρωπο οργανισμών παρουσιάζει μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον.

- 644b23 Από τα δημιουργήματα της φύσης άλλα είναι αγέννητα και άφθαρτα εις τον αιώνα τον άπαντα, ενώ άλλα μετέχουν στη γένεση και στη φθορά. Για τα ανώτερα και θεϊκά όντα της πρώτης κατηγορίας οι δυνατότητες που έχουμε να τα παρατηρήσουμε είναι πιο περιορισμένες. Υπάρχουν γενικά λίγα φαινόμενα αντιληπτά από τις αισθήσεις μας, τα οποία θα μπορούσαμε να πάρουμε ως αφετηρία για να ερευνήσουμε τα όντα εκείνα και όσα θα επιθυμούσαμε να γνωρίζουμε σχετικά με αυτά. Για τα φθαρτά όντα, ζώα και φυτά, έχουμε αντιθέτως στη διάθεσή μας περισσότερες πηγές γνώσης, επειδή μεγαλώνουμε και ζούμε ανάμεσά τους. Μπορεί να αντλήσει κανείς πλήθος γνώσεων σχετικών με κάθε είδος φθαρτού όντος, αρκεί βέβαια να έχει τη διάθεση να κοπιάσει αρκετά. Και οι δύο περιοχές της γνώσης έχουν πάντως τη γοητεία τους. Από τη μια, ακόμη και αν συλλαμβάνουμε ελάχιστα τα άφθαρτα και αγέννητα όντα, όμως η γνώση αυτή, επειδή είναι ανώτερη, μας προσφέρει μεγαλύτερη χαρά από όλα τα πράγματα του γύρω κόσμου μας —όπως ακριβώς όταν βλέπουμε και το πιο μικρό κομματάκι από αγαπημένα αντικείμενα αισθανόμαστε μεγαλύτερη χαρά από όσο όταν παρατηρούμε με ακρίβεια πολλά άλλα πράγματα, ακόμη και σπουδαία. Από την άλλη, τα φθαρτά όντα έχουν το προβάδισμα στην επιστήμη, επειδή η γνώση μας γι' αυτά είναι βαθύτερη

5 εἶναι καὶ τῆς φύσεως οἰκειότερα ἀντικαταλλάττεται τι πρὸς τὴν
 περὶ τὰ θεῖα φιλοσοφίαν. ἐπεὶ δὲ περὶ ἐκείνων δηλήθωμεν λέγον-
 τες τὸ φαινόμενον ἡμῖν, λοιπὸν περὶ τῆς ζωικῆς φύσεως εἰπεῖν,
 μηδὲν παραλιπόντας εἰς δύναμιν μήτε ἀτμιότερον μήτε τιμώ-
 10 τερον. καὶ γὰρ ἐν τοῖς μὴ κεχαρισμένοις αὐτῶν πρὸς τὴν αἴ-
 σθησιν κατὰ τὴν θεωρίαν ὅμως ἢ δημιουργήσασα φύσις ἀμηχά-
 νους ἡδονὰς παρέχει τοῖς δυναμένοις τὰς αἰτίας γνωρίζειν καὶ
 φύσει φιλοσόφοις. καὶ γὰρ ἂν εἴη παράλογον καὶ ἄτοπον, εἰ τὰς
 15 μὲν εἰκόνας αὐτῶν θεωροῦντες χαίρομεν ὅτι τὴν δημιουργήσα-
 σαν τέχνην συνθεωροῦμεν, οἷον τὴν γραφικὴν ἢ τὴν πλαστικὴν,
 αὐτῶν δὲ τῶν φύσει συνεστώτων μὴ μᾶλλον ἀγαπῶμεν τὴν θε-
 ωρίαν, δυνάμενοί γε τὰς αἰτίας καθορᾶν. διὸ δεῖ μὴ δυσχεραί-
 νειν παιδικῶς τὴν περὶ τῶν ἀτμιότερων ζώων ἐπίσκεψιν· ἐν
 20 πᾶσι γὰρ τοῖς φυσικοῖς ἔνεστί τι θαυμαστόν· καὶ καθάπερ
 Ἡράκλειτος λέγεται πρὸς τοὺς ξένους εἰπεῖν τοὺς βουλομένους
 ἐντυχεῖν αὐτῷ, οἱ ἐπειδὴ προσιόντες εἶδον αὐτὸν θερόμενον
 πρὸς τῷ ἰπνῷ ἔστησαν (ἐκέλευε γὰρ αὐτοὺς εἰσιέναι θαρροῦν-
 τας· εἶναι γὰρ καὶ ἐνταῦθα θεοὺς), οὕτω καὶ πρὸς τὴν ζήτησιν
 περὶ ἐκάστου τῶν ζώων προσιέναι δεῖ μὴ δυσωπούμενον, ὡς ἐν
 ἅπασιν ὄντος τινὸς φυσικοῦ καὶ καλοῦ.

25 τὸ γὰρ μὴ τυχόντως ἀλλ' ἐνεκά τινος ἐν τοῖς τῆς φύσεως
 ἔργοις ἐστὶ καὶ μάλιστα· οὐ δ' ἐνεκα συνέστηκεν ἢ γέγονε τέ-
 λους, τὴν τοῦ καλοῦ χώραν εἴληφεν. εἰ δέ τις τὴν περὶ τῶν ἄλ-
 λων ζώων θεωρίαν ἀτμιον εἶναι νενόμικε, τὸν αὐτὸν τρόπον
 30 οἶεσθαι χρὴ καὶ περὶ αὐτοῦ· οὐκ ἔστι γὰρ ἄνευ πολλῆς δυσχε-
 ρείας ἰδεῖν ἐξ ὧν συνέστηκε τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, οἷον αἷμα,
 σάρκες, ὅσῃα, φλέβες καὶ τὰ τοιαῦτα μόρια. ὁμοίως τε δεῖ νο-
 μίζειν τὸν περὶ οὐτινοσοῦν τῶν μορίων ἢ τῶν σκευῶν διαλεγό-
 μενον μὴ περὶ τῆς ὕλης ποιέσθαι τὴν μνήμην, μηδὲ ταύτης χά-
 ριν, ἀλλὰ τῆς ὅλης μορφῆς, οἷον καὶ περὶ οἰκίας, ἀλλὰ μὴ

και σφαιρικήτερη. Και, επειδή είναι πιο κοντινά μας και συγγενεύουν περισσότερο με τη φύση μας, συνιστούν επίσης ένα είδος υποκατάστατου για την ελλιπή γνώση των θείων όντων.

- 5   Αφού αναπτύξαμε τις απόψεις μας για τα θεία όντα, μένει να μιλήσουμε για τον ζωικό κόσμο, χωρίς να παραλείψουμε —κατά το δυνατόν— τίποτα, είτε πρόκειται για κατώτερο είτε για ανώτερο είδος. Διότι, ακόμη και στις περιπτώσεις των όντων που δεν είναι ευχάριστα όταν τα βλέπει κανείς, η φύση που τα δημιούργησε προσφέρει αφάνταστες χαρές σε όσους μπορούν να διακρίνουν τα αίτια και έχουν φυσική προδιάθεση προς την επιστημονική έρευνα. Θα ήταν, πράγματι, παράλογο και παράδοξο, αν αισθανόμαστε χαρά καθώς βλέπουμε τις απεικονίσεις τους, επειδή καταννούμε την ίδια στιγμή την τέχνη που τα δημιούργησε —αυτό ισχύει στην περίπτωση της ζωγραφικής και της γλυπτικής—, αλλά δεν χαιρόμαστε πιο πολύ παρατηρώντας τα ίδια τα δημιουργήματα της φύσης, όταν μάλιστα είμαστε σε θέση να έχουμε εικόνα των αιτίων. Γι' αυτό δεν πρέπει, φερόμενοι κατά τρόπο παιδαριώδη, να δείχνουμε την αντιπάθειά μας στην έρευνα των κατώτερων ζώων: σε κάθε δημιουργήμα της φύσης υπάρχει κάτι το θαυμαστό. Και με τον ίδιο τρόπο που ο Ηράκλειτος λέγεται ότι απάντησε στους Ξένους που ήθελαν να τον δουν, αλλά σταμάτησαν βλέποντάς τον κατά την είσοδό τους να ζεσταίνεται στον φούρνο του σπιτιού (τους παρακινούσε, λέγεται, να μπουν και να μη διστάζουν, διότι και εκεί υπάρχουν θεοί), έτσι πρέπει να προσεγγίζει κανείς χωρίς αίσθημα ντροπής την έρευνα των ζώων κάθε είδους, με τη βεβαιότητα ότι σε όλα υπάρχει κάτι φυσικό και ωραίο.
- 25   Γιατί στα έργα της φύσης —κυρίως μάλιστα σ' αυτά— κυριαρχεί όχι το τυχαίο αλλά η σκοπιμότητα: και ο τελικός σκοπός, χάριν του οποίου έχει κατασκευαστεί ή έχει δημιουργηθεί κάτι, ταυτίζεται με το ωραίο. Αν όμως κανείς θεωρεί ότι η μελέτη των άλλων έμβιων όντων είναι ταπεινότερη ενασχόληση, θα έπρεπε λογικά να έχει την ίδια άποψη και για τη μελέτη του εαυτού του, καθώς δεν είναι εύκολο να δει κανείς χωρίς αηδία τα μέρη από τα οποία αποτελείται το ανθρώπινο σώμα, όπως, για παράδειγμα, το αίμα, τη σάρκα, τα οστά, τις φλέβες και τα άλλα μέρη. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν η συζήτηση αφορά σε ένα οποιοδήποτε όργανο ή σκεύος, δεν πρέπει να θεωρεί κανείς ότι μιλά για την ύλη, ούτε ότι ερευνά χάριν αυτής, αλλά χάριν του συνόλου της μορφής. Πρόκειται για το σπίτι, όχι για τους πλίνθους, τον πηλό, τα ξύλα. Έτσι
- 30

- 35 πλίνθων καὶ πηλοῦ καὶ ξύλων· καὶ τὸν περὶ φύσεως περὶ τῆς συνθέσεως καὶ τῆς ὅλης οὐσίας, ἀλλὰ μὴ περὶ τούτων ἃ μὴ συμβαίνει χωριζόμενά ποτε τῆς οὐσίας αὐτῶν.

- 31 και ο ερευνητής της φύσης ασχολείται με την σύνθεση και το αντικείμενο ως όλον, όχι με τα μέρη, τα οποία δεν απαντούν χωριστά από το σύνολο στο οποίο ανήκουν.

(μετάφραση Σταύρος Τσιτσιρίδης)

Απεικόνιση 'ταπεινών' ζώων (κάβουρα και σαλιγκαριών) από χειρόγραφο του 10ου αι. μ.Χ. που παραδίδει το έργο του Διοσκοριδίου *Περί ύλης ιατρικής*.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

142. – Περὶ οὐρανοῦ 296 a 24 – 298 a 20

Το ἔργο Περὶ οὐρανοῦ ἀνήκει στα πρώιμα ἔργα του Ἀριστοτέλη, που υπέστησαν ἀστόσο ἀργότερα (μετὰ το 334 π.Χ.) ἀναθεώρηση. Ο Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦν στο ἔργο αὐτὸ τὴ φυσικὴ του φιλοσοφία γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὰ σχετικὰ με τὰ οὐράνια φαινόμενα συγκεκριμένα δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Παρουσιάζει, με ἄλλα λόγια, τὴν κοσμολογία του μέσα ἀπὸ τὴ συζήτηση ἐπιμέρους θεμάτων. Στὰ δύο πρώτα βιβλία του ἔργου ἐξετάζεται ἡ κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἐνῶ στὰ ἄλλα δύο ἡ κίνηση τῶν σωμάτων πάνω στη γῆ. Μια γενικότερη εἰκόνα γιὰ τὸ ἀστρονομικὸ σύστημα του Ἀριστοτέλη δίνει ἡ παρακάτω περιγραφή ἐνὸς ξένου μελετητή: "τὰ οὐράνια σώματα [στὰ ὁποία δὲν συγκαταλέγεται ἡ γῆ] ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ πέμπτο στοιχεῖο [τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα που γεμίζουν τὸν κόσμον εἶναι τὰ γνωστὰ ἀπὸ τοὺς πρώιμους φιλοσόφους νερό-γῆ-ἀέρας-φωτιά], δὲν ὑπόκεινται σὲ γένεση καὶ σὲ φθορά, σὲ ἀλλοίωση ἢ μεταβολὴ μεγέθους, καὶ δὲν κινούνται εὐθύγραμμα ὅπως τὰ γῆινα στοιχεία, ἀλλὰ κυκλικά. Τὸ σύμπαν ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρά ὁμοκεντρῶν σφαιρῶν. Ἡ γῆ εἶναι

- 296a ἡμεῖς δὲ λέγωμεν πρῶτον πότερον ἔχει κίνησιν ἢ μένει· καθάπερ
 25 γὰρ εἶπομεν, οἱ μὲν αὐτὴν ἐν τῶν ἀστρῶν εἶναι ποιούσιν, οἱ δ' ἐπὶ
 τοῦ μέσου θέντες ἴλλεσθαι καὶ κινεῖσθαι φασὶ περὶ τὸν πόλον μέ-
 σον. ὅτι δ' ἐστὶν ἀδύνατον, δῆλον λαβοῦσιν ἀρχὴν ὡς εἶπερ φέ-
 ρεται εἴτ' ἐκτὸς οὐσα τοῦ μέσου εἴτ' ἐπὶ τοῦ μέσου, ἀναγκαῖον
 30 αὐτὴν βίᾳ κινεῖσθαι ταύτην τὴν κίνησιν· οὐ γὰρ αὐτῆς γε τῆς γῆς
 ἐστὶν· καὶ γὰρ ἂν τῶν μορίων ἕκαστον ταύτην εἶχε τὴν φορὰν·
 νῦν δ' ἐπ' εὐθείας πάντα φέρεται πρὸς τὸ μέσον. διόπερ οὐχ οἶόν
 τ' αἰδίων εἶναι, βίαιόν γ' οὐσαν καὶ παρὰ φύσιν· ἡ δέ γε τοῦ κό-
 σμου τάξις αἰδῖος.
 35 ἔτι πάντα τὰ φερόμενα τὴν φορὰν τὴν ἐγκύκλιον ὑπολειπόμε-
 296b να φαίνεται καὶ κινούμενα πλείους μᾶς φορὰς ἔξω τῆς πρώτης.

¹ Ο συλλογισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη ἐκκλίνει ἀπὸ δύο παραδοχῆς: (α) Ἡ τάξις τοῦ κόσμου εἶναι αἰώ-
 νια. (β) Ἄν ἡ γῆ κινεῖται, τότε αὐτὸ γίνεται με τὴν ἐπίδραση βίας καὶ παρὰ τὴ φύσιν τῆς (τὸ γε-
 γονός αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν μορίων τῆς, τὰ ὁποία δὲν κάνουν τὴν ἴδια κίνη-

Η γη ακίνητη σφαίρα στο κέντρο του σύμπαντος

μια σφαίρα μικρού σχετικά μεγέθους που ηρεμεί στο κέντρο του σύμπαντος. Το εξωτερικό περίβλημα του σύμπαντος —ο πρώτος ούρανος— είναι μια πεπερασμένη σφαίρα που περιέχει τους αστέρες τους οποίους σήμερα ονομάζουμε απλανείς" (W.D. Ross).

Στο παρακάτω απόσπασμα από το δεύτερο βιβλίο ο Αριστοτέλης, αφού έχει αναφερθεί προηγουμένως σε παλαιότερες θεωρίες για τη γη, προσπαθεί, στηριζόμενος σε εμπειρικές παρατηρήσεις και σε ευφρείς συλλογισμούς, να αποδείξει δύο βασικά, όπως νομίζει, χαρακτηριστικά της γης: τη σφαιρικότητα και την ακινησία της. Η συλλογιστική πορεία είναι η εξής: (α) επιχειρήματα κατά της κίνησης της γης, (β) οι λόγοι για τους οποίους η γη ακινητεί στο κέντρο του σύμπαντος, (γ) η εξήγηση της σφαιρικότητας της γης, (δ) το πρόβλημα που σχετίζεται με τις —μη αποδεκτές κατά τον Αριστοτέλη— απόψεις για τη δημιουργία της γης (το τμήμα αυτό παραλείπεται εδώ), (ε) 'απόδειξη' στηριζόμενη στα δεδομένα των αισθησεων για το σχήμα και το μέγεθος της γης.

- 296a Τώρα θ' ασχοληθούμε πρωτίστως με το αν η γη κινείται ή ακινητεί.
- 25 Όπως κιόλας είπαμεν, οι μὲν τη χαρακτηρίζουν σαν ένα από τα άστρα, ενώ οι άλλοι τη θέλουν να βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος, να περιδινείται και να κινείται γύρω από τον κεντρικό άξονά της. Η αβασιμότητα αυτών των απόψεων, αποδεικνύεται από το ότι, αν η γη κινείται, βρισκόμενη είτε έξω από το κέντρο, είτε στο κέντρο, κατ' ανάγκην θα πραγματοποιεί αυτή την κίνηση υπό την επίδραση βίας, γιατί η εν λόγω κίνηση δεν προέρχεται από την ίδια τη γη. Αν προερχόταν από αυτήν, κάθε μόνιό της θα έδειχνε την ίδια κίνηση. Αλλά, όπως συμβαίνει, όλα κινούνται σε ευθεία γραμμή προς το κέντρο. Γι' αυτό, η κίνησή της δεν μπορεί να είναι αιώνια, αφού πραγματοποιείται υπό την επίδραση βίας και αντίθετα προς τη φύση. Αλλά η τάξη του κόσμου είναι αιώνια.'
- 30
- 35 Επί πλέον, όλα τα σώματα που κινούνται κυκλικά, φαίνεται ότι
- 296b υπολείπονται σε ταχύτητα από άλλα και κινούνται κατά περισσότε-

ση). Αν όμως η κίνηση αυτή της γης είναι παρά φύση, τότε δεν είναι αιώνια και συνεπώς, σύμφωνα με το (α), δεν μπορεί να ισχύει.

ὥστε καὶ τὴν γῆν ἀναγκαῖον, εἴτε περὶ τὸ μέσον εἴτ' ἐπὶ τοῦ μέ-
 σου κειμένη φέρεται, δύο κινεῖσθαι φοράς. τούτου δὲ συμβαίνο-
 ντος ἀναγκαῖον γίνεσθαι πάροδον καὶ τροπὰς τῶν ἐνδεδεμένων
 5 ἄστρον. τοῦτο δ' οὐ φαίνεται γυγνόμενον, ἀλλ' αἰεὶ ταῦτ' ἀπὸ
 τοὺς αὐτοὺς ἀνατέλλει καὶ δύεται τόπους αὐτῆς.

ἔτι δ' ἡ φορὰ τῶν μορίων καὶ ὅλης αὐτῆς ἢ κατὰ φύσιν ἐπὶ τὸ
 μέσον τοῦ παντός ἐστίν· διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τυγχάνει κειμένη
 νῦν ἐπὶ τοῦ κέντρον· διαπορήσειε δ' ἂν τις, ἐπεὶ ταῦτόν ἀμφοτέ-
 10 ρων ἐστὶ τὸ μέσον, πρὸς πότερον φέρεται τὸ βᾶρος ἔχοντα καὶ
 τὰ μόρια τῆς γῆς κατὰ φύσιν· πότερον ὅτι τοῦ παντός ἐστὶ μέ-
 σον, ἢ διότι τῆς γῆς. ἀνάγκη δὴ πρὸς τὸ τοῦ παντός· καὶ γὰρ τὰ
 κοῦφα καὶ τὸ πῦρ εἰς τοῦναντίον φερόμενα τοῖς βάρεσι πρὸς τὸ
 15 ἔσχατον φέρεται τοῦ περιέχοντος τόπου τὸ μέσον. συμβέβηκε δὲ
 ταῦτ' ἐπὶ τὸ μέσον εἶναι τῆς γῆς καὶ τοῦ παντός· φέρεται γὰρ καὶ ἐπὶ
 τὸ τῆς γῆς μέσον, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός, ἢ τὸ μέσον ἔχει ἐν τῷ
 τοῦ παντός μέσῳ. ὅτι δὲ φέρεται καὶ πρὸς τὸ τῆς γῆς μέσον, ση-
 μείον ὅτι τὰ φερόμενα βάρη ἐπὶ ταύτην οὐ παρ' ἀλληλα φέρεται
 20 ἀλλὰ πρὸς ὁμοίας γωνίας, ὥστε πρὸς ἐν τὸ μέσον φέρεται, καὶ
 τὸ τῆς γῆς.

φανερὸν τοίνυν ὅτι ἀνάγκη ἐπὶ τοῦ μέσου εἶναι τὴν γῆν καὶ
 ἀκίνητον, διὰ τε τὰς εἰρημένους αἰτίας, καὶ διότι τὰ βία ῥιπτούμε-
 να ἄνω βάρη κατὰ στάθμην πάλιν φέρεται εἰς ταυτό, κἄν εἰς
 ἄπειρον ἢ δύναμις ἐκριπτή.

25 ὅτι μὲν οὖν οὔτε κινεῖται οὔτ' ἐκτὸς κείται τοῦ μέσου, φανερὸν
 ἐκ τούτων· πρὸς δὲ τούτοις δῆλον ἐκ τῶν εἰρημένων τὸ αἴτιον
 τῆς μονῆς. εἰ γὰρ φύσει πέφυκε φέρεσθαι πάντοθεν πρὸς τὸ μέ-
 σον, ὥσπερ φαίνεται, καὶ τὸ πῦρ ἀπὸ τοῦ μέσου πάλιν πρὸς τὸ
 ἔσχατον, ἀδύνατον ἐνεχθῆναι ὅτι οὖν μόριον αὐτῆς ἀπὸ τοῦ μέσου

² Τροπαὶ λέγονταν τὰ δύο σημεῖα τῆς ἐκλειπτικῆς στα ὁποῖα ὁ ἥλιος φαίνεται νὰ ἐκτρέπεται ἀπὸ τὸ ἓνα ἡμισφαίριον στο ἄλλο (21 Ἰουνίου: θερινὴ τροπή, 21 Δεκεμβρίου: χειμερινὴ τροπή). Ἀπὸ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἥλιος, ὅταν βρισκεται κοντὰ στα σημεῖα αὐτὰ, μοιάζει νὰ ἀκινεῖται, προέκυψε ὁ νεότερος ὅρος ἡλιοστάσιον.

³ Σύμφωνα με τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ γῆ καὶ τὸ νερὸ εἶναι ἄβαρα στοιχεῖα στ ἀντίθεση

ρες κατευθύνσεις με εξαίρεση την πρώτη τέτοια. Πράγμα που σημαίνει ότι και η γη κατ' ανάγκην, είτε κινείται βρισκόμενη κοντά στο κέντρο ή ακριβώς στο κέντρο, πραγματοποιεί δύο κινήσεις. Αν όμως, αυτό συμβαίνει, κατ' ανάγκην θα συμβαίνουν διαβάσεις (πάροδοι) και μεταστροφές (τροπαι)³ των απλανών αστέρων. Αλλ' αυτό δεν φαίνεται να συμβαίνει, και πάντοτε τα ίδια άστρα ανατέλλουν και δύουν στις ίδιες θέσεις καθώς παρατηρούνται από τη γη.

- Εκτός αυτού, η κατά φύσιν κίνηση τόσο των μορίων της, όσο και ολόκληρης της γης, πραγματοποιείται στο κέντρο του σύμπαντος, και γι' αυτό, ακριβώς, η τωρινή θέση της γης είναι στο κέντρο. Και επειδή το κέντρο του σύμπαντος όσο και της γης είναι το ίδιο, θα διερωτάτο κανείς προς ποιο κέντρο φέρονται τα βαρεια σώματα και τα μόρια της γης κατά φύσιν: φέρονται προς το κέντρο γιατί αυτό είναι κέντρο του σύμπαντος ή γιατί είναι το κέντρο της γης; Αλλά κατ' ανάγκην φέρονται προς το κέντρο του σύμπαντος, γιατί τα ελαφρά σώματα και το πυρ, κινούμενα αντίθετα προς τα βαρεια, φέρονται προς το ακραίο όριο του τόπου που περιβάλλει το κέντρο.⁴ Της γης όμως και του σύμπαντος το κέντρο, συμβαίνει να συμπίπτουν. Και φέρονται μεν προς το κέντρο της γης τα εν λόγω σώματα, αλλά κατά τύχην, αφού και αυτής το κέντρο είναι το ίδιο με το κέντρο του σύμπαντος. Ότι φέρονται δε και προς το κέντρο της γης, δείχνεται από το ότι τα κινούμενα προς αυτήν βάρη, δεν κινούνται παράλληλα το ένα προς το άλλο, αλλά κατά ίσες γωνίες, ώστε προς ένα ή το ίδιο κέντρο φέρονται, που είναι επίσης κέντρο της γης.

Είναι, λοιπόν, φανερό, ότι κατ' ανάγκην η γη βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος και είναι ακίνητη, τόσο για τους λόγους που είπαμεν, όσο και επειδή τα προς τα πάνω με ορμή εκτιναζόμενα βάρη, ξαναπέφτουν κάθετα στο σημείο απ' όπου εκτινάχθηκαν, ακόμη και αν η δύναμη εκτόξευσης τα έστελνε στο άπειρο.

- Το ότι, επομένως, ούτε κινείται, ούτε βρίσκεται έξω απ' το κέντρο του σύμπαντος, είναι φανερό από όλα αυτά. Και από τα ίδια πάλι είναι φανερό το αίτιο της ακινησίας της. Αν δηλαδή εκ φύσεως είναι υποχρεωμένη να φέρεται, από οποιαδήποτε διεύθυνση, προς το κέντρο, όπως και φαίνεται ότι το κάνει, ενώ το πυρ φέρεται από το κέντρο προς το ακραίο όριο, είναι αδύνατο οποιοδήποτε μόριό της να

με τη φωτιά και τον αέρα, συνεπώς η φύση τους τα οδηγεί να κατεβαίνουν στο κέντρο του σύμπαντος. Η επίτευξη της ιδανικής κατάστασης εμποδίζεται από το γεγονός ότι ο κόσμος αποτελείται κυρίως από αντικείμενα που είναι μικτά.

- 30 μὴ βιασθέν· μία γὰρ φορὰ τοῦ ἐνὸς καὶ ἀπλῆ τοῦ ἀπλοῦ, ἀλλ' οὐχ αἰ ἐναντία· ἢ δ' ἀπὸ τοῦ μέσου τῇ ἐπὶ τὸ μέσον ἐναντία. εἰ τοίνυν ὁμοῖον μόνιον ἀδύνατον ἐνεχθῆναι ἀπὸ τοῦ μέσου, φανερόν ὅτι καὶ τὴν ὅλην ἔτι ἀδυνατώτερον· εἰς ὃ γὰρ τὸ μόνιον πέφυκε
- 297a φέρεσθαι, καὶ τὸ ὅλον ἐνταῦθα πέφυκεν· ὥστ' εἴπερ ἀδύνατον κινηθῆναι μὴ ὑπὸ κρείττονος ἰσχύος, ἀναγκαῖον ἂν εἴη μένειν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ μέσου.
- 5 μαρτυρεῖ δὲ τούτοις καὶ τὰ παρὰ τῶν μαθηματικῶν λεγόμενα περὶ τὴν ἀστρολογίαν· τὰ γὰρ φαινόμενα συμβαίνει μεταβαλλόντων τῶν σχημάτων οἷς ὠρίσται τῶν ἄστρον ἢ τάξις, ὡς ἐπὶ τοῦ μέσου κεκμένης τῆς γῆς.
- περὶ μὲν οὖν τοῦ τόπου καὶ μονῆς καὶ κινήσεως, ὃν τρόπον ἔχει, τοσαῦτα εἰρήσθω περὶ αὐτῆς.
- σχῆμα δ' ἔχει σφαιροειδὲς ἀναγκαῖον αὐτὴν· ἕκαστον γὰρ
- 10 τῶν μορίων βάρος ἔχει μέχρι πρὸς τὸ μέσον, καὶ τὸ ἑλαττον ὑπὸ τοῦ μείζονος ὠθούμενον οὐχ οἶόν τε κυμαίνειν, ἀλλὰ συμπίεζεσθαι μᾶλλον καὶ συγχωρεῖν ἕτερον ἑτέρῳ, ἕως ἂν ἔλθῃ ἐπὶ τὸ μέσον. δεῖ δὲ νοῆσαι τὸ λεγόμενον ὡσπερ ἂν εἰ γινομένης τὸν τρόπον ὃν καὶ τῶν φυσιολόγων λέγουσί τινες γενέσθαι. πλὴν ἐκεῖνοι μὲν
- 15 βίαν αἰτιῶνται τῆς κάτω φορᾶς· βέλτιον δὲ τιθέναι τὰληθές, καὶ φάναι τοῦτο συμβαίνειν διὰ τὸ φύσιν ἔχειν φέρεσθαι τὸ βάρος ἔχον πρὸς τὸ μέσον. ἐν δυνάμει οὖν ὄντος τοῦ μίγματος τὰ διακρινόμενα ἐφέρετο ὁμοίως πάντοθεν πρὸς τὸ μέσον. εἴτ' οὖν
- 20 ὁμοίως ἀπὸ τῶν ἐσχάτων διηρημένα τὰ μόρια συνήχθη πρὸς τὸ μέσον, εἴτ' ἄλλως ἔχοντα, ποιήσει ταυτόν. ὅτι μὲν οὖν ὁμοίως γε πανταχόθεν ἀπὸ τῶν ἐσχάτων φερομένων πρὸς ἐν μέσον ἀνα-

⁴ Τέτοιοι υπολογισμοὶ εἶχαν γίνεσθαι ἀπὸ τοῦ μαθηματικοῦ Εὐδόξου (περ. 390-340 π.Χ.) καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ Κάλλιππου (αἰμῆ: περὶ τὸ 330 π.Χ.).

⁵ Ἡ ἀπόψη που υποστηρίζει στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὅτι τὸ στοιχεῖο τῆς γῆς συγκεντρώνεται στὴ γῆ, κίνηση που προσδίδει στὴ γῆ σφαιρικό σχῆμα. Ἡ σφαιρικότητα τῆς γῆς θεμελιώνεται μετὰ τὰ εἰρησθέντα ἐπιχειρήματα: (1) Ἐφόσον τὸ στοιχεῖο τῆς γῆς κινεῖται ἐκ φύσεως πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, ἡ διάταξη γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο θα πρέπει νὰ εἶναι συμμετρική. (2) Ἡ ἐμπειρική παρατήρηση συμφωνεῖ μετὰ τὴν ἀπόψη περὶ σφαιρικότητας: ἡ σκιά τῆς γῆς, ὅταν συμβαίνει ἐκλειψὴ σελήνης, εἶναι, ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς, κυκλική· ἐπίσης, ὅταν ἕνας παρατηρητὴς κινεῖται ἀπὸ τὸν βορρᾶ πρὸς τὸ νότο, οἱ ἀστέρες, που εἶναι βέβαια ἀκίνητοι, δίδουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀλλάζουν θέση. (3) Ἡ μαθηματικὴ ἐκτί-

- 30 Ξεφύγει από το κέντρο χωρίς ν' ασκηθεί πάνω του βία. Γιατί, ένα μοναδικό σώμα έχει μίαν και μόνη κίνηση, και ένα απλό έχει απλή κίνηση και όχι αντίθετη. Και η κίνηση που ξεκινάει από το κέντρο, είναι αντίθετη προς αυτήν που κατευθύνεται προς το κέντρο. Αν, λοιπόν, οποιοδήποτε μόριο της γης δεν μπορεί να ξεφύγει από το κέντρο, είναι φανερό ότι ακόμη λιγότερο θα μπορεί να ξεφύγει από το κέντρο η γη. Προς όποιο δε σημείο το μόριο εκ φύσεως φέρεται, και το σύνολο (των μορίων, δηλ. η γη) προς αυτό φέρεται εκ φύσεως. Και, επομένως, αν δεν είναι δυνατόν να κινηθεί η γη από κάποια μεγαλύτερη δύναμη, κατ' ανάγκην θα μένει στο κέντρο.
- 5 Τα παραπάνω ενισχύονται και από όσα οι μαθηματικοί αναφέρουν στην Αστρονομία.⁴ Τα παρατηρηθέντα, δηλαδή, φαινόμενα, συμβαίνουν όταν μεταβάλλονται τα σχήματα κατά τα οποία είναι καθορισμένη η τάξη των άστρων, με προϋπόθεση την ακινησία της γης στο κέντρο του σύμπαντος.
- Για τη θέση, λοιπόν, της γης, την ακινησία της και την κίνησή της, όπως και για τους σχετικούς μηχανισμούς των, αρκετά είναι όσα είπαμε.
- Σχήμα δε κατ' ανάγκην η γη έχει σφαιρικό.⁵ Γιατί, κάθε μόριό της έχει βάρος μέχρις ότου φτάσει στο κέντρο, και το μικρότερο, ωθούμενο από το μεγαλύτερο, δεν αναδύεται προς τα πάνω, αλλά συμπιέζεται και προχωρεί πίσω από ένα άλλο, εωςότου φτάσει στο κέντρο. Και πρέπει να γίνουν κατανοητά όσα λέμε, σαν η γη να πλάσθηκε κατά τον τρόπο που υποστηρίζουν μερικοί φυσικοί φιλόσοφοι. Εκείνοι, όμως, θεωρούν τη βία αιτία της προς τα κάτω φοράς της, αλλά καλύτερα είναι να βασισθούμε στο τι συμβαίνει στην πραγματικότητα και να πούμε ότι αυτό συμβαίνει, επειδή κάθε βαρύ πράγμα εκ φύσεως τείνει προς το κέντρο. Καθώς, λοιπόν, το μίγμα βρισκόταν «εν δυνάμει», όλα τα καθέκαστα μόριά του εφέροντο κατά τον ίδιο τρόπο, από όλες τις διευθύνσεις, προς το κέντρο. Και, είτε ξεχωρισμένα ήσαν τα μόρια από τα ακραία όρια και μαζεύτηκαν στο κέντρο, είτε οπωσδήποτε αλλιώς, το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο...
- 20 Το ότι δε, με την ομοιόμορφη συρροή (μορίων) από τα ακραία όρια προς ένα κέντρο, κατ' ανάγκην η διαμορφούμενη μάζα θα είναι ο-

μηση του μήκους της περιφέρειας της γης αποτελεί ένα επιπλέον αποδεικτικό στοιχείο. Οι απόψεις του Αριστοτέλη για τη σφαιρικότητα της γης άσκησαν πολύ μεγάλη επίδραση: «Η σφαιρικότητα της γης, μετά την υπεράσπισή της από τον Αριστοτέλη, δεν ξεχάστηκε ποτέ, ούτε και αμφισβητήθηκε σοβαρά» (D.C. Lindberg).

γκαιὸν ὁμοίον γίγνεσθαι πάντη τὸν ὄγκον, φανερόν· ἴσου γὰρ
 πάντη προστιθεμένου ἴσον ἀνάγκη ἀπέχειν τοῦ μέσου τὸ ἔσχα-
 25 τον· τοῦτο δὲ τὸ σχῆμα σφαιρίας ἐστίν, οὐδὲν δὲ διοίσει πρὸς τὸν
 λόγον, οὐδ' εἰ μὴ πανταχόθεν ὁμοίως συνέθει πρὸς τὸ μέσον τὰ
 μόρια αὐτῆς, τὸ γὰρ πλείον αἰεὶ τὸ πρὸ αὐτοῦ ἔλαττον προωθεῖν
 30 ἀναγκαῖον μέχρι τοῦ μέσου τὴν ῥοπήν ἐχόντων ἀμφοῖν, καὶ τοῦ
 βαρυτέρου προωθοῦντος μέχρι τούτου τὸ ἔλαττον βάρος.

. . . . .

ὁ γὰρ ἂν τις ἀπορήσειε, τὴν αὐτὴν ἔχει τούτοις λύσει· εἰ γὰρ
 οὔσης ἐπὶ τοῦ μέσου καὶ σφαιροειδοῦς τῆς γῆς πολλαπλάσιον
 βάρος ἐπεγένετο πρὸς θάτερον ἡμισφαίριον, οὐκ ἔσται τὸ αὐτὸ
 μέσον τοῦ ὅλου καὶ τὸ τῆς γῆς· ὥστε ἢ οὐ μενεῖ ἐπὶ τοῦ μέσου, ἢ
 297b εἴπερ, ἡρεμήσει γε καὶ μὴ τὸ μέσον ἔχουσα, ἢ πέφυκε κινεῖσθαι
 καὶ νῦν.

τὸ μὲν οὖν ἀπορούμενον τοῦτ' ἔστιν· ἰδεῖν δ' οὐ χαλεπὸν μι-
 κρὸν ἐπιτείναντας, καὶ διελόντας πῶς ἀξιοῦμεν ὅποσονοῦν μέγε-
 θος φέρεσθαι πρὸς τὸ μέσον, βάρος ἔχον, δῆλον γὰρ ὡς οὐχὶ μέ-
 5 χρι τοῦ ἀψασθαι τοῦ κέντρου τὸ ἔσχατον, ἀλλὰ δεῖ κρατεῖν τὸ
 πλείον ἕως ἂν λάβῃ τῷ αὐτοῦ μέσῳ τὸ μέσον· μέχρι τούτου γὰρ
 ἔχει τὴν ῥοπήν.

οὐδὲν τοῦνυν τοῦτο διαφέρει λέγειν ἐπὶ βάλου καὶ μορίου τοῦ
 τυχόντος ἢ ἐπὶ ὅλης τῆς γῆς· οὐ γὰρ διὰ μικρότητα ἢ μέγεθος
 10 εἴρηται τὸ συμβαῖνον, ἀλλὰ κατὰ παντὸς τοῦ ῥοπήν ἔχοντος ἐπὶ
 τὸ μέσον.

ὥστε εἴτε ὅλη ποθὲν ἐφέρετο εἴτε κατὰ μέρος, ἀναγκαῖον μέ-
 χρι τούτου φέρεσθαι ἕως ἂν πανταχόθεν ὁμοίως λάβῃ τὸ μέσον,
 ἀμισαζομένων τῶν ἐλαττόνων ὑπὸ τῶν μειζόνων τῇ προώσει τῆς
 ῥοπῆς.

εἴτ' οὖν ἐγένετο, τοῦτον ἀναγκαῖον γενέσθαι τὸν τρόπον, ὥστε
 15 φανερόν ὅτι σφαιροειδῆς ἢ γένεσις αὐτῆς, εἴτ' ἀγένητος αἰεὶ δια-

λωσδιόλου ομοιογενής, είναι φανερό. Γιατί, όταν προστίθεται σε ένα σώμα, από παντού μια ίση ποσότητα, κατ' ανάγκην κάθε σημείο της περιφέρειας του σώματος θα απέχει από το κέντρο του το ίδιο μ' οποιοδήποτε άλλο. Και αυτό το σχήμα ακριβώς αντιστοιχεί στη σφαίρα. Τίποτα δε δεν αντιστρατεύεται προς όσα είπαμε, αν δεν συνέβαινε να συνέρρεαν από παντού προς το κέντρο τα μέρη της. Γιατί, η μεγαλύτερη ποσότητα, κατ' ανάγκην προωθεί μέχρι το κέντρο την προηγούμενή της, εφ' όσον και οι δύο διέπονται από την ίδια ροπή, και το μεγαλύτερο βάρος προωθεί προς το κέντρο το μικρότερο.

. . . . .

Η ίδια λύση προσφέρεται και στην ακόλουθη απορία. Αν δηλαδή, ενώ η γη βρίσκεται στο κέντρο και είναι σφαιρική, προστίθετο ένα πολύ μεγαλύτερο της βάρος σ' ένα από τα ημισφαίριά της, το κέντρο του σύμπαντος και το κέντρο της γης θα έπαιναν να συμπίπτουν. Επομένως, ή δεν θ' ακινητεί στο κέντρο, ή, αν αυτό συμβαίνει, θα ακινητεί ακόμη κι αν δεν κατέχει το κέντρο, όπου εκ φύσεως φέρεται.

Αυτή, λοιπόν, είναι η απορία. Δεν είναι, όμως, δύσκολο να ιδούμε την αλήθεια με μια μικρή προσπάθεια, και να προσδιορίσουμε πώς υποστηρίζουμε ότι, οποιοδήποτε βαρύ σώμα, αδιαφόρως του μεγέθους του, φέρεται προς το κέντρο. Και είναι φανερό ότι δεν θα φτάνει να εγγίζει η περιφέρεια το κέντρο, αλλά θα πρέπει η μεγαλύτερη ποσότητα να επικρατεί μέχρις ότου το κέντρο της καταλάβει το κέντρο, γιατί τέτοια ροπή έχει.

Δεν υπάρχει δε διαφορά στις απόψεις αυτές είτε πρόκειται για ένα τυχόν μόνιο ή σβώλο, είτε για ολόκληρη τη γη. Γιατί, ό,τι συμβαίνει, δεν συμβαίνει εξ αιτίας του μικρού ή του μεγάλου μεγέθους (του σώματος), αλλά εξ αιτίας μιας ιδιότητας κοινής, σε όλα όσα ρέπουν προς το κέντρο.

Επομένως, είτε ολόκληρη η γη ερχόταν από κάπου, είτε κομματιαστή, κατ' ανάγκην η μετακίνησή της θα συνεχιζόταν μέχρις ότου όλα τα τμήματά της κατελάμβαναν το κέντρο ομοιοτρόπως, και τα μικρότερα μέρη της θα ισορροπούσαν προς τα μεγαλύτερα χάρη στην προώθηση της ροπής των.

Αν, λοιπόν, κάποτε συγκροτήθηκε η γη, κατ' αυτόν τον τρόπο αναγκαστικά συγκροτήθηκε, που καταδεικνύει τη σφαιρική διαμόρφωσή της. Αν, πάλι, υπάρχει ανέκαθεν αναγέννητη και μένει πάντοτε

τελεῖ μένουσα, τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει ὅνπερ κὰν εἰ γενομένη τὸ πρῶτον ἐγένετο.

κατὰ τοῦτόν τε δὴ τὸν λόγον ἀναγκαῖον εἶναι τὸ σχῆμα σφαιροειδὲς αὐτῆς, καὶ ὅτι πάντα φέρεται τὰ βαρῆα πρὸς ὁμοίας γωνίας, ἀλλ' οὐ παρ' ἄλληλα· τοῦτο δὲ πέφυκε πρὸς τὸ φύσει σφαιροειδὲς. ἢ οὖν ἐστὶ σφαιροειδῆς, ἢ φύσει γε σφαιροειδῆς. δεῖ δ' ἕκαστον λέγειν τοιοῦτον εἶναι ὃ φύσει βούλεται εἶναι καὶ ὑπάρχειν, ἀλλὰ μὴ ὃ βία καὶ παρὰ φύσιν.

ἔτι δὲ καὶ διὰ τῶν φαινομένων κατὰ τὴν αἰσθησιν· οὔτε γὰρ ἂν αἰ τῆς σελήνης ἐκλείψεις τοιαύτας ἂν εἶχον τὰς ἀποτομάς· νῦν γὰρ ἐν μὲν τοῖς κατὰ μῆνα σχηματισμοῖς πάσας λαμβάνει τὰς διαιρέσεις (καὶ γὰρ εὐθεῖα γίνεται καὶ ἀμφίκυρτος καὶ κοίλη), περὶ δὲ τὰς ἐκλείψεις αἰεὶ κυρτὴν ἔχει τὴν ὀρίζουσαν γραμμὴν, ὥστ' ἐπεὶπερ ἐκλείπει διὰ τὴν τῆς γῆς ἐπιπρόσθησιν, ἢ τῆς γῆς ἂν εἴη περιφέρεια τοῦ σχήματος αἰτία σφαιροειδῆς οὕσα.

ἔτι δὲ διὰ τῆς τῶν ἀστρῶν φαντασίας οὐ μόνον φανερόν ἐστι περιφερῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγεθος οὐκ οὕσα μεγάλη· μικρὰς γὰρ γενομένης μεταστάσεως ἡμῖν πρὸς μεσημβρίαν καὶ ἄρκτον ἐπιδήλως ἕτερος γίγνεται ὁ ὀρίζων κύκλος, ὥστε τὰ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀστρα μεγάλην ἔχει τὴν μεταβολὴν, καὶ μὴ ταῦτα φαίνεσθαι πρὸς ἄρκτον τε καὶ μεσημβρίαν μεταβαίνουσιν· ἐνιοὶ γὰρ ἐν Αἰγύπτῳ μὲν ἀστέρες ὁράνται καὶ περὶ Κύπρον, ἐν τοῖς πρὸς ἄρκτον δὲ χωρίοις οὐχ ὁράνται, καὶ τὰ διὰ παντὸς ἐν τοῖς πρὸς ἄρκτον φαινόμενα τῶν ἀστρῶν ἐν ἐκείνοις τοῖς τόποις ποιεῖται δύσω. ὥστ' οὐ μόνον ἐκ τούτων δήλον περιφερὲς ὂν τὸ σχῆμα τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ σφαίρας οὐ μεγάλης· οὐ γὰρ ἂν οὕτω ταχὺ ἐπίδηλον ἐποίει μεθισταμένοις οὕτω βραχύ.

διὸ τοὺς ὑπολαμβάνοντας συνάπτει τὸν περὶ τὰς Ἡρακλείας στήλας τόπον τῷ περὶ τὴν Ἰνδικήν, καὶ τοῦτον τὸν τρόπον εἶναι τὴν θάλατταν μίαν, μὴ λίαν ὑπολαμβάνειν ἄπιστα δοκεῖν· λέγου-

⁶ Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ θάλασσα ἀπὸ το Γιβραλτάρ ὡς τις Δυτικὲς Ἰνδίες εἶναι ἡ ἴδια εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὴ χαρτογραφία καὶ οδήγησε κατὰ τὴν περίοδο τῶν μεγάλων ἐξερευνησέων τὸν Χριστόφορο Κολόμβο στὸ ἐγχείρημα νὰ διασχίσει τὸν Ἀτλαντικὸ καὶ νὰ φτάσει στὶς Δ. Ἰνδίες (ἡ ἴδια ἡ ονομασία ἀνάγεται ἔμμεσα στὸν Ἀριστοτέλη).

ακίνητη, βρίσκεται στην ίδια κατάσταση που θα είχε και αν δημιουργήθηκε.

- 20 Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, κατ' ανάγκην το σχήμα της είναι σφαιρικό, και τα βαρεια σώματα, καθώς πέφτουν στην επιφάνειά της, σχηματίζουν ίσες γωνίες και όχι παράλληλες τροχιές. Κι αυτό συμβαίνει εκ φύσεως με τα σφαιρικά σώματα. Ή, λοιπόν, η γη είναι οπωσδήποτε σφαιρική, ή είναι στη φύση της να είναι σφαιρική. Και πρέπει να χαρακτηρίζουμε κάθε σώμα ανάλογα με το τι θέλει εκ φύσεως να είναι και είναι, και όχι με το τι είναι εκ βίας και αντίθετα προς τη φύση.

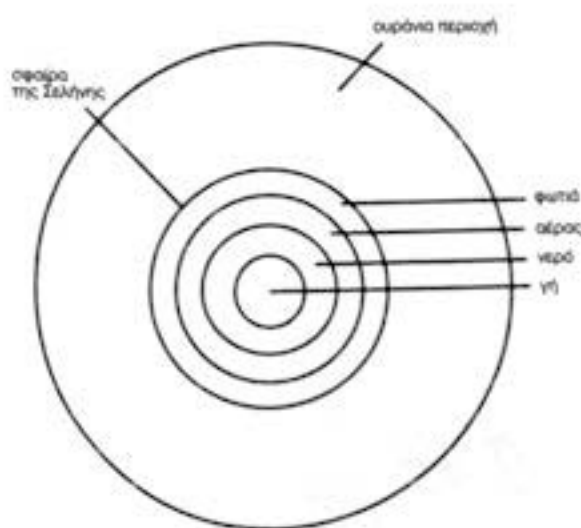
- 25 Συμπεράσματα επίσης, μπορούμε να συναγάγουμε από τα φαινόμενα που πέφτουν στις αισθήσεις μας. Αν η γη δεν ήταν σφαιρική, ούτε οι εκλείψεις της σελήνης θα είχαν τις διαμορφώσεις που παρουσιάζουν. Ξέρουμε δε ότι στα μεν σχήματα που παίρνει μέσα στον μηνιαίο κύκλο της, παρουσιάζει όλες τις τμηματικές φάσεις της (κομμένη στη μέση, αμφίκυρτη, δηλαδή πανσέληνος ή ημισέληνος), ενώ κατά τις εκλείψεις έχει πάντοτε την οριζουσα γραμμή κυρτή. Και όταν, ακριβώς, παθαίνει την έκλειψη, επειδή παρεμβάλλεται η
30 γη (μεταξύ αυτής και του ήλιου), το σχήμα της περιφέρειας της γης, που είναι σφαιρικό, είναι η αιτία της κυρτότητας της οριζουσας γραμμής.

- Ακόμη, εξ αιτίας της εμφάνισης των άστρων δεν είναι φανερό μόνο, ότι η περιφέρεια της γης είναι κυρτή, αλλά ότι και το μέγεθός της δεν είναι μεγάλο. Αν δε συμβεί μια μετατόπισή μας προς το νοτιά ή την άρκτο (βοριά), βλέπουμε να παραλλάζει ο κύκλος του ορίζοντα, με τρόπο που τα πάνω απ' το κεφάλι μας, άστρα, αλλάζουν σημα-
298a ντικά θέση και δεν φαίνεται ότι είναι τα ίδια σ' αυτούς που πάνε προς το βοριά ή το νοτιά. Μερικά μάλιστα άστρα παρατηρούνται στην Αίγυπτο και κοντά στην Κύπρο, ενώ δεν παρατηρούνται σε βόρειες περιοχές. Εξ άλλου, άστρα που παρατηρούνται πάντοτε σε βορεινές περιοχές, στους τόπους που αναφέραμε έχουν δύοσει. Δεν είναι, λοιπόν, μόνο από αυτά φανερό ότι το σχήμα της γης είναι κυκλικό, αλλά ότι και το μέγεθός της αντιστοιχεί προς μιαν όχι μεγάλη σφαίρα. Αλλιώς, δεν θα επατηρούντο τόσο γρήγορα τα αποτελέ-
5 σματα μιας τόσο μικρής μετατόπισης.

- 10 Για τους παραπάνω λόγους, δεν θα πρέπει να θεωρούμε ότι αυτοί που υποθέτουν ότι η περιοχή των Ηρακλείων στηλών σχετίζεται προς την περιοχή της Ινδικής και ότι η θάλασσα που τις συνδέει είναι η ίδια,⁶ λένε πράγματα αβάσιμα. Και στηρίζουν τα λεγόμενά των στην

15 σι δὲ τεκμαιρόμενοι καὶ τοῖς ἐλέφασιν, ὅτι περὶ ἀμφοτέρους τοὺς τόπους τοὺς ἐσχάτους ὄντας τὸ γένος αὐτῶν ἐστίν, ὡς τῶν ἐσχάτων διὰ τὸ συνάπτειν ἀλλήλοις τοῦτο πεποιθότων.

20 καὶ τῶν μαθηματικῶν δὲ ὅσοι τὸ μέγεθος ἀναλογίζεσθαι πειρῶνται τῆς περιφερείας, εἰς τετταράκοντα λέγουσιν εἶναι μυριάδας. ἐξ ὧν τεκμαιρομένοις οὐ μόνον σφαιροειδῆ τὸν ὄγκον ἀναγκαῖον εἶναι τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ μὴ μέγαν πρὸς τὸ τῶν ἄλλων ἄστρον μέγεθος.

Ο κόσμος σύμφωνα με τον Αριστοτέλη: σχέδιο D. C. Lindberg.

15 περίπτωση των ελεφάντων, που το γένος των βρίσκεται και στις δύο
αυτές ακραίες περιοχές, ακριβώς επειδή οι περιοχές αυτές συνάπτο-
νται.

20 Εξ άλλου, οι μαθηματικοί που προσπαθούν να υπολογίσουν το
μέγεθος της περιφέρειας της γης, το ορίζουν σε σαράντα μυριάδες
(400.000) στάδια.⁷ Βασίζόμενοι, λοιπόν, σ' αυτά, πρέπει να παραδε-
χθούμε όχι μόνο ότι αναγκαστικά ο όγκος της γης είναι σφαιρικός, αλλά
και ότι δεν είναι μεγάλος σε αντιπαραβολή προς το μέγεθος των άλλων
αστρων.

(μετάφραση Π. Παναγιώτου)

[με μικρές αλλαγές]

---

⁷ Ενωείται το μήκος του Ισημερινού (40.067 χιλιόμετρα). Τα 400.000 στάδια ισοδυναμούν με περίπου 74.000 χιλιόμετρα, άρα ο υπολογισμός δεν ήταν καθόλου ακριβής. Μισό αιώνα αργότερα ο Ερατοσθένης θα υπολογίσει τον ισημερινό με σχετικά μεγάλη ακρίβεια σε 252.000 στάδια.

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ

(372/370 – 288/286 π.Χ.)

143. – Χαρακτήρες (2) / Κολακείας

Στους Χαρακτήρες ο Θεόφραστος σκιαγραφεί τριάντα ανθρώπινους τύπους, καθένας από τους οποίους περιγράφεται υπό το πρίσμα ενός 'ελαττώματος' που τον διακρίνει στην κοινωνική του συμπεριφορά (έτσι πρέπει να κατανοηθεί και η χρήση στον τίτλο της λ. χαρακτήρ, της οποίας η κυριολεκτική σημασία στην αρχαιότητα ήταν 'χάραγμα', 'σφραγίδα'). Η παρουσίαση καθενός από τους ανθρώπινους τύπους αποτελείται: (α) από έναν ορισμό του χαρακτηριστικού του ελαττώματος (σύμφωνα ωστόσο με πρόσφατα πορίσματα της έρευνας η γνησιότητα των ορισμών αμφισβητείται), και (β) από μια περιγραφή του τρόπου συμπεριφοράς του. Οι ορισμοί δεν αποβλέπουν στον ακριβή καθορισμό κάθε έννοιας —τέτοιες έννοιες άλλωστε, όπως αλαζονεία, αδολεσχία, κολακεία κ.ά., ήταν κατανοητές— αλλά αποτελούν μάλλον παραφράσεις, που στόχο έχουν να διαγράψουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την εικόνα που είχε ήδη ο αναγνώστης. Το περίγραμμα κάθε ορισμού έρχεται κατόπιν να το «γεμίσει με ζωή και χρώμα» η περιγραφή της συμπεριφοράς κάθε τύπου, στην οποία παρουσιάζονται είτε οι αντιδράσεις του σε συγκεκριμέ-

- 1 [τὴν δὲ κολακείαν ὑπολάβοι ἂν τις ὁμιλίαν αἰσχρὰν εἶναι, συμφέρουσαν δὲ τῷ κολακεύοντι.] τὸν δὲ κόλακα τοιοῦτόν τινα, ὥστε
- 2 ἅμα πορευόμενον εἰπεῖν· “ἐνθυμῆ, ὡς ἀποβλέπousι πρὸς σὲ οἱ ἄνθρωποι; τοῦτο δὲ οὐθενὶ τῶν ἐν τῇ πόλει γίνεται πλὴν σοί” “ἠὲδοκίμεις χθὲς ἐν τῇ στοᾷ” πλειόνων γὰρ ἢ τριάκοντα ἀνθρώπων καθημένων καὶ ἐμπεσόντος λόγου, τίς εἴη βέλτιστος, ἀφ’ αὐτοῦ ἀρξαμένους πάντας ἐπὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ κατενεχθῆναι.
- 3 καὶ ἅμα τοιαῦτα λέγων ἀπὸ τοῦ ἱματίου ἀφελεῖν κροκίδα, καὶ εἰάν τι πρὸς τὸ τρίχωμα τῆς κεφαλῆς ὑπὸ πνεύματος προσεινεχθῆ ἄχυρον, καρφολογῆσαι, καὶ ἐπεγλάσας δὲ εἰπεῖν· “ὄρᾳς; ὅτι δυοῖν σοι ἡμερῶν οὐκ ἐντετύχηκα, πολιῶν ἔσχηκας τὸν πάγωνα μεστόν, καίπερ εἴ τις καὶ ἄλλος πρὸς τὰ ἔτη ἔχεις μέλαιναν τὴν τρίχα.”
- 4 καὶ λέγοντος δὲ αὐτοῦ τι τοὺς ἄλλους σιωπᾶν κελεύσαι καὶ ἐπαινεῖσαι δὲ ἀκούοντος, καὶ ἐπισημῆνασθαι δέ, εἰ παύεται, “ὄρ-

Ο κόλακας

νες καταστάσεις είτε γενικότερα οι συνήθειές του. Στις περιγραφές συχνά επανέρχονται χαρακτηριστικές σκηνές της καθημερινής ζωής που προσφέρονται για να παρατηρήσει κανείς τις αντιδράσεις του κάθε χαρακτήρα (τρεις από αυτές επανέρχονται συχνότερα: η συνάντηση στο δρόμο, η συμπεριφορά στο θέατρο, οι αντιδράσεις του συγκεκριμένου χαρακτήρα ως καλεσμένου). Ο σκοπός της συγγραφής του έργου δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, αλλά οπωσδήποτε η ψυχαγωγία πρέπει να περιλαμβάνεται στις επιδιώξεις του συγγραφέα.

Στο κεφάλαιο που ανθολογείται εδώ σκιαγραφείται ο τύπος του κόλακα, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής και στην κωμωδία (παρόμοιος ήταν ένα άλλο όνομα που από τον τέταρτο αιώνα χρησιμοποιείται συχνότερα για τον ίδιο τύπο). Κύριο χαρακτηριστικό του οι υπερβολικές φιλοφρονήσεις και εξυπηρητήσεις προς ίδιον όφελος (το ουσιαστικό στοιχείο του προσωπικού οφέλους απαντά ωστόσο μόνο στον ορισμό). Στη σκιαγράφηση βρίσκουμε και τις τρεις χαρακτηριστικές σκηνές που αναφέρθηκαν παραπάνω.

- 1 [Την κολακεία θα μπορούσε να τη θεωρήσει κάποιος λόγο επονείδιστο, πλην όμως συμφέροντα για τον κόλακα.] Ιδού τι άνθρωπος είναι ο κόλακας: εκεί που προχωράει μαζί με τον κολακευόμενο γυρίζει και του λέει: «Πρόσεξες πώς σε κοιτάζει ο κόσμος; Αυτό δεν συμβαίνει με κανέναν άλλον στην πόλη, μόνο με σένα.» «Εθριάμβευσες χθες στη στοά.»¹ εκάθονταν εκεί περισσότεροι από τριάντα άνθρωποι και, όταν ανέκυψε το θέμα ποιος είναι ο καλύτερος, όλοι τους, με πρώτο τον ίδιο, κατέληξαν, λέει, στο όνομά του.
- 3 Και την ώρα που τα λέει αυτά, του βγάζει από το μάτιο ένα χνούδι και, αν ο άνεμος φέρει κάποιο άχυρο στα μαλλιά εκείνου, του το απομακρώνει και λέει γελώντας: «Βλέπεις; Δυσ μέρες δεν σε συνάντησα και τα γένια σου γέμισαν γκριζες τρίχες, αν και, για τα χρόνια σου, το μαλλί σου είναι μαύρο όσο κανενός άλλου.»
- 4 Όταν εκείνος λέει κάτι, αυτός ζητάει από τους άλλους να κάνουν σιωπή και τον επαινεί όταν ο άλλος τον ακούει. Αν εκείνος σταματή-

¹ Οι στοές στην αρχαιότητα ήταν προσφυείς τόποι συναντήσεων.

- θῶς," καὶ σκώψαντι ψυχρῶς ἐπιγλάσαι τό τε ἱμάτιον ὥσαι εἰς τὸ
 5 στόμα ὡς δὴ οὐ δυνάμενος κατασχεῖν τὸν γέλωτα, καὶ τοὺς ἀπα-
 ντῶντας ἐπιστήναι κελύσαι, ἕως ἂν αὐτὸς παρέλθῃ.
- 6 καὶ τοῖς παιδίοις μῆλα καὶ ἀπίους πριάμενος εἰσενέγκας δοῦναι
 ὀρώντος αὐτοῦ, καὶ φιλήσας δὲ εἰπεῖν· "χρηστοῦ πατρὸς νεότη-
 7 τια," καὶ συνωνοῦμενος ἐπικρηπίδας τὸν πόδα φῆσαι εἶναι εὐριθ-
 8 μότερον τοῦ ὑποδήματος, καὶ πορευομένου πρὸς τινα τῶν φίλων
 προδραμῶν εἰπεῖν ὅτι "πρὸς σὲ ἔρχεται," καὶ ἀναστρέψας ὅτι
 9 "προσηγγελκά σε." ἀμέλει δὲ καὶ τὰ ἐκ γυναικείας ἀγορᾶς δια-
 κοιῆσαι δυνατὸς ἀπνευστί.
- 10 καὶ τῶν ἐστιωμένων πρῶτος ἐπαινέσαι τὸν οἶνον καὶ παραμέ-
 νων εἰπεῖν· "ὡς μαλακῶς ἐσθίεις," καὶ ἄρας τι τῶν ἀπὸ τῆς τρα-
 πέζης φῆσαι "τουτὶ ἄρα ὡς χρηστὸν ἐστί·" καὶ ἐρωτῆσαι μὴ ῥι-
 γοί, καὶ εἰ ἐπιβάλλεσθαι βούλεται, καὶ εἴ τι περιστείλῃ αὐτόν, καὶ
 μὴν ταῦτα λέγων πρὸς τὸ οὐδὲ προσκύντων διαψευθρίζειν· καὶ εἰς
 ἐκείνους ἀποβλέπων τοῖς ἄλλοις λαλεῖν.
- 11 καὶ τοῦ παιδὸς ἐν τῷ θεάτρῳ ἀφελόμενος τὰ προσκεφάλαια
 12 αὐτὸς ὑποστρώσαι, καὶ τὴν οἰκίαν φῆσαι εὐ ἡρχιτεκτονῆσθαι καὶ
 τὸν ἀγρὸν εὐ πεφυτεῦσθαι καὶ τὴν εἰκόνα ὁμοίαν εἶναι.
- 13 {καὶ τὸ κεφάλαιον τὸν κόλακα ἐστί θεάσασθαι πάντα καὶ λέγο-
 ντα καὶ πράττοντα ὧ χαριεῖσθαι ὑπολαμβάνει.}

² Πιθανῶς ἓνα μὲν ἐκ τῆς ἀγορᾶς ὅπου διέθεταν πράγματα ποὺ ἐνδιέφεραν τὶς γυναῖκες ἢ ποὺ τὰ κατασκευάζαν γυναῖκες. ΓΙΑ ΤΟΥΣ ἀρχαίους ΔΕΝ ἦταν ὅτι καλύτερο μπορούσε νὰ κάνει κάποιος τὸ νὰ ἀγοράζει ὁ ἴδιος (χωρὶς τὴ βοήθεια κάποιου δούλου) τὰ ψώνια.

σει, συμπληρώνει επιδοκίμαστικά «ορθά!» και, αν πει κανένα σαχλοαστείο, γελάει μ' αυτό και σπρώχνει το μάτι στο στόμα, μη μπορώντας δέξιν να συγκρατήσει τα γέλια. Από τους ανθρώπους που συναντούν στον δρόμο ζητάει να περιμένουν, ώσπου να περάσει ο εν λόγω.

Στα παιδιά εκείνου πηγαίνει μήλα και αχλάδια που αγόρασε, τους τα προσφέρει όταν εκείνος τον βλέπει, τα φιλά και λέει: «Κατά τον λαμπρό πατέρα και τα βλαστάρια του.» Όταν τον συνοδεύει για να αγοράσει παπούτσια, λέει ότι το πόδι του είναι πιο συμμετρικό από το παπούτσι. Όταν εκείνος πηγαίνει σε κάποιον από τους φίλους του, τρέχει μπροστά και του λέει: «Σε σένα έρχεται.» Και αφού γυρίσει πάλι πίσω, λέει: «Σε έχω αναγγείλει.» Χωρίς αμφιβολία είναι ικανός επίσης να μεταφέρει και τα ψώνια από τη γυναικεία αγορά³ δίχως να πάρει ανάσα.

Από τους συνδαιτυμόνες επαινεί πρώτος το κρασί και συνεχίζοντας στον ίδιο τόνο λέει: «Τι καλοφαγός που είσαι!» Συγχρόνως σηκώνει κάτι από το τραπέζι και σχολιάζει: «Αυτό είναι πραγματικά εξαιρετικό.» Και τον ρωτάει αν κριώνει και αν θέλει να ρίξει κάτι πάνω του ή να του φορέσει κάτι. Και αυτά τα λέει σκύβοντας και ψιθυρίζοντας στο αυτί του. Και μιλάει στους άλλους κοιτάζοντας εκείνον.

Στο θέατρο παίρνει από τον δούλο τα μαξιλάρια και του τα στρώνει ο ίδιος. Λέει ότι το σπίτι εκείνου έχει ωραία αρχιτεκτονική και ότι το χτήμα του είναι ωραία φυτεμένο και ότι η προσωπογραφία του του μοιάζει καταπληκτικά.⁴

[Συνοφίζοντας: τον κόλακα μπορείς να τον δεις να λέει και να πράττει οτιδήποτε θεωρεί ότι τον κάνει ευχάριστο.]⁴

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

³ Όπως έχει επισημανθεί, πρόκειται για υπερβητικό εγκώμιο, αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι προσωπογραφίες της κλασικής εποχής έτειναν προς μια ιδεώδη ομορφιά.

⁴ Ο επίλογος (§ 13), όπως πιθανότατα και ο ορισμός (§ 1), δεν προέρχεται από τη γραφήδα του Θεοφράστου.

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ

144. – Χαρακτήρες (26) / Ὀλιγαρχίας

Στο κεφάλαιο που παρατίθεται εδώ ο Θεόφραστος σκιαγραφεί τον τύπο του εμπιστού και στενόμαυλου ολιγαρχικού. Ὑστερα ἀπὸ τον ὀρισμὸ (βλ. Εἰσαγωγικὸ σημείωμα στο προηγούμενο Κείμενο) περιγράφεται ὁ ολιγαρχικὸς σὲ δύο σκηνές: στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου, ὅπου προφανῶς συζητεῖται ἡ ἐκλογή τῶν δέκα ἐπιμελητῶν γιὰ τὴν πομπή τῶν Μεγάλων Διονυσίων, καὶ στὸν δρόμο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ ολιγαρχικὸς παρουσιάζει

- 1 δόξειεν δ' αἶν εἶναι ἡ ὀλιγαρχία φιλαρχία τις ἰσχύος καὶ κέρδους γλιχομένη, ὁ δὲ ὀλιγαρχικὸς τοιοῦτος, οἷος τοῦ δήμου βουλευομένου,
- 2 τίνες τῶ ἄρχοντι προσαιφήσονται τῆς πομπῆς τοῖς συνεπιμελησομένους, παρελθὼν ἀποφήμασθαι ὡς δεῖ αὐτοκράτορας τούτους εἶναι, καὶ ἄλλοι προβάλλωνται δέκα, λέγειν "ἱκανὸς εἰς ἐστὶ, τοῦτον δὲ" ὅτι "δεῖ ἄνδρα εἶναι," καὶ τῶν Ὀμήρου ἐπῶν τοῦτο ἐν μόνον κατέχειν, ὅτι "οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἰς κοίρανος ἔστω," τῶν δὲ ἄλλων μηδὲν ἐπίστασθαι·
- 3 ἀμέλει δὲ δευρὸς τοῖς τοιοῦτοις τῶν λόγων χρήσασθαι, ὅτι "δεῖ αὐτοὺς ἡμᾶς συναλθόντας περὶ τούτων βουλευσασθαι, καὶ ἐκ τοῦ ὄχλου καὶ τῆς ἀγορᾶς ἀπαλλαγῆναι, καὶ παύσασθαι ἀρχαῖς πλησιάζοντας καὶ ὑπὸ τούτων οὕτως ὑβριζομένους ἢ τιμωμένους," <καὶ> ὅτι "ἢ τούτους δεῖ ἢ ἡμᾶς οἰκεῖν τὴν πόλιν."
- 4 καὶ τὸ μέσον δὲ τῆς ἡμέρας ἐξιών καὶ τὸ ἱμάτιον ἀναβεβλημένος καὶ μέσην κουρὰν κεκαρμένος καὶ ἀκριβῶς ἀπαινευόμενος σοβεῖν
- 5 τοῖς τοιοῦτοις λόγους τραγωιδῶν "διὰ τοὺς συκοφάντας οὐκ οἰκητόν ἐστὶν ἐν τῇ πόλει," καὶ ὡς "ἐν τοῖς δικαστηρίοις δευρὰ πάσχουμεν ὑπὸ τῶν δεκαζομένων," καὶ ὡς "θαυμάζω τῶν πρὸς τὰ κοινὰ προσιόντων τί βούλονται," καὶ ὡς "ἀχάριστόν ἐστι <τὸ πλῆθος καὶ

¹ Πιθανῶς ὁ λόγος εἶναι ὄχι γιὰ τὴν πομπή τῶν Παναθηναίων, ἀλλὰ γιὰ τὴν ετήσια πομπή στα Μεγάλια Διονύσια. Τὴν εὐχὴν τὴν εἶχε ὁ ἄρχων ἐκαίνεμος, τὸν ὁποῖο βοηθοῦσαν οἱ ἐπιμε-

Ο ολιγαρχικός

ζεται κυρίως μέσα από στερεότυπες φράσεις που απηχούσαν πολιτικά συνθήματα. Η χρήση τους δίνει ζωντάνια στην περιγραφή, αλλά φανερώνει συγχρόνως τη στενότητα της αντίληψης του ολιγαρχικού. Το ίδιο δείχνουν και οι αστείες απαιτήσεις που προβάλλει, (όπως αυτή π.χ. να δοθεί ακριβόριστη εξουσία στο σχετικά ασήμαντο αξίωμα των επιμελητών).

- 1 Η ολιγαρχία θα μπορούσε να θεωρηθεί είδος φιλαρχίας που επιθυμεί
- 2 δύναμη και κέρδος. Ιδού τι άνθρωπος είναι ο ολιγαρχικός: όταν ο δήμος διασκέπτεται προκειμένου να εκλέξει τους επιμελητές που θα συνεπικουρήσουν τον άρχοντα στη διοργάνωση της πομπής,¹ ανέρχεται στο βήμα και υποστηρίζει ότι αυτοί πρέπει να έχουν απεριόριστη εξουσία. Αν άλλοι προτείνουν δέκα, λέει: «Ένας είναι αρκετός: απλώς, αυτός πρέπει να είναι άντρας». Από τους στίχους του Ομήρου ξέρει ένα μόνο: «Δεν είναι καλό οι πολλοί βασιλιάδες, ένας να είναι βασιλέας»,² ενώ αγνοεί παντελώς όλους τους άλλους.
- 3 Χωρίς αμφιβολία είναι ικανός να λέει πράγματα όπως: «Πρέπει να συνέλθουμε εμείς οι ίδιοι και να πάρουμε αποφάσεις για τα θέματα αυτά και να απαλλαγούμε από τον όχλο και την αγορά και να πάψουμε να διεκδικούμε αξιώματα και έτσι να εξευτελιζόμαστε ή να τιμώμαστε από αυτούς.» Και ακόμη: «Η αυτοί πρέπει να μείνουν στην πόλη ή εμείς.»
- 4 Βγαίνει από το σπίτι του το μεσημέρι με το χιμάτιο φορεμένο όπως πρέπει, με τα μαλλιά του κομμένα σε μέτριο μήκος, με τα νύχια του περιποιημένα, περπατάει αγέρωχα και λέει μελοδραματικά: «Είναι αδύνατο να ζήσει κανείς στην πόλη εξαιτίας των συκοφαντών.» και «στα δικαστήρια δεινοπαθούμε από τους δωροδοκούμενους.» και «απορώ τι θέλουν αυτοί που ασχολούνται με τα κοινά.» και «το πλή-

¹ λητές — η παρέμβαση του ολιγαρχικού γίνεται με αφορμή την επιλογή των επιμελητών.

² *Ιλιάδα* Β 204.

αἰεὶ > τοῦ νέμοντος καὶ δίδοντος,” καὶ ὡς αἰσχύνεται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ,
 6 ὅταν παρακάθηταί τις αὐτῷ λεπτὸς καὶ ἀνχμῶν· καὶ εἰπεῖν· “πότε
 παυσόμεθα ὑπὸ τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν τριηραρχῶν ἀπολλύμε-
 νοι,” καὶ ὡς μισητὸν τὸ τῶν δημαγωγῶν γένος, τὸν Θησέα πρῶτον
 φήσας τῶν κακῶν τῇ πόλει γεγονέναι αἴτιον· τοῦτον γὰρ ἐκ δώδεκα
 πόλεων εἰς μίαν καταγαγόντα λύσαι τῆς βασιλείας· καὶ δίκαια
 αὐτὸν παθεῖν· πρῶτον γὰρ αὐτὸν ἀπολέσθαι ὑπ’ αὐτῶν·

{καὶ τοιαῦτα ἔτερα πρὸς τοὺς ξένους καὶ τῶν πολιτῶν τοὺς ὁμο-
 τρόπους καὶ ταῦτ’ αἰρομένους.}

³ Βλ. Κείμενο 94, σελ. 4.

θος είναι αγάριστο και πάντοτε άγεται και φέρεται από όποιον μοιράζει και χαρίζει» και ότι αισθάνεται ντροπή στην εκκλησία του δήμου, όταν κάθεται δίπλα του κάποιος καχεκτικός και ρυπαρός. Και λέει ακόμα: «Πότε θα πάφουν να μας εξοντώνουν με τις λειτουργίες και τις τριηραρχίες;»⁴ και ότι είναι σιχαμένη η φάρα των δημαγωγών, προσθέτοντας ότι ο Θησεάς υπήρξε ο πρώτος υπεύθυνος για τα δεινά της πόλης· γιατί αυτός συνένωσε τις δώδεκα πόλεις σε μία⁵ και κατέλυσε τη βασιλεία· γι' αυτό και είχε την τύχη που του άξιζε, αφού αυτός ήταν ο πρώτος που εξόντωσαν.⁶

[Και λέει και άλλα παρόμοια στους ξένους και στους πολίτες που έχουν τον ίδιο χαρακτήρα και είναι ομοιδεάτες του.]

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

⁴ Είναι ο λεγόμενος σπασοκομιάς, η συνένωση των δώδεκα πόλεων της Αττικής σε μία ισχυρή, την Αθήνα.

⁵ Σύμφωνα με μια παράδοση ο Θησεάς οστρακίστηκε.

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ

145. – Περὶ φυτικῶν ἱστοριῶν 9, 10, 1–4

Ο Θεόφραστος όχι μόνο ανέλαβε μετά την αναχώρηση του δασκάλου του Αριστοτέλη από την Αθήνα (λίγο πριν από τον θάνατό του, το 322 π.Χ.) τη διεύθυνση του Περίπατου, αλλά συνέχισε το έργο του δασκάλου του σε όλες τους τομείς. Διέφερε μάλιστα —ακολουθώντας και την τάση της εποχής για αυτονομίηση των επιστημῶν— το ενδιαφέρον του σε νέους επιστημονικούς τομείς (βοτανική, ορεκτολογία κ.ά.). Δυστυχώς από το σύνολο του επιστημονικού του έργου έχουν σωθεί ακέραια μόνο δύο έργα βοτανικής, από τα οποία το πρώτο (χρονολογικά) φέρει τον τίτλο Περὶ φυτικῶν ἱστοριῶν. Η δομή του έργου είναι προσεκτικά σχεδιασμένη, κατ' αρχήν σε δύο κύρια μέρη: το πρώτο ασχολείται με βασικές έννοιες και γενικά ζητήματα (βιβλίο I και II μέχρι το κεφ. 4), ενώ το δεύτερο, που περιλαμβάνει το υπόλοιπο έργο, ασχολείται με τα επιμέρους φυτά. Στο δεύτερο αυτό μέρος τα φυτά εξετάζονται κατά κατηγορία: τα ἡμέρα δένδρα (βιβλίο II κεφ. 5–8), τα

- 1 ὁ δὲ ἐλλέβορος ὃ τε μέλας καὶ ὁ λευκὸς ὡσπερ ὁμίωνμοι φαίνονται· περὶ δὲ τῆς ὄψεως διαφωνοῦσιν· οἱ μὲν γὰρ ὁμοίους εἶναι, πλὴν τῷ χρώματι μόνον διαφέρει τὴν ῥίζαν τοῦ μὲν λευκὴν τοῦ δὲ μέλαιναν· οἱ δὲ τοῦ μὲν μέλανος τὸ φύλλον διαφνωδες τοῦ δὲ λευκοῦ πρασῶδες, τὰς δὲ ῥίζας ὁμοίας πλὴν τῶν χρωμάτων, οἱ δ' οὖν ὁμοίους λέγοντες τοιάνδε φασὶν εἶναι τὴν μορφήν· καυλὸν μὲν ἀνθηρικάδῃ βραχὴν σφόδρα· φύλλον δὲ πλατύσχιστον, παρόμοιον σφόδρα τῷ τοῦ νάρθηκος, μῆκος δ' ἔχον· εὐθὺ δ' ἐκ τῆς ῥίζης ἡρτημένον καὶ ἐπιγειόφυλλον· πολύρριζον δ' εὐ μάλα ταῖς λεπταῖς καὶ χρησίμοις.
- 2 ἀναιρεῖν δὲ τὸν μὲν μέλανα καὶ ἵππους καὶ βοῦς καὶ ὄν, δι' ὃ καὶ οὐδὲν νέμεσθαι τούτων· τὸν δὲ λευκὸν νέμεσθαι τὰ πρόβατα καὶ ἐκ τούτου πρῶτον συνοκλήθηναι τὴν δύναμιν καθαυρομένων ἐκείνων·

¹ Άλλοι ταυτίζουν τον αρχαίο ελλέβορο με το χροστογεννηάτικο τριαντάφυλλο (αρχίζει να ανθίζει τέλος Δεκεμβρίου) και άλλες με τη σκάρφη. Οι αρχαίοι απέδιδαν στον ελλέβορο

Ο ελλέβορος

άγρια δένδρα (III), τα ξύλα και η επεξεργασία τους (IV-V), οι δάμνοι (VI), τα ποιάδη και τα όσπρια (VII), τα δημητριακά (VIII), οι ρίζες και οι φαρμακευτικές τους χρήσεις (IX). Από τα 550 είδη φυτών που αναφέρει ο Θεόφραστος τα περισσότερα βέβαια δεν τα γνώριζε από αυτοψία, αλλά από άλλες πηγές. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η παρατηθέμενη περιγραφή του ελλέβορου, ενός ποιάδου φυτού που θεωρούνταν ότι θεραπεύει την τρέλα (έλλεβορίζω σήμαινε 'χορηγώ ελλέβορο', 'θεραπεύω από την τρέλα'). Στο έργο του ο Θεόφραστος συνδυάζει την εμπειρική γνώση και τη φιλοσοφική σκέψη (όσον αφορά στη μεθοδολογία). Τις βασικές αρχές για τη μελέτη των φυτών τις παρέλαβε από τον Αριστοτέλη, αλλά ο ίδιος διατύπωσε τις βασικές έννοιες της βοτανικής και περιέγραψε με αρκετά λεπτομερή και συγκεκριμένο τρόπο τα μέρη των φυτών, δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στα φύλλα και τις ρίζες.

- 1 Ο μαύρος και ο λευκός ελλέβορος¹ φαίνονται να μην έχουν τίποτα κοινό εκτός από το όνομα. Σχετικά με την μορφή τους οι απόψεις διίστανται. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι είναι όμοιοι και ότι μόνο η ρίζα διαφέρει στο χρώμα, του ενός είναι λευκή, του άλλου μαύρη. Άλλοι όμως λένε ότι το φύλλο του μαύρου είναι όπως της δάφνης, ενώ του λευκού όπως του πράσου και ότι οι ρίζες είναι όμοιες, με εξαίρεση το χρώμα. Εκείνοι λοιπόν που λένε ότι είναι όμοιοι υποστηρίζουν ότι η μορφή τους είναι η εξής: το στέλεχος είναι όπως του ασφόδελου και πάρα πολύ κοντό. Το φύλλο είναι πλατύσχιστο και μοιάζει καταπληκτικά με το φύλλο του καλαμιού, μόνο που είναι μακρύ· βγαίνει καταυθείαν από τη ρίζα και έρπει πάνω στο έδαφος. Το φυτό έχει υπερβολικά πολλές λεπτές ρίζες, τις οποίες και χρησιμοποιούν.
- 2 Λέγεται ότι ο μαύρος ελλέβορος επιφέρει τον θάνατο και σε άλογα και σε βόδια και σε χοίρους. Γι' αυτό και κανένα από τα συγκεκριμένα ζώα δεν τον τρώει. Αντίθετα, τον λευκό τον τρώνε, λένε, τα πρόβατα, και έτσι διαπιστώθηκε αφηκικά η ιδιότητά του, επειδή δρούσε ως κα-

ποικίλες θεραπευτικές ιδιότητες (θεραπεία από την τρέλα, καθαρτική ή εκτριωτική δράση κ.ά.). Σε υπερβολικές δόσεις προκαλούσε δηλητηριάσεις.

ἀραιός δὲ μετοπιῶρου, τοῦ δ' ἦρος ἄωρος· ἀλλὰ πρὸς τὴν πυλαίαν οἱ ἐκ τῆς Οἴτης συλλέγουσι· πλεῖστος γὰρ ἐνταῦθα φύεται καὶ ἄριστος· μοναχοῦ δὲ φύεται τῆς Οἴτης περὶ τὴν Πυράν.

μίσγεται δὲ πρὸς τὴν πόσω, ὅπως εἰκμές ἤ, τὸ τῆς ἐλλεβορίνης σπέρμα· τοῦτο δ' ἐστὶ ποάριον.

- 3 φύεται δὲ ὁ μὲν μέλας πανταχοῦ· καὶ γὰρ ἐν τῇ Βοιωτίᾳ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ παρ' ἄλλοις πολλοῖς· ἄριστος δὲ ὁ ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος, καὶ ὅλας τὸ ὄρος εἰσφάρμακον, ὁ δὲ λευκὸς ὀλεγαχοῦ· βέλτιστοι δὲ καὶ οἷς χρώνται μάλιστα τέτταρες ὁ Οἰταῖος ὁ Ποντικός ὁ Ἐλεάτης ὁ Μαλιώτης, φασὶ δὲ τὸν Ἐλεάτην ἐν τοῖς ἀμπελώοι φέσθαι καὶ ποιῆν τὸν οἶνον αὐτῶ διουρητικὸν ὥστε λαγαροῦς εἶναι πάνυ τοὺς πίνοντας.

- 4 ἄριστος δὲ πάντων καὶ τούτων καὶ τῶν ἄλλων ὁ Οἰταῖος, ὁ δὲ Παρνάσιος καὶ ὁ Αἰτωλικός, γίνεται γὰρ καὶ ἐνταῦθα καὶ πολλοὶ καὶ ἰσχυροὶ καὶ παλοῦσιν οὐκ εἰδότες, [οὐχ ὅτε] σκληροὶ καὶ ἄγαν περισκελεῖς, ταῦτα μὲν οὖν ὅμοια ταῖς μορφαῖς ὄντα ταῖς δυνάμεσι διαφέροντα.

καλοῦσι δὲ τὸν μελανὰ τινας ἔκτομον Μελαμπόδιον, ὡς ἐκείνου πρῶτον τεμόντος καὶ ἀνευρόντος, καθαίρουσι δὲ καὶ οἰκίας αὐτῶ καὶ πρόβατα συνεπάδοντές τινα ἐπαθὴν καὶ εἰς ἄλλα δὲ πλείω χρώνται.

Ελλέβορος ο μέλας. Μικρογραφία από χειρόγραφο που παραδίδει το έργο του Διοσκουριδῆ (αρχές 6ου αι. μ.Χ.).

θαρτικό. Ακμάζει το φθινόπωρο, ενώ την άνοιξη είναι παραγινωμένος. Ωστόσο όσοι ζουν στα μέρη της Οίτης τον συλλέγουν για τη σύνοδο των Αμφικτιόνων¹ γιατί εκεί φύεται άφθονος και άριστος. Στην περιοχή της Οίτης φύεται μόνο γύρω από την Πυρά.

Για να προκαλείται ευκολότερα έμετος, αναμειγνύεται με το πι-νόμενο υγρό ο σπόρος της ελλεβορίνης· η ελλεβορίνη είναι μικρή πόα.

- 3 Ο μαύρος ελλέβορος φύεται παντού. Συγκεκριμένα, στη Βοιωτία, στην Εύβοια και σε πολλά άλλα μέρη. Άριστος είναι ο προερχόμενος από τον Ελικώνα —το βουνό είναι γενικά πλούσιο σε θεραπευτικά βότανα. Ο λευκός φύεται σε πολύ λίγα μέρη. Ο καλύτερος και ο ευρύ-τατα χρησιμοποιούμενος προέρχεται από μία από τις εξής τέσσερις περιοχές: από την Οίτη, από τον Πόντο, από την Ελέα και από την Μαλιώτιδα. Λένε μάλιστα ότι ο προερχόμενος από την Ελέα φυτρώνει στους αμπελώνες και κάνει το κρασί τόσο διουρητικό ώστε όσοι το πίνου-ν να γίνονται κάτσηχοι.
- 4 Άριστος όλων, και αυτών και των υπολοίπων, είναι ο προερχόμενος από την περιοχή της Οίτης. Ο προερχόμενος από τον Παρνασσό και την Αιτωλία —γιατί ευδοκίμει και σ' αυτές τις περιοχές και πολλοί μην ξέροντας και τον αγοράζουν και τον πωλούν— είναι σκληρός και ιδι-αίτερα τραχύς. Αυτά λοιπόν τα φυτά είναι όμοια στη μορφή, διαφέ-ρουν όμως στις ιδιότητές τους.

Μερικοί ονομάζουν τον μαύρο ελλέβορο 'έκτομον Μελαμπόδιον', διότι πρώτος, υποτίθεται, ο Μελάμπους² τον έκοψε (έτεμε) και τον α-νακάλυψε. Με αυτόν κάνουν επίσης καθαρισμούς σπιτιών και προβάτων απαγγέλλοντας συγχρόνως ένα ξόρκι και τον χρησιμοποιούν και σε αρκετά άλλα.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

¹ Οι δώδεκα Αμφικτιόνες, που εκπροσωπούσαν φύλα και όχι πόλεις, συνέερχονταν δύο φορές τον χρόνο, την άνοιξη και το φθινόπωρο, για να εκπληρώσουν τα λατρευτικά τους καθήκο-ντα και να διαβουλεύονται για θέματα που απασχολούσαν το κοινό τους. Αρχικά η σύνο-δος ελάμβανε χώρα στις Θερμοπύλες, αργότερα στους Δελφούς.

² Μυθικός μάντης που εθεράπευσε —σύμφωνα με μια παράδοση χρησιμοποιώντας τον ελλέ-βορο— τις τρεις κόρες του βασιλιά του Αργούς Προίτου, οι οποίες είχαν καταληφθεί από μανία.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ
ΚΕΙΜΕΝΑ

146. – Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΑΣ

(περ. 450 π.Χ.)

Οι σωζόμενοι νόμοι της Γόρτυνας (πόλης στη νότια πλευρά της κεντρικής Κρήτης) αποτελούν την πιο σημαντική ίσως πηγή για το δίκαιο της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου. Το κείμενο παραδίδεται από μια 'μεγάλη επιγραφή' που βρισκόταν αρχικά σε άγνωστο οίκημα, τοποθετήθηκε ωστόσο αργότερα (περ. 100 π.Χ.) στο ρωμαϊκό Ωδικείο της πόλης. Η επιγραφή αποτελείται από 12 στήλες χαραγμένες πάνω σε 12 τετράγωνους λίθους και είναι γραμμένη βοοστροφηδόν (= 'με τον τρόπο που οργανώνουν τα βοδια', δηλ. εναλλάξ από τα δεξιά προς αριστερά και από τα αριστερά στα δεξιά) σε κρητική διάλεκτο. Οι νόμοι που περιέχονται είχαν θεσπιστεί το αργότερο τον 6ο αι. π.Χ., καταγράφηκαν όμως με τροποποιήσεις στη συγκεκριμένη επιγραφή περίπου το 450 π.Χ. Αναφέρονται κυρίως σε ζητήματα οικογενειακού, κληρονομικού αλλά και δικονομικού δικαίου, ενώ μεγάλο μέρος τους αφορά στους δούλους.

1 Θεοί.

ὅς κ' ἐλευθέρῳ ἢ δούλῳ μέλλῃ ἀν-
πιμωλῆν, πρὸ δίκας μὴ ἄγειν· αἱ δ-
έ κ' ἄγῃ, καταδικασάτω τῷ ἐλευθέρ-
ῳ δέκα στατήρανας, τῷ δούλῳ πέντ-

- 5 ε, ὅτι ἄγει, καὶ δικασάτω λαγάσαι
ἐν ταῖς τρισὶ ἀμέραις· αἱ [δε] κα
μὴ [λαγ]άσει, καταδικαδδέτω τῷ μὲν
ἐλευθέρῳ στατήρα, τῷ δούλῳ [δα]ρκυ-
ἂν τᾶ[ς] ἀμέρας ρεκάστας, πρὶν κα λα-
10 γάσει· τῷ δὲ κρόνω τὸν δι[κ]αστ-
ἂν ὀμύντα κρίνειν. — αἱ δ' ἀνίσιτο

¹ Η αναφορά στους θεούς στην αρχή της νομοθεσίας επιδέχεται διάφορες ερμηνείες: μπορεί να συνδέεται με την πανάρχαιη αντίληψη ότι οι νόμοι και οι θεομοί ανάγονται στους θεούς ή να αποτελεί επίκληση της θείας ευλογίας ή και (έμμεση) παρότρυνση σεβασμού των νόμων.

² Ο στατήρ ήταν νόμισμα ορισμένου βάρους. Υποδιαιρούνταν σε 2 δραχμές, ενώ 50 στατήρες αποτελούσαν μία μνα.

Η νομοθεσία της Γόρτυνας

Στο παρατιθέμενο απόσπασμα (περιλαμβάνεται ολόκληρη η πρώτη και η αρχή της δεύτερης στήλης) περιέχονται διατάξεις σχετικές με τα εξής ζητήματα: (α) την απαγόρευση βίαιης σύλληψης του μηνυθέντος από τον ίδιο τον μηνυτή, (β) τα ισχύοντα σε περίπτωση που αμφισβητείται αν ο συλληφθείς είναι ελεύθερος ή δούλος (η επιταγή να θεωρείται ελεύθερος στην περίπτωση αυτή ο συλληφθείς είναι ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη), (γ) τη διεκδίκηση ενός δούλου και τις ενδεχόμενες περιπλοκές σε τέτοιες περιπτώσεις, και (δ) τη σύλληψη κάποιου ο οποίος έχει καταδικασθεί ή έχει δοθεί ως ενέχυρο. Οι παραχόμενες διατάξεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφενός για τις αρχές —κυρίως την απαγόρευση της αυτοδικίας— στις οποίες στηρίζονται, και αφετέρου γιατί παρέχουν μια εικόνα της κατάστασης των δούλων, οι οποίοι στη Γόρτυνα έχασαν περισσότερων δικαιωμάτων σε σύγκριση με τις άλλες ελληνικές πόλεις.

1 Θεοί!

Όποιος έχει την πρόθεση να κάνει δίκη σε ελεύθερο ή δούλο,
να μην τον συλλαμβάνει πριν από την εκδίκαση της υπόθεσης.
Αν όμως προβεί στη σύλληψή του, να τον καταδικάσει (ο δικαστής)
σε πρόστιμο δέκα στατήρων,³ αν πρόκειται για ελεύθερο,
και πέντε, αν πρόκειται για δούλο,

5 επειδή ενήργησε σύλληψη, και να ορίσει να τον απελευθερώσει
εντός τριών ημερών. Εάν όμως δεν τον απελευθερώσει,
να τον καταδικάζει (ο δικαστής), προκειμένου για έναν
ελεύθερο, σε ένα στατήρα, προκειμένου για έναν δούλο,
σε μια δραχμή για κάθε ημέρα, μέχρις ότου

10 τον απελευθερώσει. Ως προς το χρόνο αποφασίζει ο δικαστής,
αφού ορκιστεί.³

³ Επειδή στη Γόρτυνα δεν υπήρχαν δικαστήρια με ενόρκους, όπως, για παράδειγμα, στην Αθήνα, ο νόμος επέβαλλε στο δικαστή δύο μεθόδους για να κρίνει μια υπόθεση: σύμφωνα με την πρώτη μέθοδο (το δεκάδεν [δωρ.] = δικάζειν), ο δικαστής ζητούσε από τη μια πλευρά των διαδίκων ή από συγκεκριμένο αριθμό μαρτύρων να ορκιστεί, και λάμβανε κατόπιν την απόφασή του με βάση αυτόν τον όρκο· σύμφωνα με τη δεύτερη μέθοδο ο δικαστής ορκιζόταν και αποφασίζε ο ίδιος (ἀμύντα κρίνει).

- μὴ ἄγειν, τὸν δικαστὰν ὀμνύντ-
 α κρ[ί]νεν, αἰ μὴ ἀποπωνίῳ μαίτους,
 αἰ δέ κα μαλῆ ὁ μὲν ἐλεύθε[ρ]ον,
 15 ὁ δ[έ] δ[ω]λον, κάρτονας ἤμην
 [ὄττο]ι κ' ἐλεύθερον ἀποπωνίων
 τι, αἰ δέ κ' ἀνπὶ δῶλω μολίωντι
 πωνίοντες ρὸν ρεκάτερος ἤμ-
 ην, αἰ μὲν κα μαίτους ἀποπωνῆ, κ-
 20 ατὰ τὸν μαίτυρα δικάδδεν, αἰ
 δέ κ' ἢ ἀνποτέροις ἀποπωνίωντι
 ἢ μηδατέρω, τὸν δικαστὰν ὀ-
 μνύντα κρίνεν. Ἡ δέ κα νικαθῆ ὁ
 ἔκων, [τ]ὸμ μὲν ἐλεύθερον λαγ-
 25 ἄσαι τῶν πέ[ν]τ' ἀμέραν, τὸν δέ δῶ-
 λ[ον] ἐς κῆρας ἀποδόμην· αἰ δέ
 κα μὴ λογάσει ἢ μὴ ἀποδῶ, δικακ-
 σάτω νικῆν τῶ μὲν ἐλευθέρω
 πεντήκοντα στατήρας καὶ σ-
 30 τατήρα τὰς ἀμέρας ρεκάστ-
 ας, πρὶν κα λαγάσει, τῶ δέ δῶλω
 δέκα στατήρας καὶ δαρκνὰν
 τὰς ἀμέρας ρεκάστας, πρὶν κ' ἀ-
 ποδῶι ἐς κῆρας, ἢ δέ κα καταδι-
 35 κάσει ὁ δικαστὰς, ἐναντῶ π-
 ράδδεσθαι τὰ τρίτρα ἢ μείον,
 πλίον δέ μή· τῶ δέ κρόνω τὸν δι-
 καστὰν ὀμνύντα κρίνεν, αἰ δέ
 κα ναιή ὁ δῶλος ὦ κα νικαθῆ-
 40 ι, καλίων ἀντὶ μαιτύρων δυῶν δ-
 ρομέων ἐλευθέρων ἀποδεικασάτ-
 ω ἐπὶ τῶ ναιῶ ὀπῆ κα ναιήμ, ἢ α-
 ὑτὸς ἢ ἄλος πρὸ τούτω· αἰ δέ
 κα μὴ καλῆ ἢ μὴ δείκει, κατισ-
 45 [τάτ]ω τὰ ε[γ]ρα]μένα, αἰ δέ κα μηδ'

- Εάν όμως αρνείται τη σύλληψη,
να αποφασίζει, εφόσον δεν καταθέτει κανένας
μάρτυρας, ο δικαστής, αφού ορκιστεί.
Αλλά εάν η μία πλευρά ισχυρίζεται ότι είναι ελεύθερος,
15 ενώ η άλλη ότι είναι δούλος, να υπερισχύουν
εκείνοι που ισχυρίζονται ότι είναι ελεύθερος.
Εάν διεκδικούν δούλο, ισχυριζόμενη
η κάθε πλευρά ότι της ανήκει,
αν καταθέσει κάποιος μάρτυρας,
20 να αποφασίζει (ο δικαστής) σύμφωνα με τη μαρτυρική κατάθεση·
αν ωστόσο
οι μάρτυρες καταθέτουν και υπέρ των δύο πλευρών
ή ούτε υπέρ της μιας ούτε
υπέρ της άλλης, να αποφασίζει ο δικαστής,
αφού ορκιστεί. Εάν νικηθεί εκείνος
25 που τον κατέχει, οφείλει εντός πέντε ημερών τον μεν ελεύθερο
να τον απελευθερώσει, τον δε δούλο να τον επιστρέψει στα χέρια
(του κυρίου του). Εάν δεν τον απελευθερώσει ή δεν τον επιστρέψει,
να επιδικάσει (ο δικαστής) στον μηνυτή για έναν ελεύθερο
πενήντα στατήρες και επιπλέον ένα στατήρα
30 για κάθε ημέρα, μέχρι να τον απελευθερώσει, και για έναν δούλο
δέκα στατήρες και μια δραχμή
για κάθε ημέρα μέχρι
να τον επιστρέψει στα χέρια (του κυρίου του). Εάν ο δικαστής
35 τον καταδικάσει, να εισπράττεται, εφόσον το διάστημα
που έχει παρέλθει
είναι ένα έτος, το τριπλάσιο ή λιγότερο,
όχι όμως περισσότερο. Τον χρόνο που έχει παρέλθει να τον κρίνει
ο δικαστής αφού ορκιστεί. Εάν όμως
ο δούλος έχει καταφύγει σε ναό, όταν ληφθεί η καταδικαστική
40 απόφαση, οφείλει (ο καταδικασθείς) να τον καλέσει ενώπιον
δύο ελευθέρων
ενηλίκων μαρτύρων και να υποδείξει το ναό στον οποίο έχει
καταφύγει, και τούτο είτε ο ίδιος είτε κάποιος άλλος στη θέση του.
Εάν δεν καλεί ή δεν υποδείξει, οφείλει να καταβάλει
45 το νόμιμο ποσό. Και εάν δεν τον

- αὐτὸν ἀποδοῶ ἐν τῶι ἐνιαυτῶι,
 τὰς ἀπλόους τ[ι]μᾶς ἐπικατ-
 αστασεῖ. — αἱ δέ κ' ἀποθάνη μ-
 ωλιομένας τὰδ δ[ικ]α[ς], τὰν ἀπλ-
 50 οὖν τιμὰν κατ(α)στασεῖ. — αἱ δ-
 έ κα κοσ[μ]ίων ἄγῃ ἢ κοσμίοντο-
 ς ἄλλος, ἢ κ' ἀποστᾶι, μωλῆν, καὶ κ-
 α νικαθῆι, κατιστάμην ἀπ' [ἄ]ς
 [ἡμέρα]ς ἄγαγε τὰ ἐγραμμένα. —
 55 [τὸ]ν δὲ νεικαμένο[ν] κα[ί] τὸν κα-]
 II τακείμενον ἄγοντι ἄπατον
 ἤμην.

INSCRIPTIONES CRETICAE IV 72 col. I 1–col. II 2

= M. N. TOU, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* P. ap. 36

- ⁴ Σύμφωνα με ορισμένους ερμηνευτές ως υποκείμενο της πρότασης εννοείται ο 'διαδικός' και η διάταξη αναφέρεται στην περίπτωση κατά την οποία ο θάνατος του διαδικού υποχρέωνε τους κληρονόμους του να καταβάλουν αυτοί το πρόστιμο: 'Εάν πεθάνει (ο παράνομος κάτοχος) κατά τη διάρκεια της δόσης, οφείλουν (οι κληρονόμοι του) να πληρώσουν την εκτιμώμενη αξία του'. Πιθανότερο ωστόσο φαίνεται να εννοείται ως υποκείμενο ο 'βασιλεύς'.
- ⁵ Οι κόσμοι (ή κοσμίοντες, όπως εδώ) ήταν η σημαντικότερη αρχή της Γόρτυνας. Αποτελούνταν από 10 πρόσωπα που εκλέγονταν από συγκεκριμένες φυλές ή στρατιωτικά σώματα. Στα καθήκοντά τους περιλαμβάνονταν η εκτέλεση καθορισμένων θρησκευτικών καθηκόντων, η διοίκηση του στρατού στον πόλεμο, η εκδίκαση συγκεκριμένων υποθέσεων και η εισαγωγή των νόμων προς ψήφιση στη συνέλευση του λαού.

- επιστρέφει μέσα σε ένα έτος.
 οφείλει να πληρώσει επιπλέον την εκτιμώμενη αξία του. Εάν ωστόσο
 πεθάνει (ο δούλος) κατά τη διάρκεια της δίκης, οφείλει να πληρώσει
 50 την εκτιμώμενη αξία του. Εάν στη σύλληψη προβαίνει κάποιος
 που φέρει το αξίωμα του κόσμου¹ ή κάποιος άλλος για σύλληψη
 δούλου που ανήκει στον κόσμο, να γίνει η δίκη, όταν αποχωρήσει
 (ο κόσμος) από το αξίωμά του. Και εάν καταδικασθεί, να καταβάλλει
 το νόμιμο ποσό, που θα υπολογίζεται
 από την ημέρα που ενήργησε τη σύλληψη.
 55 Αλλά όποιος συλλαμβάνει κάποιον που έχει καταδικασθεί ή έχει
 11 δοθεί με δική του απόφαση ως ενέχυρο να μένει ατιμώρητος.

(μετάφραση Σταύρος Τσιτσιριδής)

Η επιγραφή με τον κώδικα της
 Γόρτυνας: η πρώτη στήλη και
 τμήμα της δεύτερης.

147. – ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΙ

(342–340 π.Χ.)

Το κείμενο είναι απόσπασμα διδασκαλικής επιγραφής (επιγραφής που καταγράφει τα αποτελέσματα δραματικών αγώνων) που βρέθηκε κοντά στο θέατρο του Διονύσου. Η αναγραφή έγινε πιθανώς το 278 π.Χ. και τα στοιχεία πρέπει να αντλήθηκαν από το χαμένο σήμερα έργο του Αριστοτέλη Διδασκαλίας. Το σωζόμενο τμήμα της επιγραφής καλύπτει το χρονικό διάστημα από τους περσικούς πολέμους και έπειτα. Καταχωρίζονται τα αποτελέσματα των δραματικών αγώνων στα Μεγάλα Διονύσια (με τη σειρά: τραγωδίες-κωμωδίες) και στα Λήναια (με τη σειρά: κωμωδίες-τραγωδίες). Στο απόσπασμα που ακο-

342/341 π.Χ. [ἐπὶ Σωσιγένους σατυρι]

. . . . .

παλαι]ᾶ Νε[οπτόλεμος

Ἰφίγε]νεία Εὐρ[ιπ]ῖδο[υ

5 ποη]: Ἀστυδάμιας

Ἀχι]λλεῖ ὑπε: Θετταλός

Ἀθάμαντι ὑπε: Νεοπτόλ[εμος

Ἀντιγόνη ὑπε: Ἀθηνόδο[υρος

Ε]υάρετος δ[εὺ:] Τεῦκρω

10 ὑπ]ε: Ἀθηνόδο[υρος

Ἀχι]λλεῖ ὑ[πε]: Θετταλός

...ε]ι ὑπ[ε:Ν]εοπτόλεμος

Ἀφαρῶς] τρί: Πελαίσιου

ὑπε: Νεοπτ]όλεμος

15 Ὀρέστη [ὑπε: Ἀθηνόδο[υρος

Αὔγη ὑπε: Θεττα[λός

ὑπο: Νεοπτόλεμος ἐνί]α

¹ Δεν σώζεται το όνομα του ποιητή και ο τίτλος του σατυρικού δράματος.

² Δηλ. τραγωδία του 5ου αι.

³ Επιφανής τραγικός του τέταρτου αιώνα, που καταγόταν από τη γενιά του Αισχύλου (ήταν

Διδασκαλική επιγραφή

λουθεί καταγράφονται τα αποτελέσματα των αγώνων τραγωδίας στα Μεγάλα Διονύσια των ετών 342/341 και 341/340. Το απόσπασμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του αρχαίου θεάτρου ως βασική ή και μοναδική πηγή πληροφοριών για το πρόγραμμα των αγώνων, που διαφέρει σε αρκετά σημεία από το αντίστοιχο πρόγραμμα του κέμπτου αιώνα, για τις προτιμήσεις των κριτών, του κοινού και των ποιητών, για την απήχηση που είχαν την εποχή αυτή οι μεγάλοι τραγικοί του κέμπτου αιώνα κ.ά.

Όταν ήταν επώνυμος άρχων ο Σωσιγένης, με σατυρικό δράμα
(.....)¹

με παλαιά τραγωδία² ο (ηθοποιός) Νεοπτόλεμος
με την Ιφιγένεια του Ευριπίδη.

- 5 Ποιητής (που ήρθε πρώτος) ο Αστυδάμας³
με τα έργα Αχιλλέας, το ερμήνευσε ο Θετταλός,
Αθάμας, το ερμήνευσε ο Νεοπτόλεμος,
Αντιγόνη, το ερμήνευσε ο Αθηνόδωρος.

- 10 Δεύτερος ήρθε ο ποιητής Ευάρετος⁴ με τα έργα Τεύκρος,
το ερμήνευσε ο Αθηνόδωρος,
Αχιλλέας, το ερμήνευσε ο Θετταλός,
.....⁵ το ερμήνευσε ο Νεοπτόλεμος.

Τρίτος ήρθε ο ποιητής Αφαρέας⁶ με τα έργα Πελοπιδες,
το ερμήνευσε ο Νεοπτόλεμος,

- 15 Ορέστης, το ερμήνευσε ο Αθηνόδωρος,
Αίγη, το ερμήνευσε ο Θετταλός.
Υποκριτής: νικητής ήταν ο Νεοπτόλεμος.

τρισεγγίως της αδελφής του μεγάλου τραγουδιστή). Γενάρη ιδιαίτερα δημοφιλής — κέρδισε 15 νόμους στους δραματικούς αγώνες.

⁴ Τραγουδιστής του τέταρτου αιώνα, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο.

⁵ Ένα τρίτο έργο που δεν σώζεται ο τίτλος του.

⁶ Τραγουδιστής και ρητορας (α' μισό 4ου αι.), θετός γιος του Ισοκράτη.

- 341/340 π.Χ. ἐπὶ Νικομάχου σατυρι
 Τιμοκλῆς Λυκούργω
 20 παλαιᾷ: Νεοπτόλεμ[ος
 Ὀρέστη Εὐριπίδο
 ποιη: Ἀστυδάμας
 Παρθενοπαίω ὑπε: Θετ[ταλός
 Λυκά]οι ὑπε: Νεοπτόλε[μος
 25 Τιμοκλῆς δεύ: Φρίξω
 ὑπε:] Θετταλός
 Οἰδί]ποδι ὑπε: Νεοπτόλ[εμος
 Εὐ[άρ]ετος τρί
 Ἄλκ[μ]ε[ω]νι ὑπε: Θεττα[λός
 30 ...]η ὑπε: Νεοπτό[λεμος
 ὑπο: Θ]ετταλός ἐνίκα

INSCRIPTIONES GRAECAE II 2320 = TrGF 1 Did. A 2a

= A. Pickard-Cambridge, *The Dramatical Festivals of Athens*, 1988, σελ. 108-9.

⁷ Τραγικός ποιητής (:β' μισό 4ου αι.), για τον οποίο τίποτα βέβαιο δεν γνωρίζουμε από άλλη πηγή.

⁸ Ένα έργο που δεν σώζεται πλήρως ο τίτλος του (έληγε σε -η).

- Όταν ήταν επώνυμος άρχων ο Νικόμαχος με σατυρικό δράμα
 ο Τιμοκλής,⁷ με το έργο *Λυκοίργος*.
- 20 με παλαιά τραγωδία ο Νεοπτόλεμος,
 με τον *Ορέστη* του Ευριπίδη.
 Ποιητής (που ήρθε πρώτος) ο Αστυδάμας
 με τα έργα *Παρθενοπαίος*, το ερμήνευσε ο Θετταλός,
Λυκάων, το ερμήνευσε ο Νεοπτόλεμος.
- 25 Δεύτερος ήρθε ο Τιμοκλής με τα έργα *Φρίξος*,
 το ερμήνευσε ο Θετταλός,
Οιδίπους, το ερμήνευσε ο Νεοπτόλεμος.
 Τρίτος ήρθε ο Ευάρετος με τα έργα
Αλκμίων, το ερμήνευσε ο Θετταλός
- 30 .....⁸ το ερμήνευσε ο Νεοπτόλεμος.
 Υποκριτής: νικητής ήταν ο Θετταλός.

(μετάφραση Θ. Κ. Στεφανόπουλος)

Τμήμα της διδασκαλικής επιγραφής από την οποία προέρχεται το παρατιθέμενο απόσπασμα. (Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο.)

148. – ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΡΥΘΡΑΙΩΝ

(4ος/3ος αι. π.Χ.)

Απόσπασμα από ψήφισμα των Ερυθραίων (Ιωνία)· παλαιότεροι μελετητές το χρονολογούσαν στον 4ο αι. π.Χ., νεότεροι στον 3ο. Ο δήμος αποφασίζει να επισκευάσει τον ανδριάντα του τυραννοκτόνου Φιλίτου, διότι είχε υποστεί φθορές από ολιγαρχικούς, οι οποίοι έκριναν ότι η τοποθέτηση του αγάλματος στρέφεται εναντίον τους. Για την αποκατάσταση του ανδριάντα ο δήμος αποφασίζει τη σύνταξη οικονομοτεχνικής μελέτης και τη δημοπράτηση του έργου.

- ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· Ζαῦλος Χιά-
 δου εἶπεν· ἐπειδὴ οἱ ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ τῆς εἰ-
 κόνος τῆς Φιλίτου, τοῦ ἀποκτείναντος
 τὸν τύραννον, τοῦ ἀνδριάντος ἐξείλον
 5 τὸ ξίφος, νομίζοντες καθάλου τὴν στάσιον
 καθ' αὐτῶν εἶναι, ὅπως ἂν ὁ δήμος φαίνηται
 πολλὴν ἐπιμέλειαν ποιούμενος καὶ μνημο-
 νεύων αἰεὶ τῶν εὐεργετῶν καὶ ζώντων
 καὶ τετελευτηκότων, ἀγαθῇ τύχῃ, δεδόχθαι
 10 τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ, τοὺς ἐξεταστὰς το[ὺ]-
 ς ἐνεστηκότ[α]ς ἐγδοῦναι τὸ ἔργον διαστολὴν
 ποιησαμένους μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος, καθ' ὅτι
 συντελειοθήσεται ὡς πρότερον εἶχεν· ὑπηρετε[ί]-
 ν δὲ αὐτοῖς τὸν κατὰ μῆνα ταμίαν, ὅπως δὲ καθαρὸς
 15 [ί]οῦ ἔσται ὁ ἀνδριάς καὶ στεφανωθήσεται αἰεὶ ταῖς
 νομιμηταῖς καὶ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς, ἐπιμελεῖσθαι
 τοὺς ἀγορανόμους.

W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*¹, 284, 1–17

Ο ανδριάντας του τυραννοκτόνου

Τα διαφαινόμενα από το κείμενο πολιτικά γεγονότα δεν είναι γνωστά από άλλες πηγές και η χρονολόγηση της επιγραφής μόνο από το σχήμα των γραμμάτων δεν επιτρέπει την ένταξη των γεγονότων σε ορισμένο ιστορικό πλαίσιο. Η αναγραφή δεν είναι σύγχρονη με τα γεγονότα, που φαίνεται ότι είχαν λάβει χώρα μερικά χρόνια παλαιότερα. Τίπος μορφούν να τοποθετηθούν μετά τη μάχη στην Ιψό (301 π.Χ.), όταν η κατάσταση στην Ιωνία ήταν πολιτικά ασταθής.

- Απόφαση της βουλής και του δήμου· εισήγηση του Ζωίλου Χιάδου· επειδή στην περίοδο της ολιγαρχίας αφαίρεσαν το Ξίφος από τον ανδριάντα του Φιλίτου του τυραννοκτόνου, γιατί έκριναν ότι η τοποθέτηση του αγάλματος στρέφεται απολύτως εναντίον τους, για να φαίνεται ότι ο δήμος φροντίζει πολύ και μνημονεύει πάντοτε τους ευεργέτες του, ζωντανούς και νεκρούς, με τη βοήθεια της Αγαθής Τύχης, να αποφασίσει η βουλή και ο δήμος· οι εξεταστές που έχουν οριστεί, να δημοπρατήσουν το έργο με λεπτομερή συγγραφή υποχρεώσεων μαζί με τον αρχιτέκτονα, ώστε να γίνει όπως ήταν προηγουμένως· να παρέχει τα αναγκαία σ' αυτούς ο ταμίας του κάθε μηνός· για να είναι απαλλαγμένος ο ανδριάντας από τη σκουριά και να τον στεφανώνουν κάθε πρώτη του μηνός και στις άλλες γιορτές, να φροντίζουν οι αγορανόμοι.

(μετάφραση Σ. Ν. Κουμανοΐδης - Α. Π. Ματθαίου)

149. – ΟΡΦΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

(4ος αι. π.Χ.)

Η επιγραφή είναι χαραγμένη πάνω σε χρυσό ελασμα, που βρέθηκε μέσα σε χαλκινή ταφική υδρία του 4ου αι. π.Χ. στα Φάρσαλα της Θεσσαλίας. Ανήκει σε μια κατηγορία ορφικών επιγραφών με εσατολογικό περιεχόμενο, που έχουν βρεθεί τόσο στη μητροπολιτική Ελλάδα όσο και στη Μεγάλη Ελλάδα και στη Ρώμη. Οι επιγραφές αυτές, που είναι γραμμένες σε δακτυλικό εξάμετρο, έχουν χαρακτηριστεί 'νεκροβιβλοι' και αποτε-

εὐρήσεις Ἄϊδαο δόμοις ἐνδέξια κρήνην, πᾶρ δ' αὐτῇ
λευκὴν ἑστηκυῖαν κυπάρισσον· ταύτης τῆς κρήνης
μηδὲ σχεδόθεν πελάσθηθα· πρόσσω δ' εὐρήσεις τὸ Μνη-
μοσύνης ἀπὸ λίμνης ψυχρὸν ὕδωρ προ(ρρέον)· φύλακες
5 δ' ἐφύπερθεν ἔασω, οἶδε σ' εἰρήσονται ὅ τι χρέος
εἰσαφικάνεις· τοῖσδε σὺν εὐ μάλα πᾶσαν ἀληθείην
καταλέξαι· εἰπεῦν "Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστ(ερόεντος),
Ἄστέριος ὄνομα· δίψῃ δ' εἰμ' αὖτος ἀλλὰ δότε
πιεῖν ἀπὸ τῆς κρήνης".

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM, XXIII 410

Ορφική νεκρόβιβλος

λαόν, όπως έχει γραφεί, ένα είδος διαβατηρίου για το ταξίδι στον κόσμο των νεκρών, ένα πιστοποιητικό που αποδεικνύει ότι ο νεκρός ανήκει στους εκλεκτούς και μνημόνους. Στις επιγραφές αυτές κάποιος που γνωρίζει τα του κάτω κόσμου αποκαλύπτει στην ψυχή τι θα συναντήσει στο ταξίδι της, τι πρέπει να πει, τι πρέπει να πράξει και τι να μην πράξει.

Θα βρεις στου Άδη τα παλάτια δεξιά μια βρύση και κοντά της άσπρο
κυπαρίσσι· σ' αυτή τη βρύση μη ζυγώσεις· πιο πέρα θά βρεις να κυλάει
απ' τη λίμνη το κρύο νερό της Μνημοσύνης· από πάνω της θα στέκουν
5 φύλακες· αυτοί θα σε ρωτήσουν, γιατί πας εκεί· και συ να τους πεις
όλη, μα όλη την αλήθεια· να πεις είμαι παιδί της Γης και τ' Ουρανού με
τ' άστρα, με λεν' Αστέριο· δὴν'· μα δώστε μου να πιω από τη βρύση.

(μετάφραση Σ. Ν. Κουμανούδης - Α. Π. Ματθαίου)

150. – ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

(τέλος 1ου – αρχές 2ου αι. μ.Χ.)

Η επιγραφή είναι χαραγμένη πάνω σε μαρμάρινη πλάκα, που βρέθηκε στην αγορά της Αθήνας και χρονολογείται στα τέλη του 1ου ή στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Ρυθμίζεται ο

Βιβλίον οὐκ ἔξε-
νεχθήσεται, ἐπεὶ
ὠμιόσαμεν¹ ἀνγγή-
σεται ἀπὸ ὥρας πρώ-
της μέχρι ἕκτης.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM, XXI 500

¹ Το διάστημα της ημέρας από την ανατολή ως τη δύση του ήλιου υποδιαιρείται κατά κανόνα σε 12 ώρες.

Κανονισμός λειτουργίας βιβλιοθήκης

τρόπος λειτουργίας της 'βιβλιοθήκης του Πανταίνου', που είχε χτιστεί στην αγορά της Αθήνας με δαπάνη του Φλαβίου Πανταίνου.

Βιβλίο δεν θα βγει απ' τη βιβλιοθήκη,
γιατί το ορκιστήκαμε· θα είναι ανοικτή
η βιβλιοθήκη από την πρώτη ώρα
μέχρι την έκτη.'

(μετάφραση Σ. Ν. Κουμανούδης - Α. Π. Ματθαίου)

ΕΚΔΟΣΗ Β' 2002 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ 30.000 - ΑΡ. ΣΥΜΒ. 3258/ 3-9-02
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΚΛΑΔΗΣ ΧΑΡ. ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ : Δ. ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ & ΣΙΑ Ε.Π.Ε.

